

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ. М. П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

ЛИСАК ВІКТОРІЯ ФЕОФАНІВНА

УДК 94-058.232.6(477) “1950/1960”(043)

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА
В 50-60-х рр. ХХ ст.**

07.00.01 – історія України

Дисертація

на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Науковий консультант

Даниленко Віктор Михайлович,

Доктор історичних наук,

Член-кореспондент НАН України,

Професор

КИЇВ - 2013

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	15
1.1. Історіографія дослідження	15
1.2. Джерельна база дисертації	32
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	52
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНІ УМОВИ СІЛЬСЬКОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ	71
2.1. Державна політика щодо села та її вплив на повсякденне життя селянства.....	71
2.2. Навколишнє середовище в сільському житті	88
2.3. Вплив змін сільської поселенської структури на практики повсякдення українських селян	104
РОЗДІЛ 3. ПРАЦЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНИНА У КОЛЕКТИВНОМУ ТА ДОМАШНЬОМУ ГОСПОДАРСТВІ	125
3.1. Праця селян у громадському виробництві та система її оплати.....	125
3.2. Оплата праці в колгоспі в структурі сукупного прибутку сільської родини.....	145
3.3. Особисте присадибне господарство	161
РОЗДІЛ 4. РІВЕНЬ ТА ЯКІСТЬ МАТЕРІАЛЬНОГО СПОЖИВАННЯ СІЛЬСЬКОЇ РОДИНИ	179
4.1. Співвідношення сукупного прибутку та витрат української сільської родини	179
4.2. Рівень та якість харчування	194

4.3. Споживання промислових непродовольчих товарів родиною колгоспника	208
4.4. Українська оселя як основа цілісного функціонування сільської родини і можливостей її відтворення.....	222
РОЗДІЛ 5. СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВІ ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ	
УМОВИ ЖИТТЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ	242
5.1. Клуби в культурно-масовому житті села	242
5.2. Якість та рівень задоволення культурних та освітніх потреб селян	262
5.3. Медичне та побутове обслуговування сільського населення України у 1950 – 1960-х рр.....	276
РОЗДІЛ 6. ДУХОВНЕ ЖИТТЯ, СВЯТА І ДОЗВІЛЛЯ	
УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН	296
6.1. Традиційна духовна культура в повсякденному житті українського села	296
6.2. Свята та розваги.....	315
6.3. Сільська родина в збереженні духовних цінностей народу	330
РОЗДІЛ 7. ФОРМУВАННЯ ЖИТТЄВОЇ ПОЗИЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ	
СЕЛЯН	348
7.1. Участь селян у суспільно-політичному житті сільської громади	348
7.2. Морально-психологічна ситуація в українському селі	365
7.3. Реакції селян на повсякденні практики життя	382
ВИСНОВКИ	393
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	400
ДОДАТКИ	527

ВСТУП

Протягом більшої частини історії українського народу селянство становило найчисельнішу верству. Ця категорія населення має свій спосіб життя та облаштування. Діяльність селян напряму пов'язана з виробленням необхідної кожній державі сільськогосподарської продукції. На середину ХХ ст. сільське населення в УРСР складало понад половину населення республіки. Однак уже у 1965 р. за статистичними даними його чисельність знизилася до 49 %. Причинами такого скорочення сільського населення на користь міського була тяжка праця в аграрному секторі, нееквівалентна з огляду на трудомісткість сільськогосподарських робіт оплата праці, несправедливість економічного розподілу виготовленої продукції, невлаштованість соціально-побутової сфери села, вагомі недоліки в споживанні культури та освіти, порушення демократичних основ життя в селі. Все це спричиняло відтік населення у міста і зрештою призвело до спустошення українського села.

Невипадково скорочення сільського населення республіки стало відчутним саме у 1950-1960-х рр. З одного боку, в повоєнний час і в перше повоєнне десятиліття відбувалося відновлення самого села та подальший розвиток українських міст. Держава приділяла значну увагу сільськогосподарському сектору економіки з метою налагодження і створення більш сприятливих умов праці, вдосконалення її оплати та можливостей селян споживати матеріальні та культурні цінності. З іншого боку, сільське населення УРСР, як і раніше, було об'єднане в колективні та радянські господарства, які відрізнялися один від одного системою оплати праці та технічним оснащенням, тобто умовами праці. Працівники радгоспів прирівнювалися до робітників і одержували гарантовану плату грошима, в той час як для колгоспників існували специфічні норми. Переважна більшість сільського населення була організована в колективні господарства, які функціонували на основі Статуту сільськогосподарської артілі. Цей документ регламентував практично всі сфери життєдіяльності такого сільського соціуму. Отже, для колгоспного буття були характерними

відмінні від радянських господарств умови праці, її оплата, можливості задовольняти культурно-освітні та соціально-побутові потреби.

Виходячи з того, що більшість селян в УРСР належала до колгоспів з їх специфічними умовами діяльності, автор дослідження вважає доцільним вивчити повсякденне життя саме колгоспного селянства. Однак деякі складові повсякденності мали спільні риси для сільського населення в цілому. Це, в основному, категорії традиційної обрядовості, народної культури та релігії.

На думку Г.Г.Кривчика колгоспно-радгоспне селянство не було селянством у повному розумінні цього слова. Особливо починаючи з 1950-х рр. посилювалися неселянські риси і селяни дедалі більше набували рис психології працівника, а не господаря, власника землі [721, с. 27]. Тим не менше згідно з традиційним тлумаченням поняття «селянин» означає сільського мешканця, який займається вирощуванням сільськогосподарських культур та розведенням худоби як своєю основною роботою [802, с. 306; 848]. У цьому плані можна ототожнювати поняття «селянин» із поняттям «землероб» [802, с. 228]. Ці характеристики, не зважаючи на форми власності на землю (державна, колективна), на нашу думку, чітко підходять під визначення традиційного поняття «селянин» у широкому розумінні цього слова, адже основними заняттями селян-колгоспників у 1950-1960-х рр. залишилася сільськогосподарська праця в різних формах: у громадських та присадибних господарствах. Колгоспникам був притаманним окремий специфічний спосіб життя, пов'язаний перш за все з тяжкою фізичною працею і залежністю добробуту родини від її результативності.

Характеризуючи селян як верству населення, слід звернути увагу, що їй притаманний тип облаштування людського життя, який у світовому вимірі має спільні риси для осіб, для котрих заняття сільським господарством є засобом до життя. Прихильність до землі і землеробської праці – визначальна властивість селянина. Із цим пов'язаний цілий комплекс відповідних характеристик його життя та діяльності, що врешті впливає не тільки на результати роботи, а також сприяє збереженню дуже крихкого балансу у системі відносин людина – земля.

Між іншим, порушення цього балансу, передусім, відбивається на психологічному і фізичному здоров'ї будь-якого індивіда та суспільства загалом.

У сучасній історичній науці вивченню українського села як структурного елемента суспільства відводиться значне місце. Це має велике значення. Адже в умовах, коли людство опинилося перед глобальними енергетичними, екологічними, демографічними проблемами внаслідок непропорційного розміщення населення, величезний наголос робиться на пошук шляхів виходу з криз. Оскільки саме малим населеним пунктам притаманні такі значущі на сьогодні риси, як можливість існування з найменшими енергетичними витратами, збалансованість розміщення населення та збереження екосистеми, постала нагальна потреба вивчити спосіб та практики повсякденного життя українських селян. Величезне значення має вивчення повсякденності українських селян за радянської доби. Саме в цей період відбувалося реформування аграрного сектору економіки і нововведення відбивалися на життєвих практиках українських селян, що зрештою викликало реакцію селян, покликану покращити буденне життя.

Радянська доба у загальній історії українського народу займає доволі короткий, однак дуже важливий період. Сьогодні вона вміщується в конкретні хронологічні рамки 1920-1991 рр. Однак психологічно ще частина сучасних громадян України продовжує жити, використовуючи досвід, спосіб життя, який затверджувався за часів СРСР. Світосприйняття та психологічна орієнтація людей, за твердженням істориків, є самостійним фактором політичного та економічного розвитку. Вони впливають на особливості соціальної поведінки і, що дуже важливо, визначають механізм ухвалення рішень, у тому числі й владних структур.

З урахуванням того, що селу належить значна роль у функціонуванні держави, а також у зв'язку із суттєвим відтоком сільського населення УРСР в міста протягом 1950-1960-х рр., необхідним є всебічне дослідження життєвих практик українських селян-колгоспників.

Загалом життєві практики селян вміщуються в поняття повсякденне життя. Повсякденність є багатогранною. Вона включає в себе такі структури як

економічна діяльність, матеріальне та духовне споживання, політичне життя тощо. У системі існування села можна виокремити декілька підсистем: родина і відтворення населення, суспільно-матеріальне виробництво, особисте підсобне господарство, освіта, матеріальне споживання і побут, духовне споживання й дозвілля. Являючи собою сукупність соціальних об'єктів, підсистеми мають виконувати специфічні функції у процесі суспільного відтворення села. Проблема зв'язків між різними підсистемами є проблемою повсякденності селянства як сукупності видів діяльності.

Актуальність обраної для дослідження теми пов'язана з тим, що вивчення життєвих практик українських селян 1950-1960-х рр. дозволить поповнити історичну науку фактичним матеріалом, пов'язаним з життям пересічної людини, що надасть можливість розв'язати нагальні наукові завдання та суспільні проблеми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках наукового напрямку Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова «Теорія та технологія навчання та виховання в системі освіти» та згідно з науковою проблематикою кафедри історії та етнополітики Інституту української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка НПУ ім. М. П. Драгоманова «Соціальні засади розвитку освіти в Україні (XX ст.)». Дисертаційне дослідження узгоджене з науковою темою «Динаміка соціальних процесів в Україні (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)» (реєстраційний номер 0107U000169) Інституту історії України НАН України.

Об'єктом дослідження є українське селянство, як одна з найбільших верств населення УРСР, якому були притаманні специфічні риси облаштування та відмінні від міського населення життєві практики.

Предметом дослідження виступає повсякденне життя українських селян у 1950-1960-х рр., під яким розуміється матеріальне та нематеріальне життя, тобто сфера виробництва, матеріального та духовного споживання, громадське життя.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1950-1960-х рр. Формально хронологічними межами дисертаційного дослідження виступають 1953-1964 рр., від початку і до кінця обійняття М.Хрущовим посади першого секретаря КПРС. Цей період є показовим, оскільки в повоєнний час очевидним був занепад сільськогосподарського сектору економіки і уряд проводив активну політику нововведень з метою вирішення проблем села. Вона істотно впливала на зміни життєвих практик українських селян. Тим не менше, враховуючи комплексний характер історії повсякдення та необхідність порівняльного аналізу, автор вважає за необхідне звертатися як до попереднього так і до наступного періоду. Співставляючи об'єкт і предмет даного дослідження, слід звернути увагу, що йдеться про вивчення структурного конфлікту, а саме: співвідношення радянської влади та селян-колгоспників на «макро» та «мікро» рівнях історичного процесу. Хронологічні межі дослідження 1950 – 1960-х рр. визначаються принципом «лонг дюре» («longue duree»), що означає послідовність, довготривалість та темпоральність [898].

Географічні межі дослідження охоплюють весь простір сучасної України, що покликане необхідністю здійснити порівняльний аналіз, виявити розбіжності та спільні риси життєвих практик селян різних регіонів України. Основну увагу зосереджено на найбільших сільськогосподарських регіонах України, таких як Волинська, Вінницька, Дніпропетровська, Київська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Харківська та Чернігівська області, а також Івано-Франківська, Херсонська, Хмельницька, Донецька та Автономна Республіка Крим.

Мета дослідження полягає у комплексному вивченні, з'ясуванні сутності повсякденного життя українських селян в умовах радянської дійсності 1950-1960-х рр. та визначенні чинників його змін. Основна увага зосереджена на реконструкції економічного, соціально-побутового, духовного, культурно-освітнього життя та морально-психологічної ситуації в селі.

Виходячи із загальної мети до комплексу **завдань** включена розробка наступних питань:

- визначення ступеня вивченості проблеми, аналіз джерел дослідження повсякденного життя колгоспників України в зазначений час, окреслення методології дослідження;

- характеристика умов сільської повсякденності, зокрема, загальнодержавної політики щодо села, природно-кліматичних і географічних умов України у 1950–1960-х рр., змін сільської поселенської структури у 1950 – 1960-х рр.;

- оцінка умов економічної діяльності селян у колективних господарствах;

- аналіз змін в оплаті праці селян у колгоспах та її порівняння з прибутками від домогосподарств;

- з'ясування можливостей селян задовольняти матеріальні, духовні та культурно-освітні потреби;

- визначення ролі традиційної культури в повсякденному житті селян та впливу радянської ідеології на селянство;

- аналіз участі селян у суспільно-політичному житті;

- реконструювання морально-психологічної атмосфери в українському селі;

- виявлення настроїв селян як реакції на сільську буденність;

- вивчення стратегій виживання українських селян в умовах складної сільської повсякденності.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена постановкою проблеми, адже повсякденне життя українських селян у 1950-1960-х рр. вперше у вітчизняній історіографії стало предметом спеціального історичного дослідження.

Аналіз літератури з досліджуваної проблеми та введення до наукового обігу нових джерел дозволило автору сформулювати наступні положення, які конкретизують наукову новизну.

Вперше:

- на основі вивчення праць попередників, як вітчизняної так і іноземної наукових шкіл, запропоновано підхід до досліджень повсякденного життя українських селян в період радянської дійсності 1950 - 1960-х рр., який

базується на синтезі всіх структур повсякденного життя: матеріальному становищі сільської родини у 1950-1960-х рр. та її духовному та культурно-освітньому житті;

– проаналізовано вплив державної політики на економічну діяльність селян, прибутки родини, можливість матеріального, духовного, соціально-побутового та культурно-освітнього споживання селян протягом 1950-1960-х рр.;

– охарактеризовано природно-кліматичні та географічні умови як фактор впливу на практики життя сільського населення;

– визначено вплив змін поселенської структури розселення на економічну діяльність селян та на соціально-побутові та культурно-освітні умови життя;

– простежено взаємозв'язок між задоволенням матеріальних та духовних потреб сільського населення та їх вплив на настрої, думки, почуття селян, які врешті породжували негативне ставлення селян до місцевих керівників, а згодом викликали питання на адресу радянської влади;

– визначено ступінь розповсюдження в селі традиційної духовної культури, збереження релігійних традицій та поряд з цим показано затвердження нової радянської обрядовості як один з чинників змін повсякденного життя селян;

– проаналізовано морально-психологічну ситуацію в українському як віддзеркалення тяжкої фізичної праці та нееквівалентної її оплати, неухважного ставлення до потреб сільської людини та порушень демократичних устоїв сільського життя;

– з'ясовано ставлення селян до владних інституцій та простежено зміни в їхніх настроях;

– на підставі залучення міждисциплінарних методів дослідження (статистики, антропології, соціології) та застосування джерел усної історії реконструйовано повсякденні практики українських селян у контексті їхнього ставлення до сільського буття;

– доведено, що українські селяни мали власне ставлення до процесів, які розгорталися на селі, реагували на нововведення, несправедливість, порушення

своїх законних прав, тобто простежувався вплив між діями владних інституцій і селянськими настроями та їхніми проявами.

- в науковий обіг введено нові джерела;
- опрацьовані матеріали інтерв'ю з учасниками тодішнього сільського життя.

Дістали подальшого вивчення:

- множинність державних постанов і наказів, що впливали на сільську повсякденність, уточнено їхнє значення у функціонуванні українського села;
- умови праці українських селян та її оплати в колективних господарствах під впливом державних заходів щодо реформування сільськогосподарського виробництва;
- зміни сільської поселенської структури розселення через створення штучних гігантських водоймищ, укрупнення колективних господарств, ліквідацію хуторів та планові переселення селян з густозаселених північно-західних областей у малозаселені південно-східні області УРСР;
- проблема трудової дисципліни в колгоспах республіки та її вплив на результативність сільськогосподарського виробництва;
- значення особистих присадибних господарств у житті селянської родини;
- можливості сільської інфраструктури якісно задовольняти повсякденні потреби селян;
- діяльність органів влади щодо форматування духовного життя селян

Уточнено та доповнено:

- кількісні показники переміщення селян з території гігантських водоймищ, побудованих у 1950 – 1960-х рр.;
- облаштування переміщених селян на місцях відселення;
- статистичні дані / кількісні показники оплати селянам за роботу в колективних господарствах, що показало збільшення майже вдвічі протягом досліджуваного періоду прибутків селян від колгоспу;

- уявлення про залишковий принцип формування системи оплати праці в колгоспах, що унеможливило суттєве покращення добробуту селянської родини;
- регіональні особливості розмірів прибутку в сільську родину;
- особливості матеріального споживання селян і зміни в структурі продуктового споживання та покупки товарів першої необхідності, що в умовах недосконалої діяльності сільських закладів соціально-побутової сфери викликало зайве витрачання грошей родиною селянина;
- прояви релігійної свідомості українських селян, що підтверджується визнанням релігійних свят до найпоширеніших форм святкової буденності села;
- механізми впровадження комуністичної ідеології і закріплення радянських устоїв у сільському середовищі;
- специфіку роботи сільських рад та участь селян в управлінні сільською громадою.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що матеріали, висновки та узагальнення дослідження можуть бути використані при написанні підручників з історії України в контексті радянської повсякденності, розробці фундаментальних видань, узагальнюючих чи спеціальних праць, дискурсивних практик, а також у навчальному процесі вищих навчальних закладів – при підготовці навчальної літератури з історичного краєзнавства; при викладанні відповідних нормативних та спеціальних курсів для студентів. Деякі положення роботи доцільно включити в систему підвищення кваліфікації вчителів та викладачів історії з метою посилення уваги до ролі пересічної людини в історії. Водночас ця проблематика може стати важливим напрямком подальших краєзнавчих досліджень, предметом наукових проєктів з проблем повсякденного життя та усної історії. Результати дослідження можуть бути враховані при формуванні державної соціальної політики, зокрема щодо сільського населення.

Особистий внесок здобувача. Сформульовані у дисертації наукові положення, висновки, узагальнення та пропозиції належать особисто здобувачу та є її науковим доробком. Дисертаційна робота є самостійно виконаною

науковою працею, в якій на підставі нових теоретичних засад реконструйовано повсякденне життя українських селян у 1950-1960-х рр.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і проміжні висновки наукового дослідження обговорювалися на засіданні кафедри історії України та етнополітики Інституту української філології Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, викладені в авторських лекційних курсах «Історичне краєзнавство», «Соціально-культурний розвиток регіону» та ін.

Одержані в ході підготовки дисертаційного дослідження результати доповідались на міжнародних, національних і регіональних конференціях, конгресах і семінарах, серед яких, зокрема такі: Розвиток елінізму в Україні у XVIII – XXI ст. (Маріуполь, 2007р.), «Документальна спадщина Полтавщини: минуле, сучасне, перспективи» (Полтава, 2008 р.), «Культурна різноманітність: від минулого до майбутнього» (Санкт-Петербург, 2008 р.); «Українська державність: історія і сучасність» (Маріуполь, 2008 р.), «Каразинські читання» (Харків, 2009 – 2012 рр.); «Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризації» (Київ, 2009 р.), «Соціальний розвиток сільських регіонів» (Умань, 2009 р.), «Богданівські читання» (Черкаси, 2011 р., 2013 р.), «Актуальні проблеми науки та освіти» (Маріуполь, 2011 р.), «П'ятих (Міжнародних) Гуржіївських історичних читань (з нагоди 150-річчя Великої реформи 1861 р.)» (Черкаси, 2011 р.), «Знаки питання в історії України: парадигми соціальної історії» (Ніжин, 2011 р.), «Наука та освіта в сучасному університеті в контексті міжнародного співробітництва» (Маріуполь, 2011 р.), «Міжкультурний діалог в поліетнічній Донецькій області: здобутки та перспективи» (Маріуполь, 2013 р.).

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження опубліковано монографію «Повсякденність українських селян в умовах радянської дійсності (1950 – 1960-ті рр.)» (21,5 друк. арк.) та 28 наукових праць (з них 23 – у фахових виданнях України).

Структура та зміст дисертації обумовлені змістом і сутністю проблеми, специфікою мети та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, семи розділів (22 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та

літератури, додатків. Загальний обсяг дисертації становить сторінок 575 друкованого тексту, з них основного тексту – 399сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія дослідження

Історія повсякденності як один з нових і досить перспективних напрямків історичної науки останнім часом привертає все більшу увагу вчених. Вона має ряд особливостей. По-перше, це її всеохоплюючий характер. Історіку повсякденності цікаві абсолютно всі складові буденної практики життя людини – від економічної та господарчої до духовної сфери та внутрішньо-сімейних відносин. По-друге, цей напрямок історичної науки досліджує історію на мікрорівні, тобто практику життя окремих людей, соціальних груп або навіть маргіналів. Водночас повсякденне життя спільноти не може проходити осторонь загальнодержавних спрямувань та ідеології. Величезне значення мають природно-кліматичні та географічні умови, ментальні риси, психологічні та етнопсихологічні характеристики. Комплексний характер повсякденності українського селянства довів необхідність залучення до дослідження різнопланових наукових праць, які стали результатом численних розробок вчених, починаючи з другої половини ХХ ст. Перш за все, це студії історичної тематики, в яких висвітлено процес реформування сільського господарства, проаналізовано досягнення та прорахунки реформування села. Не менше значення для дослідження проблеми мають праці, в яких розглянуто природно-кліматичні та географічні умови України в 1950-1960-х рр. При всій нетрадиційності залучення до вивчення проблеми такої літератури, слід відзначити її важливу роль. Адже селянство як ніяка інша верства населення економічно залежить від природних умов. Так само географічні та кліматичні умови впливають на побутові і навіть ментальні риси будь-якого населення. Певну цінність мають роботи етнографічного характеру та демографічні розробки.

Згідно з проблемно-хронологічним принципом в історії вивчення проблеми доцільно виділити радянський і сучасний періоди. Кожному з них притаманні спільні методологічні засади та схожі стереотипи мислення. Зважаючи на це, досліджені для історіографічного аналізу праці згруповані за хронологічним принципом із внутрішнім поділом за проблемною ознакою.

До першої групи віднесено дослідження радянського періоду, присвячені характеристиці важливих аспектів суспільно-політичного, соціально-економічного, культурного і духовного життя України в 1950-1960-х рр.

Вивчення проблем села та сільського господарства 1950 – 1960-х рр.. розпочалося з другої половини ХХ ст. По-перше, це фундаментальні узагальнюючі видання, які охоплюють питання з історії українського селянства, розвиток сільського господарства України, зміни в культурно-освітній сфері, соціально-побутових умовах. Серед історичних досліджень слід назвати роботи з історії народного господарства, історії Української РСР, розвитку аграрної економіки, механізації та електрифікації, «соціалістичної перебудови» сільського господарства [687; 689; 692; 830; 852]. Заслуговує на увагу ґрунтовне 25-томне видання «Історія міст і сіл Української РСР», побудоване за адміністративно-територіальним принципом. У виданні знайшла висвітлення історія всіх населених пунктів в УРСР, зокрема сіл [686]. Безпосередньо проблеми аграрного сектору економіки та позитивні зрушення на селі охарактеризовано в колективній праці «Історія селянства Української РСР» виданій 1967 р. [689]. Заслуговує на увагу багатотомне видання «Історія Української РСР» [692]. До позитивних рис зазначених праць слід віднести всеохоплюючий характер, а також непересічне значення, адже деякі з них не мають аналогів навіть сьогодні. Однак усебічна заідеологізованість стала причиною занадто пильної уваги до питань політико-пропагандистського характеру, тоді як глибокий аналіз етнічних і соціальних проблем села й селянства залишилися на узбіччі.

Проблемі соціально-економічного розвитку села і в цьому контексті матеріального добробуту селян присвятили свої дослідження Є.П.Талан,

Ф.М.Роботько, Є.І.Ліскун та ін. У монографії Є.П.Талан досліджено соціально-економічні перетворення колгоспів України у 1951-1958 рр. Автор проаналізувала становище в аграрному секторі у 1951-1953 рр., розглянула зміни матеріально-технічної бази колгоспів, охарактеризувала забезпеченість керівними кадрами і спеціалістами, впровадження нових прогресивних методів в аграрне виробництво, проблеми укрупнення колгоспів, приділила увагу питанням внутрішньо-колгоспної демократії. Дослідниця проаналізувала зміни оплати трудодня, життєвого рівня мешканців села, роль суспільних фондів споживання. Проте автор зупинилася і на багатьох недоліках існування колгоспів. У подальшому Є.П.Талан проаналізувала заходи партії, спрямовані на піднесення сільського господарства у 1958-1961 рр. [858; 859]

Проблемі матеріального добробуту колгоспного селянства та зростанню його культурного рівня присвятили своє дослідження Ф.М.Роботько та Є.І.Ліскун. Дослідники стверджували, що зміцнення економіки колгоспів сприяло зростанню доходів і підвищенню оплати праці і зауважували на необхідності ширшого застосування принципу матеріальної зацікавленості [835].

Питання запровадження прогресивних форм оплати праці в колгоспах УРСР у роки семирічки, госпрозрахунку 1957-1958 рр. та гарантованої оплати праці з 1966 р. проаналізував Л.Ю.Беренштейн [632-633].

Критично узагальнив досвід колгоспного будівництва в республіці В.Г.Венжер [650]. Автор проаналізував основні форми сільськогосподарського виробництва – колгоспи і радгоспи, його підсобні форми – суспільні сільськогосподарські підприємства й особисті підсобні господарства, які, своєю чергою, поділив на особисті підсобні господарства колгоспників та робітників і службовців. У монографії наведені приклади загального навантаження колгоспників в умовах радянської системи господарювання і порівняння із робітниками радгоспів. Приділена увага умовам праці на селі, прямим витратам на виробництво основних продуктів сільського господарства. Автор дійшов висновку, що недостатній рівень розвитку громадського господарства

породжував низький рівень життя колгоспників і призводив до зростання інтересу до особистого підсобного господарства. Це у свою чергу викликало значні труднощі в питанні залучення селян до роботи в колгоспах. На думку дослідника, особисті господарства колгоспників були додатковим засобом прибутків колгоспників, оскільки оплата праці в колгоспах цілком залежала від умов розвитку громадського господарства колгоспів і від результатів виробничої діяльності, а в різних артільях цей рівень відрізнявся. Отже, автор доводив значимість особистих господарств в житті колгоспників і звертав увагу на необхідність контролю розмірів наділів з метою залучення колгоспників до сільськогосподарського виробництва в колгоспах. Робота має теоретичний характер і розкриває специфіку життя селян в умовах колгоспно-радгоспної системи, однак автор не зупиняється на порівнянні прибутків в селянську родину від колгоспу і домогосподарства, що має виключне значення при дослідженні результативності економічної діяльності і рівня матеріального споживання селян в повсякденному житті.

Проблеми сільського господарства, соціальний розвиток села висвітлено у працях таких авторів, як П.П. Панченко, В.С.Чишко, А.П.Євтушенко [810-812; 815; 816]. У роботах П.П.Панченка на широкому документальному і фактичному матеріалі проаналізовано актуальні проблеми сільського господарства України, висвітлено творчий характер мешканців села у здійсненні державних завдань, роль соціалістичного змагання тощо. Значне місце відведено питанням соціального розвитку села та показано зростання добробуту. Одночасно акцент зроблено на ролі партійних комітетів та первинних партійних організацій у здійсненні комплексу аграрних заходів. Окрема увага приділена характеристиці суспільно-політичного життя українського села в добу соціалізму. Заслуговує на увагу праця П.П.Панченка і В.С.Чишко, присвячена аналізу досягнень і прорахунків на шляху науково-технічного прогресу [817]. У монографії проаналізовано проблему забезпеченості сільського господарства кадрами спеціалістів, кількісні і якісні зміни в складі керівників, показана роль спеціалістів у впровадженні в аграрне

виробництво нових індустріальних методів і прогресивних технологій. Велику увагу автор приділив аналізу суспільно-політичного життя. Зазначимо, що дослідження П.П.Панченка мають фундаментальний характер і висвітлюють різноманітні аспекти життя на селі. При всій винятковості і значимості для вивчення становища українського села у 1950-1960-х рр. слід враховувати, що роботи автора, які вийшли до 1990-х рр., мають ідеологічно запрогнозований характер, тобто в них зроблено акцент на позитивних моментах колгоспно-радгоспного будівництва.

Проблемам ставлення селянина до праці присвячено монографію Є.Т.Євсєєва [670]. У ній основна увага приділена аналізу факторів, що спричинили негативне ставлення мешканців сіл до праці. Використовуючи широкий фактичний матеріал, автор зробив спробу з'ясувати причини кризового стану аграрного сектору.

Протягом значного періоду в історичній науці велике значення надавалося висвітленню провідної ролі комуністичної партії в розвитку держави і в тому числі села. Робіт на означену тематику існує безліч. У них подається позитивна оцінка партії у вирішенні життєво важливих питань. У роботах В.А.Колесниченка, І.П.Пророченка наголошувалося на провідній ролі КПРС у поступовому зростанні матеріального і побутового добробуту селян [706; 707; 827].

Проблемі поліпшення умов життя трудящих у роки четвертої п'ятирічки своє дослідження присвятив Л.Д.Вітрук [653]. На думку Б.Ф.Білецького, провідна роль Комуністичної партії у проведенні колективізації дозволила в найкоротшій термін електрифікувати село [636; 637]. Запровадження нових радянських свят у життя селян і роль в цьому процесі партійних організацій позитивно оцінював Є.Я.Безпалко [629]. Велику увагу боротьбі за «ліквідацію релігійних пережитків» на селі приділяли автори М.Т.Бортнійчук, Є.І.Ліскун [640]. Учені охарактеризували основні форми антирелігійної роботи на селі: цикл атеїстичних лекцій, вечорів, конференцій, зборів громадськості, лекторіїв для віруючих, вечорів запитань і відповідей на атеїстичну тематику. Питання атеїстичної пропаганди і роль в цьому процесі партійних організацій України досліджував свого часу О.М.Шуман [886]. Автор зупинився на формах атеїстичної роботи, а

також охарактеризував розповсюджені за його думкою «релігійні пережитки» – обрядово-побутову релігійність селян. Вчений наголошував на необхідності заміни релігійних свят новими радянськими. В роботах О.Ф.Воронкіна, В.Ф.Литвиненка зроблено наголос на необхідності атеїстичного виховання молоді [657]. Загалом праці означеної тематики мають заідеологізований характер, однак в процесі дослідження повсякденного життя селян мають безперечне значення. Аналізуючи антирелігійну пропаганду і введення нових свят, вчені одночасно торкаються проблеми релігійності в побуті і в святковій буденності селян.

У працях радянського періоду велику увагу приділено зміцненню «союзу робочого класу і селян» та ролі «соціалістичного змагання» як вагомого чинника результативної праці в подальшому розвитку економіки села. Велике значення, особливо у справі виховного впливу на селянство, надавалося соцзмаганням. Такі автори, як Л.Ю.Беренштейн, С.М.Зверев, П.Ю.Котлов, М.О.Лисенко приділили увагу аналізу організаторської та ідейно-виховної роботи комуністів серед колгоспників і працівників радгоспів [632; 678; 717; 770]. Вивченню процесу розвитку й зміцнення союзу робітників та селян в умовах «комуністичного будівництва» присвячено монографію Б.П.Ковалевського [700]. Автор приділив увагу питанням допомоги трудящих міст у процесі завершення електрифікації сільського господарства, вдосконаленню економічних відносин між державою і колгоспами, покращенню керівництва колгоспами й укріплення їх кадрами, піднесенню трудової активності селян. У монографії розглянуто зміни матеріального становища селян, наближення професійної та загальноосвітньої підготовки робітників і колгоспників, піднесення культури колгоспного села тощо. Роботи означеної тематики мають безперечну цінність для вивчення буденного життя українських селян, оскільки допомагають розкрити основні механізми впливу радянської системи на селянина в процесі залучення його до роботи в колективному господарстві та створення умов для виконання і перевиконання державних планів виробництва сільськогосподарської продукції. Однак, попри значимість, цим працям притаманні заангажованість та необ'єктивна оцінка участі

колгоспників у соцзмаганні, надмірне перебільшення позитивних моментів у процесі наближення становища селян до робітників.

Окремо слід назвати авторів, праці яких присвячено характеристиці природно-кліматичних та географічних умов України протягом 1950-1960-х рр. Це І.Є.Бучинський, В.О.Волеваха, В.І.Ромушкевич, К.Т.Логвінов, В.Н.Бабиченко, М.Ю.Кулаковська, К.С.Розова, М.Н.Копачевська, Г.Ф.Приходько та ін. В їхніх студіях подано характеристику природних зон України і небезпечних природних явищ, поширених у 1950-1960-х рр. на території республіки, проаналізовано природно-кліматичні відмінності Полісся, Лісостепу, Степу, Карпат і Криму з погляду виробництва сільськогосподарських культур. У радянський період вийшли роботи, присвячені характеристиці клімату й небезпечних гідрометеорологічних явищ Кримського півострова. В роботах І.О.Бучинського увага приділена вивченню посух та боротьбі з ними [645-647]. Найбільш небезпечними, посушливими зонами автор вважає Південну і Приморську, де посухи траплялися кожні два роки. Характеристика суховійних періодів на Україні подана в роботі В.О.Волевахи, В.І.Ромушкевича [655]. Заслуговує на увагу дослідження К.Т.Логвінова, В.Н.Бабиченко, М.Ю.Кулаковської щодо атмосферних явищ на Україні (посухи, значні опади, град, гроза, сильний вітер, ожеледь, туман, заморозок та інші) [773]. Автори виокремили найбільш морозонебезпечні зони України. Вчена К.С.Розова звернула увагу на вивчення бездощових періодів в Україні, їх тривалість і повторюваність, річний хід посушливих днів тощо [836]. Дослідження М.Н.Копачевської присвячено пізнім весняним і раннім осіннім заморозкам в Україні [711]. Характеристика явищ, які визначають клімат України подана в роботі під редакцією Г.Ф.Приходько [698]. Характеристика водних ресурсів України наведена в книзі Б.А.Пишкіна [822]. У дослідженні проблеми кліматичних та гідрометеорологічних умов України значне місце відводилося боротьбі з небезпечними явищами та зменшенню їх впливу на сільське господарство. Це в основному роботи, в яких проаналізовано державну політику створення лісових смуг, штучних водоймищ, будівництво каналів тощо. Отже, роботи на зазначену тематику мають безперечну цінність при вивченні

практик життя українських селян, оскільки дають можливість повноцінного розуміння умов життя і праці, також розкривають державну політику в галузі вдосконалення агротехніки, що однозначно впливало на зрушення у сільському середовищі та житті селян.

Наступна проблема, яка знайшла належне висвітлення у працях радянської доби – це суспільний та сімейний побут, святкова обрядовість сільського населення. Такі автори, як В.А.Маланчук, О.М.Кравець, О.Ф.Кувеньова приділили увагу соціологічному аналізу радянської сім'ї, її структурі, взаємовідносинам між її членами в умовах колективної праці й організації громадського побутового обслуговування, становищу жінки і вихованню молодшого покоління. Чимале місце відведено кращим сімейно-побутовим традиціям, звичаям і обрядам, їх використанню при створенні радянської святковості, боротьбі з «релігійними пережитками» і становленню морально-етичних рис, духовної культури [718; 719; 724; 725; 786; 787]. Отже, значна увага приділена актуальним на той час питанням про «нездорові явища» в родині та їх подоланню. Означена тематика знайшла втілення в роботах таких авторів, як В.Васьків, Д.Фіголь, Л.Суша, Р.Король, Б.Василевич, М.Кубик, В.Хижняк, С.Макарчук, Н.Здорова [648; 649; 679; 712; 785; 857; 869]. Проблема впровадження радянських свят у повсякденне життя українських селян знайшла втілення в колективній роботі «Народні традиції сьогодні», яка вийшла друком у 1963 р. [796]. У 1983 р. побачила світ колективна праця, присвячена становленню й утвердженню радянських свят і обрядовості в УРСР [851]. У дослідженні охарактеризовано свята, які відзначало колгоспне село протягом 1950-1960-х рр. У журналі «Народна творчість та етнографія» знайшли місце матеріали про свята в житті як усієї України, так і її окремих областей. Статті мають велику цінність для знайомства з новими елементами в культурі та побуті селян, висвітлюють такі традиційні для селянської України свята, як Свято врожаю та ін. [849; 854; 888]. У той же час на шпальтах цього видання вміщено результати досліджень про релігійні «пережитки» в побуті та боротьбу з ними [696].

Велика увага в радянську добу приділялася аналізу релігійної компоненти в житті українського народу і, насамперед, селянства як найбільш консервативної верстви населення. Це дослідження А.М.Колодного, В.К.Танчер, П.І.Косухи, В.Ю.Келембетової [695; 708; 716; 860]. Автори проаналізували характер і причини живучості релігійності, її прояви серед молоді.

Окрема увага надавалася дослідженню проблеми ведення особистого підсобного господарства. Так, С.П.Бритченко, проаналізувавши політику радянського уряду, зробив висновок, що в добу М.С.Хрущова були допущені помилки і прорахунки щодо ОПГ [642].

Проблема українського народного житла привернула увагу таких авторів, як Г.Ф.Недашківська, М.З.Козакевич, Ю.Ф.Хохол, Л.Ю.Хохол, В.П.Самойлович та ін. [703-704; 797; 843-844; 870-871]. Вони висвітлюють проблеми реформування і будівництва сіл України під впливом соціально-економічних перетворень радянського періоду. Питання конструктивного вирішення народного житла і використання місцевих будівельних матеріалів, принципи планування присадибної ділянки, прийоми декоративно-художнього оздоблення осель було розглянуто в роботі «Народна творчість в архітектурі сільського житла».

Наступна проблема, яка знайшла висвітлення у працях учених радянського часу – шлюб і родина. Ці аспекти досліджено у студіях Л.В.Чуйко, А.Г.Волкова, В.А.Белова. Автори звернули увагу на структурно-функціональні зміни родини, які в цілому вплинули на збільшення розлучень. Взаємопов'язаними елементами формування і життєдіяльності родини, у результаті чого створюється структура населення, Л.В.Чуйко вважає шлюби та розлучення. Саме їх аналізу присвячена монографія авторки [874]. У ній приділена увага аналізу шлюбів та розлучень у містах і сільській місцевості. Основними причинами збільшення розлучень Л.В.Чуйко визначає структурно-функціональні зміни родини. Між тим автор вважає, що в сільській місцевості, особливо в Західній Україні, шлюби мали стабільний характер, що пов'язано з особистим підсобним господарством і відсутністю анонімності приватного життя. Вивченню родини, закономірностей її

формування та розвитку присвятив своє дослідження А.Г.Волков [656]. У роботі подана типологія сімей, їх склад, життєвий цикл, стабільність, кількість дітей, виділення молодих родин. Автор характеризує функції родини. На основі обстеження думок жінок про очікування і ідеальну кількість дітей залежно від національного складу, рівня прибутків, освіти розглядає проблеми родини В.А.Білова [630]. У цілому роботи, у яких проаналізовано становище радянської родини, тим більше сільської, мають теоретико-соціологічний характер і надають дуже стислу інформацію про внутрішньо-сімейні відносини, виховання дітей та інші проблеми, напряду пов'язані з буденністю сільської родини. Отже, в радянській науці відсутня комплексна робота, в якій проаналізовано українську сільську родину та її матеріальне і морально-психологічне становище.

Дослідження радянської колгоспної форми організації сільськогосподарського виробництва привернуло увагу іноземних авторів. Такі вчені як М.К.Морель, М.Сейду, А.Нове, Ж.Сапір, Г.Фрідманн, Ж.Клацманн, М.Емар характеризували сільське господарство і виробництво колгоспів і радгоспів, констатували помилки державної політики щодо колгоспів, висвітлювали становище жінки в сільському суспільстві в порівнянні з положеннями Конституції тощо [892; 897; 905; 910; 912; 914; 916]. Привертають увагу роботи таких авторів як Р.Ламорісс та Б.Кербле, в яких висвітлено деякі складові повсякденного життя селян в УРСР у 1950-1960-х рр. [904; 906].

Нові підходи до вивчення історії українського народу дали можливість переосмислити раніше досліджені теми. Було критично проаналізовано економічну політику радянської влади, реформування сільського господарства, стан соціально-побутової інфраструктури села та політику щодо релігії. Праці, які вийшли протягом останніх двох десятиліть, віднесено до другої групи. Передусім, слід назвати узагальнюючі роботи, в яких охарактеризовано сільське господарство України загалом. У нарисах з історії вітчизняного селянства «Історія українського селянства» окремий розділ присвячено характеристиці українського села [690]. Так, В.М.Даниленко та І.М.Романюк у розділі «Українське село в добу М.Хрущова» звернули увагу на політику реформуваль сільськогосподарського

виробництва, зміни у життєвому рівні селян, антирелігійну політику радянської влади [667]. Монографія В.К. Барана і В.М.Даниленка «Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.)» дозволяє осягнути вплив державної політики на структури повсякденного життя українських селян [627]. Названі праці мають виняткове значення для розуміння соціально-економічних та культурних основ в повсякденному житті українських селян 1950-1960-х рр.

Серед цікавих студій останнього часу слід звернути увагу на роботи В.К.Барана. У них зроблено спробу подати комплексний аналіз історії України, еволюцію радянської тоталітарної системи після смерті Й.Сталіна, проаналізовано соціально-політичні, соціально-економічні та національно-духовні процеси, в тому разі і в селах України [625; 626]. Роботи В.К.Барана є корисними для розуміння впливу державної політики на господарську діяльність селян та духовне життя.

При вивченні проблеми повсякденного життя українських селян заслуговують на увагу роботи С.В.Кульчицького, в яких висвітлено спроби реформування економіки за часів М.С.Хрущова [727]. Дослідження Ю.І.Шаповала дають можливість з'ясувати вплив державної політики на буденне життя населення [876]. Проблеми культурного життя України в повоєнний період проаналізував В.І.Юрчук [890]. Основні напрями у вивченні історії колгоспів висвітлено в роботах Р.Д.Лях, які вийшли після проголошення Україною незалежності [780-781]. Переосмислення участі колгоспного та радгоспного селянства у соціалістичному виробництві характерно для праць П.П.Панченка, що побачили світ на рубежі 1990-х рр. [809; 813; 814]. Проблеми сільськогосподарської кооперації та сільської медицини привернули увагу А.Г.Морозова [792].

Питання соціально-побутового життя населення України у 1945-2000 рр. порушено в роботі Л.В.Ковпак [701]. Автор приділила увагу соціальним перетворенням М.С.Хрущова, проведенню грошової реформи 1961 р., торкнулася змін у соціально-побутовому становищі селян 1950-1960-х рр. Зазначимо, що для розуміння проблем матеріального становища селян значимим є аналіз політики

уряду щодо впорядкування та нормування праці й заробітної плати, підвищення оплати праці робітникам і службовцям, запровадження щомісячного авансування колгоспників, гарантованої оплати трудодня, створення перехідного фонду тощо.

Останнім часом з'явилися дослідження, в яких приділено увагу етнонаціональним та соціальним змінам на селі. Фактично першим висвітлив соціально-демографічні проблеми українського села, професійно-кваліфікаційний та освітянський рівень сільських мешканців, їх національний склад у 1959-1989 рр. С.М.Тимченко [861]. Він розкрив головні напрями розвитку організаційних структур аграрного виробництва, руйнацію існуючої поселенської мережі. Корисними в розумінні щоденного буття українських селян є матеріали щодо безпрофесійних категорій працюючих та осіб, зайнятих в особистому присадибному господарстві. Автор проаналізував політику держави та наслідки створення штучних водоймищ і будівництва гідроелектростанцій, що супроводжувалося масовим переселенням селян.

Певне значення мають роботи Г.Г.Кривчика, присвячені соціальному розвитку українського села у 1960-1980-х рр. [720-721]. У них розкрито соціальні аспекти сільськогосподарського виробництва, суперечності соціально-політичного життя, проблеми і деформації у соціально-культурному будівництві в умовах панування комуністичної номенклатури.

Проблема релігії і церкви в житті населення України була порушена такими авторами, як І.П.Меркатун, В.Є.Єленський, О.Є.Лисенко та ін. На основі глибокого аналізу та залучення нових документів дано оцінку ролі партії та уряду в подоланні «релігійних пережитків» [673; 771; 788]. В роботах П.М.Бондарчука увага приділена соціорелігійній історії, релігійній повсякденності та релігійній ментальності [638; 639].

Комплексне дослідження становища українського села у 1920-1990-х рр. провів І.В.Рибак [833-834]. У монографії проаналізовано розвиток соціально-побутової сфери українського села радянської доби: житло, сільські населені пункти, культурно-побутові осередки, транспорт, зв'язок, охорона здоров'я, торговельне і побутове обслуговування, функціонування закладів освіти та

культури, в тому числі фізичної. Історію аграрних відносин України у ХХ – на початку ХХІ ст. висвітлено у книзі О.М.Завальнюка та І.В.Рибака [677]. У роботі проаналізовано «новий аграрний курс» М.С.Хрущова, досягнення та прорахунки індустріалізації сільського господарства, ставлення держави до особистих присадибних господарств, подано оцінку спроб подолання відмінностей між містом і селом, ліквідації малих сільських поселень, поділу сіл на «перспективні» і «неперспективні». Окрему увагу приділено проблемі матеріального становища селян. У цих працях узагальнено, що невдала політика радянського уряду щодо ліквідації відмінностей між містом і селом, у тому числі у соціальній сфері, викликала міграцію сільських мешканців до міст, що призвело до спустошення та обезлюднення українського села.

Політика ліквідації «безперспективних» сіл, існування паспортної системи, зміни в організації сільського господарства, стан культурно-освітньої сфери на селі, питання релігії та церкви знайшло висвітлення в роботах І.М.Романюка [837 - 841]. У своїй монографії автор висловив думку, що доба М.С.Хрущова для українського села – дуже складний, наповнений неймовірно тяжкою працею, багатьма втратами і надією на краще життя період. У роботі ретельно проаналізовано політику позаекономічного тиску на селян. На основі використання широкої історіографічної бази та залучення різноманітних джерел автор відтворив політику реформування українського села 1950-1960-х рр., проаналізував процес радянської сільського способу життя. У роботі основна увага приділена аналізу макрорівневих процесів та їх впливу на село [840].

Регіональний вимір вивчення проблем за тематикою сільського господарства, села та селянства представлено в роботах М.В.Сеньківа, Н.М.Жулканича, П.В.Когута. Зокрема, М.В.Сеньків звернув увагу на проблеми колективізації західноукраїнського села 40-х – початку 50-х рр. ХХ ст. [847; 946; 947]. Дослідження Н.М.Жулканич присвячені соціально-економічним проблемам сільського господарства Закарпаття другої половини 40-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. [676; 925-926]. В дисертації П.В.Когута досліджено докорінні перетворення у західноукраїнському селі, викликані запровадженням колгоспної

системи. Показано засоби і хід створення колгоспів як соціально-політичної бази радянського тоталітаризму [929].

Українські дослідники останнім часом зробили акцент на вивченні проблем повсякденного життя українських селян. Такі автори, як В.М.Даниленко, І.М.Романюк проаналізували правове становище селян, рівень оплати праці, податкову політику, матеріально-побутову повсякденність у повоєнний період [663; 666]. Структура доходів селянського господарства, ставлення до праці в колгоспах, умови праці охарактеризовано в роботах С.Р.Ляха [782].

Вагоме значення для дослідження проблем села мають роботи, в яких подано основні напрямки наукових інтерпретацій суспільно-політичних та суспільно-економічних процесів в українському селі. Так, Ю.О.Ніколаєць з'ясував, що в працях радянського періоду представлена проблематика про участь у суспільно-політичних процесах вторинних суб'єктів політики, таких як комуністична партія, державні інститути. Діяльність народу та соціальних верств представлено досить поверхово [798; 799]. Мало праць радянських науковців присвячено участі селян у суспільно-політичних процесах. Ю.В.Лаєвською проаналізовано праці радянських істориків щодо перетворень в економіці УРСР у 1953-1964 рр. Автор довела, що для радянської історіографії характерним було уявлення про важке становище у сільському господарстві в означений період, що базувалося цілком на матеріалах вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС і залишалися без уваги матеріали п'ятої сесії Верховної Ради СРСР (5-8 серпня 1953 р.). Цінним також є аналіз поглядів науковців на трансформації в аграрному секторі економіки, зокрема політику щодо особистих присадибних господарств [730; 938]. Проаналізувавши проблеми соціальної історії України другої половини 40-х – середини 60-х рр. XX ст. в англійській історіографії Н.О.Лаас вважає, що з метою оновлення методологічно-концептуального апарату сучасної української історіографії радянської України, слід зосередити увагу на вивченні таких історіографічних явищ як історія повсякденності [729; 937].

Певна увага проблемам села і селянства приділена зарубіжними авторами. Перш за все слід назвати узагальнюючі праці. В роботі італійського дослідника Дж.Боффа «Історія Радянського Союзу» у другому томі висвітлено період війни та повоєнне десятиліття до закінчення періоду М.Хрущова [641]. Великий інтерес викликають роботи з історії радянської повсякденності Ш.Фіцпатрік. Книга «Сталінські селяни. Соціальна історія радянської Росії» написана у рамках так званої нової соціальної історії [866].

В цьому контексті слід згадати роботи російських авторів. В монографії О.М.Вербицької зроблена спроба нового осмислення історії російського селянства середини 40-х – початку 60-х рр. ХХ ст. Автор приділила увагу організації та оплаті селянської праці, ролі особистого підсобного господарства в бюджеті сільської родини, детально вивчила структуру доходів та споживання селян [651]. У монографії О.Ю.Зубкової «Повоєнне радянське суспільство: політика і повсякденність. 1945-1953» увага сфокусована на суспільних настроях, які відображали ставлення суспільства в цілому і його окремих груп до політики влади, представлено механізм функціонування суспільної думки [683].

Проблемам повсякденного життя селян Росії присвячено низку дисертацій російських дослідників. Зокрема, Ж.О.Абрегова охарактеризувала повсякденне життя сільського населення Кубані наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. [918]. Традиціям і змінам в повсякденному житті російського села у 20-ті рр. ХХ ст. приділена увага в дисертації Л.В.Лебедевої [939]. Прикладом локально-історичних досліджень, присвячених еволюції селянської повсякденності різних регіонів Росії є дослідження І.В.Кометчикова та Н.В.Чиркової [932; 953]. Розвиток важливих аспектів повсякденного життя сільського населення Східного Сибіру у 1945-1953 рр. показано в дисертації С.В.Ковригіної [928].

Окрема увага надається висвітленню рівня життя селян регіонів Росії. Зокрема, дисертація С.В.Філатова присвячена вивченню проблеми підвищення матеріального добробуту колгоспного селянства за партійно-державними документами. Автор проаналізував натуральні і грошові прибутки та витрати

селянського домогосподарства і споживання продуктів харчування та промислових товарів [951]. Заслужує на увагу робота І.Е.Кознової, присвячена історичній пам'яті російського селянства у ХХ ст. [930]. Доволі цікавим є дослідження К.А.Подрезова, в якому проаналізовано політичні цінності селянства [943]. Праці сучасних російських авторів, присвячені радянському періоду в історії селянства, в яких зроблено акцент на повсякденному житті, відзначаються новачійними підходами та пошуками причинно-наслідкових зв'язків. Вони є цінними для конкретно-історичних досліджень радянського періоду в історії України. Тим більше, що для того часу були характерними спільні для всіх республік загальнодержавні установки. Водночас, ці дослідження не дозволяють повноцінно та глибоко розкрити специфіку повсякденного життя українських селян.

В цьому плані слід звернути увагу на роботи українських авторів за тематикою повсякденності. Сьогодні історія повсякденності здобула значного поширення серед досліджень українських учених. Зокрема, Інститут історії України НАНУ підготував та видав у серії «З історії повсякденного життя України» низку колективних монографій [793; 794; 824-826; 891]. Окреме місце належить дослідженням і працям методологічного характеру. Такі автори, як О.Удод, О.Коляструк приділили увагу теоретико-методологічним та історіографічним аспектам вивчення повсякденного життя [709; 710; 863; 931].

Серед тих, хто досліджував історію повсякденності, слід також назвати О.В.Стяжкіну та інших [856; 948]. Комплексне вивчення повсякденного життя населення Донбасу у 1945-1953 рр. здійснено М.С.Герасимовою [922]. Антропологічно спрямованими є дослідження І.М.Грідіної та О.Б.Пенькової [923; 924; 942]. Комплексне та всебічне дослідження рівня та якості життя сільського населення України в роки хрущовської «відлиги» подано в дисертації Л.М.Халецької [952]. Джерелознавчому аналізу повсякденного життя грецького населення Північного Приазов'я кінця XVIII – початку XIX ст. присвячено дисертацію С.С.Арабаджи [919]. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період подано в дисертації В.В.Кононенка [933].

Таким чином, протягом другої половини ХХ ст. та на початку ХХІ ст. було видано чимало праць, в яких досліджено радянське село та аграрний сектор економіки. Цьому питанню приділили увагу як вітчизняні так і російські і зарубіжні дослідники. Аналіз цих робіт дозволяє зробити певні висновки.

Насамперед слід сказати, що селу і сільському господарству приділена увага в роботах радянських науковців. В основному було досліджено проблеми, пов'язані зі спробами реформування сільського господарства. Автори давали позитивну оцінку заходам уряду. Належне місце відведено аналізу радянської політики щодо особистих присадибних господарств і доведена доцільність зменшення їхніх розмірів. Окремо слід відзначити роботи, в яких роль Комуністичної партії в перетворенні українського села визначалася як провідна. Значна увага приділялася соціально-побутовому та культурно-освітньому становищу села, громадському життю. Визначальною рисою праць радянської доби є, по-перше, позитивна оцінка процесів, які відбувалися в радянському селі та в сільському господарстві загалом під проводом Комуністичної партії. По-друге, залишилася без уваги пересічна людина села, без дослідження життя якої неможливо глибоке та комплексне дослідження історичного процесу.

За часів незалежності науковці критично осмислили реформи, які відбувалися в сільському господарстві та спробували відтворити його реальне становище. З'явилися роботи, в яких доведена доцільність існування особистих присадибних господарств і зроблено висновок про їхнє важливе значення в житті українського селянина. Наведено факти щодо помилок та прорахунків проведення реформ тощо. Між тим, у роботах як радянської історіографії так і в наступний період переважно приділена увага макрорівневим процесам на селі. Названі роботи не ставили за мету висвітлення структур повсякденного життя. Так, не знайшла місця проблема трудової діяльності українського селянина, умови праці в колгоспах, особистих присадибних господарствах, загально витрачений робочий час і, безумовно, дуже важливе питання – формування родинного бюджету та його відповідність матеріальному, духовному споживанню родини, можливостям покращення соціально-побутових умов. Дуже цікавою для дослідника є проблема

морально-психологічної ситуації на селі, що можна віднести до нематеріального життя, яке включає людську психологію і щоденні практики. Отже, сьогодні постала потреба розглянути історію українського селянства в означений період, поставивши в центрі уваги звичайну сільську людину.

Позитивною рисою сучасних історичних студій є звернення до людини. Останнім часом з'явилися праці, в яких застосовано нові підходи та методи історичної антропології. З історії повсякденності написано чимало дисертаційних досліджень. Слід відзначити, що з'явилися роботи, присвячені аналізу рівня та якості сільського населення України в роки хрущовської відлиги. Тим не менше проблема повсякденного життя українських селян-колгоспників у 1950-1960-х рр. до цього часу не стала предметом окремого дослідження.

1.2. Джерельна база дисертації

Джерельну основу дисертації становить широке коло документів і матеріалів із фондів центральних та обласних державних архівів, бібліотек, особистих архівів, а також матеріали інтерв'ю. Більша частина документального масиву зберігається у фондах українських центральних (Центральний архів вищих органів влади і управління України, Центральний державний архів громадських об'єднань України), російських (Державний архів Російської Федерації), місцевих державних архівів (всього 433 справи). Для повноцінного розуміння особливостей повсякденного життя селян було опрацьовано фонди десяти обласних архівів – Донецької, Івано-Франківської, Львівської, Одеської, Полтавської, Тернопільської, Харківської, Херсонської, Хмельницької областей – та Державний архів в Автономній Республіці Крим. Частина з них вводиться до наукового обігу вперше.

Джерела з проблеми за типо-видовою ознакою доречно об'єднати у наступні групи: законодавчі документи, актові матеріали, діловодна документація, документи Комуністичної партії та інших громадських

об'єднань, статистичні матеріали, періодичні видання, джерела особового походження, фольклор, фотоматеріали.

Першу групу становлять законодавчі документи: Конституція СРСР і УРСР, накази, постанови, рішення та розпорядження вищих органів влади та управління. Велика їх частина опублікована в різноманітних збірках, таких як «Рішення партії та уряду по господарським питанням (1917-1967 рр.)», «КПРС в резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», «Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки». Законні й підзаконні акти стосувалися всіх сфер життя сільської спільноти.

Основоположним документом в житті радянського суспільства була «сталінська» Конституція 1936 р. [434]. Вона вперше декларувала рівні права, свободу совісті, слова, друку, зборів і мітингів, свободу вуличних процесів і демонстрацій та інші. Конституція УРСР була прийнята у 1937 р. і увібрала у себе основні положення Конституції СРСР [435]. Кожний колгоспний двір згідно ст. 7 крім основного прибутку від колгоспного господарства мав в особистому користуванні невеликий присадибний наділ і в особистій власності підсобне господарство на присадибному наділі, житловий будинок, продуктивну худобу, птицю, дрібний сільськогосподарський реманент – згідно статуту сільськогосподарської артілі. Органами державної влади в селах виступали Ради депутатів трудящих (ст. 72). В Конституції були закріплені повноваження цих місцевих органів влади. Розділ XI був присвячений виборчій системі в тому разі і до сільських Рад. В реальному житті декларовані Конституцією положення порушувалися, що породжувало в суспільстві настрої недовіри і формувало життєву позицію населення.

У вивченні повсякденності селянства слід звернути увагу на два документи – Статут сільськогосподарської артілі й Положення про паспорти, які регулювали життя колгоспного селянства [489; 492]. Примірний Статут сільськогосподарської артілі було прийнято у 1935 р. і на його основі кожне колективне господарство приймало власний статут. У 1956 р. після виходу чергової постанови про статут сільськогосподарської артілі в колгоспні статuti

було внесено доповнення та поправки. Однак в цілому колективні господарства продовжували існувати за специфічних умов, які стосувалися як роботи селян у колективних господарствах, так і домогосподарств. Цей документ регулював громадське життя та прийняття рішень у колективних господарствах.

Законодавчі акти в залежності від впливу їх на українське село можна поділити на дві категорії. По-перше, це документи, які безпосередньо впливали на діяльність громадських господарств, колгоспне виробництво. Вони дозволяють розкрити загальнодержавну політику щодо сільського господарства, яка організовувала та регулювала працю рядової сільської людини. До другої підгрупи можна віднести закони та постанови, що безпосередньо впливали на структури сільської повсякденності 1950-1960-х рр. До них належать рішення про податки, щомісячне авансування колгоспників, запровадження гарантованої оплати праці, постанови та накази щодо соціально-побутової сфери, житлового будівництва, медичного обслуговування тощо.

До другої групи віднесені актові матеріали, які відображають процес втілення офіційних рішень щодо села. Найбільший масив інформації стосовно життя селян містяться у ЦДАВО України. Зокрема, у фондах 2, 27, 4487, 4980 зберігаються накази та рішення республіканських і місцевих органів влади. Ці джерела дозволили вивчити вплив природних та кліматичних умов УРСР на сільське господарство, переселення селян та облаштування їх на нових місцях, умови переселення.

Найбільший масив інформації стосовно життя селян містять фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Зокрема серед документів Ради Міністрів УРСР (Ф.2, оп. 8, 9) зберігається листування між загальносоюзними та республіканськими міністерствами про постачання будівельних матеріалів, планування сіл, що переселяються з зони затоплення водосховища Каховської ГЕС; листування з облвиконкомами областей з питань заходів під час переселення господарств з зони затоплення та підтоплення та загалом підготовки зони під майбутнє водосховище. Ці документи дозволили вивчити ситуацію щодо процесу

переселення селян і розкрити умови життя переміщеного населення. У фонді також містяться документи, які дозволили з'ясувати вплив навколишнього середовища на життя селян, показати збитки від заподіяних кліматичними умовами лих. У цьому ж фонді зберігаються документи щодо зселення хутірських господарств, що дозволило ввести до наукового обігу матеріали та статистичні дані про зміни сільської поселенської структури та показати процес переселення хутірських господарств та умови життя селян. Корисною є інформація про будівництво каналів та агротехнічні заходи з метою зменшення залежності сільського господарства від несприятливих природно-кліматичних і географічних умов. Справи Міністерства сільського господарства УРСР (Ф. 27, оп. 18) характеризують заходи щодо зрошення південних земель УРСР та північних районів Криму, які в більшій мірі страждали від нестачі води. У фонді уповноваженого Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР (Ф. 4648) зберігаються рішення щодо вилучення у релігійних громад будинків та зняття їх з реєстрації. Суттєве значення в процесі дослідження життєвих практик селян мають статути сільськогосподарських артільей в окремих господарствах, зокрема в держархіві Херсонської області (Ф. р. 1953) зберігаються статути артільей, прийняті у 1956 р., що дозволило вивчити умови наділення колгоспників землею та розміри присадибних ділянок, специфіку оплати праці, соціального забезпечення колгоспників. Корисною є інформація щодо організації і графіку роботи в колгоспах за різними її видами.

Діловодна документація репрезентує *третю групу*. Це довідки, доповідні записки, ділове листування, стенограми нарад, річні звіти, плани переселення, списки переселенців, спеціальні донесення, матеріали перевірок комісій Міністерства державного контролю (ЦДАВО України, ф. 539, 4648).

Надзвичайно важливими для вивчення проблеми повсякденного життя українських селян є матеріали Міністерства держконтролю УРСР (Ф.539), які зберігаються в ЦДАВО України. У фонді містяться документи про результати перевірок підготовчих робіт чаші Каховського водосховища, будівництва сільських лікарень, будівництва та ремонту автомобільних шляхів сполучення, телефонізації

колгоспів. У цьому ж фонді зберігаються матеріали перевірок стану розгляду листів та скарг громадян на порушення Статуту сільськогосподарської артілі по областях УРСР, матеріали перевірки діяльності переселенського управління при Раді Міністрів УРСР з переселення та господарського облаштування населення.

У фонді Міністерства культури України (Ф.5116) зберігаються документи про роботу клубних установ, їхнє оснащення, культурно-освітні заходи та участь населення сіл у культурно-масовому житті по областях УРСР. Інформативною є стенограма республіканської наради керівників сільських клубів від 4 липня 1956 р.

У великій кількості діловодна інформація зберігається в держархівах областей України. Зокрема документи фонду обласного виробничого управління із зрошувального землеробства і водного господарства (Ф. п. 3704) держархіву Херсонської області дають можливість детальніше вивчити процеси, пов'язані зі створенням Каховського водосховища та вивчити погодні негаразди та вплив їх на буденне життя селян. У цьому ж фонді представлено матеріали щодо запровадження системи акордно-преміальної оплати праці в колгоспах і радгоспах Херсонської області. Фонд відділу соціального забезпечення виконкому Херсонської обласної Ради депутатів трудящих (Ф. р. 2137) зберігає документи про соціальне забезпечення колгоспників і роботу колгоспних кас взаємодопомоги за 1953-1964 рр. Документи дають приклади роботи колгоспних кас взаємодопомоги, містять інформацію про тих, хто потребує допомоги і як вона надавалася. Ці документи дозволяють простежити зміни щодо розмірів допомоги та загальної кількості тих, хто її потребує.

Матеріали фонду обласного відділу охорони здоров'я Херсонської обласної Ради депутатів трудящих (Ф. р. 2294) показують умови роботи сільських дільничних лікарень, фельдшерсько-акушерських пунктів, колгоспних пологових будинків. Інформативними є довідки про стан медичного обслуговування сільського населення за 1961 р.

У фонді виконавчого комітету Станіславської (Івано-Франківської) обласної Ради депутатів трудящих (Ф. р. 295) представлено документи з питань сільського господарства області, оплати праці в колгоспах, про порушення Статуту

сільськогосподарської артілі та протести прокурора на незаконні дії місцевих Рад. Корисними для розуміння повсякденних життєвих практик селян області і загалом західноукраїнських областей є документи про неколективізовані господарства та реакцію селян на колективізацію. В процесі дослідження було опрацьовано справи, які містять довідки про стан побутового обслуговування селян, колгоспного будівництва та землекористування хутірських господарств.

Справи фонду управління культури виконавчого комітету Харківської обласної Ради депутатів трудящих (Ф. р. 4785) характеризують стан сільських клубів області та їх оснащення протягом досліджуваного періоду. Фонд відділу охорони здоров'я виконавчого комітету Харківської обласної Ради депутатів трудящих (Ф. р. 5125) дозволяє вивчити ситуацію з медичного обслуговування селян, розкрити проблеми в роботі та оснащенні лікувальних закладів. Матеріали містять приклади найбільш розповсюджених хвороб серед населення сільської місцевості. Загалом інформація допомагає реконструювати ситуацію щодо отримання медичних послуг селянами у 1950-1960-х рр.

Фонд групи комісії Державного контролю Ради Міністрів УРСР по Кримській області (Ф. р. 3286) містить справи з результатами перевірок колективних господарств з питань оснащення та умов роботи на фермах, їх механізації. Інформативними є документи про становище у тваринництві, стан сільськогосподарської техніки, застосування ручної праці при збиранні культур на початку 1960-х рр.

У Державному архіві Львівської області у фонді виконавчого комітету Львівської обласної Ради депутатів трудящих (Ф. р. 221) зібрано матеріали щодо роботи сільських рад та поширення їх повноважень у 1963 р. Корисними для розуміння становища селян є документи перевірки листів, заяв та скарг сільських громадян. Заслужують на увагу справи щодо стану культурно-побутового обслуговування на селі, де подана характеристика магазинів та закладів громадського харчування в селах Львівської області.

Інформативними для вивчення повсякденного життя українських селян є документи уповноваженого Ради у справах Російської православної церкви

(РПЦ) при Раді Міністрів Української РСР (Ф.4648). Вони містять інформації, доповідні записки і довідки обласних уповноважених про релігійну ситуацію, процеси та явища, які відбувалися в релігійних організаціях, контроль за виконанням законодавства про культу, спеціальні доповідні уповноважених у справах РПЦ по областях УРСР про релігійні свята та випадки релігійної «марновірності». Цілий масив справ становлять висновки уповноважених рад і протоколи про вилучення в релігійних громад будинків, зняття їх із реєстрації по всіх областях республіки.

Загалом аналіз матеріалів дозволяє розкрити одну з найцікавіших і актуальних проблем повсякденного життя – духовну компоненту та дозвілля українського селянина. В інформаціях уповноважених у справах РПЦ по областях як правило подано досить типові факти про вияви релігійності серед українського населення. Окремо висвітлюються події, пов'язані з відзначенням великих релігійних свят у сільській місцевості, наведено яскраві приклади традиційності в обрядах та звичаях селян. Інформатори зупиняються не тільки на фактах релігійності, вони також характеризують статево-віковий склад відвідувачів церков. Увага приділена таким обрядам, як хрещення, вінчання та поховання. Матеріали цього фонду корисні для вивчення ментальних особливостей українського селянства, поступового перетворення свят, які впроваджувала в життя радянська система, на більш-менш розповсюджені по всіх місцевостях республіки. Так, у документах наведено приклади комсомольського весілля, радянського свята реєстрації новонароджених, обряду поховання тощо.

У цьому ж фонді зберігаються матеріали у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР. Це інформації, доповідні записки, довідки уповноваженого Ради у справах релігійних культів, надані вищим партійним та урядовим органам УРСР. Матеріали цих справ дають можливість усебічно вивчити духовне життя українських селян з урахуванням особливостей різних місцевостей, релігійних конфесій і культів.

Певну інформацію щодо духовного життя сільських громадян республіки містять документи Державного архіву Російської Федерації в м. Москві, фонду

Ради у справах РПЦ. У фонді Ради по справах Руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР (ф.6991) зберігаються звітно-інформаційні доповіді та переписка з питань церкви по областях УРСР. У них подано статистичні відомості про кількість зареєстрованих діючих церков, молитовних будинків, духівництва, клопотання віруючих про відкриття храмів. Заслуговують на увагу звітно-інформаційні доповіді та листування з питань церкви по областях УРСР.

При використанні документів цих фондів слід урахувувати, що досить часто уповноважені у справах РПЦ підганяли свої звіти під загальнопартійні ідеологічні засади та політику, спрямовану на зменшення кількості діючих храмів і релігійних громад, що, як правило, призводило до фальсифікацій числа відвідувачів культових споруд або тих, хто відзначав релігійні свята. Ще однією вадою цих документів слід уважати обмежену інформацію щодо особливостей релігійної святкової буденності українських селян по регіонах республіки.

Держархів Тернопільської області (Ф. р. 1833) зберігає довідки, інформації про проведення перших організаційних сесій районних та сільських Рад депутатів трудящих, роботу місцевих органів, списки сіл, в яких у 1950 р. ще не були організовані колгоспи. Заслуговують на увагу листування Ради по справах колгоспів при Уряді СРСР по Тернопільській області, в яких подано порушення у підготовці звітно-виборчих зборів у колгоспах. Допомагають розкрити практики повсякденного життя українських селян представлення обласного прокурора про порушення соціалістичної законності та Статуту сільськогосподарської артілі, наприклад неправомочне накладання штрафів на селян-колгоспників та інші.

Зібрання Держархіву Харківської області так само містить важливу для вивчення буденного життя селян інформацію. Це стенограми нарад, матеріали листування місцевих органів влади з Міністерствами різних відомств, довідки про стан закладів охорони здоров'я та культури в селах регіону. Фонд переселенського відділу Сталінської обласної Ради депутатів трудящих (Ф. р. 5895) містить документи про облаштування переселенців-колгоспників на нових місцях в колективних господарствах. Фонд Сталінського обласного статистичного

управління (Ф. р. 4249) зберігає звіти облсанстанцій про інфекційні захворювання та профілактичні заходи.

Суспільно-політичне життя в селах УРСР дозволяють вивчити *документи загальних зборів артілей та правлінь колгоспу*. Інформативними є книги протоколів засідань виконавчих комітетів сільських рад та протоколи сесій сільських рад. Так, у фонді сільськогосподарської артілі (колгосп) «Перемога» с. Вербилівці Рогатинського району Станіславської області (Ф. р. 1398) в книзі протоколів містяться матеріали про актуальні питання в житті колгоспу та колгоспників, які в цілому характеризують умови праці селян, участь у вирішенні злободенних проблем в роботі артілі. Зазвичай під час сесій сільських рад та засідань правлінь колгоспів розглядалися найбільш актуальні проблеми життєдіяльності сіл. Також ці документи дозволяють простежити ступінь виконання рішень щодо покращення повсякденного життя селян та загалом характеризують суспільно-політичні настрої в сільській місцевості. Як приклади роботи сільських рад та правлінь колгоспів було проаналізовано окремі фонди держархіву Одеської області (ФФ. р. 5937, 5766). Справи фонду Коричинецької сільської Ради Деражнянського району Хмельницької області (Ф. р. 4173) допомагають проаналізувати найбільш значущі для буденного життя сіл району питання, шляхи їх вирішення протягом періоду. В ході дослідження було опрацьовано документи постійних комісій селищних та сільських рад Криму, які дозволили з'ясувати основні проблеми благоустрою сіл та роботи культурно-освітніх, соціально-побутових та медичних закладів. Фонди сільських рад (ФФ. р. 4176, 4542, 4444) дозволили доповнити реконструкцію повсякденного життя окремими прикладами та фактами на матеріалах Криму.

Фонди сільських рад Донецької області (ФФ. р. 3189, 3190, 3342, 4633) та протоколи загальних зборів членів артілі (Ф. р. 3695) містять детальну інформацію про умови праці та становище соціально-побутової сфери села та закладів культури та освіти. Документи мають безперечну цінність для з'ясування особливостей суспільно-політичного життя.

Особливу підгрупу діловодної документації становлять *скарги та заяви* селян, що містять потужну інформацію про їхні повсякденні проблеми. Зокрема такі матеріали у великій кількості зберігає фонд Міністерства держконтролю УРСР (Ф. 539). Тут же містяться і результати їхніх перевірок. Самі скарги, як правило, написані від руки, однак у справах є і друковані копії цих листів. Деяким скаргам селян і їх перевіркам присвячено окремі справи. Так, наприклад, селяни колгоспу ім. Молотова Ульянівського району Сумської області викривали факти хабарництва, аморальної поведінки голови колгоспу і його правління. Ці документи дозволяють побачити морально-психологічну ситуацію, самопочуття українських селян в умовах радянського способу життя [30].

У фонді (4648) Уповноваженого по справах РПЦ є численні скарги мешканців сіл на безправне становище, неможливість відправляти духовні потреби, нешанобливе ставлення місцевої влади до людей похилого віку, які продовжують відвідувати церкви і зберігати народні релігійні традиції. У цих документах обов'язково відбито результати перевірок спеціальними комісіями правомочності ухвалених рішень про закриття храмів. Так само скарги віруючих зберігає фонд (Ф. 4648, Оп. 2) Уповноваженого ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР. У документах містяться скарги релігійних громад – католиків, євангелістів – на дії місцевої влади, порушення законності, закриття молитовних будинків тощо.

Цінні матеріали для розуміння специфіки повсякденного життя українських селян по областях України зберігаються в обласних державних архівах. У фондах районних парткомітетів держархіву Полтавської області зберігаються справи, в яких містяться заяви та скарги громадян, а також матеріали до них. Наприклад, у фонді Глобинського районного комітету Комуністичної партії України Полтавської області (Ф.25) широко представлені справи з заявами та скаргами громадян, серед яких наявні і документи від селян-колгоспників. Вони сформовані за алфавітним порядком по роках. У фонді Гребенківського районного комітету Комуністичної партії України Полтавської області (Ф.27) також є численні листи та скарги громадян та матеріали щодо їх перевірок. Такі документи дають

інформацію стосовно ставлення пересічних селян до колгоспних управлінців, показують ступінь участі у вирішенні загальноколгоспних питань, дають можливість зрозуміти характер взаємовідносин між колгоспниками та правлінням господарств, партійною організацією й, урешті-решт, охарактеризувати рівень суспільної думки селян, показати реакцію сільського населення на сільську буденність та формування життєвої позиції українських селян. Узагалі листи-скарги показові та інформативні. Вони дозволяють не тільки виявити безліч прикладів морально-психологічної ситуації на селі, а також відчуті ті суто людські проблеми, біль і почуття, з якими повсякденно стикалися мешканці сіл.

Подібні документи зберігаються в держархівах Івано-Франківської, Херсонської та Хмельницької областей. Зокрема, у Державному архіві Херсонської області, у фонді Херсонського обласного комітету КПУ (Ф. п. 3553) зібрано заяви та скарги громадян за 1962–1964 рр. та матеріали їх перевірок. Справи розподілено в хронологічному порядку та за алфавітом. Також систематизовано за характером написання: без підпису та групові. У фондах сільських виробничих партійних комітетів Херсонської області представлено документи щодо розгляду листів і скарг селян. Наприклад у фонді Білозерського сільського виробничого партійного комітету Херсонської області (Ф. п. 3558) містяться матеріали листування щодо розгляду скарг та заяв. Корисними для вивчення ставлення селян до місцевої влади є фонди районних комітетів партії Херсонської області. Так, фонд Чаплинського районного комітету партії України Херсонської області (Ф. 132) містить документи розгляду скарг та заяв громадян за 1955, 1956, 1957 та 1959 рр. У справах містяться і матеріали самих скарг.

У фонді партархіву Хмельницького сільського обкому КП України (Ф. п. 6571) зберігаються справи із скаргами та заявами селян та матеріали їх перевірок за 1962–1964 рр. Опис оформлено згідно з районами Хмельницької області за алфавітом. Листи селян дозволяють з'ясувати ставлення пересічних селян до місцевого керівництва та трансформацію поглядів селян на політику центрального керівництва щодо колгоспів та колгоспників.

У фонді виконавчого комітету Станіславської (Івано-Франківської) обласної Ради депутатів трудящих (Ф. р. 295) масив справ присвячено документам про роботу прийомної щодо скарг громадян. Тут містяться скарги селян на порушення Статуту сільськогосподарської артілі, соціалістичної законності та зловживання службовим станом керівників місцевих органів. Ці матеріали дозволяють з'ясувати основні проблеми, котрі поставали перед селянами в їх повсякденному житті і поступово формували життєву позицію селянства та його реакцію на сільську буденність. У фонді (Ф. п. 1.) Івано-Франківського обласного комітету зберігаються листи колгоспників на адресу вищих інстанцій про стан колгоспів та ставлення місцевих керівників до господарств і колгоспників.

Четверта група джерел об'єднує документи *Комуністичної партії та інших громадських об'єднань*. У роботі використано матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань. Найбільша інформативність характерна документам ЦК Компартії України (Ф.1), який містить доповідні записки про політичне та організаційно-господарське укріплення колгоспів, про заходи щодо подальшого розвитку колгоспів степових областей УРСР, про результати роботи передових та відсталих колгоспів та МТС, про укрупнення колгоспів по областях та результати їх роботи, про недоліки при створенні укрупнених колгоспів, про переселення колгоспників із північно-західних до південно-східних областей України, про порушення Статуту сільськогосподарської артілі. Надзвичайно корисними є матеріали про хід будівництва житлових будинків для селян в областях вселення і про порушення господарського устрою селян-переселенців.

Фонд комітету партійно-державного контролю Херсонського сільського обкому КП України (Ф. 3690) дозволив показати реакцію селян на перебої постачання хлібу, впровадження механізації та водопостачання ферм тощо. Державний архів Хмельницької області містить колекцію документів, які розкривають повсякденні практики селян. Різноманітні довідки та інформації райкомів Комуністичної партії України (Ф. п. 487) характеризують процес прийняття нових Статутів сільськогосподарської артілі в колгоспах області.

Справи містять інформацію про накладання грошових штрафів на колгоспників за різноманітні порушення дисципліни. Корисною для розуміння суспільно-політичного життя на селі є інформації райкомів КП України про проведення звітно-виборчих зборів. Масив справ присвячений стану сільськогосподарського виробництва в колгоспах області. Заслуговують на увагу документи, в яких характеризується виконання постанови від 6 березня 1956 р. про щомісячне авансування колгоспників та додаткову оплату праці. Значна увага приділена порушенням Статуту сільськогосподарської артілі, серед яких порушення демократичних основ управління справами колективних господарств.

Фонд Харківського обласного комітету КП України (Ф. п. 2) містить матеріали щодо кінообслуговування населення сіл області, інформацію щодо порушення Статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах. Серед основних порушень доволі розповсюдженими були самозахоплення землі та розкрадання колгоспної власності керівництвом господарств.

Фонди Державного архіву Одеської області зберігають цінну колекцію документів, які також допомагають розкрити та деталізувати повсякденне життя українських селян. У фонді Одеського обласного комітету Компартії України (Ф. п. 11) представлено звіти, довідки та інформації про переселення та облаштування переселенців на місцях вселення, небезпечні природно-кліматичні явища та їх вплив на сільське господарство області, про самозахоплення селянами колгоспних земель, трудову дисципліну в колективних господарствах, порушення Статуту сільськогосподарської артілі. Загалом ці документи дозволяють з'ясувати стан сільського господарства та умови праці селян, для яких робота в колективному господарстві була найголовнішим обов'язком та джерелом поповнення родинного бюджету. Цінними є документи, в яких характеризується ініціатива пересічних колгоспників щодо вдосконалення механізації робіт. Справи містять інформацію про крадіжки з колгоспних полів різноманітної сільськогосподарської продукції членами колективних господарств. В цілому такі дії були характерними для населення сіл з метою покращити свій побут та загалом являють собою реакцію сільського населення на економічну та соціальну несправедливість. Заслуговують

на увагу документи про протестні настрої серед колгоспників. Так, відкриті протести проти недостатніх виплат на трудовень та нестачі хлібу були зареєстровані у декількох колгоспах Одеської області у серпні 1963 р.

У Державному архіві в Автономній Республіці Крим представлено доволі солідний перелік справ фонду Кримського обласного комітету компартії України (Ф. п. 1), який дозволяє розкрити умови праці в колгоспах, стан сільського господарства області та основні порушення Статуту сільськогосподарської артілі. Доповідні записки, звіти та інформації характеризують облаштування переселенців в місцях вселення, настрої серед переселенців, наводять факти самозахоплення землі, порушення принципу справедливості та соціалістичної законності при розподіленні за трудовнями, порушення в роботі загальних зборів членів артілі, настрої серед населення. Як реакція колгоспників на сільську буденність та незадовільну оплату трудовня, в Криму було розповсюдженом перехід колгоспників на роботу в будинки відпочинку та санаторії з початком курортного будівництва. У цьому ж фонді частина справ присвячена характеристиці становища рибколгоспів. Ці документи дозволяють вивчити умови праці та її оплату в таких спеціалізованих колективних господарствах, як рибколгоспи.

Фонди Державного архіву Донецької області дозволили вивчити специфіку повсякденного життя східних регіонів України та простежити спільні риси з іншими областями. Фонди партархіву, а саме протоколи партійних зборів первинних парторганізацій колгоспів області (Ф. п. 712) є інформативними для з'ясування ролі парторганізацій на селі, методів їх роботи з населенням тощо.

Цінне зібрання документів щодо вивчення проблеми повсякденного життя українських селян містять фонди Державного архіву Івано-Франківської області. У фонді Івано-Франківського (Станіславського) обласного комітету (Ф. п. 1.) зберігаються справи, які розкривають порушення Статуту сільськогосподарської артілі і показують реакцію селян області на впровадження колгоспної системи. Корисними є документи, в яких характеризується участь селян у суспільно-політичному житті, виборах до місцевих рад, загальних зборах членів артілі. Документи про результати

колективізації дають можливість простежити відмінності повсякденного життя селян західноукраїнських областей і тих, що раніше ввійшли до УРСР. Корисними для дослідження ситуації в колгоспах є справи про результати діяльності колгоспів, документи про ідеологічну роботу на селі, матеріали засідань бюро районного комітету компартії України, які зберігає ф. 25 держархіву Полтавської області.

Доповідні записки, довідки, звіти, інформації щодо порушень соціалістичної законності та статуту сільськогосподарської артілі, релігійні культи, становище культурно-освітніх та соціально-побутових закладів на селі зберігає фонд (Ф. п. 1) Тернопільського обласного комітету компартії України.

П'яту групу становлять *статистичні матеріали*, які вирізняються потужністю та щільністю інформації. У процесі дослідження повсякденного життя українських селян мають значення щорічні статистичні довідники народного господарства УРСР та матеріали всесоюзних переписів населення. Так, перші містять інформацію про загальну кількість колгоспників, мешканців сільської місцевості, наявність землі в особистому користуванні селян, кількість худоби, птиці тощо. Це допомагає простежити динаміку кількісних та якісних змін, що відбувалися внаслідок зрушень саме в повсякденному житті сільської спільноти.

Розкрити проблему професійної зайнятості населення сіл УРСР дозволяють матеріали про суспільні групи, джерела існування та галузі народного господарства [499].

Особливу підгрупу серед статистичних джерел становлять *бюджетні обстеження селянських господарств*. Такі матеріали, зокрема містяться у ЦДАВО України, у фонді Статистичного управління УРСР при Раді Міністрів СРСР (Ф.582), в описі 24 відділу статистики бюджетів. Ці матеріали дозволили проаналізувати складові селянського родинного бюджету, його розміри, результативність праці в колгоспах та порівняти її з надходженнями в бюджет від особистого господарства. Матеріали бюджетних обстежень дозволили розкрити проблему використання праці в колгоспах та домогосподарствах. Ці

документи дали змогу проаналізувати побутові умови селян, можливості матеріального та духовного споживання. За такими категоріями, як структура прибуткової та витратної частини родинного бюджету, рівень споживання й добробуту родин колгоспників ці документи є унікальними. Зокрема у фонді є документи про кількість колгоспних дворів за видами, доповідні записки облстатуправлінь про хід електрифікації сіл, результати контрольних обходів дворів, звіти про фінансово-господарську діяльність колгоспів, інформацію щодо суцільної перевірки записів по господарських книгах і списках сільськогосподарського обліку. Бюджетні обстеження аналізують ситуацію протягом декількох років. Інформація змістовна, різнопланова, охоплює всі сфери життєдіяльності родин і дозволяє простежити реальні зміни у прибутках та витратах родин колгоспників, що дає підстави зробити висновок про життєвий рівень селян в областях УРСР.

У матеріалах бюджетних обстежень містяться вибіркові дані про кількість неврахованих прибутків селянських родин від громадських господарств. Щоправда, таку інформацію надавали не всі опитувані селяни, однак деякі середньостатистичні висновки щодо такого виду надходжень довелося зробити. Матеріали відділу статистики бюджетів містять переважно цифрові дані, подекуди на одну або на сто родин. Таким чином, під час роботи з такими джерелами дослідник змушений користуватися математичними методами.

За всієї винятковості джерел відділу статистики бюджетів слід звернути увагу на обмеженість і середньостатистичні показники. По-перше, бюджетні обстеження серед колгоспників проводилися в десяти областях УРСР, вибірково, в окремих родинах, члени яких давали згоду на участь у таких заходах (500 родин в кожній з обстежених областей). Як правило, у різних за рівнем економічного розвитку колгоспах визначали декілька родин. Як результат, у статистичних звітах в основному подано аналіз прибутків і витрат, який у середньому припадав на одну родину, у кращому випадку по таких регіонах, як західні області, лісостепові та південні, а в гіршому – по всій республіці. По-друге, бюджетні обстеження серед колгоспників не проводилися в таких великих

областях, як Донецька та Луганська. Між іншим, незважаючи на незначну кількість їх сільського населення, слід урахувати його специфіку. Адже повсякденне життя відбувалося в індустріально розвиненому регіоні, з наявністю більш-менш налагодженого переміщення в міста і селища міського типу, що дозволяло продавати надлишки продукції на ринках великих населених пунктів. Слід узяти до уваги й ті обставини, що в Донецькій області не останню роль відігравав національний склад сільського населення, серед якого третє місце належало грекам, з чим пов'язаний цілий комплекс певних життєвих практик, наприклад особливості харчування або утримання в домогосподарствах видів свійських тварин. По-третє, екологічні умови південно-східної частини УРСР досить часто призводили до великих втрат у сільському господарстві, що негативно позначалося на прибутках селян і їх фізичній завантаженості. Щоправда, виправити ситуацію й отримати більш-менш точні дані про доходи селян від колгоспів дозволяють матеріали того ж фонду Статистичного управління про зведені річні звіти колгоспів по всіх областях УРСР. Інформативними для розуміння рівня медичного обслуговування селян є документи Міністерства охорони здоров'я (Ф. 342), в яких збережено документи щодо роботи сільських лікарень областей УРСР, довідки про виконання постанови ЦККП про заходи покращення медичного обслуговування сільського населення, річні звіти про діяльність сільських дільничних лікарень.

Зібрання Держархіву Харківської області так само містить важливу для вивчення буденного життя селян інформацію. Це річні статистичні звіти про стан закладів охорони здоров'я та культури в селах регіону. Фонд Сталінського обласного статистичного управління (Ф. р. 4249) зберігає статистичну звітність щодо електрифікації, культури та охорони здоров'я, інфекційних захворювань та профілактичні заходи. В цьому ж фонді автором були опрацьовані матеріали всесоюзного перепису 1959 р.

Велику цінність як джерело вивчення життя селян мають *публікації у пресі*. Ці матеріали дозволяють розкрити особливості при зведенні будинків і господарських приміщень, зміни в плануванні власних будинків сільських

мешканців. Заслужують на увагу матеріали журналу «Сільське будівництво». Корисною є інформація не тільки про особливості будівництва хат в селах, наприклад Закарпаття або Одещини, – слід ураховувати і фактор ознайомлення селян із новими типовими проектами, вдосконаленим плануванням, новими будівельними матеріалами тощо.

Проблемам сільського будівництва присвячувався спеціальний журнал «Сільське будівництво», який виходив з 1950 р. На його сторінках приділялася увага будівництву житла у сільській місцевості, характеристиці селянських хат різних областей УРСР, застосуванню місцевих будівельних матеріалів тощо. Проаналізовано низку проблем, пов'язаних з будівництвом житла для переселенців, опалювальних печей в хатах колгоспників-переселенців Півдня України, охарактеризовано селянські хати західних областей України, окремі аспекти будівництва житлових будинків на Закарпатті, особливості будівництва селянських хат Криму. Заслужують на увагу матеріали про застосування комишу як поширеного, дешевого місцевого природного матеріалу при будівництві осель колгоспників в Одеській області.

Слід зазначити, що роботи радянської доби, передусім, розглядали соціалістичні перетворення українського села, нові елементи в будівництві колгоспних сіл, селянських хат, увага також приділена використанню традиційних рис народної культури в інтер'єрі і прикрашанні хат. Означена тематика дозволяє простежити поступову трансформацію, яка охопила радянське село. Однак комплексне дослідження житлово-побутових умов у повсякденному житті селян, аналіз родинного бюджету і можливостей сільської сім'ї вдосконалювати свій побут, тим більше з урахуванням різних прибутків сільських родин, у цих роботах не подано.

Одним із фахових провідних журналів у сільському господарстві був «Колгоспник України». Для дослідників повсякденного життя селян радянської доби це видання має неабияке значення. По-перше, на сторінках часопису вміщувалася інформація про систему оплати праці в колгоспах, введення щомісячного авансування, запровадження комплексних бригад у процесі

виробництва. Із метою вдосконалення системи нарахування трудоднів управлінці передових колгоспів, обліковці пропагували методи своєї роботи у пресі. Привертають увагу матеріали про умови праці доярок у нетипових тваринницьких приміщеннях і як наслідок – професійні захворювання рук.

З одного боку, матеріали періодичних фахових видань мають величезне значення, оскільки це в основному результати спостережень очевидців. З іншого, слід враховувати, що ці публікації надмірно заідеологізовані й не дають повноцінної картини повсякденного життя селян, задоволення їх побутових та духовних потреб.

Багато корисної інформації щодо умов праці на селі та в колгоспі, наприклад, про великі фізичні навантаження, дають матеріали районної періодичної преси. Так, розповсюджуючи досвід успішної роботи з вирощування буряків, одна з ланкових досить детально описала навантаження на жінку, знаряддя праці, якими зазвичай користувалися колгоспниці рільничих бригад і ланок [512].

Цінними для дослідження історії повсякденності є *джерела особового походження*. До них можна віднести як матеріали інтерв'ю так і листування, особисті щоденники селян. Особливо виділяється *усна історія*. У другій половині ХХ ст. відбувся поворот у соціально-гуманітарному дослідженні, суть якого полягала в наданні персональному свідченню пріоритетного значення. Найбільш розповсюдженим методом усної історії є біографічне інтерв'ю. Цей метод містить різні прийоми збору та аналізу матеріалу – від контент-аналізу письмових автобіографій до інтерпретації усних свідчень про власне або чуже життя. Під біографічним інтерв'ю у вузькому значенні розуміють інтерв'ю, в якому респондент розповідає історію свого життя від народження до сьогоденного дня.

Усні опитування являють собою інформаційно багаті, специфічні за внутрішньою та зовнішньою формами історичні джерела, що своєрідно відображують сучасність. У цілому дослідники досить обережно ставляться до усної історії. Адже слід враховувати безліч суб'єктивних і об'єктивних обставин. По-перше, це стосується освіченості та начитаності респондентів, їх

індивідуальної пам'яті та її вибіркості. По-друге, відповідність минулого респондентів їх сучасному баченню. Отже, при дослідженні повсякденного життя окрема роль належить усній історії.

Особливого значення усна історія набуває з урахуванням тих досліджень, які на сьогоднішній день віддають перевагу суто писемним джерелам і їх аналізу. Йдеться про постанови, закони, звіти партійних та радянських органів тощо, які використані в більшості праць. Між іншим, такі значущі в людському житті моменти, як побут, сімейні відносини, виховання дітей, свята та звичаї вимагають від дослідника висвітлення проблем повсякденності емоційно переконливо. Тільки з використанням нових підходів стає можливим вивчення історії всебічно, що дозволить зрозуміти відповідність між політикою і реальним життям.

Так, наприклад, коли йдеться про житлово-побутові умови на селі, офіційна статистика дуже сухо повідомляє про кількість селянських родин, забезпечених власним житлом, і надає інформацію про матеріали, з яких були побудовані селянські хати в областях. Зовсім інше враження справляє на дослідника відповідь респондента на запитання щодо його житлових умов: «Жили у землянці, в якій підлога була земляна. Коли йшов дощ, хата була повною води. Килимів не було. Підлогу застиляли газетами або кружками (доріжки), які плели з ганчір'я. В будинку на вікнах замість штор були ставні» [587]. І таких прикладів багато.

Інформацію з попередньо охарактеризованих джерел щодо повсякденності українських селян доповнюють *фотодокументи*. Автором зібрана колекція світлин, які по-перше, дозволяють урізноманітнити сприйняття викладеного матеріала більш переконливо. По-друге, світлини показують певні відмінності, що існували в регіонах України у святковій буденності та святах сімейно-побутового циклу. Заслужують на увагу світлини церковних споруд початку 1950-х рр., які доводять, що у селах УРСР діяли типові релігійні храми, про які турбувалися віруючі селяни, доглядали за ними, робили ремонт. Ці фотокартки використані автором при характеристиці релігійної повсякденності радянського села і є корисними для вивчення духовного споживання в житті українських селян. Документи зберігаються в ЦДАВО України у фонді Ф.4648.

Світлина допомагають з'ясувати рівень матеріального споживання селян, показують найбільш розповсюджені одяг, як святковий так і повсякденний, робочий. Демонструють умови праці селян в колективному господарстві, застосування техніки та приладів.

Отже, з огляду на комплексний характер предмету дослідження та його специфіку вивчення повсякденного життя українських селян у 1950–1960-х рр. можливе з урахуванням усіх відомих на сьогоднішній день історичних джерел, таких, як документи державних і партійних органів, а також залучення специфічних джерел, тобто документів статистичного обстеження селянських родин, скарг, листів і заяв громадян, матеріалів опитування учасників сільського життя 1950–1960-х рр., їх особисті документи. Застосування джерел, які мають офіційний характер, дає можливість розглянути макрорівневі процеси, що відбувалися в українському селі, а джерела неофіційні, які багато у чому мають суб'єктивний характер, дозволяють розкрити мікрорівень сільського буття, з'ясувати вплив державної політики на повсякденність селян та дійти об'єктивного висновку щодо сільського способу життя в 1950–1960-х рр., морально-психологічної ситуації, самопочуття українських селян, ставлення до влади та формування життєвої позиції в умовах партійно-радянської дійсності.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Стан сучасної української історичної науки характеризується методологічним плюралізмом, який, з одного боку, спричинений прагненням подолати обмеженість традиційної радянської історіографії, а з іншого – пошуком такої моделі історичного минулого, яка б відповідала сучасним тенденціям історичної науки та потребам національного творення України. Одним із непередбачених наслідків зазначеного стану методології є те, що розмивається чітка межа між засадами методології науки та філософськими принципами, які є їх базою.

Добір методів зумовлений тим, що «повсякденність» – переважно галузь мікрорівня історії, хоча ним не обмежується. В повсякденності віддзеркалюється вся сукупність існуючих у даному суспільстві відносин, включаючи і макрорівень історії. Характеризуючи методологічну основу дослідження повсякденного життя українського селянства у 1950-1960-х рр. слід враховувати конкретно-історичний та компаративний характер теми, яка має міждисциплінарний характер. Проблема вимагає використання методів суміжних наукових дисциплін та їх синтез при головуванні власне історичних методів дослідження. Дослідження виконане на основі застосування загальнонаукових і спеціально-історичних методів. Загальнонаукові методи – аналітико-синтетичний, мікроаналізу, інтерв'ювання, статистичний, логічний, узагальнення, – дозволяють аналізувати синхронні процеси, вони розглядають рух історичних об'єктів у просторі.

За допомогою методу *аналізу та синтезу* автору вдалося з'ясувати, що основою повсякденного життя була економічна діяльність, яка перш за все була зосереджена в колективних господарствах. Так само цей метод дозволив показати зміни матеріального становища селян та можливості їх матеріального споживання, розкрити значення релігійної віри в сільському середовищі та зміни, які відбувалися в ставленні селян до місцевого керівництва та радянської влади.

Особливе значення в процесі дослідження «повсякденності» має метод *мікроаналізу*. Він вимагає уваги до індивідуального, відтворює в історичному дослідженні «живу людську душу». Представники італійської соціальної історії стверджували, що його сутність наближається до художньої творчості, осягненню минулого засобом розуміння, вживання в нього одночасно означає відбір історичних фактів та їх тлумачення. Цей метод використаний у процесі дослідження таких документів, як заяви та скарги сільських мешканців, листи до редакцій провідних газет тощо. Метод мікроаналізу має значення в процесі спілкування і добору інформації у безпосередніх учасників подій. Він виступає в якості конкретного наукового нормативу дослідження. Його унікальність, на думку вчених, полягає в здатності фрагментації об'єкта дослідження на

окремих зрізах, у виявленні того нестандартного, в чому спектрально віддзеркалюються соціально-економічні, суспільні і людські відносини. Вивчаючи кожную приватну ситуацію історик робить спробу реконструкції самого способу, яким індивід буде соціальний світ. Отже, мікроісторики вивчають суперечливий, неоднозначний досвід та соціальні уявлення, які знаходяться в основі поведінки людини.

Одним з методів «історії повсякденності» є *інтерв'ю* – безпосереднє опитування учасників історичних подій. Цей метод цінний для виявлення ролі соціальних обставин у конструюванні повсякденності. Дослідження історії повсякденності вимагає від дослідника використовувати різноманітні методи, враховуючи сам зміст поняття «повсякденність». Для забезпечення комплексного підходу до вивчення предмету дослідження і вирішення поставлених завдань поряд із загальнонауковими методами був використаний метод *усної історії*.

У дослідженні широко застосований *статистико-аналітичний метод*, який дозволив провести аналіз численних показників стану рівня прибутків, витрат і споживання селянської родини УРСР, наявність в селах соціально-побутових та культурно-освітніх закладів, зміни їх кількості.

Загальнонаукові методи виступають логічною основою для спеціально-історичних методів, серед яких особливо продуктивними виявилися історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний, проблемно-хронологічний.

Історико-генетичний метод, за допомогою якого вивчаються історичні явища в процесі їхнього розвитку, від зародження до загибелі або до сучасного стану, в даній роботі використаний при аналізі повсякденних практик селян УРСР. Аналіз змін у державній політиці по відношенню до українських селян допомагає з'ясувати коло їхніх проблем, намірів, прагнень.

Історико-порівняльний метод полягає в співставленні історичних об'єктів у просторі і в часі і у виявленні подібності і відмінності між ними. Логічною основою його є аналогія (коли на основі подібності одних ознак порівнюваних об'єктів робиться висновок про подібність інших). Так, метод порівняння особливостей

життєвих практик українських селян допоміг виявити регіональні особливості рівня життя селянства півдня, центральних та західних областей республіки. Необхідність застосування цього методу полягає в тому, що певні особливості світогляду або соціальної поведінки тієї чи іншої соціальної групи «проявляються» і стають доступними тільки при проведенні історичного порівняння.

Історико-типологічний метод є засобом виявлення загальних рис у просторових групах історичних подій і явищ і виділення однорідних стадій у неперервно-часовому їх розвитку. Застосовуючи цей метод, на основі аналізу численних окремих випадків різних форм повсякденного життя селян вдалося визначити ключові складові такого різнобарвного поняття, як повсякдення. В дослідженні «повсякденності» велике значення має аналіз соціальної структури (соціальна стратифікація), що надає можливість типологізувати соціальні категорії і класифікувати типи повсякденного життя конкретного суспільства в конкретний період. Безперечна роль історичної демографії: статево-віковий склад населення – це ще один шар повсякденності – для дітей, молоді, старих людей, зрілих людей, чоловіків, жінок характерні різні способи життя, інтереси, заняття тощо.

Історико-системний метод синтезує системні елементи, які містяться в індивідуальних і неповторних історичних подіях, історичних ситуаціях і процесах. Мається на увазі, що всі історичні події мають свою причину і функціонально взаємозв'язані між собою, тобто носять системний характер. Історико-системний метод вимагає структурного і функціонального аналізів реальності, вивчення її не як такої, що складається з окремих властивостей, а як якісно цілісної системи, що має комплекс власних рис, займає певне місце і відіграє певну роль в ієрархії систем. Для проведення системного аналізу необхідне здійснення декомпозиції – вичленування з ієрархії історичних реальностей системи, що цікавить нас. При її здійсненні виявляються системоутворюючі ознаки. Ці ознаки взаємопов'язані і визначають структуру даної системи, тобто виражають її цілісність і стійкість. Зазначений метод застосовувався в процесі аналізу рівнів селянської повсякденності.

Проблемно-хронологічний метод передбачає диференціацію широкої теми на низку вузьких проблем, кожна з яких розглядається в суто хронологічній послідовності. Цей метод сприяє вивченню соціальних фактів з позицій їх взаємозв'язку, коли окремі періоди та етапи порівнюються з метою виявити закономірності. Застосування цього методу дозволило узагальнити стан історіографічної розробки теми українського селянства та визначити ступінь вивчення проблеми повсякденності селян в українській історіографії. Його було застосовано при дослідженні оплати праці селян у колгоспах та прибутків від домогосподарств, що надало можливість простежити певну динаміку в поповненні селянського бюджету та показати зміни витрат сільської родини, що в цілому дозволило розкрити проблему матеріального споживання в регіональному вимірі, в просторі і історичному часі.

Теоретико-методологічну основу роботи становлять фундаментальні наукові принципи наукової об'єктивності, історизму, економічного детермінізму, системний та ціннісний методи, які ґрунтуються на пріоритеті документальних фактів, неупередженості та причинно-наслідкових зв'язках.

В основу даного дослідження були покладені принципи історичного пізнання: принцип історизму, принцип об'єктивності та принцип ціннісного підходу. Дотримання *принципу наукової об'єктивності* є необхідною умовою отримання достовірного знання про минуле. При цьому необхідно пам'ятати, що об'єктивність не є нейтральністю. Запорукою об'єктивності історичного дослідження є спеціально організований дослідницький процес, який передбачає всебічне охоплення явища з метою виявлення його сутності і багатоманітності його зв'язків з історичним світом; спирання на досягнутий рівень наукового знання з урахуванням висунутих точок зору; творчий підхід: застосування всієї сукупності різноманітних методів, а також прагнення враховувати досягнення в інших галузях науки; дотримання епістемологічно визначених процедур організації наукового дослідження, які забезпечують суспільну значущість здійснюваного дослідження, його повну відкритість до наукової критики. В даній роботі цей принцип реалізовувався залученням до дослідження широкої

джерельної бази, використанням різноманітних методів дослідження та науковою апробацією результатів дослідження.

Принцип наукової об'єктивності полягає у висвітленні історичного часу як різновиду об'єктивних процесів із властивими йому детермінаціями, закономірностями, тенденціями, які досягаються науковими засобами в межах історичного аналізу. Він є визначальним для неупередженої інтерпретації історичних феноменів і явищ, які пояснюються в своєму розвитку, еволюції або своєрідності власної динаміки. Поняття наукової об'єктивності є центральним, воно створює можливості виявлення джерел історичних феноменів і явищ, а також особливостей соціальної динаміки. Дотримання принципу наукової об'єктивності дозволило сформувати той масив джерел дослідження, які уможливили відтворення структур повсякденності українського колгоспного села в межах радянського світу-економіки. В дослідженні колгоспного життя українських селян автор використав документи, які допомогли відтворити бюджет родини українського селянина-колгоспника, її можливостей покращувати свій побут.

Принцип історизму вимагає вивчати будь-яке явище історії в його генезисі і розвитку, конкретно-історичній обумовленості й індивідуальності. Дотримуватися принципу історизму у процесі даного дослідження означало, зокрема, врахування при проведенні історичного аналізу того факту, що в консервативних сільських спільнотах були свої норми поведінки та своє світосприйняття. А історик дивиться на процеси та події другої половини ХХ ст. з позицій сучасного йому світосприйняття, коли головну роль в суспільстві відіграють соціальні чинники – освіта, місце в суспільстві тощо. В дисертаційному дослідженні автор розглядає повсякденне життя українських селян у нерозривному зв'язку з загальними тенденціями розвитку та становищем радянського суспільства.

Важливим для історичного дослідження є *ціннісний принцип*, оскільки цінності за своєю природою є об'єктивними. Вони являють собою певні явища буття, які мають позитивне значення для індивіда, соціальної групи або суспільства в цілому. Вони різноманітні та можуть виступати як в матеріальній, так і в духовній формі. В змісті цінностей мається елемент загальнолюдського,

який відбиває докорінні інтереси людського буття. Аналізуючи явище шляхом віднесення його до цінностей, ми оцінюємо його. Оцінка – це засіб усвідомлення значимості об'єкта дослідження для людини. Вона передбачає порівняння з ідеалом, нормою. Через оціночні судження об'єкт пізнання – минуле розглядається як явище значиме для сучасної діяльності. В основі визначення предмету дослідження лежать оціночні судження.

Принцип економічного детермінізму застосований при розгляді діяльності, умов праці в колгоспі, її результативності, а також матеріального та духовного споживання селян. Повсякденні життєві практики українських селян-колгоспників висвітлено як закономірну реакцію на економічну та соціальну несправедливість, яка була закладена нормативно-правовими актами щодо умов життєдіяльності колективних господарств та паспортною системою в Радянському Союзі і загалом спрямуванням партійної ідеології на подальше злиття міста та села. Повсякденність селян-колгоспників розглядається як закономірність невідповідності радянської адміністративно-командної системи управління та ідеологічних принципів її впровадження. Застосування принципу економічного детермінізму до вивчення структур повсякденності дозволило досягнути в дослідженні мікроісторичного рівня історичного часу. Саме структури повсякденності виявляють конфлікт, який потребував вирішення і відображав прорахунки радянської аграрної політики.

Системний характер дослідження набуло завдяки *аналітично-синтетичній інтерпретації* всього того кола історичних феноменів та явищ, які дозволяють відтворити як світоглядні орієнтації українських селян-колгоспників так і простежити їх змінність в тривалості історичного часу. Аналітично-синтетична інтерпретація історичних явищ є одним з головних пояснюючих принципів сучасної історичної науки, яка дозволяє трактувати досліджувані феномени та явища з позицій неупередженості та відтворюючи історичні факти у їх тотальності. В дисертаційному дослідженні структурні елементи повсякденності селян трактовані в системі їх внутрішньої, структурної, зовнішньої, системної взаємодії в залежності від рівня огляду історичного процесу, макроісторичного та мікроісторичного масштабу історичного часу. На

макроісторичному рівні відображено, що нормативно-правові нововведення безпосередньо впливали на життєдіяльність селян-колгоспників, формуючи їх життєву позицію. При цьому розглядається і реакція системної дії, коли саме повсякденне життя українського селянина-колгоспника породжувало соціальні флуктуації, які співпадали із особливостями економічного розвитку.

У дисертації було застосовано низку підходів, таких, як комплексний, системний, конкретно-історичний, інтегральний та антропологічний. *Комплексний підхід* застосовано в дисертаційній роботі при висвітленні повсякденного життя українських селян в комплексі з державною політикою та природно-кліматичними умовами, які здійснювали вплив на структури повсякденності селян. *Конкретно-історичний* підхід вимагає розглядати історичну дійсність у розвитку, вивчати суспільні явища у різноманітних зв'язках на основі вивчення конкретних процесів у конкретних історичних умовах. Цей підхід знайшов відображення у вивченні повсякденності українських селян окремих областей України, так само і структур повсякденності. *Системний* підхід полягає в комплексному дослідженні великих і складних об'єктів як єдиного цілого з узгодженим функціонуванням усіх елементів і частин. Він дозволив вивчити життя селян в нерозривному зв'язку всіх структур повсякденності: економічної та господарської діяльності, матеріального та духовного споживання, суспільно-політичного життя.

Оскільки об'єктом дослідження виступає українське селянство, як одна з найбільших верств населення, методологічною основою є *антропологічний підхід*. У центрі його уваги перебуває людина, з її повсякденними турботами, думками та поведінкою. Для такого всебічного вивчення необхідний аналіз економічної діяльності, взаємодії між людьми, їх поведінки, цінностей і правил, форм і інститутів шлюбу, родини, аналіз релігійних культур, політичної організації соціуму. Антропологічний підхід дозволяє розглядати контекст подій через призму історії повсякденності. Цей новий напрям історичної науки допомагає вивчати життя звичайних людей та їх суб'єктивний життєвий досвід. В центрі уваги автора лише ряд аспектів, які дають можливість з'ясувати специфіку

повсякденного життя українського селянства – умови виробничої діяльності, життєвий рівень, матеріальне споживання, свята, розваги, громадське життя.

Досягненню поставленої мети сприяв синтез прийомів та методів суміжних наук, таких як соціологія, соціальна психологія, демографія, лінгвістика (у тексті наводяться приклади заяв і скарг в оригінальному вигляді, що дозволяє «почути» голос людини).

Протягом значного періоду українська історична наука використовувала соціально-економічну основу при вивченні і написанні історії українського народу, віддаючи пріоритет політичній історії, соціально-економічним факторам, описувала історію воєн, дипломатії тощо. Цей підхід було започатковано ще у XIX ст. і в Радянському Союзі всі наукові праці базувалися на марксистсько-ленінських засадах. За твердженням українських вчених українська історична наука і досі перебуває в полоні стереотипів марксистської історіографії [863, с. 18]. В таких працях істориків недооцінені такі важливі складові селянського способу життя, як традиційна культура, особливі селянські цінності, психологія, без урахування яких будь-який аналіз буде неповним і половинчастим. Отже, традиційний розподіл сучасної історії на економічну, політичну і соціальну не враховує всієї багатогранності історичного процесу. Між тим, дослідження повсякденного життя селянства в певній мірі відноситься до соціальної історії, яка в свою чергу вивчає структури та інститути, не враховуючи людський фактор, що теж є недоліком у створенні повноцінної картини селянського способу життя.

Так чи інакше роботи радянських дослідників важко переоцінити, як в теоретичному плані, так і в розумінні їх впливу на подальший розвиток досліджень проблеми українського селянства. Отже їх не варто відкидати і обов'язково слід враховувати для розуміння цілісності історичного процесу. Вивчаючи історію українського селянства, ми маємо пам'ятати, що державна влада, економіка і життя соціуму знаходиться в тісному зв'язку і постійно впливає один на одне. Саме тому автор дисертаційного дослідження вважає за доцільне в певній мірі використовувати *соціально-економічний* підхід, вивчаючи державну політику як один з факторів, що впливали на повсякденне

життя українського селянства. З іншого боку вивчення структур повсякденного життя тісно пов'язано з мікропідходами.

Зазначимо, що західна історіографія подолала недоліки використання соціально-економічних засад у вивченні історії досить давно. Відбулося це в рамках антропологічного підходу. Французькі історики М.Блок і Л.Февр запропонували відтворити історію в її цілісності через реконструкцію повсякденності [635]. Одним з напрямків вирішення цього завдання став процес антропологізації історії, її трансформація в науку про людину. Ці завдання виконували послідовники М.Блока і Л.Февра, які у 1950-х рр. згуртувалися навколо журналу «Аннали», започаткованого ще у 1929 р. [635]. Саме школа Анналів поставила в центрі історичного пізнання Людину. Історична антропологія зайняла провідні позиції в Західній історіографії. «Антропологізм» на відміну від традиційної історії з її увагою до політичного фактору, соціальних структур, де проста людина з її картиною світу, стереотипом мислення та ментальністю повсякденного життя була присутньою лише як пасивний об'єкт дослідження діяльності суспільства, був орієнтований на вивчення уявлень звичайної людини про життя [709, с. 36]. Антропологія має відтворити картину світу різних епох та культурних традицій, реконструювати суб'єктивну реальність, що була змістом усвідомлення людини даної епохи і культури, визначала стиль і характер відношення людей до життя, їх світогляд.

До загальнотеоретичних джерел історії повсякденності належать роботи М.Гайдеггера, Е.Гуссерля, А.Шютца, Н.Еліаса, П.Бергера, Т.Лукмана, Г.Гарфінкеля, А.Сикуреля, К.Гірца. Вони звернули увагу на значимість філософського осмислення не лише високих абстракцій, а й людської щоденності [662; 671; 887; 893; 895; 898; 899; 900; 901].

В працях Ф.Броделя історія повсякденності виступала як частка макроконтекста життя минулого. Дослідник запропонував два рівня структур в житті будь-якого суспільства: життя матеріальне і життя нематеріальне, що включало людську психологію, і щоденні практики. Другий рівень був названий

«структурами повсякденності», до яких відноситься все, що оточує людину – географічні і екологічні умови життя, трудова діяльність, потреби (житлові, харчові, в одязі, лікуванні хворих), можливості їх задоволення (через техніку і технології). Для такого всебічного вивчення потрібен аналіз взаємодії між людьми, їх поведінки, цінностей і правил, форм і інститутів шлюбу, родини, аналіз релігійних культур, політичної організації соціуму [644].

Третє покоління школи «Анналів» представлено Ж. Дюбі, Ж. Ле Гоффом, М. Вовелем [896; 907; 917]. Головним методологічним підходом стає історична антропологія, а саме – об'єктом дослідження стає людина.

Наступне покоління школи «Анналів» представлено такими авторами, як А.Буро, Р.Шарт'є. Вони висунули ідею «спеціальної історії ментальностей», яка досліджує вплив колективної свідомості на індивідуальну. Ця ідея сформувалася у 1990-х рр. [877; 894].

Інше розуміння історії повсякденності існує в германській, скандинавській та італійській історіографії. Критикуючи «стару науку» Х.Медик і А.Людтке закликали зробити акцент на вивченні «мікроісторії» окремих рядових людей або груп [779; 911]. Це була програма особливого призначення в германській історіографії – «історії повсякденності (Alltagsgeschichte)», яку деякі називають «етнологічною соціальною історією». А.Людтке вважав її детальним історичним описом всіх членів суспільства, а також їх настроїв, духовних переживань, спогадів, любові, ненависті, надій на майбутнє. За його думкою уявлення звичайної людини, її поведінка, в значній мірі залежать від повсякденного особистого досвіду. Такі суспільні категорії, як економіка, політика, ідеологія, законодавство проходили через власний життєвий досвід людини, викликаючи відповідні реакції та дії [779].

Ряд дослідників в Італії теж наблизився до подібного тлумачення «історії повсякденності», тобто як «мікроісторії». У 1970-х рр. такі вчені, як К.Гінзбург, Д.Леві та інші створили журнал «Quaderni Storicі», розпочали видання наукової серії «Microstorie» [659; 902; 909]. Вони намагалися зрозуміти зв'язок між індивідуальним раціоналізмом та колективною ідентичністю. Д. Леві наполягав на необхідності визначити історичну значимість, реальну роль всіх суб'єктів

історичних дій, в тому числі їх родин [909]. Історику важливо зрозуміти, як люди реагують на заклики соціуму та інститутів більш високого рівня, як і чому вони обрали ту чи іншу поведінку. Мікроісторія передбачає використовувати різні підходи до пізнання минулого, в тому числі і знакові символічні, що дозволяє зрозуміти поведінку людини. Мікроісторики намагаються не підганяти події, факти, поведінку людей до тієї чи іншої теоретичної схеми, а, в першу чергу, виявити протиріччя його поведінки, що не відповідає існуючій системі.

Спільним для обох підходів є визнання минулого як «історії знизу» або «зсередини», наслідком чого з'явилися нові акценти в розумінні історії в цілому, «біографічної історії великих».

Отже, сучасні історики намагаються в історичному процесі розглянути незриме, однак багатократно складніше та більш значуще, ніж описувати те, що видно, мають намір висвітлити ті сторони історичного процесу, які довгий час не були предметом дослідження. Одним з напрямків вирішення цього завдання став процес антропологізації історії, її трансформація в науку про людину.

Слід сказати, що українська історична наука на сьогодні так само, як і російська, приділяє увагу вивченню історії повсякденності. Про це говорять наукові конференції, присвячені означеній проблематиці. Зокрема, конференція «Історія України крізь призму мікроісторії та історії повсякденності» була проведена 16 вересня 2010 р. Інститутом історії України НАН України в Києві. 14–15 травня 2010 року у м. Переяславі-Хмельницькому відбулася Всеукраїнська наукова конференція «Історія повсякденності: теорія і практика» [688]. Серед науковців, які розробляють методологічні засади історії повсякденності можна назвати О. Коляструк та О. Удод [709; 710; 863].

Методологічні засади історії повсякденності розробляють російські та білоруські вчені. Серед науковців можна виділити М.Крома, А.Курьяновича, А.Гуревича, О.Козлову, Л. Репіну, А.Сенявського та ін. [661; 705; 722; 723; 728; 831; 846]

В Інституті загальної історії РАН працює семінар, присвячений пошукам нових підходів до сучасного історичного дослідження, в тому разі і «історії повсякденності». 5-6 жовтня 1998 р. була проведена конференція, матеріали якої вміщено в роботі «Мікро- і макропідходи до вивчення минулого» [789]. Проблемам історичної антропології було присвячено журнал «Одіссей» [801]. Головний зміст цих новацій – включити до проблематики соціальної історії компоненти, які з'явилися в історичній науці нещодавно: людина та її становище в суспільстві, проблеми духовного життя в широкому плані, людина в різноманітних зв'язках та ситуаціях, у родині та в повсякденному житті.

Розробки методологічних засад історії повсякденності продовжуються в Росії і сьогодні. Е.Золотухіна-Аболіна вводить поняття «лакуна позаповсякденності», що означає сферу надзвичайного, навіть екстремального життєвого досвіду, куди можна бігти від повсякденності. В якості таких автор називає пригоди, свята та ін. [681].

Аналізуючи роботи російських вчених можна сказати, що серед adeptів «історії повсякденності», або як її називають, «історії знизу» немає одностайної думки щодо точної, вичерпної характеристики цього напрямку історичної науки. Під поняттям «повсякденність» вчені розуміють відображення масового усвідомлення людей та їх традиційні уявлення, приватне відображення суспільного життя.

В процесі історичного розвитку змінювалися політичні системи та режими, ідеології та соціальні носії, однак повсякденність залишалася незмінною тривалий час. Вона виступає як єдність різноманітних функцій або втілення суспільних зв'язків, як історично-конкретна соціально-просторова форма існування суспільної системи, відтворюючи та концентруючи її основні елементи та відносини. Буденність відіграє велику роль в проявах соціальної поведінки, виступає важливим засобом виявлення потреб та мислення різних соціальних верств, втілення духовних потреб, ідейних орієнтирів [846, с. 30].

«Історія повсякденності» має свої особливості. По-перше, її увага приділена суб'єктивному фактору історії. Її прибічники намагаються зрозуміти

та проаналізувати зміну сприйняття, переживання, поведінку людей, вплив на них суспільних структур та процесів, їх розуміння цих структур та процесів. Цей специфічний підхід наближає «історію повсякденності» до історії культури, а також до соціальної психології. По-друге, очевидно, що до об'єкта дослідження відносяться як до співавтора дослідження.

Повсякденність як соціальний феномен все частіше стає об'єктом соціологічного аналізу. На думку О.Козлової, доктора соціологічних наук, «повсякденність» є джерелом та результатом соціального буття. Всі соціальні практики кожного соціального суб'єкта розглядаються за схемою «все існуюче дійсно». Однак повсякденністю не вичерпується соціальне життя. В середині цієї форми існує духовне життя, що є головним соціальним продуктом. Механізмами соціального відтворення духовного життя є економічне, політичне життя та освіта. Велике значення має економічна сфера соціального життя. Саме тут зосереджені «життєві сили» соціального, його енергія, воля до життя. В повсякденності виокремлюють дві складові – трудову та побутову повсякденність, сфери виробництва та споживання, праці та відпочинку [705, с. 69].

Ряд російських істориків включає в поняття повсякденність категорію ментальності. Це поняття було введено в історичну науку Л.Февром. У 60-70-х рр. ХХ ст. воно стає домінуючим напрямком в західній історіографії. На сьогоднішній день не існує єдиного підходу до поняття ментальність. Воно включає в себе соціально-психологічні установки, звички, свідомості, засоби сприйняття світу, уявлення людей, що належать до тієї чи іншої соціально-культурної спільноти [661, с. 75]. В кожній окремій ситуації, людина поводить себе відповідно до свого світогляду – це засоби засвоєння світу. Інтерес істориків до вивчення ментальностей посилюється після переміщення центру дослідження з верху вниз – від історії героїв, правителів, державних діячів до історії повсякденного життя різних соціальних верств і груп. При цьому виявилось неможливим вивчати ідеології: це надбання культурної або правлячої еліти доходило до свідомості простих людей в трансформованому вигляді і необхідно знати ту духовну, психологічну основу, на яку воно попадало [661, с. 82].

Повсякденність є одним з тих понять, які набувають неконтрольовану багатозначність і втрачають власний зміст при спробі дати йому визначення. Повсякденність ототожнюється з рутинним, звичним, нормальним. Вона здається абсолютно зрозумілою, однак як тільки ми спробуємо дати чітке визначення, то воно стає недосяжним, складним для інтерпретації. Повсякденність, як її вважав Ф.Бродель, це той бік життя, в який ми виявляємося включеними, навіть не віддаючи собі звіту; звичка або навіть рутина, тисячі дій, які відбуваються і завершуються як би самі по собі, виконання яких не потребує рішення і які відбуваються самі по собі, не чіпляючи навіть нашої свідомості. «Багатокількісні дії, які передаються від покоління до покоління, накопичуються без всякого порядку, повторюються до нескінченності, перед тим як ми прийшли в цей світ допомагають нам жити і одночасно підкорюють нас, багато що вирішують поза нас протягом нашого існування. Тут ми маємо справу з спонуканнями, імпульсами, стереотипами, засобами дій, а також різними типами обов'язків, які спонукають діяти, які часом, походять від незапам'ятних часів» [668, с. 8]. Масові повсякденні феномени зустрічаються в нашому житті повсюдно. Повсякденність постає як зрине, але не помітне

На думку автора повсякденність – це звичайне життя, в практику якого входять матеріальне та нематеріальне життя. Під матеріальним життям людини ми розуміємо працю, яка дає реальний результат, за допомогою якого людина задовольняє свої побутові, культурні, освітні та духовні потреби. До категорії матеріальності входять умови праці, можливості соціально-побутових та культурно-освітніх закладів задовольняти потреби людини. До нематеріального життя входять свята, релігія, культура, освіта, політичні погляди, настрої, мораль, думки, міжособистісні стосунки, родина та поведінка.

Отже, «повсякденність» по-перше, це переважно галузь мікрорівня історії, хоча нею не обмежується. По-друге, в повсякденності віддзеркалюється вся сукупність існуючих в даному суспільстві відносин, включаючи і мета рівень історії.

Категорія селянства має декілька трактовок її сутності. Так Р.Редфільд вважав, що головне в селянстві його спосіб життя і характер особистості. Означений тип особистості формується під впливом двох однакових факторів: культурних традицій селянської общини (мала традиція) і культури іншої частини суспільства (велика традиція). Тобто селянство – це частина суспільства (культури), яка приймає його (її) риси, відтворюючи автономні риси у соціальних системах, що змінюють одна одне. За думкою Р.Редфільда, проблема співвідношення культурних традицій і ціннісної системи суспільства і селянської общини – це постійний процес взаємного обміну шляхом безпосередніх контактів між сільським співтовариством і державою. Отже, Р.Редфільд вважав, що селянство – це визначений тип облаштування людей, який має спільні риси у всьому світі, для яких заняття сільським господарством є засобом до життя і способом життя, а не підприємницької діяльності з метою здобуття вигоди [913, с. 25].

Своє поняття селянина наводить А. Гордон, який вбачав в селянстві «тип людини», для якої прихильність до землі, землеробської праці є властивістю особистості – властивість, розповсюджена в крові і нескінченна як сама природа. Ці автори застосовували антропологічний підхід в розумінні соціального статусу селянства [660, с. 93].

Представники культурологічного підходу такі, як Л.Іонін, характеризували дану групу, як частину населення, для якої культурні традиції і особливості ціннісного світосприйняття виступають головним мірилом в процесі групового самовизначення. Не дивлячись на присутність певного ступеня політичної свідомості, селянство, як правило, мало сприймає основні політичні інститути і характеризується пасивністю, відстороненим ставленням індивіда до політичної системи. Підпорядковуючись владі, воно чекає від неї різноманітних благ [684].

Представники системного підходу, такі як В. Артьомов, А. Фурсов, виділяли в структурі села шість компонентів (підсистем): родина і відтворення населення, суспільно-матеріальне виробництво, особисте підсобне господарство, освіта,

матеріальне споживання і побут, духовне споживання і розваги. Кожна з цих підсистем необхідна для функціонування системи села. Від того, в якій пропорції розподіляються ресурси (кадри), у великій мірі залежить функціонування різних підсистем, а разом з тим функціонування села. Оскільки у всі підсистеми включений один і той же соціальний суб'єкт – селянство – для встановлення зв'язків між підсистемами необхідно встановити їх і між різними сферами життєдіяльності населення. Проблема зв'язків такого роду на думку представників системного підходу – проблема способу життя. Автори визначали спосіб життя як сукупність видів діяльності сільського населення і виокремлювали в якості його компонентів – працю у суспільному виробництві, навчальну діяльність, побутову діяльність, працю в особистому господарстві і розваги. А. Фурсов розглядав селянство як особливий соціальний тип, виділяючи в його структурі три рівня (підсистеми) – землеробський (самий давній), буття селянина (як таке, що протистоїть місту) та класовість (член групи, колективу). Таким чином селянство розглядалося як багатшаровий, маючий внутрішню структуру об'єкт дослідження [624; 868].

Останнім часом багато дискусій точилося навколо поняття «селянин». Колгоспно-радгоспне селянство, на думку деяких авторів, не було селянством у повному розумінні цього слова. Особливо починаючи з 1950-х рр. посилювалися неселянські риси і селяни дедалі більше набували рис психології працівника, а не господаря, власника землі [721, с. 26]. Із такої перспективи взагалі не можна говорити про українського селянина 1950-1960-х рр. Однак у нашому дослідженні ми користуватимемося традиційним тлумаченням поняття «селянин», тобто сільський мешканець, який займається вирощуванням сільськогосподарських культур та розведенням худоби як своєю основною роботою [802, с. 306]. У цьому плані можна ототожнювати поняття «селянин» із поняттям «землероб» [802, с. 228]. Усі ці характеристики, не зважаючи на форми власності на землю (державна, колективна), на нашу думку, чітко підходять під визначення традиційного поняття «селянин» у широкому розумінні цього слова, адже сільські мешканці займалися

сільськогосподарською працею в різних формах: у громадських та присадибних господарствах.

Таким чином, у дисертаційному дослідженні на основі використання загальнонаукових історичних та спеціально-історичних методів, наукових принципів, підходів, а також антропологічного підходу здійснено спробу вивчення повсякденного життя українського селянства. При цьому під селянством автор розуміє соціальний елемент радянського суспільства, якому притаманний характерний для традиційного поняття тип облаштування людей, пов'язаний із сільськогосподарською працею, вирощуванням сільськогосподарських культур та тварин. В поняття «повсякденність українських селян» автор вкладає структури щоденного життя, які перш за все пов'язані з економічною та господарською діяльністю, матеріальним та духовним споживанням та суспільно-політичним життям. Всі ці елементи мають розкрити сутність повсякденних практик українських селян і довести причини і існування в радянському суспільстві структурного конфлікту, як співвідношення радянської влади з селянами-колгоспниками на «макро» і «мікро» рівнях історичного процесу.

Структурний конфлікт організації радянського суспільства із середини зруйнував офіційно санкціоновану модель суспільства. Селянство характеризувалося як темний (засноване на розвиненості індивідуалізму), історично тимчасовий (мало зникнути в процесі радянської офіційної політики на злиття міста та села), підпорядкований пролетаріату (керівники господарств виховувалися поза селом) прошарок суспільства. Формування структурної моделі селянства розпочалося ще від часів Столипінської аграрної реформи. З встановленням радянської влади у 1921 р. характер праці змінився. Однак формування радянських класів не завершилося. Цей процес перервала Друга світова війна і в повоєнний період було поставлено завдання створити передумови для зникнення селянства, тобто злиття міста та села.

Аналіз історіографії, джерельної бази та теоретико-методологічних засад дослідження довів, що враховуючи відсутність в українській історіографії комплексного дослідження повсякденного життя українського селянства в

умовах радянської дійсності 1950 – 1960-х рр. необхідним є реконструювати та відтворити життєві практики селян-колгоспників. В процесі вивчення своє значення мають праці, присвячені селу і селянству, які були опубліковані починаючи з 1950-х рр. і до тепер. Так само корисними з урахуванням специфіки «історії повсякденності» є роботи присвячені не історичним проблемам, до яких можна віднести праці з географії та кліматології, соціологічного аналізу родини. При цьому джерелами виступають як офіційні документи радянської влади та Комуністичної партії, так і документи особового походження. Невичерпною інформацією характеризуються скарги, заяви та листи селян-колгоспників, які дозволили побачити пряму залежність умов праці, її оплати та загалом життя на селі з настроями, думками та поведінкою сільських громадян. Джерельна база дослідження дозволяє простежити типові риси характеру селянства, уявлення про норми поведінки та життя в сільському соціумі, побачити трансформацію українського села. Комплексний та компаративний характер історії повсякденності довів необхідність проведення дослідження з використанням як загальнонаукових та спеціально історичних методів дослідження, так і методів суміжних дисциплін. Своє значення має метод мікроаналізу, адже він дозволив зосередити увагу саме на селянинові, його думках та властивостях. В роботі застосовано загальнонаукові принципи та підходи, які дозволили конкретизувати, порівняти, типологізувати селянський спосіб життя та дати об'єктивну оцінку ролі повсякденних практик селян-колгоспників у формуванні їх життєвої позиції.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИЧНІ УМОВИ СІЛЬСЬКОЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ

2.1. Державна політика щодо села та її вплив на повсякденне життя селянства

На формування повсякденного типу життя селянства (або стиль життя) впливають різні чинники й перш за все державна політика щодо аграрного сектору економіки, культурного, політичного, духовного життя села. Виходячи з того, що у 1950-1960-х рр. увага владних структур була прикута до сільського господарства, доцільно розглянути та проаналізувати ступінь тогочасних законодавчих зрушень, а також зробити спробу узагальнити значення їх у щоденному житті селянина.

Мешканці сіл України у 1950-1960-ті рр. відчували певний тиск, зумовлений паспортною системою і примірним Статутом сільськогосподарської артіль. Зокрема, життя колгоспного селянства регулювалося документом, який було ухвалено 17 лютого 1935 р. [492]. Відтоді кожна артіль під час загальних зборів своїх членів мала затверджувати власний статут. Цей документ складався з восьми розділів, в яких обґрунтовувалася мета існування сільськогосподарської артіль, а також ставилися завдання для трудівників села. Зазначимо, що колективне об'єднання у вигляді колгоспів мало за мету організацію високовиробничої праці та забезпечення кращого життя колгоспників. Оскільки найголовнішим у житті села було питання про землю, у документі визначалися умови відносин земля – артіль та земля – колгоспник. Землі перебували в безстроковому колективному користуванні артіль, не дозволялося скорочення їх площ, можливим було тільки збільшення за рахунок вільних земель державного фонду або зайвих земель, які займали односібники. При цьому не допускалося черезсмузжя. В особисте користування колгоспного двору виділяли невеличкий наділ у вигляді присадибної землі (город,

сад), розміри якої без урахування землі під житловими будівлями коливалися від 0,25 до 0,5 га. У документі передбачалися норми громадського життя селян, обов'язки артілі та її правління, організація, оплата й дисципліна праці. Оскільки сільськогосподарська артіль мала перед державою ряд зобов'язань, кожне окреме громадське господарство могло ухвалювати власні норми трудоднів та оплати праці колгоспників, виходячи з можливостей господарства виконувати державні плани.

Слід сказати, що важливим моментом відносин держави з колгоспами було запровадження з 1933 р. обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції в розрахунку на кожен гектар посіву, а з 1940 р. – орної землі, яку обробляли колгоспи [840, с. 27]. Негативним моментом цього нововведення стали додаткові відрахування колгоспів державі за землі, які не давали прибутків, господарствами. Це спричинило зменшення прибутків артілей, що безпосередньо відбивалося на оплаті селян за роботу в колгоспі та можливості колективних господарств удосконалювати соціально-побутову сферу села.

6 березня 1956 р. вийшла постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, яка дозволила колгоспам доповнювати та змінювати окремі положення статуту з урахуванням місцевих умов колгоспів [489]. Виходячи з того, що внесок членів артілі у розвиток колективного господарства був неоднаковим, загальні збори членів артілей мали встановлювати розмір присадибних наділів колгоспників з урахуванням участі працездатних селян у колективному господарстві. Більші земельні наділи передбачалися для колгоспників, які сумлінно виконували свої обов'язки щодо колективного господарства. Однак, збільшення земельного присадибного фонду за рахунок суспільних земель колгоспів не дозволялося [489, с. 295]. Навпаки, у подальшому передбачалося скорочення розмірів особистих присадибних наділів у випадку збільшення доходів колгоспників від роботи в колгоспі. Було звернено увагу на подальше скорочення поголів'я свійських тварин у колгоспному дворі. Після прийняття означеної постанови колгоспи мали величезні зобов'язання і перед державою, і перед сільськими трудівниками.

Іншим дуже важливим документом, який також можна вважати основою життя для колгоспників, було «Положення про паспорти» від 27 грудня 1932 р.

Воно встановлювало зобов'язання мати паспорти для громадян Союзу РСР із 16 років, які постійно проживають у містах, робітничих селищах, працюють на транспорті, у радгоспах і на новобудовах [840, с. 28]. У сільській місцевості громадяни, крім радгоспів, паспортів не отримували, і облік населення вівся за поселенськими списками. Із того часу кожен селянин позбавлявся права перебувати поза межами свого села, вільно пересуватися, а відвідуючи своїх рідних або ще когось у містах, райцентрах і селищах міського типу своєї області, міг проживати там без прописки не більше 5 діб. Отже, правове становище селянства в колгоспну добу не відповідало тим демократичним засадам, принципам і гаслам, які було задекларовано в Конституції та які широко пропагувалися через місцеві комітети правлячої партії. Нове «Положення про паспорти», затверджене Радою Міністрів СРСР 21 жовтня 1953 р., не містило якихось принципових нововведень і діяло без особливих змін до 1974 р. [840, с. 31].

Крім цих основоположних документів життя сільського соціуму регулювалося численними законними та підзаконними актами, спрямованими на подальший розвиток сільськогосподарського виробництва та покращення побутових умов сільських мешканців. В останні роки правління Й. Сталіна відбувалося примусове зниження цін на продовольчі товари, вилучення із села коштів без будь-яких навіть мінімальних державних капіталовкладень. У 1948 і 1950 рр. було суттєво підвищено ставки податку колгоспників. Законами «Про сільськогосподарський податок» і «Про прибутковий податок з колгоспів», ухваленими в 1952 р., підвищувалася загальна сума податків, збільшувалися норми прибутковості для присадибних господарств колгоспників. Також встановлювалася єдина 10-процентна надбавка на інші доходи незалежно від їх розмірів. Уперше до сплати податку почали зараховувати доходи колгоспників, отримані на трудовні в колгоспі у грошовій і натуральній формах. Закон скасував пільги для господарств сільських учителів, лікарів, агрономів та інших спеціалістів. Ці радикальні заходи призвели до самовільного знищення селянами худоби, скорочення посівів. Водночас на початку 1950-х рр. було проведене майже дворазове зниження роздрібних цін на

основні сільськогосподарські продукти, що вело до значного погіршення матеріального становища українського селянина [840, с. 40].

У наступний період колгоспам було надано деякі права у плануванні виробництва: підвищено оплату праці колгоспників, знижено податки з присадибних господарств, розширено культурно-побутове будівництво на селі. Таку політику після вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС преса назвала «новим аграрним курсом М.С. Хрущова» [677, с. 179].

За висновками вчених, негативно вплинула на сільське господарство й особисто селян цілинна програма та «кукурудзяна кампанія». Сільське господарство розвивалося екстенсивним шляхом, відбулося скорочення посівів пшениці, жита та інших культур і розширення площ під кукурудзу, для вирощування та переробки якої в багатьох господарствах не вистачало техніки і потужностей. Крім того, природні умови деяких областей УРСР не відповідали вимогам щодо вирощування цієї технічної культури [626, с. 27].

Новий порядок планування в колгоспах вводила постанова від 9 березня 1955 р. Цей документ стимулював розвиток господарської ініціативи в ефективнішому використанні земельних фондів. Однак райвиконкоми зобов'язувалися рекомендувати внести в плани колгоспів відповідні поправки, якщо представлений громадським господарством план не забезпечував виконання державного завдання [491]. До того ж 25 грудня 1959 р. постановою пленуму ЦК КПРС впроваджувалися заходи щодо подальшого розвитку сільського господарства [463]. Знову наголос робився на необхідності дострокового виконання планів семирічки, збільшенні виробництва зерна та іншої сільськогосподарської продукції.

Із початку 1950-х рр. у деяких регіонах республіки було запроваджено прогресивні як на той час форми організації виробництва [840, с. 60]. За окремими колгоспними ланками закріплювалися посіви, земельні наділи, інвентар тощо. Рішення пленуму ЦК КПРС від 26 лютого 1958 р. техніка МТС продавалася колгоспам [465]. Відповідну постанову ЦК КПУ та Рада Міністрів УРСР ухвалили 23 травня 1958 р. [460]. Коефіцієнт зношеності та амортизації техніки був

зниженим, колгоспи мали внести значно більшу суму, ніж її вартість на момент продажу. В процесі реорганізації МТС неодноразово приймалися урядові постанови та рішення щодо її завершення та кращої організації РТС [458].

Забезпечення села новітнім обладнанням і технікою, машинами, устаткуванням, запасними частинами, добривами та паливом мало скоротити використання кінно-ручної праці й, звісно, поліпшити умови праці колгоспників і робітників радгоспів [437; 452; 458]. На жаль, система постачання необхідного для сільськогосподарської праці обладнання була недосконалою, мали місце значні прорахунки, які призводили до перебоїв в роботі колгоспів і взагалі до повільного впровадження технічних засобів у виробництво сільськогосподарської продукції.

Важливим було питання про технічні кваліфіковані кадри, здатні проводити ремонт та обслуговування техніки тепер уже колгоспів. Працівники РТС переводилися на положення колгоспників, а це не задовольняло багатьох механізаторів. Таким чином, негайна та обов'язкова ліквідація МТС спричинила відтік механізаторських кадрів, які не бажали йти в колгоспи і різними шляхами знаходили собі роботу в районних центрах та містах. Ці проблеми намагалися розв'язати підготовкою механізаторських кадрів для сільського господарства [459].

Постанова пленуму ЦК КПРС про ліквідацію з 1958 р. обов'язкових поставок колгоспами сільськогосподарської продукції державі й натуральної оплати за роботи, які виконувалися МТС, РТС і спеціальними станціями в колгоспах, а також щодо введення державних заготівель, які почали проводитися в порядку закупівель, мала покращити ситуацію у сільському господарстві [456; 466].

Важливим питанням індустріалізації колгоспного виробництва й побуту селян була електрифікація. У серпні 1953 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову щодо проведення робіт з електрифікації колгоспів шляхом приєднання до державних енергосистем, промислових і комунальних електростанцій. Цим самим було скасовано один із пунктів постанови уряду від 29 червня 1950 р., який забороняв електрифікацію колгоспів шляхом приєднання до державних електромереж [677, с. 201]. Із метою підвищення технічного рівня експлуатації та

впорядкування розвитку електромереж та електростанцій у колгоспах, радгоспах і МТС Рада Міністрів УРСР прийняла постанову від 22 грудня 1957 р. [441]. У листопаді 1961 р., у серпні 1966 р. ЦК КПРС і РМ СРСР і, відповідно, у грудні 1966 р. ЦК КПУ і РМ УРСР ухвалили чергові постанови про електрифікацію сільського господарства [484; 485]. Передбачалося довести споживання господарствами електроенергії від державних джерел до 80–90%, електрифікувати всі житлові будинки на селі. Суцільну електрифікацію колгоспного виробництва за звітними документами було завершено 1967 р. і до державної електромережі масово почали підключатися оселі колгоспників.

У березні 1965 р. відбувся пленум ЦК КПРС, який ухвалив постанову стосовно подальшого розвитку сільського господарства СРСР [464]. Відповідне рішення КПУ прийняло у квітні того ж року [808, с. 23]. У цих документах було визначено негативні фактори, які стримували розвиток сільського господарства: порушення на виробництві принципу матеріальної зацікавленості, суб'єктивізм у керівництві, недостатність капіталовкладень у виробництво й культурно-побутове будівництво, недостатня увага до питань поліпшення матеріально-технічної бази, прорахунки у заготівлі і закупках сільськогосподарської продукції, нерішучість у справі піднесення землеробства, надмірне командування господарствами, упущення в кадрових питаннях.

Протягом 1950-1960 рр. влада намагалася вдосконалити організацію виробничого процесу у сільському господарстві шляхом укрупнення господарств. Початок цьому поклала постанова ЦК ВКП(б) від 30 травня 1950 р. [474]. 14 липня того року було ухвалено постанову Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У «Про укрупнення дрібних колгоспів в Українській РСР». Перед початком кампанії з укрупнення в республіці нараховувалося 33 669 колгоспів, а на 1 жовтня 1950 р. їх кількість скоротилася до 22 361. У середньому після укрупнення на одне господарство припадало 2172 га землі, 360 селянських дворів, 506 працездатних осіб [135, арк. 137]. Були області, особливо на сході України, де на 3-4 тис. га припадало 300-400 працездатних (див. Додаток А1). Відстань між селом та бригадними угіддями (8-10 км) в умовах відсутності транспорту та нормальних

шляхів сполучення викликала безліч труднощів для селян-колгоспників [137; арк. 4]. Великі, часто некеровані сільськогосподарські підприємства потрапляли у складні умови, зменшувалася врожайність, як наслідок—доходи колгоспів, що відбивалося на становищі самих селян. Така ситуація призвела до розукрупнення занадто великих господарств, що відбувалося протягом 1951-1953 рр. Однак паралельно з цим продовжувалася кампанія укрупнення і з 1958 р. почався новий, більш інтенсивний, етап створення великих об'єднаних господарств [840, с. 88]. Як визнають дослідники, радянський уряд об'єднував господарства різні за якістю ґрунту. У період укрупнення колгоспів відбувалося зменшення розмірів селянських особистих господарств, що відбилося на бюджеті окремої селянської родини.

Наступним кроком радянського керівництва щодо сільського господарства був поділ сіл на «перспективні» та «неперспективні». Концепція такої політики почала формуватися ще 1956 р. і вперше її засади було викладено в указі Президії Верховної Ради УРСР від 30 грудня 1956 р. про порядок віднесення населених пунктів до категорії міст, селищ міського типу і робітничих селищ Української РСР. Такий поділ став наслідком чергової утопічної ідеї на прискорену модернізацію соціально-побутової інфраструктури села, проголошену 1961 р. програмою КПРС [493]. Однак за умови недостатніх фінансових, матеріальних можливостей колгоспів в оновленні соціально-побутової сфери було взято курс на створення обмеженої кількості експериментально-показових сіл. У першу чергу будівництва входило 15 населених пунктів у різних областях УРСР. Поділ сіл на перспективні та неперспективні завдав величезної шкоди. По-перше, зведення відірваних від міських комунікацій багатоповерхових будинків в умовах сільського способу життя не забезпечувало їхнім мешканцям відповідного комфорту та позбавляло можливості вести підсобне господарство. По-друге, модернізація перспективних сіл проводилася за рахунок вивільнення коштів, які раніше передбачалося вкласти в розвиток усіх сіл, а це призводило до занепаду соціально-побутової інфраструктури в більшості сільських населених пунктів

республіки [677, с. 224]. Партійно-урядова постанова від 1 квітня 1965 р. передбачала збільшити капітальні вкладення в розвиток сільського господарства протягом 1966-1970 рр. удвічі, розширити сферу спрямування коштів на будівництво об'єктів виробничого й культурно-побутового призначення, житла, підприємств із виробництва будівельних матеріалів. Колгоспи одержували рівні права з радгоспами щодо забезпечення їх матеріально-технічними ресурсами на капітальне будівництво [476].

Величезне значення для подальшого розвитку сільськогосподарського виробництва мала постанова ЦК КПРС і РМ СРСР від квітня 1965 р. «Про надання фінансової допомоги колгоспам», за якою було списано борги по позичках, наданих раніше, борги за придбану техніку, приміщення й обладнання в МТС і РТС [477]. У грудні 1965 р. з'явилася постанова «Про поліпшення кредитування колгоспів», а з січня 1966 р. колгоспи були переведені на пряме банківське кредитування [469]. Для них відкривалися поточні грошові рахунки в банках. Однак одночасно зі згаданими рішеннями й постановами у квітні 1965 р. Верховна Рада СРСР видала указ «Про прибутковий податок з колгоспів». За цим документом оподаткуванню підлягав не тільки чистий прибуток господарств, а також частина фонду оплати праці, що перевищувала середньомісячний заробіток [495].

У 1965 р. було прийнято постанови щодо забезпечення сільського господарства тракторами, оптові ціни на них, сільськогосподарські машини й запасні частини до автомобілів, зміцнення та розширення ремонтної бази в колгоспах і радгоспах [478]. З січня 1966 р. для сільськогосподарських підприємств почали діяти ціни, як для промислових, знижувались оптові ціни на машини, електрообладнання, прилади, паливну апаратуру на 20% [808, с. 27]. Було ухвалено декілька важливих для сільського господарства постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, які стосувалися плану закупівель сільськогосподарської продукції, віднесення витрат з поліпшення земель на рахунок державного бюджету тощо [479; 481]. Постановою від 1 квітня 1965 р. Рада Міністрів СРСР застосовувала ряд заходів, які мали підвищити зацікавленість

колгоспів і радгоспів у збільшенні виробництва та продажу м'яса державі [467]. Із метою широкого залучення електричної енергії у сільськогосподарське виробництво з 1 січня 1966 р. було знижено тарифи на електрику, яка відпускалася державними енергосистемами та електростанціями на виробничі потреби колгоспів і радгоспів [468].

Низка партійно-державних постанов та указів спрямовувалася на поліпшення контролю за особистими присадибними господарствами і підвищення матеріальної зацікавленості колгоспників у результатах праці в колгоспах. Основи державної політики щодо особистих присадибних господарств було переглянуто у 1953-1956 рр., що виявилось у зменшенні податків на 43%, запровадженні твердої погектарної ставки незалежно від вирощуваних культур чи порід тварин, урожайності, загальної суми доходів колгоспників. Було також суттєво зменшено обсяги натуральних поставок державі господарствами колгоспників, а з 1 січня 1958 р. вони взагалі скасовувалися. Для господарств без худоби запроваджувалося зниження податку на її придбання [487].

Однак у 1958-1964 рр. знову розпочався перегляд державної політики щодо особистих присадибних господарств. На грудневому 1958 р. пленумі ЦК КПРС було прийняте рішення було про неадміністративне скорочення особистих господарств колгоспників шляхом закупівлі в колгоспників худоби, переведення її на колгоспні ферми і забезпечення колишніх власників сільськогосподарською продукцією за рахунок громадського виробництва. Вирощену важкою працею сільськогосподарську продукцію заборонялось продавати без відповідних довідок сільрад [677, с. 183].

Після прийняття Радою Міністрів УРСР постанови від 13 січня 1961 р. на селі розпочалася кампанія щодо виявлення надлишків землі в особистих присадибних господарствах понад установлену норму, які було знижено з 0,6 до 0,4 га на один колгоспний двір. Відрізані землі досить швидко стали занедбанними, тому що колгоспи були не у змозі обробити ці невеликі окремо розташовані наділи [677, с. 207].

У травні 1963 р. Президія Верховної Ради УРСР ухвалила постанови про норми утримання худоби в особистій власності громадян, які не є членами колгоспів, про громадський податок із громадян-власників худоби [453]. Було проведено облік платників грошового податку, виявлено робітників і службовців, які утримували худобу понад визначену норму та господарства колгоспників, котрі не виробили встановленого мінімуму трудоднів і мали більше худоби, ніж це було передбачено Статутом сільськогосподарської артілі, а також громадян, які взагалі не займалися суспільно-корисною працею.

2 листопада 1964 р. відповідно до постанови ЦК КПРС від 27 жовтня 1964 р. вийшла постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР. Колгоспам рекомендувалося переглянути доповнення та зміни Статуту сільськогосподарської артілі, прийняті колгоспами після 1955 р., у частині зменшення присадибних ділянок й обмеження поголів'я худоби в особистому користуванні, і відновити розміри присадибних ділянок та норми худоби, що існували в колгоспах до схвалення зазначених змін у статуті [462].

Необхідність подальшого зміцнення й охорони суспільної соціалістичної власності та наведення ладу в землекористуванні, які було наголошено на пленумі ЦК КПРС у березні 1965 р., спричинили дальше зменшення кількості присадибних господарств, худоби та птиці в ОПГ [677, с. 209]. Це, своєю чергою, впливало на скорочення долі виробництва особистих присадибних господарств у загальних показниках сільського господарства.

У зв'язку з недосконалою практикою оплати в колгоспах, яка у цілому проводилася із затримкою, у 1957 р. було прийнято нову форму оплати колгоспників—вводилося щомісячне авансування, гарантована оплата трудодня [488]. Для цього створювався перехідний фонд у 100 тис. руб. і 1 тис. центнерів зерна. Передбачалося, що наприкінці місяця колгоспник мав одержати на кожен трудодень у середньому по 2,5 кг зерна і 3 руб. Із 1 січня 1957 р. було підвищено мінімум заробітної плати для робітників та службовців на селі. Скасовувалася плата за навчання у старших класах середніх шкіл, а також у вищих та середніх навчальних закладах [677, с. 42]. Хоча видача продуктів на трудодень

стабілізувалася, оплата праці грошима була низькою. Нова система давала можливість створити фонд оплати на початку поточного року і використати кошти, що надходили від промислових підприємств як аванс від реалізації продукції та інших джерел для розрахунків із колгоспниками і спеціалістами. Колгоспам, що не мали достатніх грошових надходжень для забезпечення гарантованої оплати, держава виділяла кредити. 16 квітня 1963 р. в УРСР було ухвалено документ щодо впорядкування штатної чисельності й оплати праці адміністративно-управлінського та обслуговуючого персоналу колгоспів і радгоспів [457]. Гарантовану грошову оплату праці в колгоспах республіки було запроваджено тільки в 1967 р. Середньомісячна грошова заробітна плата українських колгоспників у 1950-1960-х рр. була значно меншою, ніж у робітників радгоспів. У 1950 р. колгоспник отримував 15 руб., а робітник радгоспу – 35,6 руб.; у 1960 р. – 24,3 руб. і 51,4 руб. відповідно; у 1970 р. – 66,6 руб. і 95,7 руб. [677, с. 57]. Таким чином, заробітна плата названих категорій працівників сільського господарства відрізнялася практично вдвічі на користь робітників радгоспів.

Соціальне забезпечення колгоспників мало свої специфічні риси. Воно здійснювалося за рахунок колгоспів і залежало від їх економічного становища, а також від встановлення в кожній артїлі порядку призначення пенсій. У другій половині 1950-х рр. сільгоспартїлі почали відраховувати 2% своєї продукції та грошових заощаджень до фонду допомоги непрацездатним. За постановою від 20 березня 1964 р. було дозволено виплачувати державну пенсію пенсіонерам, які брали участь у сільськогосподарських роботах у радгоспах і колгоспах без урахування їх заробітку на вказаних у переліку роботах [440]. Із липня 1964 р., згідно з постановою Ради Міністрів СРСР, призначалася державна пенсія головам, спеціалістам та механізаторам колгоспів [470]. У вересні 1964 р. радянський уряд ухвалив постанову про відрахування від доходів колгоспів до централізованого союзного фонду соціального забезпечення колгоспників у розмірі 2,5% валового прибутку колгоспу за 1964 р. і 4% – за 1965 р. [472]. Постановою Ради Міністрів СРСР від 6 листопада 1964 р. було затверджено положення про створення

централізованого союзного фонду соціального забезпечення колгоспників, який формувався з відрахувань колгоспів і міжколгоспних підприємств та організацій, а також за рахунок щорічних асигнувань із державного бюджету [473]. Наприкінці 1964 р. було створено Українську республіканську раду соціального забезпечення колгоспників [474]. Членам колгоспів виплачувалися пенсії за віком, за інвалідністю, за втратою годувальника, виплати жінкам-породіллям і виплати на дітей малозабезпеченим сім'ям. Із початку 1965 р. пенсії колгоспникам почали виплачуватися на основі єдиних норм. Мінімальний розмір пенсії становив 8 руб., у 1966 р. – 12 руб., у 1970 р.–28 руб., а максимальний (як і для робітників радгоспів) – 102 руб. щомісяця. Тільки у 1968 р. на колгоспників і членів їхніх родин було розповсюджено порядок нарахування пенсій, встановлений для робітників та службовців. Вік, що надавав право на пенсію, у 1967 р. було знижено: для чоловіків він становив 60, а для жінок–55 років [496]. Максимальні розміри пенсій підвищили до 120 руб., а мінімальні – 28 руб.

До наступної групи законодавчих актів стосовно налагодження життєдіяльності сільського соціуму можна віднести документи щодо вдосконалення соціально-побутової сфери та культурного обслуговування села. Поліпшення побутового обслуговування у СРСР, у тому числі й сільських мешканців, передбачала постанова від 6 березня 1959 р. [490]. Характеризуючи життя села, уряд зауважував, що у сільських населених пунктах, навіть великих, відсутні ремонтні та швейні майстерні, перукарні тощо. Місцева промисловість, промислова і споживча кооперації аж ніяк не задовольняли потреби сільського населення в побутовому обслуговуванні. З метою виправити цю ситуацію передбачалося вжити відповідних заходів і розширити мережу закладів побутового обслуговування на селі.

Велике значення у виробничому процесі колгоспів і сільрад мала можливість швидкої передачі інформації. У той час такі функції виконував телефонний зв'язок. Телефонізація села значно зменшувала витрати часу на спілкування. У сільській місцевості можливість користування телефонним зв'язком була мізерною, а враховуючи, що на одній лінії, як правило, було по

три або чотири абоненти, недостатньо впроваджувалася апаратура автоматичних телефонних станцій і апаратура ущільнення з'єднувальних ліній, то можливості телефонного спілкування взагалі були досить умовними. Постанова від 23 липня 1960 р. спрямовувалася на поступове впровадження телефонного зв'язку в колгоспах і радгоспах [454].

Особливу увагу керівництво СРСР звертало на проблему житлового будівництва. У 1957 р. вийшла постанова про розвиток житлового будівництва у СРСР. У документі зазначалося, що у сільській місцевості воно не відповідає потребам. Така ситуація, на думку державних інституцій, була пов'язана з незадовільною організацією сільського будівництва і слабкою виробничо-технічною базою. Ставилася завдання розширити обсяги будівництва житлових будинків у колгоспах силами колгоспників і сільської інтелігенції, колгоспам дозволялося використовувати потужності міжколгоспних будівельних організацій, знімалася заборона на створення в колгоспах підприємств із виробництва будматеріалів [486].

Постанова уряду УРСР від 1957 р. рекомендувала колгоспам залежно від місцевих умов здійснювати будівництво житлових будинків для передових колгоспників за рахунок неподільних фондів колгоспів силами колгоспних будівельних бригад або міжколгоспних організацій і продавати ці будинки членам колективних господарств із виплатою їхньої вартості протягом 5-6 років. Передбачалося надання колгоспникам кредиту за рахунок неподільних фондів колгоспів і допомога транспортом, будівельними матеріалами та робочою силою [438]. На початку 1965 р. було встановлено розміри кредиту на будівництво індивідуальних житлових будинків у сільській місцевості України в розмірі 1500 руб. [445].

Уряд також звернув увагу на необхідність заміни солом'яних стріх черепичними. У селах УРСР на 1957 р. нараховувалося близько 3 млн. хат із солом'яною покрівлею, що ставало причиною частих пожеж. 13 серпня 1957 р. було ухвалено постанову ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР «Про розширення виробництва черепиці в Українській РСР» [834, с. 181]. З того часу почалася

поступова заміна солом'яних дахів черепичними, а також іншими, більш безпечними, матеріалами.

Незадовільний стан протипожежної охорони на селі викликав ухвалення ряду постанов. За статистикою 1957 р., 86,8% пожеж виникало у селах, а шкода від них становила 79% усіх збитків, заподіяних народному господарству УРСР за цей період. Велика кількість пожеж виникала щороку, від чого гинула худоба, зерно, фураж, житла, люди. Постановою Ради Міністрів УРСР від 22 березня 1958 р. ряд міністерств, відомств, обласних та районних рад було зобов'язано проводити заходи щодо протипожежної охорони. Серед них передбачалася протипожежно-профілактична робота, заборона влаштовувати у житлових будинках та інших приміщеннях димарі з займистих матеріалів, забезпечення пожежно-сторожової охорони в колгоспах, будівництво в кожному радгоспі, колгоспі водоймищ на тваринницьких дворах, облаштування зручних під'їздів до ставків та річок, організація продажу мешканцям сіл керамічних труб для заміни ними димарів із займистих матеріалів у житлових будинках та інших приміщеннях, вогнегасників, протипожежного реманенту. Міністерство внутрішніх справ було зобов'язане забезпечити підготовку начальників, шоферів і мотористів пожежно-сторожової охорони колгоспів. Виконкоми обласних рад депутатів трудящих мали передбачити на ці завдання асигнування за рахунок 15% відрахувань від страхових платежів з обов'язкового окладного страхування [442]. Із розгортанням пожежно-сторожової охорони на селі було пов'язане й виникнення нових видів робіт і посад.

Важливу роль у соціально-побутовому обслуговуванні села відігравало користування газом. Планова газифікація сільських населених пунктів розпочалася тільки з 1961 р. До 1965 р. було газифіковано 947 сіл, 160 тис. селянських осель [834, с. 190]. Із метою розширення використання газу для побутових потреб населення 9 травня 1962 р. вийшла постанова Ради Міністрів УРСР «Про розширення використання зрідженого газу для побутових потреб населення в 1962-1965 рр.» [455]. Передбачалося забезпечення безперебійного постачання зрідженого газу в населені пункти, колгоспи і радгоспи спеціальними автотранспортними засобами. Продаж колгоспам та організаціям

споживчої кооперації газової апаратури мав сприяти подальшій газифікації у сільській місцевості. Не зважаючи на численні заходи, на 1 вересня 1969 р. газифікованих будинків у колгоспах налічувалося 5,93%, а в радгоспах – 10,2% [834, с. 190].

Неабияку роль у житті сільських мешканців відігравали добре впорядковані шляхи сполучення та налагоджений транспортний зв'язок. Тільки за наявності доріг і транспорту можна було отримувати побутові послуги. Рада Міністрів СРСР постановою від 29 серпня 1957 р. звернула увагу на необхідність будівництва Головшляхбудом СРСР під'їзних автомобільних шляхів до садиб колгоспників. У розпорядженні Ради Міністрів УРСР №932-р говорилося про надання права Головшляхбуду здійснювати силами своїх будівельних організацій спорудження під'їзних шляхів від магістральних автомобільних трас до садиб колгоспів за договорами з ними та їхнім коштом [494]. Отже, знову колгоспи мали вирішувати соціально-побутові проблеми власними фінансовими ресурсами. У 1960-х рр. в основному було вирішено проблему сполучення між обласними й районними центрами. Це істотно поліпшило обслуговування сільських мешканців. Однак у сільських районах залишалася гострою проблема бездоріжжя та низьке забезпечення автомобільними шляхами з твердим покриттям. На початку 1970-х рр. дороги поліпшеного типу становили 40,5% загальної довжини шляхів автобусного сполучення [834, с. 191].

Велике значення у житті сільської спільноти мало медичне обслуговування. У 1950-1960-х рр. зростає кількість сільських закладів охорони здоров'я, покращилася їх матеріальна база. 14 січня 1960 р. вийшла постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про заходи з подальшого поліпшення медичного обслуговування й охорони здоров'я населення СРСР. У ній заохочувалась ініціатива колгоспів із будівництва міжколгоспних лікарень та аптек, передбачалося збільшення асигнувань і державних коштів на спорудження сільських лікарень. Однак державне асигнування на облаштування сільських лікарень значно відставало від вкладень на будівництво міських, тобто знову держава покладала завдання забезпечення села медичними закладами на плечі колгоспів. До негативних моментів слід віднести

незадовільне обладнання лікарень у тому числі діагностичними приладами, нестачу кваліфікованих кадрів тощо [834, с. 193].

Певна увага з боку владних інституцій приділялася клубним закладам. Адже саме вони мали виконувати роль осередків популяризації радянського способу життя у суспільстві. Сільські клуби були місцем відпочинку мешканців, особливо молоді. У січні 1950 р. з метою усунення прорахунків у культурному будівництві було ухвалено постанову «Про стан і заходи з поліпшення будівництва клубних приміщень у сільській місцевості» [840, с. 162]. Однак кількість і становище цих закладів культури, рівень їх культурно-освітньої роботи на селі не відповідали потребам навіть у середині 1950-х рр. Катастрофічно не вистачало кваліфікованих культурно-освітніх працівників, до того ж відзначалася величезна плінність кадрів. Сільські клуби будувалися тільки за рахунок колгоспів, а там, де не було матеріальної можливості вкладати гроші у клубну справу, такі заклади взагалі були відсутні. Отже, мешканці багатьох сіл були позбавлені нормального відпочинку. У постанові від 11 листопада 1957 р. Рада Міністрів УРСР передбачила ряд заходів щодо поліпшення ситуації й серед інших завдань – будівництво культурно-освітніх установ за рахунок асигнувань, передбачених для цього у місцевих бюджетах [450].

У зазначений період проводилася певна робота щодо відновлення й розширення мережі народної освіти, завершення формування єдиної радянської системи по всій території республіки. Велике значення для подальшого розвитку системи освіти у сільській місцевості мала постанова Ради Міністрів УРСР від 30 квітня 1958 «Про будівництво шкіл в Українській РСР за рахунок колгоспів і надання колгоспам допомоги у шкільному будівництві» [439]. Раніше питання зміцнення навчально-матеріальної бази загальноосвітніх шкіл розглядалося ХХ з'їздом КПРС та ХІХ з'їздом КП України. Поряд із тим у справі будівництва шкіл у сільській місцевості існували серйозні проблеми. Постанова від 30 квітня 1958 р. схвалювала ініціативу передових колгоспів у будівництві приміщень сільських шкіл і шкіл-інтернатів із місцевих будівельних матеріалів за рахунок власних

коштів та за трудової участі колгоспників. Передбачалися умови надання відповідних кредитів для колгоспів на шкільне будівництво.

Із метою вирішення проблеми сільських шкіл і створення учителям сприятливих умов для праці 16 червня 1948 р. було ухвалено постанову про пільги та переваги для вчителів початкових і семирічних шкіл. Окремі виконкоми обласних рад депутатів трудящих прийняли рішення про забезпечення протягом 3-4 років квартирами всіх учителів сільської місцевості. Однак навіть на початку 1960-х рр. значна частина сільських педагогів проживала в найманих помешканнях, нерідко в одній кімнаті з власниками будинків. Нерідко спеціально збудовані для вчителів квартири заселялися сторонніми особами. Незадовільно виконувалася постанова Ради Міністрів УРСР від 12 квітня 1954 р. у частині будівництва житлових будинків для вчителів при спорудженні шкіл у сільській місцевості. Наступний документ щодо поліпшення житлово-побутових умов учителів села було прийнято 18 червня 1964 р. [448]. У ньому йшлося про необхідність забезпечення вчителів сільських шкіл власними квартирами та негайну ліквідацію всіх порушень, які існували у цьому питанні.

Наступна група документів центрального й місцевого керівництва була спрямована на регулювання духовного життя радянського народу. У центрі постійної уваги держави перебувало релігійне питання. Уважалося, що у соціалістичному суспільстві немає соціальних передумов для збереження релігії. Така позиція підкріплювалася відсутністю у СРСР безробіття, зростанням загальноосвітнього і культурного рівня населення. Не зважаючи на це матеріали релігійних опитувань, що проводилися на початку 1960-х рр., доводять, що найбільший відсоток релігійності спостерігався у сільській місцевості [840, с. 228].

Черговим кроком у наступі на церкву й релігію стала постанова ЦК КПРС від 7 липня 1954 р. «Про значні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення». І хоча ЦК партії в постанові від 10 листопада того ж року зазначав про недопустимість адміністративного втручання у справи церкви, образу почуттів віруючих і священнослужителів, усе ж таки партійна стратегія щодо

церкви не змінилася [840, с. 220]. Наприкінці 1950-х–на початку 1960-х рр. під будь-яким приводом чи навіть без нього закривалися церкви, молитовні будинки тощо. У рамках загального обмеження діяльності церковних організацій було розпочато кампанію масового вилучення культових споруд. Цей процес, дедалі набираючи обертів, не припинявся до останніх років перебування М. Хрущова при владі. Антирелігійна політика зробила значний резонанс серед віруючих, особливо сільської місцевості. На адресу вповноважених по Україні посипалися тисячі скарг. Державна політика щодо релігії зачепила, позбавила тисячі людей можливості відвідувати храми, молитовні будинки [788].

Таким чином, характерною ознакою державної політики 1950-1960-х рр. була значна увага до сільськогосподарського сектору економіки, колгоспів і працівників колгоспів. Протягом означеного часу було ухвалено нормативні акти, які стосувалися всіх сфер життєдіяльності сільського соціуму, у тому числі аграрного виробництва, селянських присадибних господарств, культури та освіти, соціально-побутових умов. Така увага була пов'язана з необхідністю виправити ситуацію у сільському господарстві, збільшити його продуктивність і поліпшити умови життя сільських мешканців. У цілому під впливом державної політики українське село поступово змінювалося, відбувалося певне зростання оплати праці й, відповідно, змінився життєвий рівень сільської родини. Однак, залишалася величезна прірва між умовами життя та праці міських і сільських мешканців, що викликало негативне ставлення до сільського стилю життя, породжувало стихійні міграції з села до міста й руйнувало природний процес відтворення землероба, наділеного відповідними знаннями та досвідом.

2.2. Навколишнє середовище в сільському житті

Загальновідомо, що у житті кожного українського селянина визначальну роль відіграють природно-кліматичні та географічні умови. Результати роботи землеробів тісно пов'язані з погодною ситуацією, несприятливими природними

явищами, які протягом досліджуваного періоду неодноразово призводили до погіршення якості і зменшення врожаїв, завдавали значної шкоди селу та його мешканцям, вимагаючи додаткових матеріальних витрат і фізичної праці. Сільськогосподарське виробництво більше, ніж промисловість, залежить від цього фактора.

Регіони України мають родючі землі, сприятливий для занять землеробством і тваринництвом клімат. Однак у кожній природно-кліматичній зоні існують і певні особливості. Зокрема, трапляються посухи, суховії, пилові бурі, пізні весняні та ранні осінні заморозки, град, грози, сходження селевих потоків тощо. Велике значення має захист сільського господарства від небезпечних природних явищ. Протягом 1950-1960-х рр. у рамках державної політики було насаджено лісосмуги, побудовано водосховища.

Ураховуючи науково-виробничу діяльність територія України була поділена за флористичними ознаками на природні зони, а саме Полісся, Лісостеп, Степ, Українські Карпати, Кримські гори. Майже по усій республіці (крім крайньої південної частини) переважав помірно-континентальний клімат, на заході вологість повітря набагато вища, ніж на сході. Помітно різнився і температурний режим: вегетаційний період був триваліший на заході, де клімат більш вологий та м'який. Клімат України визначають віддаленість від океанів та континентального Сибіру, рівнинність території: він змінюється від слабо континентального на заході та північному заході до середньоконтинентального на сході та південному сході. Лише вузька крайня південно-східна смуга Кримського півострова характеризується субтропічним кліматом [646, с. 221].

У цілому теплий, із достатнім зволоженням клімат був сприятливим для трудової діяльності сільського населення, особливо для багатьох галузей землеробства і тваринництва, зокрема вирощування зернових, переважно пшениці та кукурудзи, технічних (цукрові буряки, соняшник, льон-довгунець) культур, розвитку садівництва, городництва і, особливо на півдні та у Закарпатті, виноградарства. Однак протягом 1950–1960-х рр. в Україні спостерігалися окремі

несприятливі кліматичні явища, які призводили до знищення посівів, руйнації гідротехнічних споруд, додаткових трудових та фінансових витрат.

Зазначимо, що погодна ситуація неоднакова в окремих зонах України. Полісся, займаючи північну частину України, південною межею проходить по лінії Луцьк, Шепетівка, Житомир, Київ, Ніжин, Конотоп. У відповідності до територіально-адміністративного поділу Полісся відповідають майже повністю Волинська, Рівненська, Житомирська, північна частина Київської, Чернігівської, Сумської областей. Літо тут помірно тепле, іноді спекотне, зима порівняно м'яка. У Поліссі виділяють три райони: Західне (до вододілу річок Стир, Горинь), Правобережне (до р. Дніпро) і Лівобережне. Перехід від одного району до іншого відбувається поступово. Для Західного Полісся характерна більш м'яка зима, порівняно прохолодне літо та триваліші перехідні сезони, ніж у Лівобережному Поліссі. У 1950–1960-х рр. пошкодження озимих культур рідко досягали значних розмірів. Озима пшениця добре перезимувувала, а помірно тепле літо сприяло наливу крупного зерна і збору на добре удобрюваних ґрунтах високих урожаїв. Однак рівнинний характер Полісся за умов неглибокого залягання водонепроникного шару ґрунту небезпечний для озимих у низинах, куди стікає вода під час відлиги, що веде до вимокання рослин. Значні обсяги добових опадів в умовах рівнинного рельєфу викликали повені, затоплення берегів. Підвищена вологість ставала причиною розвитку грибкових захворювань. Оподи літнього сезону нерідко супроводжувалися грозами. Подекуди на Лівобережному Поліссі відбувалися посухи та суховії. До зони достатньої зволоженості належить також Закарпатська область та Передкарпаття з більш високим рівнем температур [645, с. 226]. Ці райони, особливо перший, були більш сприятливими для вирощування всіх провідних культур, у тому числі й кукурудзи.

Однак в умовах Полісся тепловий фактор деякою мірою гальмував введення культур і сортів, вимогливих до тепла. Так, коливання температур тут затягувало терміни посадки кукурудзи, а пізніше висаджені рослини дуже часто пошкоджувалися ранніми осінніми заморозками. На території Полісся існували сприятливі умови для вирощування картоплі, культури льону на волокно.

Полісся поступалося Лісостепу у вирощуванні цукрового буряку, однак мало переваги перед Степом за рахунок підвищеної врожайності.

Південніше від Полісся проходить Лісостеп. В адміністративно-територіальному відношенні йому відповідають Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська, Чернівецька, Черкаська, частини Полтавської, Харківської, Кіровоградської, Київської, Чернігівської та Сумської областей. Клімат Лісостепу помірно теплий із достатнім зволоженням на заході й нестійким – на сході. Подекуди відбувалися ранні (середина вересня) і пізні (20 травня) заморозки. У лісостеповій зоні значно менше, ніж у степовій, траплялися суховії. Однак доволі часті вони в районах, прилеглих до Степу, нерідко супроводжуються чорними бурями, особливо навесні. Частіше суховії відбувалися у серпні. Лісостеп – зона з найбільшою для рівнинної частини України кількістю днів із градом. У сільськогосподарському виробництві лісостепова територія, особливо її правобережна частина, була сприятлива для культури цукрового буряку, пшениці, кукурудзи, а врожаї картоплі знижувалися від нестачі вологи. Оптимальними вважалися умови для вирощування кукурудзи на силос [646, с. 231].

Територія Степу включає Запорізьку, Дніпропетровську, Донецьку, Луганську, Херсонську, Кримську, частково Одеську, Миколаївську, Кіровоградську, Полтавську, Харківську області та поділяється на північну, центральну, південну частини. Південний Степ доходить до Чорного та Азовського морів і кримських передгір'їв. Клімат Степу помірно теплий, із недостатнім зволоженням. Літо жарке, зима м'яка, іноді холодна, здебільшого малосніжна. У 1950-1960-х рр. узимку були характерними сильні відлиги. Часто після них наставало похолодання, що призводило до утворення льодового покриву, небезпечного для озимих культур. Улітку спостерігалися високі температури. Вегетаційний період розпочинався на південно-західній території Степу наприкінці березня, а в північно-східних районах – 10 квітня. Завершення вегетаційного періоду – відповідно у другій декаді листопада та 25 жовтня. Улітку спостерігалися дощі зливового характеру. На території Центрального та Південного Степу стійкий сніговий покрив

встановлювався тільки місцями наприкінці грудня. Сходження снігу на Донецькому кряжі спостерігалось в першій декаді березня. Ґрунти степових районів України характеризувалися глибокими середньогумусними чорноземами. На півночі представлено звичайні чорноземи із вмістом гумусу 5–7%, південніше – від 3 до 5,5% [132, арк. 1]. У Приазовсько-Чорноморській смузі ці чорноземи швидко переходили у солонцеві, втрачаючи свою структуру. Загалом степова зона України, Донецький кряж відзначалися кращими в республіці глибокими середньогумусними чорноземами з вмістом гумусу до 10% [132, арк. 2]. Однак особливістю цієї природно-кліматичної зони були часті посухи, що погано відбивалося на сільському господарстві і виконанні колгоспами своїх обов'язків перед державою і колгоспниками. Щороку колективним господарствам надавалися пільги та відстрочки здачі хлібу й інших сільськогосподарських продуктів [132, арк. 4]. Для території Степу характерні були часті суховії, сильні вітри, іноді навіть смерчі, чорні бурі, при яких переносився на великі відстані перетворений на пил верхній шар чорнозему. У Степу різко виражена диспропорція між сонячним теплом та нестачею вологи, що призводило до повного висушування ґрунту. Восени 1953, 1955, 1957, 1959, 1961-1963 і 1969 рр. великі площі озимої пшениці загинули від атмосферної і ґрунтової посухи. Колгоспи мали навесні наступного року пересіяти цю площу іншими культурами [646, с. 234]. Тривалий вегетаційний період, багатий сонячним теплом, забезпечував високі врожаї озимої пшениці, кукурудзи, соняшника, баштанних та інших сільськогосподарських культур. Однак посухи, суховії, чорні бурі знижували врожайність. Високою якістю та врожайністю характеризувалися ґрунти Приазов'я.

Клімат різних районів Карпат залежить від висоти над рівнем моря і спрямування схилів. Це впливає на температуру, вітер, зволоженість регіону. Для цієї території характерні пізні заморозки у травні й червні, які знищували молоду траву, садово-огородні культури, посіви [646, с. 238].

Необхідно звернути увагу на те, що Україна у цілому була забезпечена водними ресурсами. У республіці на той час налічувалося близько 70 тис. річок загальною довжиною понад 250 тис. км [822, с. 3]. Найбільші з них – Дніпро,

Дністер, Північний Буг, Сіверський Донець. У Поліській частині багато було озер, на узбережжі Чорного та Азовського морів – лиманів. Загальна площа ставів на малих річках і в балках дорівнювала 150 тис. га, а близько 2 млн. га займали болота. Утім, на душу населення України водних запасів припадало на 10% менше, ніж у Польщі і в 5-10 разів менше, ніж у РРФСР і США [822, с. 3]. Отже, територія республіки загалом була забезпечена водними ресурсами, однак окремі райони, віддалені від джерел водопостачання, відчували певні труднощі, що за умов відсутності зрошування згубно позначалося на сільському господарстві, особливо рослинництві, та й побуті селян. Для результативності сільськогосподарського виробництва багатьох областей України важливим було налагодження системи постійного поливу. Особливо недостатнім забезпеченням водою відзначалися південні землі. Поряд із Херсонською, Запорізькою та іншими областями найбільш проблемним у питанні водопостачання був Кримський півострів. За роки Другої світової війни місцеве водне господарство було практично знищене: 50% артезіанських колодязів, виведено з ладу зрошувальні системи [631, с. 29].

Таким чином, з урахуванням ситуації з водою одним зі справжніх лих для сільського господарства була посуха – тривалий період без опадів або з опадами, значно нижчими за норму, при підвищенні температури повітря, унаслідок чого вичерпувалися запаси вологи у ґрунті й утворювалися несприятливі умови для розвитку рослин, а врожай зернових культур знижувався або гинув [698, с. 23].

Характеризуючи природно-кліматичні умови у 1950-1960-х рр., слід звернути увагу на стихійні лиха, які безпосередньо впливали на виробничу діяльність селян і їх доходи. Значну територію, переважно степової України, атмосферна посуха охопила у серпні 1949 р., і продовжувалася навесні 1950 р. та протягом квітня – червня [646, с. 82]. У результаті значно погіршилися умови розвитку сільськогосподарських рослин, що призвело до зниження врожайності озимої пшениці на 40–70% середніх показників за 1945-1958 рр. у Харківській, Луганській, Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій, Херсонській областях та у Криму [646, с. 85]. Наприклад, із загальної кількості колгоспів (819) Херсонської області, 413 постраждали від недороду 1950 р. Потерпілих від

посухи, незабезпечених хлібом нараховувалося 158 тис. осіб сільського населення, у тому числі 71 тис. працездатних і 87 тис. непрацездатних [1, арк. 17]. Видача зерна на трудовень становила 140 г, у порівнянні з 1949 р. по окремих господарствах від 400 г – до 1 кг на один трудовень [1, арк. 23]. Дослідження погодних умов доводить, що майже щороку траплялися посухи, які охоплювали області переважно Степової України [645, с. 43–44].

Особливо несприятливими погодні умови видалися в 1954 р. Наприкінці літа 1953 р. посушлива погода призвела до швидкого випаровування вологи з орного шару ґрунту. Зима 1954 р. була морозною, з недостатньою кількістю снігу і, як результат, частково або повністю вимерзли посіви в Рівненській, Київській, Харківській, Луганській, Дніпропетровській, Черкаській, Донецькій, Одеській, Миколаївській, Херсонській, Запорізькій областях. Посушливе повітря, високі температури, сильні вітри зумовили запал зерна в ряді районів Донецької, Луганської, Дніпропетровської, Харківської, Запорізької, Херсонської областей [646, с. 88]. За даними листування місцевих органів влади з головою Ради Міністрів УРСР Н. Т. Кальченком, із 513 колгоспів Запорізької області з населенням понад 457 тис. осіб до врожаю 1955 р. хлібом були забезпечені 24 колгоспи з населенням 20 тис. осіб, 212 колгоспів із населенням понад 190 тис. уже напередодні нового року залишилися без зерна [6, арк. 30]. Основними джерелами харчування був хліб, придбаний в обмін на власну худобу або який окремі селяни заробили під час робіт в Казахстані. Місцева влада просила допомоги від держави в розмірі 17 тис. т збіжжя, у розрахунку 60 г зерна на душу населення до нового врожаю. Решта 152 колгоспи з населенням 136 тис. осіб потребували допомоги на 75 днів – 6 тис. т зерна. У цілому у Запорізькій області напередодні нового року критична ситуація з хлібом склалася у 489 колгоспах із населенням 437 тис. осіб. Вони потребували 31 тис. т зерна [6, арк. 31].

Несприятливі природно-кліматичні умови 1954 р. спричинили значне зниження врожайності всіх сільськогосподарських культур проти минулих років у більшості колгоспів Сумської області. Господарства зібрали значно нижчий урожай зернових культур, а виконавши обов'язкові поставки державі й

засипавши насіння в інші фонди, залишилися з дуже обмеженими запасами для розподілу колгоспникам на трудовні. Артїлі могли розраховувати тільки на 0,4-0,6 кг хліба на один трудовдень. Офіційні документи повідомляли про значну напруженість із продовольством у багатьох колгоспних родинах [6, арк. 35]. В Одеській області в результаті несприятливих погодних умов навесні 1954 р. загинула п'ята частина площ, засіяних бавовником [268, арк. 81-82]. У 1955 р. довелося пересїювати озиму пшеницю, цукровий буряк [269, арк. 12, 31].

За офіційними даними, грошові прибутки колгоспів у 1954 р. склали 12 млн. 159 тис. руб., що всього на 700 тис. руб. перевищило відповідні прибутки попереднього року [509, с. 283]. Причому прибутки від рослинництва зменшилися на 150 тис. руб., що свідчило про скрутну ситуацію у цій сфері сільськогосподарського виробництва. До цього слід додати, що зменшувалася, відповідно, і сума, яка нараховувалася на трудовні. Як правило, для кожного виду роботи існували свої норми й розцінки. Поденне нарахування трудовнів проводилося як виняток на таких роботах, де не можна було визначити норму [524]. Найбільша кількість колгоспників працювала в рільничих та овочевих бригадах. Отже, у випадку загибелі або пошкодження посївів, недостатньої врожайності перш за все страждали рядові колгоспники.

Дуже несприятливими для сільськогосподарських культур були метеорологічні умови в 1962-1963 рр. Навесні 1963 р. посуха охопила близько 20%, а влітку того ж року вона поширилася майже на всю територію України [773, с. 19]. У багатьох областях урожаї зернових культур зменшилися на 40-50%, причому на великій площі окремі культури практично повністю загинули. Найгіршими для розвитку озимих культур восени 1962 р. були умови в Луганській, Донецькій і Запорізькій областях. Середній врожай усіх зернових у 1963 р. у Луганській, Запорізькій, Дніпропетровській, Харківській областях складав 8-12 ц/га, для порівняння: у 1964 р. – 20-24 ц/га [773, с. 20].

Однією з катастрофічних за своїми масштабами та результатами вчені вважають посуху 1968 р. Її інтенсивність порівнюють із бездощів'ям 1946 р. У південній частині України посуха розпочалася восени 1967 р. Однак середня

врожайність зернових культур у 1968 р. по республіці складала 18,4 ц/га, що на 2,2 ц/га більше, ніж було у 1962–1964 рр. Це свідчило про розвиток культури землеробства. І все ж порівняно з найбільш сприятливим 1966 р. валовий збір зерна в УРСР у результаті посухи був на 6 млн. т менший [646, с. 98].

Наслідком тривалих бездошових періодів у 1950-1960-х рр. стали суховії. Їх шкідливий характер позначався на врожаях південно-східної України. В окремі періоди суховії поширювалися по всій території республіки, за винятком лише Карпатських гір та північно-західної частини Полісся. Для суховіїв характерні низька вологість, висока температура повітря, посилення вітру та інтенсивне випаровування з поверхні ґрунту, що впливає на рослини, порушуючи їх водний баланс, пошкоджуючи рослини – від пожовтіння і підсихання листя до запалу зерна і навіть повної загибелі. Вітер, своєю чергою, збільшує випаровування [655, с. 4]. Найбільші суховії в УРСР реєструвалися в 1954, 1957, 1963 рр. Над окремими регіонами кількість днів із суховіями досягала 40-60. Характерним для 1954 р. була повторюваність днів із суховіями майже по всій території республіки. Тривалі суховійні періоди (травень, липень, серпень) спостерігалися 1951, 1957, 1959 рр. [655, с. 32].

Посилення вітру нерідко призводило до пилової бурі, під час якої з поверхні ґрунту видувалися найбільш дрібні часточки та переносилися вітром на значні відстані. Розвиткові пилових буревіїв сприяв легкий механічний склад ґрунтів та особливості рельєфу [652, с. 31]. У результаті пилової бурі 1954 р. (6-7 травня) у Дніпропетровській, на півночі Харківської, Запорізької, на півдні Донецької та Луганської областей місцями спостерігалася видування посівів цукрового буряку та соняшнику. За період 1950-1955 рр. у Кримській області чорними бурями повністю або частково знищено посіви на площі 87 тис. га [11, арк. 4].

19-20 квітня 1959 р. в ряді районів Вінницької, Черкаської, Одеської, Миколаївської, Кіровоградської областей, де було обмаль опадів і ґрунти швидко підсихали, під час сильних вітрів мали місце пилові бурі, що також призвело до видування посівів цукрового буряку. У березні та квітні 1960 р. спостерігалася чорна буря, яка завдала чималої шкоди сільському господарству

республіки. Вона охопила територію Запорізької, Херсонської областей, степові райони Кримського півострова, південь Миколаївщини та Донеччини [646, с. 139]. Під час пилових бур заповишеність атмосфери досягала 1200-1300 м, при цьому ґрунтові частки переносилися на значні відстані та іноді досягали Румунії й Польщі. За даними обстеження полів, височина наносів у лісосмугах становила 2–3 м, а молоді лісопосадки були занесені повністю. Посіви пшениці на відкритих, підвищених ділянках загинули, їх довелося переорати. Від цієї бурі постраждали посіви площею понад 4 млн. га [646, с. 164]. Видування, окрім загибелі рослин, призвело до значного збіднення ґрунтів.

Від пилової бурі навесні 1964 р. найбільше постраждали південні райони Донецької області [646, с. 141]. Були занесені шаром ґрунту озимі, а ярові місцями знесені разом із ґрунтом та насінням. У 1965 р. пилова буря пошкодила озимі культури в Донецькій, Запорізькій, місцями Харківській, Луганській областях [12, арк. 3]. Значної шкоди сільському господарству східних та південних областей завдав пиловий буревій узимку 1969 р. Тоді тільки на Донеччині загинуло та частково було пошкоджено 61,5 тис. га озимих.

Небезпеку для сільського господарства становили пізні весняні та ранні осінні заморозки. Одним із таких був заморозок 1952 р., який тривав з 9 до 12 і з 18 до 25 травня по всій території республіки [711, с. 6]. Під час першого заморозку температура на ґрунті досягала 6-7 градусів нижче нуля, а в повітрі – 3-4. Початок заморозку збігся з цвітінням яблунь і утворенням зав'язей кісточкових плодів. Значним було пошкодження плодкових дерев. Низька температура поширилася на території Північного Степу та в Донецькому басейні. Найбільш тривалий другий заморозок насувався із заходу й північного заходу. До появи цієї холодної хвилі плодіві дерева вже відцвіли, крім яблунь у Закарпатській та Станіславській (Івано-Франківській) областях. У Закарпатті заморозок тривав близько 6 днів, а температура досягла позначки мінус 10 градусів на ґрунті й мінус 6 у повітрі. Плодіві дерева у західних областях УРСР тієї весни зазнали неабиякої шкоди [711, с. 8]. 22-23 травня 1969 р. від заморозків загинули овочеві культури. У Житомирській області заморозки пошкодили практично всі посіви гречихи, значні

площі огірків, томатів. 18-19 вересня 1969 р. від ранніх заморозків постраждали овочеві культури та посіви кукурудзи на Вінниччині. Така ж ситуація була характерна у 1969 р. для Запорізької та Черкаської областей [774, с. 179].

Небезпеку для сільського господарства являли собою град і зливи. 17 травня 1951 р. у районі Новограда-Волинського град пошкодив озимі на 70%, а посіви льону загинули на 100%. У червні 1952 р. в районі Роздільної град повністю вибив бавовник на площі 268 га, пошкодив його на 50-70% на 150 га, озима пшениця була знищена на 160 га, озиме жито – на 50 га, постраждали баштанні культури, виноградники, сади [698, с. 363]. 2-3 квітня 1954 р. град знищив 7886 га посівів і пошкодив їх на 4707 га в Тернопільській області. 9-10 червня 1955 р. сильні зливи з градом у 8 районах Вінниччини завдали чималої шкоди господарствам колгоспників та колгоспам. У 72 колгоспах було знищено та пошкоджено посіви сільськогосподарських культур площею 21 859 га, урожаї садів – на 280 га, виноградників – на 123 га. У ряді випадків загинула значна кількість птиці. Навіть були людські жертви – від зливи та граду загинуло 3 людей, 6 осіб перебували в тяжкому стані. У 15 населених пунктах повністю знесені посіви сільськогосподарських культур із присадибних ділянок колгоспників, загинуло багато дрібної худоби та птиці [6, арк. 100-101]. Подібна ситуація була характерна для багатьох районів УРСР. Зазнали величезних втрат колгоспи Сталінської (Донецької), Дніпропетровської, Тернопільської, Чернівецької, Сумської областей [6]. Особливо постраждало село Малий Янісоль Володарського району Сталінської області [6, арк. 107]. Крім загибелі посівів площею 23,8 тис. га, був знесений 21 двір та втопилися 7 осіб. У Полтавській області велика злива зміла сходи кукурудзи, замулила посіви цукрових буряків. У гірських районах Криму й Карпат змив ґрунту досягав 500 тон з гектару за рік [11, арк. 3]. Унаслідок дощу в липні 1956 р. в Чудацькому районі Кримської області загинули (були засипані камінням) виноградні плантації площею 120 га, сади – 16 га. Колгоспам і радгоспам було завдано збитків на суму 11 млн. руб. Збитки від повені у Чернівецькій, Станіславській, Закарпатській та Львівській областях у 1955 р. становили понад 350 млн. руб. [11, арк. 4]. 13-14 червня 1957 р. у північно-

західній частині Тернопільщини великої сили злива з градом пошкодила та знищила 33 тис. га посівів, призвела до загибелі 42 осіб, було зруйновано господарські будівлі, греблі, мости, шляхи сполучення з твердим покриттям, медичні заклади, аптеки, школи тощо. Від зливи постраждало майже 10 тис. дворів колгоспників, 9,4 тис. житлових і господарських споруд було знищено. Усього за підрахунками стихійне лихо завдало пошкоджень на 45,8 млн. руб. Понад 600 колгоспників залишилися без житла, речей і реманенту, продуктів харчування. Зруйновано 174 мости, 80 км доріг із твердим покриттям, 60 км ліній телефонного та радіозв'язку (Додаток А 2) [310, арк. 6–7]. 12 серпня 1964 р. у Джанкойському районі збитки від граду і зливи склали 681,4 тис. руб. Радгоспи опинилися в тяжкому фінансовому становищі. У зв'язку з тим, що у цих господарствах було запроваджено акордно-преміальну оплату праці, а зарплату поставлено у пряму залежність від суми реалізованої продукції, то, зрозуміло, що це позначилося на прибутках самих працівників радгоспів [124, арк. 7].

Із метою посилення грозозахисту тваринницьких, виробничо-господарських, складських та інших приміщень колгоспів і радгоспів УРСР 30 липня 1954 р. Рада Міністрів республіки ухвалила відповідну постанову. Однак у 1961 р. від грози не були захищені приміщення в багатьох областях України, що призводило до значних пошкоджень, пожеж, від чого страждали сільські мешканці. Постанова 1961 р. зобов'язала протягом 1961-1962 рр. завершити спорудження засобів грозозахисту тваринницьких ферм, зерносховищ та будинків, в яких перебуває велика кількість людей [443].

Характерною особливістю річок і тимчасових водотоків Кримського півострова є формування паводків протягом усього року внаслідок інтенсивних опадів. У цей час підтоплюються і виводяться з господарського обігу угіддя, руйнуються житлові будинки тощо. Унаслідок паводку у травні 1967 р. було затоплено значні сільськогосподарські площі. Небезпеку становили також селі. У результаті зливи 28 червня 1956 р., під час якої утворився селевий потік, було пошкоджено виноградники, сади, занесено городи, зруйновано гідротехнічні споруди тощо [698, с. 257].

Значні площі орної землі та інших цінних угідь втрачали родючість і знецінювалися внаслідок змивання верхніх шарів ґрунту, через згубну дію чорних буревіїв, суховіїв. Продукти змивання і розмивання та вітрової ерозії заносили посіви, сади, виноградники, замулювали річки, стави та інші водоймища, а водні потоки руйнували шляхи, мости, житлові будинки і господарські споруди [3, арк. 54]. Колгоспи й радгоспи УРСР на сильно і середньо змитих ґрунтах не добирали до 40-60% врожаю вирощуваних культур. Ерозія ґрунтів набула загрозливих розмірів у гірських районах Карпат та Криму. Наслідком цього було марнотратство у використанні державних і колгоспних коштів, які доводилося витратити з метою ліквідації пошкоджень, заподіяних ерозіями, селевими потоками.

Ураховуючи несприятливі природні умови та скорочення посівів зернових, зокрема пшениці, жита і поширення замість них посівів кукурудзи, для вирощування якої в багатьох районах не вистачало техніки, приміщень для зберігання, потужностей для переробки і не відповідали природні умови, у 1963 р. валова продукція сільського господарства УРСР становила 95% рівня 1960 р., а виробництво продукції тваринництва знизилося на 7-8%. Як наслідок, виникли серйозні продовольчі труднощі, пов'язані з перебоями в постачанні хліба, який у зв'язку з нестачею пшениці і жита випікався з домішками ячменю, гороху. У 1963 р. СРСР закупив за кордоном велику кількість збіжжя [677, с. 185].

Чимале значення в боротьбі з небезпечними явищами природи, які загалом зустрічалися дуже часто по всій території республіки, мало підвищення культури землеробства через створення системи зрошування, заходи щодо боротьби з вітровою та водною ерозією, насадження полезахисних лісових смуг, проведення агротехнічних заходів, вироблення науково-обґрунтованих підходів щодо вирощування рослин згідно з відповідними природними характеристиками та продуманими державними заходами для захисту економіки села й сільських мешканців від стихійних лих. Починаючи з перших років радянської влади й особливо у 1950-1960-х рр. в УРСР відбувалося будівництво зрошувальних систем. Особливе значення створення системи зрошення і лісозахисних смуг мало

в південних регіонах [14, арк. 42]. Одною з перших серед подібних заходів була постанова Ради Міністрів СРСР від 20 вересня 1950 р., за якою передбачалося будівництво нової гідроенергетичної бази на р. Дніпро і зрошувальної системи для 1,5 млн. га й обводнення 1,7 млн. га земель [13, арк. 47]. Було заплановано збудувати в районі м. Каховка гідроелектростанції на 250 тис. кіловат-годин, велике водосховище на 14 млрд. куб. м, Південноукраїнський канал із забором води 600–650 куб. м у секунду, греблю з водосховищем на р. Молочна (6 млрд. куб. м) і гідроелектростанцію при греблі, великі відвідні зрошувальні канали загальною довжиною 300 км [124; арк. 48]. За даними обліку зрошувальних земель, на 1 вересня 1953 р. в УРСР вони були тільки у 2,3 тис. колективних господарств, тобто на кожне приходилося по 43,5 га [15, арк. 76-89]. Широкого розмаху будівництво зрошувальних систем та водосховищ набуло після пленуму ЦК КПРС у вересні 1953 р. Лютневий 1964 р. пленум визнав питання зрошування земель як один з основних шляхів інтенсифікації сільського господарства. У травні 1966 р. пленум ЦК КПРС прийняв рішення «Про широкий розвиток меліорації земель для вирощування високих та стійких урожаїв зернових та інших сільськогосподарських культур». Передбачалося протягом 1966-1975 рр. збудувати нові зрошувальні системи на площі 1,8-1,9 млн. га. Червневий (1966 р.) пленум ЦК КПУ звернув увагу на необхідність належної експлуатації зрошувальних систем, підвищення відповідальності спеціалістів та керівників господарств за більш інтенсивне їх використання [646, с. 209].

Уважалося, що зрошування земель є найбільш ефективним заходом боротьби з посухою в районах з нестачею вологи, де неможливо поповнити її за рахунок снігозатримання та інших заходів агротехніки. Саме такими в республіці були степові території [631].

В УРСР збудували такі великі об'єкти, як Інгулецька зрошувальна система з Жовтневим водосховищем для забезпечення водою м. Миколаєва, перша черга Краснознам'янської, Ялтинський тунель із водосховищем, тривало будівництво Північно-Кримського каналу з перспективою зрошування земель Херсонської та Кримської областей. Північно-Кримський канал на той час забезпечував водою 75

тис. га. Разом зі зрошенням польових земель передбачалася іригація присадибних ділянок, забезпечення водою селищ, польових станів і тваринницьких ферм, що мало значно полегшити працю сільських трудівників [820, с. 65].

Будівництво зрошувальних каналів проводилося в Одеській, Херсонській, Миколаївській, Дніпропетровській, Запорізькій та інших областях. Завдяки таким заходам у 1970 р. площа фактично зрошувальних земель в УРСР збільшилася з 270 тис. га до 800 тис. га порівняно з 1962 р. Однак із метою забезпечення необхідного рівня сільськогосподарського виробництва треба було проводити зрошення площею 10 млн. га. [646, с. 217].

Поряд із великим зрошенням, яке здійснювалося державним коштом, у республіці впроваджувалося і мале зрошення, коли відповідні системи будувалися колгоспами й радгоспами за шефської допомоги промислових підприємств.

З одного боку будівництво великих зрошувальних систем дійсно відповідало необхідності підвищити культуру агротехніки та, як наслідок, покращити матеріальний рівень самих колгоспів і безпосередньо мешканців українських сіл, а з іншого – така акція призвела до переселення значної кількості селян з їхніх прадавніх місць проживання. Усі заходи, передусім матеріальні витрати, пов'язані з переселенням, значною мірою здійснювалися не за рахунок держави, а покладалися на колгоспи. А оскільки колективні господарства виявилися неспроможними в економічному відношенні, усі труднощі, пов'язані з переселенням, лягли в результаті на самих селян.

Найбільш надійним засобом боротьби з посухами і чорними бурями поряд зі зрошенням земель було влаштування захисних лісових смуг [774, с. 3]. Вони протидіяли видуванню ґрунту і, за результатами досліджень, сприяли збільшенню врожайності сільськогосподарських культур. У 1955 р. було пошкоджено близько 10 млн. га земельних угідь [11, арк. 2]. Із метою протидії негативним природним явищам по всіх областях УРСР проводилася активна робота з насадження лісосмуг. Це було прямим обов'язком колгоспів, в яких створювалися спеціальні бригади. У березні 1967 р. було ухвалено постанову ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР про невідкладні заходи щодо захисту ґрунтів від вітрової та водної ерозії

[483]. Наприкінці 1960 р. в республіці було створено 300 тис. га лісових смуг і визнавалося за необхідне висадження ще 400 тис. га [646, с. 195].

Вплив навколишнього середовища на життєву практику українських селян проявлявся, по-перше, у виробничій спеціалізації колгоспів. В основному для УРСР були характерними господарства, які вирощували зернові культури. У регіонах Правобережжя та на заході кращою була врожайність цукрових буряків та картоплі. Уздовж узбережжя Азовського й Чорного морів функціонували рибколгоспи. У 1962 р. в Кримській області нараховувалося 25 рибгосподарств. Природно-кліматичні та географічні умови значною мірою впливали на середньорічні прибутки колгоспників [159, арк. 64, 68].

По-друге, при тому, що у цілому територія України за своїми природно-географічними та кліматичними умовами була сприятливою для занять сільським господарством, величезної шкоди селу завдавали стихійні природні лиха. Це вимагало додаткових зусиль і вироблення наукових підходів до вдосконалення техніки землеробства. По-третє, у виробничу практику поступово впроваджувалися заходи боротьби з небажаним впливом стихійних лих, що викликало необхідність проведення відповідних робіт і участь селян у цьому процесі. Нові функціональні обов'язки селян зумовлювалися доглядом та обслуговуванням зрошувальних систем і лісозахисних смуг.

Очевидно, що природно-кліматичні умови безпосередньо впливали на життя сільських мешканців та результативність їхньої праці протягом 1950–1960-х рр. Несприятливі кліматичні явища спостерігалися на значній території республіки майже щороку. Деякі області в окремі роки потрапляли під дію кількох негативних для сільського господарства явищ природи одночасно. Особливо страждало сільське населення південного сходу УРСР. Збитки від заподіяних природних лих можна поділити на прямі та непрямі. Перші пов'язані з втратою життя, знищенням житлових, господарських, медичних, культурно-освітніх закладів, шляхів сполучення, мостів тощо. Такі втрати вимагали негайних грошових вкладень та мобілізації сил. Непрямі збитки впливали на зменшення врожайності, що в кінцевому підсумку відбивалося на

прибутках колгоспів, від чого напряму залежали розміри оплати праці трудівників сільського господарства [509, с. 302–303]. У 1955 р. суми на витрати та відрахування перевищували грошовий прибуток у 497 колгоспах республіки, що складало 3,2% від загальної кількості колгоспів [509, с. 283]. Будівництво зрошувальних систем, лісозахисних смуг, удосконалення прийомів агротехніки у цілому було спрямоване на покращення ситуації і зменшення залежності сільського господарства від природно-кліматичних умов. Однак така державна політика проводилася не завжди зважено й потребувала значних матеріальних затрат, які лягали на плечі селян. До того ж створення зрошувальних систем відставало від нагальних потреб. Ще одним наслідком державної політики будівництва систем іригації та водосховищ було переселення селян на нові місця, що також впливало на їх повсякденне життя.

2.3. Вплив змін сільської поселенської структури на практики повсякдення українських селян

Повсякденне життя сільського населення безпосередньо пов'язане з поселенською структурою, яка виступає важливим елементом сільськогосподарського виробництва, впливає на результативність виробничої діяльності, від неї залежать тенденції соціальних змін. Населені пункти є територіальними осередками розміщення продуктивних сил, територіально-соціальним середовищем відтворення населення, трудових ресурсів, відновлення робочої сили. Від характеру розселення залежать умови економічної діяльності аграрного населення, працездатність, трудомісткість робіт, соціальні та екологічні функції [861, с. 140]. Зрештою, структура розселення впливає на спосіб життя, зростання добробуту сільської родини і, зазвичай, усього суспільства.

Протягом значного періоду в історії України проходив процес вдосконалення сільської поселенської мережі. Перебудова сільської структури розселення у 1950–1960-х рр. відбувалася під впливом радянської політики планових переселень, яка в УРСР глобальних масштабів. Сільська поселенська структура

дуже швидко змінювалася протягом 1950-1960-х рр. Слід зазначити, що ці зміни мали як фактичний, тобто переселення з дрібних сіл у більші та зручні для вдосконалення матеріально-виробничої сфери села, так і суто формальний характер. Часто малі населені пункти приєднувалися до інших сіл, втрачаючи тим самим не тільки свою назву, а й також адміністративно-територіальну самостійність, що впливало на можливості покращувати соціально-побутову сферу. Такі сільські пункти зазвичай залишалися на старому місці, тобто фактичного переселення не відбувалося, однак уся інфраструктура продовжувала розвиватися на базі більшого села.

В історичній науці панує думка, що у 1950-1960-х рр. поступово втрачалася традиційне культурне ставлення селян до землі [674]. Це відбувалося внаслідок помилкового уявлення, що в основі культурних відносин людини із землею завжди була практика землеробства. Уважалося, що головним є налагодження агротехнічної дисципліни. Багато у чому поступовий занепад українських сіл був прямо пов'язаний з умовами праці, можливостями задоволення культурно-освітніх та соціально-побутових потреб населення. Це, своєю чергою, напряду залежало від облаштованості сіл, їх розташування та розмірів.

Політика планових переселень загалом була характерною для радянського повоєнного суспільства. Для цього приймалися відповідні нормативні документи, які повинні були регулювати і забезпечувати процес переселення. Наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. було ухвалено чергові рішення Ради Міністрів СРСР про пільги для переселенців, які передбачали р. звільнення переселенців від всіх грошових податків та страхових платежів терміном на 2 роки після переселення, від недоплат минулих років (по поставках сільськогосподарських продуктів, грошових податках, страхових платежах), а також надавали відстрочку зі сплати заборгованості за позиками Сільгоспбанку з погашенням її з другого року після вселення. Слід сказати, що для переселенців до Криму існували окремі, більш привабливі, умови [139, арк. 41]. У процесі переїзду селяни-переселенці мали право безкоштовної доставки до місця призначення свого майна, лісоматеріалів або зрубів хат у середньому 1 вагон на двір, а для переселенців у

Крим – провіз до 2-х тон вантажу на родину. Сім'ям переселенців при виїзді надавалася грошова допомога без повернення: на голову родини – 700 руб. і по 250 руб. – на кожного її члена. Кримським переселенцям – відповідно, 800 і 300 руб. [139, арк. 41]. У місцях вселення було дозволено продавати переселенцям готівкою або в розстрочку під зобов'язання Сільгоспбанку терміном до 7 років безгосподарські хати [139, арк. 43]. Переселенцям до Криму передбачалося передати вільні житла й господарські будинки, які були в колгоспах та у сільських радах, за страховою оцінкою з поверненням переселенцям вартості домів та зробленого ремонту за рахунок кредиту, одержаного на ці цілі. Така пільга не надавалася для переселенців в інші південні області УРСР [139, арк. 44].

За розпорядженням Ради Міністрів СРСР від 21 лютого 1950 р. №1790 на колгоспників та одноосібників, які переселялися з північних і західних районів УРСР у південні області республіки, розповсюджувався порядок надання продовольчої позики, що була встановлена постановою Ради Міністрів СРСР від 5 грудня 1949 р. №5530. За цим документом, Міністерство заготівель надавало переселенцям продовольчу позику 1,5 ц на голову родини і 0,5 ц на кожного її члена з погашенням протягом двох років із моменту видачі. Були звільнені від обов'язкових поставок сільськогосподарських продуктів державі терміном на два роки організовані з переселенців колгоспи УРСР, а також колгоспи південних областей республіки, що прийняли переселенців із північних та західних районів [139, арк. 42]. Ці колективні господарства звільнялися від сплати прибуткового податку, від платежів обов'язкового страхування терміном на два роки з моменту вселення родин переселенців або організації колгоспів на нових місцях.

Постановою Ради Міністрів УРСР і ЦК КПУ від 12 серпня 1949 р. Сільгоспбанк для будівництва і ремонту хат на нових місцях, купівлі худоби надавав переселенцям кредит у межах 5 тис. руб. на одну родину з погашенням його протягом 10 років, починаючи з третього року від одержання [139, арк. 43].

Кредит на відновлення та будівництво житлових і надвірних будівель переселенців до Криму становив 12 тис. руб., ремонт хат та господарських будівель – 5 тис. руб. на кожне господарство з наступним віднесенням 50% суми за рахунок держави і з погашенням залишкової частини протягом 10 років, починаючи з третього року отримання коштів.

План переселення колгоспників та одноосібників на 1950 р. був затверджений у кількості 52 500 родин [139, арк. 14]. Із 14 областей відселення найбільша кількість переселенців припадала на Тернопільську область – 7750 родин за рік [139, арк. 17]. Трохи менше, 5350 родин, було заплановано на Чернівецьку область. Далі за кількісними показниками йшли Волинська, Дрогобицька, Станіславська, Чернігівська, Львівська, Закарпатська і т. д. (Додаток А 3). Серед 11 областей вселення найбільшу кількість селян-переселенців мали прийняти Херсонщина (13 550 родин), Миколаївщина (9700 родин), Запорізька (7750) та Дніпропетровська (7300) області [139, арк. 18]. Утім, станом на 10 жовтня 1950 р. у Херсонську область прибуло тільки 4933 родини (36,4%), а з Тернопільської виїхала 3851 родина (49,6%).

Більшість селян не бажали перебиратися на нові місця. Наприклад, у Закарпатській області колгоспники та одноосібники відмовлялися переселятися, обґрунтовуючи це поверненням деякої частини переселенців (235 родин), котрі 1949 р. виїхали до Ізмаїльської області. До того ж мешканці гірських сіл прагнули залишитися на батьківській землі. Тим більше, що тут були непогані як на той час перспективи заробітків на лісорозробках – від 1500 до 2500 руб. на місяць. І взагалі, якщо говорити мовою документа, їм «жилося добре» [139, арк. 20].

На 1 вересня 1950 р. до південних областей переїхало 24 тис. родин, що становило 45,7% плану. Однак облаштування переселенців на нових місцях проходило важко. Найголовнішою проблемою було житло. На той час тільки 6,9 тис. родин розмістилися в окремих хатах, а решта – майже 80% – мешкали на приватних квартирах [139, арк. 23]. Будівництво житла для переселенців просувалося повільно. Із запланованих 34,6 тис. хат на 11 травня 1950 р. в

південних областях було виконано лише 0,6%. З плану відновлення 26 тис. житлових будинків – виконано 0,4% [139, арк. 15].

Житлове будівництво в колгоспах катастрофічно відставало від запланованого. Усього по областях вселення було побудовано 9% і 3,7% будинків відновлено. У Харківській області план будівництва хат для переселенців було виконано на 6%, Полтавській – 7%, Ворошиловградській – 8%, Херсонській – 9%, Миколаївській – 10%, Дніпропетровській – 11% [139, арк. 23].

Однією з причин невирішеності житлової проблем була недостатня матеріально-технічна база колгоспів і нестача будівельних матеріалів. Іншою причиною стала невпорядкованість процесу доставки тих житлових будівель, які перевозилися на нові місця. За даними областей, на відселення було відправлено розібраних хат 9,3 тис. родинам, а на місцях вселення такі будинки отримали лише 2,9 тис. родин [139, арк. 23].

Переселенці писали численні скарги на керівників колгоспів і місцеву владу. На місцях дійсно допускалися грубі порушення постанов, розпоряджень із питань забезпечення переселенців продуктами, хатами, господарськими приміщеннями, худобою, паливом тощо. Наприклад, голова одного колгоспу при розрахунку з переселенцями за вироблені трудовні провів утримання 50% продовольчої позики. У результаті ці родини залишилися без хліба [139, арк. 27].

Постановою Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У №2177 від 15 серпня 1951 р. було встановлено план переселення кількістю 25 тис. родин, який вдалося виконати на 90,8%. У межах цієї акції було заплановано побудувати та відремонтувати 40 тис. житлових будинків [32, арк. 8].

Облвиконкоми та обкоми КП(б)У областей відселення були зобов'язані проводити відселення до південних областей УРСР переважно цілими колгоспами або бригадами, члени яких виявили бажання переселятися. Фактично в 1951 р. було проведено переселення 23 колгоспів та 4 бригад із загальною кількістю 7,7 тис. родин. Із них більша частина припадала на Дрогобицьку область, звідки було переселено 20 колгоспів та 2 бригади (6,2 тис. родин) [32, арк. 10]. Це було

пов'язано з умовами договору між СРСР та Польщею про обмін територіями, за якими частина Дрогобицької області відходила до Польщі. Саме з цих причин до сіл області було спрямовано агітаторів із південних та східних областей, які навесні 1951 р. проводили зустрічі з селянами та розповідали про клімат, родючість землі й узагалі добрі умови проживання на півдні, сході України. Улітку того ж року місцева влада почала переселення [609].

На селі проводилася широка роз'яснювальна робота з переселення. У пресі широко пропагувалися пільги. Було знято кінофільми, в яких показували місця вселення переселенців [202, арк. 34]. На початку 1960-х рр. сільські ради були забезпечені агітаційними матеріалами, оформлено кутки оргнабору і переселення, матеріали друкували в районних газетах. Публікували листи переселенців із місць поселення до своїх земляків. На селі діяли громадські вповноважені з переселення [213, арк. 99, 103, 113].

Для виконання встановленого планом будівництва хат для переселенців у 1951 р. уряд зобов'язав забезпечити області лісоматеріалами, необхідними для налагодження нормальних умов існування переселенців у колгоспах вселення. Однак постачання деревини було виконане лише на 87% у цілому, а по окремих областях навіть менше. Така ж ситуація була з іншими будівельними матеріалами, зокрема катастрофічно не вистачало черепиці. Для колгоспів вселення план постачання цього будматеріалу було виконано на 68,6% [32, арк. 10].

До пунктів призначення українські селяни мали переїжджати зі всією своєю родиною, із малими дітьми. Дозволялося брати все, але селяни перевозили найнеобхідніше: обов'язково корів, одяг, взуття, документи (трудові книжки та переселенські квитки). У дорозі доводилося перебувати не одну добу. Причому в деяких областях відселення допускалася відправка переселенців без відповідного медичного огляду та санітарної обробки. Це було порушенням постанови Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У №229 від 5 лютого 1951 р. та наказу Міністерства охорони здоров'я СРСР №297 від 2 квітня 1951 р. «Про огляд та обслуговування переселенців і їх родин, спрямованих для робіт на промислових підприємствах та в колгоспах» [32, арк. 78].

Ешелони, в яких селяни переїжджали на нові місця, нерідко вирушали в дорогу без запасу необхідних медикаментів, не було вагонів-ізоляторів, супроводження медичними працівниками. Деякі ешелони не були забезпечені «нарами», вугіллям, у той час, як у них перебували, крім дорослих, і діти, а температура повітря була подекуди нижче нуля [32, арк. 79].

Наслідком недбалого виконання постанов і наказів було відправлення в області вселення хворих людей. Так, у березні 1952 р. було відправлено 5,6% переселенців із Житомирської області, хворих на педикульоз, а також людей із високою температурою [32, арк. 92]. Вагон-ізолятор замість 154 предметів господарсько-санітарного характеру, згідно з табельним положенням, був обладнаний як правило тільки найнеобхіднішими в дорозі речами (до них можна віднести й рвані матраци, набиті соломою) [32, арк. 93]. Інколи переселенці разом із майном, тваринами очікували завантаження до ешелонів протягом 26 годин і більше.

Після тривалої й тяжкої дороги врешті переселенці потрапляли до колгоспів вселення і тут на них очікували чергові випробування. По прибутті на місця їх зустрічали вантажівками. Перевозили до нових сіл людей, а худобу доводилося гнати своїм ходом, подекуди цілу добу по степу, без води та фуражу. За звітними матеріалами, відсотковий показник тих переселенців, яким надали окремі житлові будинки, був досить високим. Однак перевірки встановили, що багато хат, які вважалися готовими для проживання родин прибулих селян, і в які ці родини були вселені, насправді не відповідали елементарним житловим нормам.

Було декілька типів житла для прибулих. По-перше, переселенців розміщували на квартирах колгоспників у порядку підселення. Друга категорія переселенців одержувала житло з державного фонду. І найменша, третя, група – це ті, хто вселявся у власне житло [32, арк. 128].

Із метою забезпечення житловою площею якомога більшої кількості прибулих селили по дві родини в одну хату, яка не була на це розрахована. Звідси – скупченість, антисанітарні умови, бруд. Через відсутність господарських будівель переселенці нерідко тримали дрібну худобу просто у житлі. До того ж

деякі хати були побудовані з порушенням технічних і будівельних правил. Наприклад, печі виступали в коридор на 15-20 см і житлова кубатура опалювалася недостатньо. У таких хатах було вогко та холодно. Деякі будинки не були оштукатурені, тож стіни руйнувалися від атмосферного впливу. Відсутність фронтонів призводила до занесення снігом горищ [32, арк. 129].

Були такі випадки, коли житлові будинки виявлялися непридатними для проживання. Стіни осель руйнувалися, будинок осідав. Такі хати були побудовані без фундаменту та гідроізоляції, а стіни нашвидкуруч складені з розчину з малим вмістом соломи [32, арк. 136].

Характерним явищем було розміщення переселенців у колгоспних будинках при фермах. Причому в такому будинку в різних кімнатах мешкало декілька досить великих родин. Від партійних виконавців вимагали записувати до переселенських списків родини, в яких було не менше двох працездатних дорослих людей. А це означало, що в колгоспи вселення приїжджали в основному повні сім'ї, які нараховували щонайменше 5-6 членів. Великі родини часто поселяли в кімнатах, які мали загальну площу 6 метрів. Крім того, тут не було необхідних умов для проживання, відповідних приміщень для утримання худоби. Із цих причин вона перебувала в сараях разом із колгоспними, або досить часто утримувалася у сусідніх із переселенцями кімнатах [32, арк. 55].

Наприклад, у с. Порохня Будьонівського (нині Новоазовського) району Сталінської області переселенців селили у двокімнатні саманні хати, обмазані глиною та покриті толем. У кожному дворі був колодязь, але вода в ньому – непридатна, тож доводилося вирушати з відрами на коромислі за два кілометри [609].

Були випадки проживання родин переселенців у коморах колгоспних будинків, не пристосованих для життя. Правління колгоспів не поспішало надавати допомогу переселенцям у придбанні плодкових та декоративних дерев. У результаті вулиці були неупорядкованими, без зелених насаджень [32, арк. 60].

Два тижні після вселення на нові місця правління колгоспу давало на облаштування: будували літні печі, оскільки у хатах була одна маленька піч для опалення, ремонтували дах, адже він був дірявим і при дощах вода потрапляла

у середину, самі виготовляли саман (із соломи та глини) та будували господарські приміщення для худоби [609].

Із планових 40 тис. хат на 1951 р. для переселенців побудовано, поновлено та відремонтовано – 20,6 тис. (51,6%), перебували у стадії зведення – 11,8 тис. хат [32, арк. 157]. Таким чином, щорічно плани житлового будівництва для переселенців не виконувалися. На місцях вселення відбувалися спалахи інфекційних захворювань [199, арк. 41].

Такі умови призводили до того, що переселенці через деякий час виїжджали до інших місць або поверталися додому [201, арк. 2]. На 1 січня 1952 р. в областях вселення проживало 53,4 тис. родин переселенців, з яких окремими хатами і квартирами було забезпечено 42,9 тис. родин, або 80,2%, у тому числі в колгоспах – 76,8% родин [32, арк. 11]. Із-поміж загальної кількості переселених коровами вдалося забезпечити 40,8 тис. родин [32, арк. 12].

У результаті незадовільного господарського облаштування переселенців, нестачі питної води в ряді колгоспів південних областей УРСР, за даними річних звітів переселенських відділів областей вселення, виїхало переселенців із наростаючим результатом на 1 січня 1950 р. – 109 родин, на 1 січня 1951 р. – 4,6 тис., на 1 січня 1952 р. – 19,1 тис. [32, арк. 13]. Станом на 1 січня 1952 р. з колгоспів Запорізької області виїхало 2,5 тис. родин, що складало 32,2% переселенців 1949–1951 рр. [32, арк. 131]. У подальшому така реакція переселенців на умови життя в радянському селі зберігалася. Так, 1954 р. з Одеської області виїхало 540 родин переселенців з причини низької врожайності сільськогосподарських культур [268, арк. 92].

Слід звернути увагу, що селяни-переселенці з західних областей мали пристосовуватися до місцевих природно-кліматичних умов. Як зазначала одна з очевидців і учасників тих подій, клімат виявився зовсім іншим, ніж у рідних місцях. У Донецькій області було жарко, дуже тяжке повітря. До того ж доводилося миритися із непривітним ставленням місцевих колгоспників до новоприбулих. Наприклад, у селах Донеччини переселенців із Дрогобицької області називали «бандерівцями», дорікали, що вони приїхали на «їхню землю», висміювали

особливості мови. У переселенців з'являлися нові елементи в побуті. Наприклад, страви готували такі, які були традиційними для нових місць проживання [609].

Із метою вдосконалення сільськогосподарського виробництва і покращення соціально-побутових умов на селі уряд з 1950-х рр. почав укрупнення колгоспів. У постанові ЦК ВКП(б) відзначалося, що великою перешкодою подальшому розвитку сільського господарства є чимала кількість дрібних колгоспів, які заважають якісно використовувати техніку, проводити своїми силами будівництво добре влаштованих колгоспних сіл [474, с. 614]. У рамках політики укрупнення відбувалося зселення хуторів. Віддалені від шляхів сполучення і центральних колгоспних садиб, такі населені пункти, як і «неперспективні» малі села, потрапляли під ліквідацію. Таким чином, укрупнення колгоспів напряду було пов'язане з переселеннями селян, спричинивши зміни у сільській структурі розселення. Об'єднані в одне крупне господарство, села і їхні мешканці мали пристосовуватися до нових організаційно-виробничих відносин. Доволі часто відстань між бригадними угіддями та населеними пунктами була значною, що спричиняло селянам-колгоспникам додаткові проблеми з транспортом. В укрупнених колгоспах у цілому найбільш облаштованими, із належною соціально-побутовою інфраструктурою були центральні садиби. Натомість якісної зміни умов життя для селян, які мешкали у другорядних селах, не відбулося. Ще одним негативним фактором укрупнення колгоспів стало порушення основ громадського життя в них, Статуту сільськогосподарської артілі, що викликало засудження з боку селян-колгоспників і спричинило погіршення морально-психологічної ситуації. Зрештою, у зв'язку з тим, що бригади деяких сіл знаходилися на великій відстані від центральних садиб і це впливало на результативність праці, уже в середині 1950-х рр. лунали пропозиції про розукрупнення [352, арк. 2].

Як правило, окремо розташовані хутори, котрі історично існували в Україні, переселялися до навколишніх сіл. Відтак селяни мали покидати свої батьківські хати, облаштовуватися на нових місцях, що призводило до непередбачених матеріальних витрат. До того ж ліквідація хуторів спричинила запустіння

віддалених земель, виключення їх із господарського обігу. Як вважає І.М.Романюк, протягом 1957-1959 рр. кількість хуторів зменшилася у 7 разів [840, с. 102].

Хутори розташовувалися у шістнадцяти областях УРСР, причому більша їх частина припадала на захід республіки. У зв'язку з укрупненням колгоспів та ліквідацією хуторів передбачалося зселити понад 6 тис. малих сіл із кількістю дворів близько 0,5 млн, що складало 12% усієї кількості селянських дворів України [143, арк. 23]. У 1950 р. 70 тис. хуторів Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Тернопільської, Чернівецької та Ізмаїльської областей нараховували 131 тис. дворів, із них 64,5 тис. були одноосібними господарствами. Загалом на хуторах мешкало 532 тис. осіб [677, с. 221]. На 10 жовтня 1950 р. з хуторів було ліквідовано 12 714 господарств колгоспників, а також одноосібних селян та інших не членів колгоспів, що складало 40,5% плану 1950 р. [139, арк. 34]. На 1 січня 1955 р. вісім західноукраїнських областей (Волинська, Дрогобицька, Рівненська, Львівська, Станіславська, Тернопільська, Чернівецька, Закарпатська) нараховували понад 80 тис. господарств на хуторах із кількістю дворів до 10 в кожному. У 1955 р. фактично було зселено 4,5 тис. хуторів, з яких 111 – за межі областей, 4,1 тис. – до існуючих, а 87 – до нових сіл. Під час цієї кампанії розбирали та перевозили до інших місць старі селянські оселі, господарські споруди – усе, що можна було перевезти [102, арк. 116].

Загалом це була досить масштабна й не завжди продумана акція. Для організації такого глобального для тодішнього села будівництва не існувало відповідних умов. Наприклад, в укрупнених колгоспах було тільки 148 черепичних підприємств, які виробляли лише 10% потрібної черепиці. Гостро стояли питання цегли, будматеріалів, створення постійних будівельних бригад, навчання колгоспників будівельним професіям тощо [101, арк. 28].

Про умови проживання українських селян під час ліквідації хуторів свідчать листи-скарги. Доповідна записка у ЦК КПРС одного з мешканців Ратнівського району Волинської області від 15 листопада 1954 р. детально показує ситуацію, яка виникла у ході ліквідації хутірського господарства [102, арк. 14]. Рішення про зселення хуторів виконувалися звичними для радянської

дійсності методами, що завдавало «політичної шкоди» державі та економічній – громадянам. У названому районі були родини, які з настанням холодів залишилися без даху, адже їхні оселі перевезли до сільради (села), а там місцеві мешканці розібрали їх на дрова. Відповідального за це не знайшлося. Відтак безпритульні селяни «мешкали» в ямах: брудні, босі, голі. Авторів листа не доводилося бачити раніше нічого подібного: «Як себе мали почувати люди, які бажали кращої долі з приходом радянської влади, а дочекалися певних проблем?». Мешканці таких зселених хуторів розраховували на допомогу держави в будівництві хат, облаштуванні своїх господарств на нових місцях.

Комісія, утворена для перевірки листа, встановила, що 1952 р. з 10 хуторів Самарійської сільради до села Самари, де був колгосп ім. Ілліча, перевезли понад 40 житлових будинків колгоспників [7, арк. 15]. За 2,5 роки повністю збудований був лише один будинок, а в решті випадків зведено тільки зруби, які вже почали руйнуватися. Було встановлено факти розкрадання лісоматеріалів. Від хати одного з хуторян залишилося 50 розкиданих та напівзогнених балок. Хутори Вижишно та Червона Зірка фактично не зселялися, тому що після розбирання й перевезення житлових будинків до с. Самари всі господарські будівлі колгоспників, багаторічні насадження залишилися на хуторах. Як правило, колгоспники, в яких були розібрані будинки, залишалися на хуторах та проживали в тимчасово пристосованих для цього приміщеннях (сараях), у родичів або знайомих. Житлові й санітарно-побутові умови цих сімей незадовільні: скупченість людей, антисанітарія, у жінок та дітей ковтуни на головах. Усе це підтвердила комісія. Сараї, в яких проживали колгоспники – темні, закопчені, брудні. До того ж деякі родини, в яких розібрали будинки, зовсім не мали працездатних. Серед постраждалих були тяжкохворі, а також ті, хто втратив під час війни батьків. Сини деяких хуторян служили на цей момент у радянській армії [7, арк. 16, 20].

На адресу Міністерства сільського господарства надійшла ціла низка скарг від колгоспників – мешканців хуторів Рівненської області. Селяни писали, що місцеві керівники необґрунтовано планували зселення хуторських господарств.

Так, село, в якому мешкали 34 родини, розташоване поблизу від тракту та залізниці Київ – Львів, існувало здавна. Селяни мали присадибні ділянки, фруктові сади, колодязі. Вони переконували вищі органи влади в тому, що переселення на вільну колгоспну землю, за вказівкою голови колгоспу, до 15 квітня 1955 р. призведе до значних і непередбачених витрат – як для всього господарства, так і для окремих колгоспників [7, арк. 57].

Зселення хутірських господарств у колгоспні села у західних, Закарпатській і Кримській областях УРСР станом на 15 липня 1955 р. показує, що найбільша їх частина припадала на Волинь. Із 6 тис. господарств, згідно з планом, на 1 листопада 1955 р. було зселено 2055. Другою за масштабами ліквідації хуторів була Рівненська область – із 4 тис. запланованих до зселення господарств виконано 1,3 тис. Усього по західних та Кримській областях було заплановано на 1955 р. зселити близько 17 тис. дворів [7, арк. 80].

Мешканці багатьох малих сіл і хуторів уперто відмовлялися розбирати свої хати та господарські будівлі й переселятися з обжитих місць на центральні садиби колективних господарств. Вони будь-що намагалися мігрувати до міст, на будівництво, створюючи тим самим у господарствах проблеми з робочою силою. Наприклад, невиконання плану зселення хутірських господарств по Дрогобицькій області пояснювалося погодними умовами весни та літа 1955 р. (сильні зливи). Однак у цілому відмова селян переселятися з давніх місць мешкання свідчила про стихійний опір селянства політиці радянської влади [7, арк. 87–88].

Певне значення у зміні структури розселення сільських мешканців відіграло створення штучних морів і гідроелектростанцій на Дніпрі та в інших місцях, під час яких, за підрахунками вчених, було переміщено близько 1 млн осіб сільського населення.

У 1951 р. було заплановано розпочати підготовчі роботи з будівництва Каховської гідроелектростанції. Було відведено земельні наділи для нових населених пунктів, присадибних ділянок, дворів колгоспників. Будівництво в колгоспах забезпечувалося необхідними типовими проектами [22, арк. 64-65].

Майбутнє Каховське море створювалося на території Дніпропетровської, Херсонської та Запорізької областей. Найбільша кількість переселенців планувалася по Дніпропетровщині – 5359 дворів колгоспників, у тому числі із зони затоплення, відчуження під дамби, а також підтоплення та руйнації узбережжя [2, арк. 41]. У зв'язку з подальшим обваленням берегів і підтопленням у 1959–1961 рр. було заплановано переселити ще 515 господарств [10, арк. 201]. Усього за період будівництва Каховської ГЕС із водоймищем, яке було найбільшим на той час в УРСР, було перенесено понад 10 тис селянських дворів (Додаток А 4).

Нові села передбачалося будувати за новими проектами, складеними архітекторами та схваленими колгоспниками. Замість старих похилих хаток, побудованих здебільшого з саману і глини, планувалося, що всі селяни житимуть у добротних кам'яних будинках під черепичною або шиферною покрівлею. У більшості з них буде по 2–3 кімнати. До кожної оселі мали провести електрику, радіо, воду. Вулиці передбачалися широкі, з тротуарами, деревами та квітами. У центрі нових сіл мали розташуватися культурно-освітні та побутові заклади.

Загалом графік будівництва і заготівель місцевих будматеріалів було складено так, щоби повністю використати осінньо-зимовий період, коли більша частина колгоспників і транспорту артілі вільні від основних сільськогосподарських робіт. З іншого боку, слід звернути увагу, що у зимовий період при низьких температурах, опадах у вигляді снігу та, під час відлиг – дощу, порушувалася технологія будівництва, що нерідко призводило до необхідності перероблювати вже виконану роботу.

Для розбирання старих будівель, перевезення їх на нові місця та будівництва нових хат і громадських споруд необхідні були відповідні засоби (техніка, кваліфіковані кадри, гроші). Колгоспи мали вирішувати численні проблеми: придбання необхідних будівельних матеріалів, створення робітничих бригад будівельників і навіть організацію власного виробництва будматеріалів. У багатьох колгоспах було створено бригади для заготівлі каменю та деревини. Одночасно в деяких колгоспах організували виготовлення цементно-піщаної черепиці, віконних і дверних коробок тощо [519, с. 9].

Слід звернути увагу, що при підготовці чаші Каховського водосховища необхідно було тільки на території Дніпропетровської області розчистити 35 тис. га плавневих ділянок, вирубати 1717 куб. м лісу [553, с. 3].

Спорудження будинків і громадських будівель проводилося потоковим методом – після того, як ланка землекопів готувала котловани, ланки мулярів проводили кладку фундаменту та стін.

Значну кількість сільських хат мали звести будтрести МЖГБ (Міністерства житлово-громадського будівництва) УРСР. Відповідну постанову Ради Міністрів УРСР було ухвалено 11 березня 1954 р. Із 2900 будинків, передбачених планом на 1954 р., будтрести мали спорудити 1000 хат для сімей загиблих воїнів, інвалідів та осіб, які не могли брати участь у будівництві власними силами [21, арк. 62].

Процедура перенесення споруд розпочиналася з роботи спеціальної комісії, яка проводила опис майна, робила необхідні заміри, звідки виводили грошові витрати, що підлягали виплаті з боку держави. Загальні збори селян, які потрапили до списків на переселення, обговорювали питання про порядок виплат, терміни переносу будівель тощо. Кожному забудовнику надавалася можливість заготувати у плавнях до 10 куб. м деревини.

Однак виконання державного плану пуску Каховської ГЕС затягувалося. І це було пов'язано з відмовою багатьох переселенців переїжджати в нові хати, майже повністю завершені, з причини неякісно виконаних будівельних робіт і невлаштованості на нових місцях.

Перевіркою Міністерства державного контролю, яка відбувалася 17 травня – 2 червня 1954 р. на Нікопольському сільбудтресті, було встановлено зволікання з будівництвом індивідуального житла, а також шкіл, лікарень та інших об'єктів. По деяких селах роботи було виконано на 17,7% від запланованого [21, арк. 8].

Цегляна кладка в деяких житлових будинках робилася без перев'язки вертикальних швів і в кутках, на розчині, який сипався від натискання пальцем, при товщині швів 3-5 см. Стіни давали нерівномірну усадку та деформувалися, у них з'явилися тріщини й наскрізні отвори діаметром до 6 см [21, арк. 10]. Відзначалася неякісна кладка глиновалькової стіни, з відхиленням верхньої частини від вертикалі

12 см [21, арк. 12]. У ряді випадків при будівництві було використано рване каміння твердих порід на глиняному розчині, фундаменти заглиблено на 45-50 см, стіни складено з цегли на розчині з цементу, глини, піску невстановленого дозування, який легко розсипався. Через це стіни деформувалися, виникали тріщини [23, арк. 218]. Сільські мешканці скаржилися на необґрунтоване збільшення фінансових витрат при будівництві. Загалом вартість зведення житлового будинку дорівнювала 7-9 тис. руб. Однак за умови виконання робіт підрядним способом вона збільшувалася на 20% [23, арк. 217]. Ці будівлі відносилися до категорії малого й нескладного будівництва. При цьому з ними не можна було затягувати до осінньо-зимового періоду, тим більше, що це звичайно пов'язувалося з псуванням або деформацією окремих конструктивних елементів, обрушенням котлованів під фундаменти і самих фундаментів, викликало додаткові витрати робочої сили та матеріальних цінностей [21, арк. 60].

Одною з причин відмови колгоспників переселятися до нових осель була відсутність води. У цьому вкотре проявився характер державної політики – будь-якою ціною виконати план. Відстань від нових селищ до джерел водопостачання подекуди дорівнювала 5-7 км. По Нікопольському району при наявності високого відсотку технічної готовності, завершення робіт і заселення проходило досить повільно, оскільки воду для побутових потреб доводилося підвозити [21, арк. 20]. Звісно, усе це викликало обурення й небажання переселенців переїжджати на нові місця [22, арк. 4].

Невирішеність проблеми водопостачання пов'язувалася з нестачею механізмів і матеріалів для будівництва водопроводів. Наприклад, у 1954 р. у селі Грушово-Мар'їнське Апостолівського району Дніпропетровської області довжина водогону становила понад 14 км, а тимчасова насосна станція розрахована для подачі води на 5-6 км [23, арк. 66-67].

Катастрофічно не вистачало хвойних порід деревини, які використовувалися при будівництві. Колгоспи проводили заготівлю плавневого лісу, переважно берези. Також не вистачало цегли для облаштування печей. У

1954 р. по Томаківському району Дніпропетровської області замість 600 тис. шт. цегли відпущено тільки 50 тис. шт. [23, арк. 9].

Прикладом численних проблем, з якими доводилося боротися переселенцям, стало перенесення сіл Ново-Воронцовського району з майбутньої чаші Каховського водосховища. Так, у 1954 р. було переселено село Леонтіївку, але будівля школи, розташована трохи вище решти хат села, не був запланований до зносу. У жовтні 1956 р. комісія встановила, що споруда семирічної школи і житловий будинок при ній підлягають зселенню у зв'язку з обваленням берегів водоймища. Однак і в 1958 р. село не мало своєї школи, а колгоспники-переселенці чи не щодня приходили зі скаргами до правління колгоспу й партійної організації [10, арк. 26].

Створення велетенського Каховського водосховища (20 км завширшки і 240 км завдовжки) спричинило руйнівні процеси на величезній території [10, арк. 27]. Зона затоплення та обвалення берегів досягла значних розмірів і зачепила власні будівлі колгоспників та господарські, культурно-освітні споруди, які досі не потрапляли до планів перенесення. У 1956 р. розпочалися просадочні явища, що супроводжувалися утворенням розщелин різних розмірів, а це викликало часткову руйнацію будинків і споруд. На 1958 р. процес формування берегів Каховського водосховища перебував у прогресуючій стадії. При чому проходив настільки інтенсивно, що це викликало паніку серед населення, яке мешкало на відстані 60–80 м від рукотворного Каховського моря [10, арк. 44]. Тривали обвали великих мас ґрунту по всій височині узбережжя.

У зв'язку з підвищенням рівня води у водосховищі на його узбережжі активізувалися давні зсуви, виникали нові. Із цих районів терміново переселялися люди, не чекаючи відповідного переносу житла [405, арк. 47]. Реєструвалися випадки швидкоплинного руйнування селянських хат після виходу мешканців – зокрема, у селах Ушалка та Бабине Херсонської, а також Скельки й Балки Запорізької областей. Мешканці переселялися на тимчасові квартири [10, арк. 46].

Рівень ґрунтових вод подекуди сягав позначки 2,5 м. Відтак стіни були вогкими на висоту до 1 м від фундаменту, повітря – затхлим, у кутках і на стінах

утворювалася пліснява. Натомість нічого цього не спостерігалось у хатах, дерев'яна підлога та кам'яні фундаменти яких були з гідроізоляцією [10, арк. 47].

Процес підйому ґрунтових вод викликав значні незручності, позбавляючи мешканців прибережних сіл якісної питної води. До цього селяни користувалися водою з колодязів, однак після заповнення чаші водосховища та підйому ґрунтових вод більшість їх довелося вивести з господарського обігу [10, арк. 48].

Деякі села вода поділила навпіл. Так, у с. Міловому всі господарські й виробничі приміщення опинилися на правому березі глибоководної Софіївської балки, а житлові будинки – на лівому [10, арк. 98].

У 1954-1955 рр. відбувалося будівництво у Софіївському районі Дніпропетровській області значно меншого за розмірами Макортівського водосховища [8, арк. 150]. За планом із зони затоплення передбачалося перенести 158 дворів колгоспу ім. Ворошилова П'ятихатського району [3, арк. 191].

Спорудження наступної великої Кременчуцької ГЕС розпочалося 1954 р. Разом із виконками обласних рад депутатів трудящих Кіровоградської, Полтавської, Черкаської областей відбиралися господарства і перелік будівель та колективних господарств, які підпадали під затоплення, підтоплення і руйнацію берегів, а також у зону проєктованих захисних споруд. Міністерства міського та сільського будівництва УРСР складали проєкти сільських населених пунктів для мешканців, які переселялися із зони Кременчуцького водосховища [93, арк. 146]. План переселення по Іркліївському району Черкаської області свідчить, що планувалося переселення декількох відносно невеликих сіл у значно більші, котрі в основному будувалися з нуля. За планом і на відміну від традиційних українських сіл вони мали чітку прямолінійну структуру. Усього із зони створення водосховища передбачалося переселити близько 40 тис. селянських дворів.

Кременчуцьке водосховище загальною площею 2250 кв. км було введено в дію в 1959 р. Воно стало найбільшим у республіці. Протягом 1950–1960 рр., крім Каховського та Кременчуцького, було збудовано Дніпродзержинське, Київське, Дністровське, Червонооскольське та декілька інших водосховищ. Так,

1956 р. розроблено плани щодо Дніпродзержинського водосховища загальною площею 597 кв. км, будівництво якого передбачало переміщення 13 тис. дворів колгоспників [543, с. 7]. Із 1960-х рр. розпочалися проектно-технологічні роботи зі спорудження Київської та Канівської ГЕС [861, с. 144].

Таким чином, у ході планових переселень змінився звичний уклад життя багатьох селян. Активні міграції спричинили зміну сільської структури розселення. Наприкінці 1950-х рр. у селах та хуторах (36,1 тис.) проживали 21,8 млн сільського населення, що становило 53 % населення республіки [497, с. 26–27]. В дрібних, малих та середніх сільських поселеннях мешкало майже 45 % населення сільської місцевості УРСР, інша частина проживала у великих селах [497, с. 26–27]. Протягом наступного десятиліття в УРСР залишилося 31,2 тис. сільських населених пунктів із кількістю населення 21,4 млн. осіб, що становило 45% усього населення республіки [502, с. 17]. У дрібних, малих та середніх населених пунктах мешкали 42 % населення сіл [498, с. 160–161].

Із кількісними показниками населення напряду пов'язані істотні якісні особливості населених пунктів та можливості населення. Малі населені пункти до 100 мешканців, як і відокремлені, із погляду обслуговування населення в найбільшій мірі залежать від найближчих більш великих поселень. Лише вибірково (в одному малому поселенні для цілої їхньої територіальної групи) могли бути створені деякі елементи соціального обслуговування, як-от початкова школа, медичний пункт, червоний куток, хата-читальня або клуб, сільський магазин тощо.

За чисельності населеного пункту 200–500 осіб кожне поселення могло мати подібний мінімальний набір обслуговуючих установ, однак тільки малих, що надавали населенню відносно обмежені можливості в культурно-побутовому обслуговуванні. Сільськогосподарське поселення таких розмірів в організаційному відношенні було базою певної виробничої одиниці (бригада колгоспу, відділення або велика ферма радгоспу).

Населені пункти з кількістю мешканців 1-2 тис. осіб вважалися великими. Тут існували можливості розширення кола обслуговуючих установ, збільшення їх розмірів та оснащення. За нормами, які застосовувалися при проектуванні нових

сільських поселень, на 1 тис. мешканців передбачався дитячий садок, ясла на 50-70 місць (із розширенням у літній сезон до 80-110 місць), неповна середня школа на 150-160 місць, клуб із кінозалом на 200 місць і бібліотекою, фельдшерсько-акушерський пункт із невеликим стаціонаром, магазини на 6 робочих місць, їдальня на 40 місць, комбінат побутового обслуговування на 3-4 робочих місця, лазня на 10 місць, відділення зв'язку з ощадною касою, дім для престарілих, спортмайданчик і тому подібне. При одночасному обслуговуванні населення найближчих поселень створювалися можливості будівництва середньої школи, дільничної лікарні і подальшого збільшення розмірів цих установ. У виробничому відношенні при районному плануванні такі сільські поселення розглядалися оптимальними як база комплексних дільниць або відділень укрупнених колгоспів і радгоспів, а іноді – центральних поселень господарств.

Сільські поселення кількістю 3-5 тис. осіб створювали найбільш сприятливі умови для побутового обслуговування населення. Тут планувалося будівництво великих типових шкіл, будинків культури, медичних закладів, розгортання спеціалізованої торгівельної мережі тощо [699].

Таким чином, у ході планових переселень, укрупнення колгоспів, приєднання деяких сіл до міст в УРСР протягом 1950–1960-х рр. відбулися зміни у сільській поселенській структурі розселення. Із карти республіки зникло чимало малих населених пунктів, що існували спрадавна, причому у 40% випадків цей процес був пов'язаний із припиненням їх існування, 60% населених пунктів було приєднано до міст або перетворено на селища міського типу [861, с. 154]. Колгоспники радянської України відчували певні проблеми, що було пов'язане зі значним навантаженням на колективні господарства в будівництві господарських приміщень та осель селян [92, арк. 228]. Новостворені великі села будувалися за типовими проектами, в яких безповоротно втрачалися традиційна народна культура, архітектура та мальовничість. У ході планових переселень виникали стихійні міграції, які спричинили зменшення чисельності сільського населення та призвели до проблем із робочою силою в багатьох господарствах, що значно збільшило навантаження на тих, хто залишався у селі. Поряд із незручностями

сільського способу життя це неабияк вплинуло на подальше скорочення сільського населення УРСР.

Таким чином, історичні умови селянської повсякденності 1950 – 1960 – х рр. характеризуються масштабними перетвореннями українського села, що було пов'язано як з природно-кліматичними та географічними умовами України, так і спрямованою на злиття міста і села державною політикою. В означений в дослідженні період сільське господарство України відчувало негативний вплив стихійних природних катаклізмів та географічних умов. Недостатня забезпеченість водними ресурсами, так само як і необхідність електрифікації України викликала створення гігантських водосховищ і призвела до переселень значної кількості селян.

Колгоспне селянство фактично було прикріпленим до колективних господарств, що виходило з Статуту сільськогосподарської артілі та закону про паспорти. Ці основоположні документи обмежували свободу пересування селян та можливість займатися індивідуальною сільськогосподарською працею. Тим не менше українське село знаходилося в процесі реформування, що в першу чергу було пов'язано з необхідністю вдосконалення сільськогосподарського виробництва в колгоспах з метою забезпечення держави продукцією сільського господарства та поступовим зменшенням ролі особистих господарств в житті селянина.

Державна політика була спрямована на покращення роботи сільської інфраструктури, рівня і якості задоволення культурно-освітніх та соціально-побутових потреб сільських громадян. Втім обов'язки колективних господарств в будівництві і налагодженні роботи сільської інфраструктури з урахуванням виконання обов'язкових поставок сільськогосподарських продуктів державі, що було затверджено Статутом сільськогосподарської артілі, унеможлилювали виділення достатніх матеріальних коштів на культурно-освітні та соціально-побутові потреби села. Широкомасштабна політика спрямована на вдосконалення сільськогосподарського виробництва призвела до зміни сільської структури розселення, що безпосередньо вплинуло на умови життя і праці і викликала значні міграції сільського населення.

РОЗДІЛ 3

ПРАЦЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНИНА У КОЛЕКТИВНОМУ ТА ДОМАШНЬОМУ ГОСПОДАРСТВАХ

3.1. Праця селян у громадському виробництві та система її оплати

Основною складовою повсякденного життя українських селян було сільськогосподарське виробництво. В умовах радянської дійсності, коли підставою організації сільськогосподарського виробництва була колгоспно-радгоспна система, робота в колективних господарствах стала найголовнішим обов'язком селянина і саме її результати впливали на можливість родини отримувати прибутки, виховувати дітей і влаштовувати своє життя.

У 1950 р. нараховувалося понад 19 тис. сільськогосподарських артілей, які об'єднували 5,5 млн. колгоспних дворів. Середньорічна чисельність колгоспників, що брали участь у колгоспних роботах (включаючи робітників тракторних бригад) становила 6,5 млн., а в пору найбільш напружених робіт (липень) вона дорівнювалася 8,7 млн. осіб [509, с. 283]. У зв'язку з політикою укрупнення колгоспів поступово відбувалося зменшення кількості сільськогосподарських артілей. На середину 1950-х рр. в УРСР нараховувалося 15,4 тис. колгоспів із 6,7 млн. колгоспників, а в липні – 8,6 млн. осіб [509, с. 283]. У подальшому відбувалося зменшення кількості колективних господарств за рахунок укрупнення та перетворення їх на радгоспи. Станом на 1959 р. залишилося 10,5 тис. колгоспів [505, с. 328]. Наприкінці 1960-х рр. у громадському господарстві у середньому за рік було задіяно 5,5 млн. осіб.

Іншою формою організації сільськогосподарського виробництва були радгоспи. Утім, їх кількість порівняно з артілями була значно меншою. На 1 січня 1956 р. існувало 812 радгоспів усіх [509, с. 265]. Щоправда порівняно з 1950 р. їх кількість теж скоротилася (935). Середньорічна чисельність усіх працівників радгоспів у 1950 р. складала 326 тис., а у 1955 р. – 362 тис. осіб. Попри деяке

зростання, кількість працівників радгоспів у першій половині 1950-х рр. була у 18,5 разів менше, ніж колгоспників [509, с. 266]. Більшість радгоспів існувало в південно-східних областях УРСР – Кримській, Сталінській, Одеській та Харківській [509, с. 267]. Радгоспи як правило створювалися неподалік від міст, а інколи – безпосередньо на їх території. Наприкінці 1960-х рр. діяло 1,5 тис. радгоспів, основна частина яких зосереджувалася на Київщині та в південно-східному регіоні УРСР: Донецькій, Ворошиловградській, Харківській, Кримській, Одеській і Херсонській областях [507, с. 304]. У радгоспах та інших виробничих сільськогосподарських підприємствах було задіяно 1,1 млн осіб. Отже, політика реорганізації та вдосконалення сільськогосподарського виробництва вплинула на спосіб життя сільських мешканців [507, с. 320].

Усе ж основну категорію сільського населення представляли колгоспники. Селяни, зосереджені в колективних господарствах, перевищували в п'ять разів кількість зайнятих у радгоспах. Саме колективні господарства постачали державі переважну частину сільськогосподарської продукції. У більшості радгоспів урожаї були значно нижчими, а собівартість продукції – вищою, ніж у колективних господарствах [665, с. 422].

Прямі витрати праці на виробництво основних продуктів сільського господарства в колгоспах і радгоспах на 1 ц у розрахунку на людину-дні була вищою в колективних господарствах [650, с. 37]. Оскільки виробництво технічних (сировинних) культур зосереджувалося в колгоспах, що передбачало масове залучення ручної праці, то, зрозуміло, що в колективних господарствах була значно вищою потреба у працездатних членах артїлі [650, с. 35].

Слід згадати, що сільські території УРСР відрізнялися ступенем розвитку колгоспно-радгоспної системи. Так, у західноукраїнських областях на початку 1950-х рр. з огляду на поточні адміністративно-територіальні зміни тривав процес усупільнення земель, худоби й реманенту, а колгоспне будівництво тут перебувало у стадії свого завершення. У таких областях, як Івано-Франківська, Тернопільська, Рівненська та інших доволі високим був відсоток неколективізованих сіл і селянських господарств. У 1952 р. із загальної кількості

селянських господарств Івано-Франківщини було колективізовано 82,9% [205, арк. 1]. В основному неохопленими колгоспним ладом залишалися господарства в гірській місцевості. У цей час тривало вручення актів на довічне користування землею колгоспам, визначалися зовнішні межі землекористування. У Рівненській області налічувалося 1329 господарств одноосібників, які поділялися на господарства «куркулів» (559) та «бандпособників» (546). Частина селянських господарств була виключена з колгоспів за порушення Статуту сільськогосподарської артілі (224). На Тернопільщині налічувалося 2480 неколективізованих господарств одноосібників [215, арк. 14]. Саме у Західній Україні існувала більшість хуторів. Отже, політика радянської влади щодо зселення хуторів та переселення селян була спрямована на якнайшвидшу колективізацію.

Навіть у випадку вступу до колгоспів селяни західноукраїнських областей продовжували тримати усупільнену худобу та їздових коней у себе на обійстях і використовували їх в особистих цілях. У багатьох колгоспах Західної України не було шнурових книг – найголовнішого документа контролю кількості землі, якою користувалися члени артілі. Колгоспники утримували у себе колгоспний реманент, який щойно було усупільнено (плуги, вози, лобогрійки, віялки, упряж та ін.). Перед вступом до колгоспів селяни продавали своїх коней, а гроші на покриття їх вартості не віддавали до колгоспу. Розповсюдженим явищем було захоплення колгоспної землі членами артілі. У 1952 р. 5170 колгоспних дворів захопили 3909 га понад встановлені норми [215, арк. 17], у середньому 0,75 га на кожну родину. Такі факти були характерними для Тернопільської, Івано-Франківської, Рівненської, Волинської, Дрогобицької областей.

Із загальної кількості сільського населення у працездатному віці (чоловіки 16-59, жінки 16-54 років) 85,7% мали заняття. В особистому присадибному господарстві працювало 6,5% від загальної кількості працездатного населення, причому переважну більшість становили жінки – 93%. З усього працездатного населення 1,8% становили учні-утриманці, 4% належали до категорії утриманців, у тому числі жінки та жінки з дітьми до 14 років і 1,9% – пенсіонери й стипендіати [497, с. 78–79]. Протягом 1950-х рр. в УРСР кількість селян-одноосібників складала

85 тис., або 0,5% всіх сільських мешканців. В основному це були неколективізовані господарства західних областей УРСР та зайняті індивідуальною діяльністю у сфері побутового обслуговування (шевці, чоботарі, теслі та ін.) [861, с. 89]. Отже, більша частина мешканців сіл у 1950–1960-х рр. мала засоби до існування у вигляді оплати за роботу в колективних господарствах, радгоспах.

У 1959 р. сільські професії здебільшого по республіці були представлені у сільському й лісовому господарстві (96,5%) і 2,5% – у промисловості, будівництві, транспорті та зв'язку. Підсобні сільськогосподарські підприємства (державних, громадських організацій) складала у сукупності одну з частин соціалістичного сільського господарства [650, с. 25]. Селяни в невеликій кількості були задіяні на таких підприємствах і отримували заробітну платню. У торгівлі, громадському харчуванні, заготівлях, матеріально-технічному забезпеченні та збуті було задіяно 0,1%, 0,7% сільського населення було зайнято в освіті, науці, мистецтві, охороні здоров'я, житловому й комунальному господарстві, побутовому обслуговуванні, в органах управління та фінансово-кредитної системи [499, с. 216]. Отже, основна частина населення сіл була задіяна в колгоспному виробництві. Саме від організації праці в колективних господарствах, системи оплати залежали рівень добробуту, матеріальні можливості, що дозволяє зробити висновок про рівень і якість сільського способу життя.

У 1954 р. в колгоспах перебувало понад 8 млн. працездатного населення. При цьому більше 100 тис. було відпущено за оргнабором до інших галузей економіки. Основна частина працездатних колгоспників була представлена жінками (понад 5 млн.) [44, арк. 3]. У 45 тис. виробничих рільничих бригадах працювало понад 5 млн. колгоспників. У кормодобувних – понад 500 тис., овочевих – 440 тис., садівничих – 100 тис. [44, арк. 4]. У тваринництві трудилося майже 1 млн. членів артілей, з яких 200 тис. працювало доярками.

Більшість українських селян-колгоспників була задіяна в рослинництві (зокрема, у 1959 р. – 75,8%). Через десятиліття цей показник становив 63,5% [500, с. 38]. Протягом 1959–1970 рр. збільшилася питома вага трактористів і механізаторів. У 1970 р. порівняно з 1959 р. їх кількість у відсотковому

відношенні складала 149%. Доярками в 1970 р. на селі працювали понад 400 тис. осіб, що становило 125% від рівня 1959 р. Порівняно з 1959 р. у 1970 р. зафіксовано збільшення кількості жінок, задіяних в овочівництві, садівництві, виноградарстві [500, с. 176].

Отже, відповідно до професійних навичок та роду занять протягом досліджуваного періоду відбулися зміни, які у цілому віддзеркалювали спрямовану політику держави на вдосконалення сільськогосподарського виробництва та підвищення врожайності культур. У 3,7 рази збільшилася кількість працівників поливного господарства, що пов'язувалося з будівництвом зрошувальних каналів та систем [500, с. 38].

Основою сільськогосподарського виробництва в УРСР було зернове господарство [859, с. 17]. У середньому на одного працездатного колгоспника в 1950 р. припадало 3,4 га, у 1955 р. – 3,6 га посівної площі [506, с. 182–183]. Ураховуючи великі навантаження на самі колгоспи й окремо на кожного працездатного, до громадського виробництва доводилося залучати працездатних, які працювали на державних підприємствах і в установах, непрацездатних, престарілих та підлітків до 16 років. У середньому кількість задіяних у колективних господарствах збільшувалася на 2 млн. осіб [506, с. 289]. У 1950–1955 рр. кожен працездатний колгоспник забезпечував продуктами харчування близько 2,4 особи мешканців міст.

Аналізуючи суспільно корисну працю мешканців українського села в рослинництві слід звернути увагу, що ця галузь сільськогосподарського виробництва включала у себе не тільки польові роботи (рільництво), а також посадку та закладку садів, виноградників, посадку полезахисних смуг і догляд за ними, роботи по іригації та меліорації тощо [44, арк. 3].

Основними формами організації праці селян у колгоспах були бригади та ланки. Вони являли собою найпростішу кооперацію працівників у поєднанні з поділом та спеціалізацією праці, використанням машин і знарядь [651, с. 37]. У 1951 р. деякі колгоспи УРСР укрупнили бригади, у кожній з яких було організовано по 6 ланок на 20–25 осіб кожна [532, с. 3].

У більшості колгоспів існувала певна відокремленість двох провідних галузей сільського господарства – рільництва і тваринництва. Це призводило до перебоїв із постачанням на ферми кормів, особливо взимку. У середині 1950-х рр. почали з'являтися комплексні рільничо-тваринницькі бригади, з виникненням яких мала зменшитися сезонність і напруженість у використанні робочої сили.

Із часом стало очевидним, що комплексні бригади ефективно працювали в тих господарствах, які були достатньо оснащені необхідною технікою. У регіонах із невеликим відсотком механізації продовжувала своє існування ланкова система, яка, утім, теж трансформувалася. У колгоспах із великою питомою вагою ручної праці закріплення окремих наділів за невеликими ланками забезпечувало більшу якість виконання робіт [651, с. 40].

До 1958 р. основна техніка перебувала на балансі машинно-тракторних станцій, у роботі яких було чимало негараздів, у тому числі незадовільне обслуговування господарств технікою, запізнення проведення сільськогосподарських робіт, порушення агротехніки [859, с. 14]. У 1952 р. дві третини трактористів не виконували змінних норм виробітку. У найбільш напружений період робіт (липень – жовтень) через технічні та організаційні перешкоди не використовувалося понад 12 тис. тракторів. Багато МТС не виконували завдання щодо вивезення добрив на поля, підйому парів і зябу, затягували строки сівби. Це призводило до втрат і недобору врожаю, підвищувало частку ручної праці [859, с. 24]. Після реорганізації МТС на кінець 1958 р. на колгоспних ланах республіки працювало 190,7 тис. тракторів, 51,8 тис. зернових комбайнів. У розпорядженні колгоспів було 87,5 тис. вантажних автомашин [859, с. 41].

Виробничий рік у колективному господарстві для колгоспників розпочинався фактично з січня. При цьому липень був періодом найбільш напружених робіт, а січень – навпаки. Узимку необхідно було підготуватися до весняної сівби, відремонтувати сільськогосподарський реманент. Колгоспники мали виготовити необхідну кількість кукурудзосаджалок, котків, маркерів і відремонтувати увесь тракторний причіпний інвентар [183, арк. 5]. На колгоспні поля вивозилися

місцеві добрива, проводилося снігозатримання, очищення збіжжя, ремонт відповідного сільськогосподарського інвентарю – плашок, плугів, драпаків, сіялок, віялок, ярем, штельваг [183, с. арк. 22]. До кінця січня ланки знали свої відрізи в натурі й розпочинали проводити необхідні підготовчі до весняного посіву роботи. При цьому особлива роль у колгоспах відводилася соціалістичному змагання між ланками щодо вивозу місцевих добрив на поля, снігозатримання, ремонту інвентарю [183, арк. 24]. У період посівних робіт висаджували ярові, зернові, багаторічні та однорічні трави, проводили боронування зябу, озимини, культивуацію трав (люцерна) та ін. Величезне значення в умовах нестабільної природно-кліматичної ситуації і згідно зі «сталінським планом перетворення природи» мав захист полів від вітру і вітрових бур, для чого члени сільськогосподарської артілі насаджували лісові смуги [183, арк. 74]. Між тим досить часто порушувалися терміни посадки тих чи інших культур, що врешті-решт впливало на врожай, а це позначалося на доходах селян. Причини були різні й серед них – непідготовленість сільськогосподарського інвентарю. Колгоспники скаржилися на те, що трактористи не одержують грошей за ремонт техніки ані від колгоспу, ані від МТС, як наслідок – не відремонтований інвентар на початок господарського року [187, арк. 10]. До того ж були перебої в постачанні дизельного пального для тракторів, незадовільна робота деяких трактористів.

Загалом набір сільськогосподарського інвентарю в колгоспах передбачав різні види робіт. У 1951 р. артілі мали вози, плуги, сіялки, залізні борони, культиватори, зерноочисні машини, косарки, сінокосарки, котки, кукурудзосаджалки, механічні та вітрові млини [289, арк. 56–92]. Однак навіть наприкінці 1970-х рр. праця в рослинництві продовжувала залишатися переважно ручною, вона становила 70%, а по окремих культурах – значно вище (овочівництво на відкритих ґрунтах – 90%, кормові коренеплоди – 85%) [861, с. 99].

Значну роль у рослинництві відігравало вирощування цукрових буряків. Якщо в 1950 р. посівна площа під ними в колгоспах становила 818,9 тис га (3,2% всієї посівної площі колгоспів), то у 1964 р. – 1857,6 тис га (7,2%) [506, с. 182–

183]. При цьому у Сталінській, Запорізькій, Херсонській, Кримській та Закарпатській областях посіви цукрового буряку були майже відсутні. Водночас на Вінниччині, Хмельниччині, Черкащині, Чернівецьчині посіви цієї культури займали понад 10% усієї посівної площі [506, с. 125–126]. Праця у спеціалізованих господарствах вимагала величезних виробничих затрат. Підготовчі роботи розпочиналися восени, коли ланки розкидали на своїх ділянках дрібний перегній та орали зяб. Узимку заготовляли торф'яний компост, вносили його у ґрунт та робили глибоку культивуацію. У березні, після сходження снігу, проводилося легке боронування, пізніше розсіювалися під культивуацію мінеральні добрива [512]. У першій половині 1950-х рр. сівба буряків на 96–99% виконувалася машинно-тракторними станціями [509, с. 339]. Однак залишалися господарства, де це робили вручну. У деяких було запроваджено індивідуально-відрядну працю в ланках. Із весни ланкова розподіляла між колгоспницями ділянку. Кожній припадало по кілька десятків рядків. Далі необхідно було прорвати рослини, провести підживлення. При цьому основним знаряддям праці була сапка, якою робили біля рядка неглибокий рівчак, а потім засипали добрива й загортали. Далі рихлили сапками, робили глибоке рихлення кінним плужком, потім знову просапували. Стежили за рослинами на предмет виявлення різних хвороб, наприклад попільниці. У випадку захворювання рослини обробляли милом, якого не вистачало й доводилося діставати через Сільгосппостач. У період посухи організовували полив, для чого використовувалися звичайні пожежні насоси, а воду качали зі ставів. Збирали врожай, копали буряки переважно вручну [512, с. 2]. При цьому часто цей процес припадав на період перших заморозків. Колгоспниці застуджували руки, що було причиною подальшого виникнення сезонного загострення хвороб, пов'язаних із суглобами. Праця сапкою, у зігнутому положенні спричинювала захворювання попереку, наприклад, радикуліт. Частка ручної праці у буряківництві навіть наприкінці 1970-х рр. становила 70% [861, с. 99].

Селяни майструвати пристосування для підживлення цукрових буряків гноївкою. Так, в одному з колгоспів Івано-Франківської області у 1958 р.

колгоспники використали дерев'яний ящик, прикріпили на раму двоколісної повозки, а позаду до рами причепили впоперек рядків металеву трубу, кінці якої закрили дерев'яними заглушками. У трубі по ширині міжрядь було просвердлено отвори. Трубу з'єднали з ящиком гумовим шлангом. Усе це чіплялося до трактора ДТ-14 [211, арк. 3]. Отже, винахідництво селян дозволяло дещо покращити умови праці.

Механізація сільськогосподарського виробництва проходила повільно, рішучих змін протягом першої половини 1950-х рр. так і не відбулося. Наприклад, в УРСР у 1955 р. лише 60% фактично зібраної площі зернових культур здійснювалося зерновими комбайнами і 86% цукрового буряку – бурякокомбайнами та бурякопідіймачами [509, с. 340]. Найменш механізованим було збирання картоплі, цукрових буряків і сіна. При цьому по окремих областях республіки, в основному західних, ці показники були значно нижчими, ніж в інших регіонах. Найменший показник збирання зернових культур комбайнами в 1955 р. давала Закарпатська область (3% від фактично зібраної площі), інші західноукраїнські райони користувалися технікою в межах 21–39% [509, с. 340].

Праця селянина в 1950–1960-х рр. у багатьох колгоспах була здебільшого ручною, із використанням живої тяглової сили при виконанні різних видів сільськогосподарських робіт. Селянство застосовувало традиційні для села знаряддя праці: збирання зернових жаткою, в яку впрягалось дві пари коней і якою управляли дві людини, підвезення та вивезення з полів кіньми й возами, копання картоплі та буряків звичайними лопатами.

Значне полегшення тяжких сільськогосподарських робіт давала електрифікація. Однак у 1951 р. всього 18% колгоспів користувалися електроенергією. Найбільша кількість господарств (64,3%) використовували електрику при молотьбі, очищенні, сортуванні (41%) та сушінні зерна (24%) [141, арк. 7]. Інші види сільськогосподарських робіт, такі, як силосування, зрошення, водопостачання тваринницьких ферм, обробка льону та конопель, приготування кормів тощо на 80–90% виконувалися вручну. У тваринництві показники механізації ферм та використання на них електроенергії

дорівнювали в 1950 р.: доїння – 0,2%, водопостачання – 8,2% [141, арк. 7]. Із часом ситуація змінювалася на краще. У 1955 р. в республіці вже було електрифіковано 49% колгоспів, а в 1956 р. – 69% [509, с. 341]. Найменша питома вага електрифікованих колгоспів у 1956 р. спостерігалася у західних областях.

У першій половині 1950-х рр. електроенергію виробляли колгоспні й міжколгоспні електростанції. На початок 1956 р. їх налічувалося понад 2400. Крім того, села обслуговували 37 державних та орендованих електростанцій, 40 районних державних і орендованих підстанцій та 5,5 тис. трансформаторних підстанцій, підключених до мереж Сільенерго [859, с. 44]. Загалом ситуація із забезпеченням електроенергією від Сільенерго була нестабільною. Наприклад, у Слов'янському районі Сталінської області правління одного з колгоспів скаржилося на регулярні щомісячні відключення електроенергії – від 2 до 10 днів [142, арк. 22]. Отже, навіть у тих колгоспах, які отримували електрику від Сільенерго, частими були перебої в постачанні, а це, своєю чергою, зменшувало можливості використання її у виробництві. Із середини 1950-х рр. колгоспи почали підключати до державної електромережі, що значно збільшило можливості сільськогосподарського виробництва і дещо покращило умови роботи на селі. До кінця 1960-х рр. майже всі колективні господарства використовували електроенергію у виробничих цілях [834, с. 186].

Іншою галуззю сільськогосподарського виробництва було тваринництво. Грошові прибутки колгоспів від нього протягом першої половини 1950-х рр. збільшилися [509, с. 283]. Із року в рік зростало поголів'я великої рогатої худоби, зокрема корів, однак забезпеченість типовими тваринницькими приміщеннями та недостатня механізація потребували значних зусиль від працівників ферм, на яких в основному працювали жінки. У 1955 р. у середньому по УРСР 48% усієї великої рогатої худоби колгоспів утримувалося в типових тваринницьких приміщеннях. Причому більшість їх було у західноукраїнському регіоні. Натомість центральні та південно-східні області республіки значно відставали за цими показниками. Однак показник

механізованого водопостачання на фермах Української РСР дорівнював 36,4% [509, с. 312].

Питання оснащення тваринницьких ферм і вдосконалення догляду за худобою перебувало на порядку денному загальних зборів колгоспів та сесій сільрад. Так, у 1954 р. в Донецькій області тільки 44% поголів'я великої рогатої худоби було забезпечено типовими приміщеннями. Не краще виглядала ситуація з утриманням свиней, овець та кіз. Тваринницькі ферми потребували ремонту, підготовки до зимівлі, не вистачало кормозапарників, котлів і навіть працівників [184, арк. 18]. Така ж ситуація зберігалася й у подальшому.

У 1961 р. один із колгоспників Івано-Франківської області у своєму листі на адресу вищих інстанцій так характеризував умови праці в господарстві: «Справи в нас із року в рік ідуть не краще, а гірше. В наших фермах не корови, а тільки голови та хвости. Молодняк безприв'язний, тому що немає що прив'язувати. Коли телятниця приходить кормити, то спершу піднімає» [214, арк. 9]. У 1960 р. у колгоспників було закуплено велику рогату худобу по 4–5 тис. руб. за голову. Найближчими місяцями вона здохла на колгоспних фермах через гостру нестачу кормів.

Між тим саме від оснащення тваринницьких приміщень необхідним обладнанням, водопостачанням, електроенергією залежало навантаження працівників ферм та результат виконаної роботи. Робочий час доярки, котра працювала в типовому приміщенні, в якому доїли 6 корів і доглядалося 3 телят до 20-денного віку становив 7 год. 38 хв., а доярки з досвідом роботи, яка працювала в нетиповому приміщенні для тварин – 8 год. 44 хв. При цьому остання доярка доїла 3 корови і доглядала 1 теля. Дослідження робочого часу двох доярок показало, що в нетиповому приміщенні працівниця ферми витратила робочий час на очищення підлоги і винесення гною на 1 год. і 7 хв. більше, ніж перша, яка користувалася вагонеткою підвісної дороги. На принесення води, приготування пійла й напування корів вона витратила на 55 хв. більше, ніж перша доярка, в якої напування було механізованим. На видоювання обидві доярки витрачали 27 хв., але перша надоювала 37 л молока, а друга – 23 л

[539, с. 7]. Якщо врахувати, що в 1959 р. в колгоспах УРСР нараховувалося 3139,3 тис корів і 357 тис. доярок, то кожна у середньому обслуговувала близько 9 корів. Однак насправді ця цифра подеколи була більшою.

Як свідчить статистика, у 1954 р. велика рогата худоба на 21,9% утримувалася на фермах із механізованим водопостачанням, свині – на 19,2%. У цей час на 100 голів великої рогатої худоби припадало 16 автопоїлок, 1,1% корів було переведено на механічне доїння, 4,8% худоби і 7,2% свиней від загальної кількості перебували на фермах, обладнаних внутрішнім транспортом. Ситуація ненабагато змінилася в 1955 р. Дещо кращою у плані механізації була ситуація зі стрижкою овець. У відповідні роки 48% і 58% овець обстригалися електроагрегатами [509, с. 342–343]. У 1962 р. у Кримській області доїння корів в основному здійснювалося вручну. На свинофермах праця була винятково ручною [165, арк. 15].

У 1955 р. в галузі колгоспного тваринництва застосовували соломосилосорізки, силосорізки та соломорізки, зерно-, кукурудзо- й макухдробилки, універсальні дробилки МД 4-4, універсальні дробилки кормів ДКУ-1 і ДКУ-2, картоплек'ялки, коренерізки, коренеклубнемийки, кормозапарники і кормозапарювальні агрегати, доїльні апарати, автопоїлки парні [509, с. 339]. Однак цього обладнання було недостатньо для повної механізації трудомістких робіт на фермах. У більшості колгоспів очищення тваринницьких приміщень та вивезення гною здійснювалося вручну. Переважна більшість доярок були зайняті маломеханізованою фізичною працею. Це не сприяло залученню до роботи у тваринництві молоді [165, арк. 15].

Багато доярок у сільському виробництві працювали вручну, що викликало професійні захворювання – кисті рук у них робилися синюшними, набрякали, обмежувалася рухомість пальців, руки боліли. Це було результатом тривалого м'язового перенапруження, систематичного переохолодження рук під час миття, різання коренеплодів, догляду за тваринами та прибирання приміщень [574].

Неабияку роль відігравала відстань до польових наділів. Після укрупнення колгоспів до деяких полів і тваринницьких ферм селянам із бригадних сіл

доводилося долати 7–10 км, причому нерідко пішки. Таким чином, доярка мала вставати о 3–4-й годині ранку, щоб дістатися до роботи, нагодувати тварин, напоїти їх, підготувати до доїння тощо. До того ж робочий день був ненормованим, розірваним на 2–3 частини. Санітарно-гігієнічні умови праці були далекими від задовільних [586]. Наприкінці 1970-х рр. частка ручної праці в колгоспах УРСР становила: у скотарстві – 74%, свинарстві – 71%, вівчарстві – 90%, птахівництві – 78% [861, с. 99].

Виробничий день колгоспника розпочинався зазвичай о 6-й ранку, коли в конторі роздавали наряди на роботу [275, арк. 36]. Ураховуючи сезонний характер сільгоспробіт, слід звернути увагу, що робочий день у період найбільшого напруження тривав від світанку до заходу сонця. Вихідний припадав лише на неділю [587].

Однією з найважливіших відмінностей колгоспного устрою була оплата праці членів сільськогосподарської артілі. Сьогодні від тих, хто пройшов школу колгоспного життя, можна почути, що українські селяни працювали «за палички». Тривалий час саме така форма «оплати праці» була розповсюдженою в усіх без винятку господарствах. «Паличка», або трудовень, уважалася основною мірою участі колгоспників у громадському виробництві й одиницею обліку праці, що визначала частку кожного у прибутках. За такої системи праця селянина вимірювалась не робочим часом, а його кваліфікацією та характером роботи.

Так, у примірному Статуті сільгоспартілі (1935 р.) зазначалося, що правління колгоспу розробляє та загальними зборами колгоспників затверджує норми виробітку й розцінки у трудовнях за всіма видами сільськогосподарських робіт [492, с. 526]. Передбачалося, що бригадир підраховує всю роботу членів бригади і відповідно до розцінок записує до трудової книжки кожного колгоспника. Список членів артілі з зазначенням трудовнів щомісяця демонструвався членам господарства. У статуті зазначалося про можливість додаткової оплати праці в разі перевиконання норм виробітку бригадами і, навпаки, відрахування з членів бригади трудовнів у випадку недовиконання плану [492, с. 527].

Отже, у колгоспах УРСР було створено відповідний механізм, який мав забезпечувати облік та нарахування оплати праці членів сільськогосподарської артілі. Склалися річні виробничі плани та прибутково-видаткові кошториси й виробничі завдання бригадам, фермам і ланкам. Під час загальних зборів колгоспники затверджували наказ, в якому визначалися розміри врожаю за окремими культурами [187, арк. 37]. При складанні плану колгосп керувався державними плановими завданнями [542, с. 31]. У плані зазначалася сума сплати державі прибуткового податку, страхових платежів і зборів, повернення позик та ін. Згідно зі Статутом сільськогосподарської артілі, називалися суми для внесення до неподільного фонду, витрати на виробничі, адміністративні та культурні потреби, і лише після цього вказувалися суми для видачі колгоспникам [550, с. 34].

Таким чином, фонд оплати праці в колгоспах формувався за залишковим принципом, тобто його розмір залежав від залишку продукції після розрахунку колгоспу з державою за всіма видами обов'язкових поставок і за роботу МТС (до їх реорганізації в 1957 р.). У 1950 р. до виплати за трудовими по колгоспах УРСР залишилося 18,6% валового збору зернових, у 1951 р. – 14,2%, у 1952 р. – 20,2% [669, с. 127]. У деяких колгоспах сума відрахувань була більшою за суму грошового прибутку. На 1955 р. в УРСР налічувалося 497 таких господарств [509, с. 303].

У кожному колгоспі існувала своя система обліку праці. Особливо зросла роль колгоспних обліковців у плануванні, обліку, звітності після укрупнення господарств. Обліковці відігравали значну роль у розробці норм виробітку і розцінок, накопиченні грошових прибутків, зміцненні фінансового становища колгоспів, розподілі прибутків та неподільних фондів, дотриманні Статуту сільськогосподарської артілі [130, арк. 73]. Отже, цей напрям роботи в колгоспах вимагав кваліфікованих, чесних і відповідальних людей. У передових господарствах обов'язково призначався старший обліковець, його помічник, які проводили інструктаж обліковців та бригадирів, приймали від останніх відомості обліку, перевіряли їх, а також вели «Книгу обліків трудовнів» з особовими рахунками кожного колгоспника і «Книгу обліку

виконаних робіт та витрати трудоднів по окремих галузях» [524, с. 35]. З останньої було видно, на які роботи і скільки трудоднів використано в конкретній галузі господарства. Записи цієї книги давали змогу наприкінці року точно нарахувати додаткову оплату по окремих культурах і галузях, а також контролювати бригадирів – чи дотримувалися вони запланованої кількості трудоднів на вирощення певної культури або виконання робіт.

У середньому по УРСР на один день роботи припадало у 1954 р. – 1,57, а у 1955 – 1,68 трудоднів. По областях республіки цей показник коливався залежно від природно-кліматичних умов та механізації робіт. При цьому в 1955 р. відбулося деяке збільшення трудоднів на один день роботи. Найменше їх нарахування було у Львівській області: у 1954 р. – 1,32, у 1955 р. – 1,37. Найбільше трудоднів на один робочий день заробляли колгоспники Полтавщини (відповідно 1,6 і 1,72), Харківщини (1,65 і 1,78), Дніпропетровщини (1,72 і 1,85), Миколаївщини (1,89 і 2,09), Одещини (1,65 і 1,82) [56, арк. 10].

Як правило, на кожну роботу існували свої норми і розцінки. Поденне нарахування трудоднів проводилося, як виняток, на таких роботах, де неможливо було визначити норму, наприклад, під час відрядження [524, с. 36]. Усі роботи в колгоспі поділялися на 9 груп. Різниця між ними становила 0,5 трудодня. Праця голів колгоспу, трактористів першої категорії, старших трактористів, механізаторів складних машин оцінювалася за найвищою шкалою. За денну норму їм записували 2 трудодні. Умови праці механізаторів відзначалися великим перевантаженням. На колгоспних і радгоспних полях у 1950–1960-х рр. працювали гусеничні та колісні трактори. При роботі на гусеничному тракторі зусилля на органи ручного управління дорівнювали 12–18 кг. Частота дій важелями та педалями складала 11–30 за 1 хв. На колісному тракторі сумарне зусилля становило 111 тонн. При роботі з навісним обладнанням трактористові доводилося маніпулювати 18 ручними важелями, 2 ножними педалями у середньому 10–18 разів за 1 хв. До того ж робота на сільськогосподарській техніці передбачала тривале сидіння в одній позі, що викликало перевтому окремих груп м'язів ший, спини, живота, рук і ніг. Це погіршувало кровообіг і викликало

патологічні зміни в організмі, вело до захворювань нервово-м'язового, опорно-рухового апаратів [808, с. 151]. Найменше цінувалася праця прибиральниць, сторожів та розсильних – 0,5 трудодня на день [669, с. 127].

Крім плати за виробленими трудоднями, із довоєнних років у колгоспах існувала додаткова оплата, яка нараховувалася від відсотку перевиконання плану. Із метою підвищити матеріальну зацікавленість, згідно з постановою Ради Міністрів СРСР від 19 квітня 1948 р., наприкінці року в колгоспах списували або додатково нараховували трудодні. Було встановлено, що розподіл прибутків мав проводитися з урахуванням урожаю, зібраного бригадою, а у бригадах – ланками. Працівники бригад та ланок, які одержали низький урожай, отримували за свою працю меншу платню. Отже, запроваджувався принцип матеріальної зацікавленості [131, арк. 21]. У зв'язку з тим, що результати виконання річного плану визначалися тільки наприкінці року, а оплата трудоднів у деяких колгоспах проводилася щомісяця, було встановлено мінімум трудоднів. За умови виконання плану за валовою продукцією колгоспникам, які виробили встановлений мінімум трудоднів, видавалася премія [520, с. 9]. Із метою підвищення матеріальної зацікавленості, загальні збори деяких колгоспів вводили гарантовану оплату праці тим членам артіль, хто виробив мінімум трудоднів [557]. У таких господарствах складалися плани по місяцях і тим, хто виконав мінімум трудоднів на місяць, видавалися аванси.

Рівень оплати праці в різних колгоспах був неоднаковим, оскільки в кінцевому випадку він залежав від розміру зібраного врожаю, забезпеченості кожного господарства засобами виробництва, трудовими ресурсами, собівартості продукції та ін. В економічно слабких, відсталих колгоспах селяни хоча й виробляли більше трудоднів, однак отримували на них менше продукції, ніж інші, заможніші господарства.

Система обліку та оплати праці в колгоспах була доволі складною й недосконалою, оскільки залежала від багатьох факторів – як суб'єктивних, так і об'єктивних. Селяни скаржилися до вищих інстанцій на порушення Статуту сільськогосподарської артіль в питанні запису і нарахування трудоднів. Про

факти порушень говорили на загальних зборах артiлi. Кiлькiсть трудоднiв бригадири здавали в контору iз запiзненням до двох мiсяцiв, були неврахованi трудоднi [187, арк. 3]. Трудовi книжки видавалися не всiм колгоспникам, а трудоднi в них не вписувалися [275, арк. 36]. Порушення нарахування трудоднiв, погана робота облiковцiв мали мiсце в колгоспах рiзних областей [45, арк. 44]. Важка праця i нееквiвалентна оплата впливали на трудову дисциплiну та результати роботи всього колгоспу.

Документи сесiй сiльських рад, протоколи засiдань первинних партiйних органiзацiй, засiдань правлiння колгоспiв доводять, що кiлькiсть працюючих у громадському виробництвi щодо загальної чисельностi працездатного населення в колгоспах у 1951-1952 рр. дорiвнювала 70-75%. У першiй половинi 1950-х рр. третина працездатного населення колективних господарств надавала перевагу роботi на власних присадибних дiлянках або державних пiдприємствах.

Отже, встановлення обов'язкового мiнiмуму трудоднiв вiдiграло виховну роль. Сiльськi громадяни мали усвiдомити, що збiльшення прибутку родини колгоспника нап'яму залежить вiд ступеня участi членiв артiлi у колективному господарствi, виконання планiв. При цьому в кожному окремому колгоспi було встановлено свiй мiнiмум трудоднiв. За його недовиконання застосовувалися штрафнi санкцiї – подвiйний податок, зняття певної кiлькостi вироблених трудоднiв тощо.

Виконання обов'язкового мiнiмуму трудоднiв мало залучити селян до суспiльно-корисної працi. У 1950-х рр. його встановлювали на загальних зборах членiв сiльськогосподарської артiлi. Так, 1955 р. обов'язковий рiчний мiнiмум трудоднiв у 56% сiльськогосподарських артiлей становив 150 на рiк, у 15,3% – вiд 150 до 175, у 16,7% – вiд 175 до 200, у 11,8% – 200 трудоднiв на рiк [669, с. 128]. Середнiй виробiток обов'язкових трудоднiв iз розрахунку на кожного працездатного колгоспника з 1954 р. збiльшився. Про це свiдчить розмiр прийнятого в колгоспах УРСР мiнiмуму трудоднiв на одного працездатного працюючого. У 1954 р. 43,7% усiх дослiджених господарств установили мiнiмум вироблених трудоднiв для чоловiкiв до 150 на рiк. Усього 5% колгоспiв

прийняли норму трудоднів 250 і вище. Протилежною була ситуація в 1955 р., коли лише 13,1% колгоспів дотримувалися для чоловіків мінімуму трудоднів до 150, тоді як кількість господарств, де мінімум трудоднів складав 250 і вище, збільшилася у чотири рази і становила 22,5% [56, арк. 46]. На середину 1950-х рр. припадає тенденція збільшення обов'язкового мінімуму трудоднів як для жінок, так і для чоловіків.

Незважаючи на численні заходи керівництва колгоспів і сільрад, агітаційно-масову роботу, постанови, у 1954 р. кількість працездатних колгоспників у всіх областях республіки, що не виробили жодного трудодня, становила 6,1%, до 100 трудоднів виробили 10,1% селян, від 100 до 200 – 23%, від 200 до 300 – 19,6%, від 300 до 400 – 12,7%, понад 400 – 16% [40].

Наступним кроком удосконалення системи оплати праці та підвищення матеріальної зацікавленості селян була постанова ЦК КППС та Ради Міністрів СРСР від 6 березня 1956 р. про щомісячне авансування колгоспників [488]. У першій половині 1950-х рр. окремі колгоспи УРСР практикували нерегулярне авансування, однак цей механізм не був налагодженим. До того ж, як правило, у першій половині року сума авансу була мізерною [183, арк. 31]. З урахуванням розповсюдженої в колгоспах практики розподілу основної частини прибутків по трудоднях наприкінці господарського року, що безумовно негативно впливало на трудову дисципліну в артільях і позначалося на рівні розвитку колгоспів, з 1956 р. вводилося обов'язкове щомісячне авансування колгоспників [488, с. 288]. Відтепер селяни-колгоспники мали одержувати протягом року щомісяця авансом на трудодні не менше 25% грошових прибутків, фактично отриманих по всіх галузях господарства, і 50% грошей від контрактації, закупівель та обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції [488, с. 289]. Згідно з постановою, 14 тис. українських сільськогосподарських артільей розробили на загальних зборах колгоспників порядок і розміри авансування та додаткової оплати праці [859, с. 124]. У 1958 р. 80% колгоспів УРСР мали для цього грошові фонди, а 16% сільськогосподарських артільей, крім того, – фонди натурального авансування [859, с. 127].

Загалом система авансування колгоспників існувала в деяких господарствах і раніше. Як правило, основною формою авансування була грошова оплата. Продукти сільського господарства селяни починали одержувати з початком збирання врожаю. У січні проводили остаточний розрахунок із колгоспниками по трудових за минулий рік. Спочатку видавали перший аванс – за перший квартал, а далі щомісяця. Із переходом колгоспів на авансування необхідно було ретельніше планувати фінансове господарство, здійснювати повсякденний контроль за надходженням та витрачанням коштів, а також налагодити облік праці у бригадах та на фермах [581]. Отже, відбувалося урізноманітнення та ускладнення професійних обов'язків управлінського персоналу колгоспів та загалом збільшувалася роль загальних зборів у питаннях життєдіяльності артіль.

Утім, видача авансів проходила з великими труднощами, особливо в умовах недороду та природно-кліматичних катаклізмів. Так, у Тернопільській області 1956 р. лише третина колгоспів видала аванси на трудові, у Київській, Хмельницькій, Одеській, Дрогобицькій – близько 50%. У ряді господарств авансування проводилося несистематично. У Черкаській області в липні 1956 р. працю колгоспників авансували 92% колгоспів, а у вересні – лише 50%. Окремі артільні кошти, виділені для оплати праці колгоспників, витрачали не за призначенням [859, с. 126]. Із 1957 р. деякі колгоспи почали впроваджувати гарантовану, твердо визначену оплату праці. Зокрема, у січні того року таку систему апробував колгосп «Більшовик» Городоцького району Хмельницької області [859, с. 126].

Згідно з постановою ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР від 1963 р., було впорядковано штатну кількість та оплату праці адміністративно-управлінського й обслуговуючого персоналу колгоспів [457]. Загалом цей документ передбачав зміцнення господарств кваліфікованими кадрами, боротьбу з роздутими штатами. Усі колгоспи за площею сільськогосподарських угідь було поділено на вісім груп. Найбільша кількість адміністративно-управлінського та обслуговуючого персоналу припадала на колгоспи I групи – 25 осіб, найменша – VIII групи (15 осіб) [457, с. 7]. У виробничих бригадах і на фермах теж було передбачено управлінський та

обслуговуючий персонал, крім господарств, де площа сільськогосподарських угідь становила до 1500 га. Тут виробничі бригади взагалі не утворювалися [457, с. 9].

Щомісячна оплата праці бригадира і завфермою в колгоспах I групи з оплатою праці по трудоднях дорівнювалася 60 трудодням і 80 руб. грошової доплати, у колгоспах VIII групи – 35 трудодням та 45 руб. [457, с. 11]. Найбільшу оплату на місяць у трудоднях і грошовій доплаті одержував голова колгоспу, відповідно, I групи – 100-110 трудоднів, 130-140 руб. грошової доплати [457, с. 13].

Із метою підвищення матеріальної зацікавленості колгоспів і забезпечення рентабельного виробництва продукції тваринництва з 1 травня 1965 р. було введено надбавки до цін на продаж державі худоби. Для УРСР ціни було підвищено на 30% [467, с. 618]. Того ж року встановлено премії для колгоспів і радгоспів за продаж державі цукрових буряків понад план. У 1966 р. встановили грошові надбавки в розмірі 50% до діючих закупівельних цін за понадпланові закупки пшениці й жита, на просо, фуражний ячмінь, овес, кукурудзу і горох. Постанова ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР №372 від 1966 р. встановила першочерговість виділення коштів на оплату праці колгоспників при розподілі доходів у колгоспах. Було рекомендовано з 1 липня 1966 р. запровадити гарантовану оплату праці колгоспників грошми або натурою, виходячи з тарифних ставок відповідних категорій працівників радгоспів, провадити розрахунки з колгоспниками по гарантованій оплаті праці грошми не рідше одного разу на місяць і натурою відповідно до строків одержання продукції .

Таким чином, умови праці селянина у громадському виробництві напряму залежали від природно-кліматичних умов, спеціалізації господарств, механізації та електрифікації. В УРСР більшість колгоспників були задіяні в рослинництві, а саме – у рільництві. Умови праці тут відзначалися повільним упровадженням техніки у сільськогосподарське виробництво. Якщо на початку 1950-х рр. нестача новітньої техніки в колгоспах сприймалася селянами як наслідки війни, то вже у 1960-х рр. слабка матеріально-технічна база колективних господарств піддавалася постійній критиці рядових колгоспників і викликала відповідну реакцію – відмову багатьох представників молодшого покоління працювати на важких роботах у

колективних господарствах. Основна частина селян, переважно жінок, були залучені до тяжкої, малоефективної ручної фізичної праці. До того ж у громадських господарствах існувала окрема, досить складна система оплати праці. Протягом 1950–1960-х рр. в умовах цілеспрямованої боротьби за підвищення врожайності і зменшення собівартості продукції було впроваджено заходи, які мали стимулювати працю селянина в колгоспі. До них можна віднести введення обов'язкового мінімуму трудоднів, нарахування додаткової оплати праці, авансування, гарантовану зарплатню та ін. Однак з урахуванням того, що колективні господарства мали дуже багато зобов'язань перед державою, артілями та особисто колгоспниками, більшість колгоспів були не готові виконувати такі великі фінансові й матеріальні навантаження. Отже, складається враження, що система оплати праці в колгоспах від початку розраховувалася на те, щоб у кінцевому підсумку селянин працював задарма. У цілому умови, в яких перебували колективні господарства, система оплати праці в колгоспах унеможлилювали підвищення добробуту селянської родини й поліпшення її побуту за результатами роботи селян у громадських господарствах.

3.2. Оплата праці в колгоспах в структурі сукупного прибутку сільської родини

Структура доходів колгоспної родини передбачала кілька статей: надходження у грошовому та натуральному вигляді, нарахування на трудодні й за додатковою оплатою праці в колгоспах, робота в державних та кооперативних організаціях, кошти, виручені від присадибних господарств, а також продаж за контрактацією худоби та продуктів сільського господарства й мисливства, пенсії, інші грошові надходження від держави [55].

Виходячи з того, що більшу частину виробничого часу колгоспники витрачали на роботу у громадському господарстві, доцільно простежити результативність їхньої праці для бюджету родини. Тим більше, що протягом

1950–1960-х рр. державна політика була спрямована на зменшення ролі присадибних господарств у житті селян. Протягом зазначеного періоду проводилася статистика бюджетів робітників, службовців та колгоспників. У постанові Ради Міністрів СРСР від 1951 р. зазначалося, що обстеження бюджетів мало вестися по всіх сільськогосподарських районах [471, с. 670]. Бюджети колгоспників характеризували всі грошові та натуральні надходження родини: від колгоспу, присадибного господарства, від роботи на підприємствах та ін. Бюджети проводилися систематично протягом року і статистики не рідше двох разів на місяць відвідували родини. Сім'ї, в яких проводилося обстеження бюджетів, одержували по 12 руб. на місяць залежно від диференціації в республіках, краях та областях [471, с. 672].

Обстеженнями, починаючи з 1952 р., було охоплено колгоспників усіх сільськогосподарських зон УРСР, усього 5350 родин [72, арк. 44]. Області та кількість обстежених родин представлено в Додатку Б 1. Щоправда, у 1964 р. обстеженнями охопили й деякі господарства Закарпаття. Як бачимо, далеко не всі родини були задіяні в обстеженнях, однак Центральне статистичне управління виводило середньостатистичні показники прибутків та витрат у сільських родин сільськогосподарських регіонів республіки.

Протягом 1950–1960-х рр. працездатні чоловіки – члени артілі більшу частину свого виробничого часу витрачали саме на роботу в громадському виробництві (див. Додаток Б 2). У середньому по УРСР помітною була тенденція зменшення виробничого часу на роботу у громадському господарстві відповідно до загального витраченого виробничого часу (Додаток Б 3). При цьому зменшення було характерним для жінок. По сільськогосподарських областях відслідковуються невеликі відмінності у витратах часу на роботу в громадському господарстві (Додаток Б 4, Б 5). У 1961 р. відбулося помітне зменшення порівняно з попередніми роками витраченого у громадському виробництві часу за рахунок впровадження в агро виробництво засобів механізації [72, арк. 60]. Загалом у відсотковому відношенні на середину 1960-х рр. використаний фонд виробничого часу для працівників колгоспів у середньому складав 64,5%. Однак для чоловіків участь у

роботах у громадському господарстві порівняно з попередніми роками зроста, а у жінок – зменшилася. У середньому по республіці чоловіки на роботу в колгоспі витрачали 78% загального витраченого робочого часу, а жінки – 51%. Зростання часу на роботу в громадському господарстві, особливо для чоловіків, простежується в колгоспах Дніпропетровської, Миколаївської, Одеської, Харківської, Київської та Полтавської областей. Жінки-колгоспниці південних, а також Чернівецької областей віддавали понад 50% свого виробничого часу на роботу в громадському господарстві (Додаток Б 5) [89, арк. 53]. У 1955 р. найбільш високі показники витрати робочого часу на працю в колгоспах було зафіксовано в колгоспників південних областей – 187 днів, у центральних і північних – 173, західних – 161 день на одного наявного працездатного чоловіка, а по жінках, відповідно, 160, 134, 118 днів [56, арк. 48]. У 1964 р. зайнятість чоловіків на роботах у громадському виробництві в середньому по УРСР складала 227 днів на рік. При цьому першість залишалася за південними регіонами: у Дніпропетровській області – 259 днів, Миколаївській, Одеській – по 268. Така сама ситуація характерна для жінок. У середньому в 1964 р. 149 робочих днів припадало на роботу в колгоспі у Дніпропетровській області, де жінки працювали у громадському господарстві 201 день на рік, у Миколаївській – 194. В інших областях на роботу в громадському господарстві жінки витрачали значно менше часу [40, арк. 53].

Розподіл часу на працю у колгоспах в областях УРСР у 1964 р. свідчить, що найнижчим коефіцієнтом участі колгоспників у роботі громадського господарства відрізнялася Закарпатська область. Чоловіки віддавали 50% свого загального витраченого виробничого часу, а жінки – 22%.

Із часом серед обстежених родин помітною стає тенденція скорочення кількості їх членів і збільшення частки інвалідів та утриманців. У 1961 р. порівняно з 1953 р. зменшилася кількість членів обстежених родин на 8%. При цьому кількість працездатних членів родини майже не змінилася, однак частка підлітків зменшилася на 28%, а інвалідів, утриманців та старих – збільшилася на 29% [72, арк. 46-47]. Попри зміни у складі родини, з урахуванням того, що майже всі працездатні більшу частину свого часу віддавали роботі у

громадському господарстві, результативність цієї праці у формуванні бюджету сільської родини мала відігравати найпомітнішу роль.

На один трудовдень у 1953 р. у середньому по колгоспах УРСР видавали 1,85 руб. Найбільша оплата одного трудовдня припадала на Чернівецьку область – 2,97 руб., найменша на Тернопільську – 1,29 руб. Найбільшу кількість трудовднів у 1953 р. виробили колгоспники південних областей (Додаток Б 6) [40]. У західних регіонах ситуація була складнішою. Великим був відсоток працездатного населення, які не виробили у середньому на одного члена навіть 200 трудовднів. Наприклад, у Закарпатській області 38% чоловіків і 70% жінок у 1954 р. виробили до 200 трудовднів [40, арк. 316–327]. Тобто прибуток від колгоспу в таких родинах був невисоким. У цілому слід звернути увагу, що в колективних господарствах УРСР показники вироблених трудовднів та відданого на роботу в колгоспі часу відрізнялися, що говорить про значну диференціацію прибутків від колгоспів у домогосподарствах.

Дослідження бюджетів колгоспників свідчить, що в першій половині 1950-х рр. виробіток трудовднів на одне господарство збільшився. У 1952 р. середній річний показник становив 415 трудовднів, у 1953 р. він дорівнював 460, у 1954 р. – 477, а в 1955 р. – 536 трудовдням [74, арк. 2–11]. У 1955 р. грошові надходження від колгоспу на один трудовдень у середньому по УРСР складали 2,7 руб., а в попередньому 1954 р. – 2 руб. [56, арк. 14]. Оплата трудовдня по колгоспах республіки відрізнялася як розміром сум, так і кількістю натуральною продукцією. До того ж поповнення родинного бюджету від колгоспу залежало від кількості вироблених трудовднів. Особливо нестабільною у плані оплати за вироблені трудовдні була ситуація в першій половині 1950-х рр. Доволі часто оплата праці за трудовднями затримувалася на рік і більше. Прикладом служить ситуація з оплатою праці в колгоспі «Оборона країни» Краснолиманського району Сталінської області. На сесіях Олександрівської сільської ради неодноразово протягом 1951–1952 рр. розглядалося питання про накопичення грошових коштів для проведення розрахунку з колгоспниками за минулий рік. На 24 квітня 1951 р. сума заборгованості колгоспу селянам за

1950 р. складала 14 300 руб. Натомість у касі було 3000 руб. За висловленням голови колгоспу «взяти гроші ніде – тільки з дозволу райради та сільгоспвідділу можна продати свиней і велику рогату худобу й таким чином розрахуватися з колгоспниками за минулий рік і виконати план підписки на держпозики. Необхідно також на ринку продати деякі види сільськогосподарської продукції» [183, арк. 31]. Після відповідних рішень та дій правління колгоспу 21 травня 1951 р. зрештою розраховалося з колгоспниками за 1950 р. у сумі 15 000 руб., та авансувало за 1951 р. 2000 руб. При цьому першочергову роль на той час відігравало виконання зобов'язань за держпозикою на розвиток народного господарства. Отже, селяни внесли гроші готівкою 17 000 руб. і колгосп здав їх до ощадкаси. Розрахунок із селянами був формальним, оскільки колгоспники, одержавши гроші, віддали їх на сплату держпозики. На додаткову підписку держпозики колгосп не мав коштів, не було продуктів на продаж, не можна було продати худобу, оскільки не виконувався трирічний план щодо тваринництва. І, таким чином, населення села мало підписатися й виконати додаткову держпозику у сумі 6000 руб. [183, арк. 34]. Якщо врахувати, що колгоспники одержували заробітну плату за трудовні готівкою з колгоспу, а колгосп грошей не мав, то тягар лягав на плечі звичайних членів артiлі за рахунок їхніх присадибних господарств.

Ситуація в колгоспі не виправилася і в 1952 р. Під час 19-ї сесії сільради 21 березня 1952 р. голова колгоспу знову наголосив на тому, що господарство не має грошей для розрахунку з колгоспниками за 1951 р. і авансування за 1952 р. в сумі 10 500 руб. До того ж колгоспники були винні колгоспу 12 946 руб. Частка селян-боржників становила 50% від загальної кількості працездатних у господарстві [867, арк. 79]. У травні 1952 р. колгосп усе ще мав борги [183, арк. 80].

У таких випадках селяни шукали інші джерела та можливості заробітку. В одному з колгоспів Сумської області у 1954 р. із 713 працездатних членів артiлі 217 залишили колгосп і пішли працювати в інші місця. Причиною стало те, що колгосп в основному не розраховувався за вироблені трудовні. У 1953 р. не видали в рахунок оплати трудовнів понад 89 тис. руб., 3 тис. ц зерна [557, с. 7].

Протягом 1950–1960-х рр. відбулося збільшення прибутків у селянське господарство за результатами праці в колгоспі, однак порівняно з надходженнями в родинний бюджет від особистого присадибного господарства, вони займали стабільно другу позицію. У Додатку В 1 представлено частку надходжень родини колгоспника від колгоспу відповідно до сукупного прибутку. Протягом 1952–1964 рр. відбулося збільшення прибутку від колгоспу у загальному доході сільської родини. У 1952 р. за цим джерелом надійшло 33,9% загальної суми прибутку сімейного бюджету [56, арк. 15]. Однак у 1954 р. за цією статтею від колгоспу селяни отримали тільки 31%. Основною причиною були несприятливі природно-кліматичні умови і, як результат, нестача продукції сільського господарства для виконання державних планів та розрахунку по трудових днях. У 1955 р. 38,3% усього сукупного прибутку до родини колгоспника надійшло від громадського господарства. При цьому сукупний прибуток на одне господарство колгоспника складав у 1952 р. 9,5 тис. руб., а у 1955 р. – 11,6 тис. руб. [56, арк. 15].

Із 1956 р. прибутки колгоспників від громадського господарства порівняно з першою половиною 1950-х рр. збільшилися і дорівнювали 5,4 тис. руб. Частка прибутку від колгоспу в родинний бюджет знизилася до 36,6%, однак була значно вищою порівняно з 1954 р. Подібні зменшення надходжень до родинного бюджету з колгоспу фіксуються в 1960 р., що, напевно, пов'язувалося з несприятливими природно-кліматичними умовами, особливо на півдні республіки. У 1962 р. також відбулося деяке зменшення цієї статті доходу у загальному прибутку сільської родини. У 1964 р. вона отримала від колгоспу у середньому по УРСР 42,1% прибутку в родинний бюджет, однак такий результат аж ніяк не був еквівалентом витраченому в колгоспному виробництві часу й тим навантаженням, які доводилося виконувати сільським трудівникам під час робіт у громадському господарстві.

Прибуток від колгоспу по регіонах УРСР дещо відрізнявся. Безперечно, найбільші надходження мали селяни південних областей. У 1956 та 1964 рр. частка надходжень від колективного господарства у цілому була вищою у Дніпропетровській, Миколаївській, Одеській та Харківській областях (Додаток В 2). Це

характерно як для середини 1950-х рр., так і для 1964 р. Найменший показник надходжень до родинного бюджету демонстрували Закарпаття та Львівщина. У 1964 р. прибутки у сільську родину дорівнювали 1608 руб. (у цінах після грошової реформи 1961 р.), при цьому Україна займала четверте місце у СРСР після Білорусії (1779 руб.), Росії (1774 руб.) та Молдавії (1609 руб.) [59, арк. 4].

Структура доходу від колгоспу включала оплату по трудовнях грошима та натурою (продукція рослинництва, тваринництва). Прямі прибутки в родинний бюджет у грошовому еквіваленті надходили тільки від громадського господарства. Протягом 1950–1960-х рр. відбулося збільшення частки грошових надходжень від колгоспу. Так, у структурі всього прибутку з колгоспу у 1953 р. грошові надходження склали 28,5%, тобто основна частина оплати по трудовнях і додатковій оплаті поступала в родину в натуральному вигляді. У 1955 р. за цієї статтею до бюджету сільської родини надійшло 28,7% [56, арк. 15]. Грошових надходжень від колгоспу в селянську родину у 1956 р. зафіксовано 2172 руб., що складало 40% сукупного прибутку з колгоспу [55, арк. 9–10]. У подальшому відзначалася тенденція зростання грошових доходів від громадського господарства, що свідчило про певну зміну у структурі прибутку від колгоспу. Адже значна частка натуральної продукції від колгоспу спрямовувалася на потреби домашніх господарств: власне харчування родини та годівля худоби. У 1964 р. колгоспи у середньому видавали грошима 71,9%, а інша частина поступала в господарства колгоспників у вигляді натуральної продукції (Додаток В 3).

У розрізі областей можна бачити розбіжності у структурі прибутку сільської родини від колгоспу. Зокрема, 1956 р. частка грошових надходжень була більшою на Харківщині та Чернівеччині. Найменше грошей від колективного господарства отримувала колгоспна родина Одещини (Додаток В 4).

Загалом динаміка змін надходження грошей від оплати по трудовнях і додаткової оплати праці свідчила про поступове зростання частки цього джерела у сукупному грошовому прибутку сільської родини. У 1952 р. вона отримувала від колгоспу грошми тільки 16,9% всього грошового доходу. Це майже дорівнювало показнику 1940 р. (16,1%). У 1953–1954 рр. частка цієї статті доходу складала

близько 21%, у 1955 р. – уже 24% [56, арк. 24]. Грошові надходження від колгоспу у загальному сукупному грошовому доході родини в 1956 та 1957 рр. у середньому становили по УРСР 32% [66]. Наприкінці 1950-х рр. оплата праці від громадського господарства грішми помітно зростає. У 1958 р. частка грошових надходжень від колгоспу в сукупному грошовому доході становила 33,6%, а у 1959 р. – 36,3% [74]. Найбільш високі показники грошового прибутку в родинях колгоспників від громадського господарства простежуються у селян південних областей республіки. На Миколаївщині 1958 р. грошовий прибуток від колгоспу складав 41,7% від сукупного грошового прибутку сільської родини [70, арк. 8–9]. Порівняно з 1957 р. він зріс в 1,3 рази. Селяни Волині 1958 р. отримали від колгоспу 35,9% усього грошового прибутку родини, що свідчило про збільшення частки грошових надходжень у 8 разів порівняно з 1952 р. [70, арк. 40–46]. У Полтавській області в 1958 р. цей показник складав 34,3%. Порівняно з 1953 р. збільшення становило 1,4, а з 1957 р. – усього в 1,03 рази [70, арк. 88–93]. На Львівщині також відзначалася тенденція зростання грошових надходжень від колгоспу. У 1958 р. порівняно з 1953 р. вони збільшилися в 1,7 разів і становили 29,3% від усього прибутку сільської родини грішми [70, арк. 68–74]. І найменші показники демонструвала Вінницька область. У 1958 р. частка грошей, отриманих за оплату трудовдя, складала 26,3% від усіх грошових надходжень. Порівняно з 1953 р. грошові прибутки селянської родини від колгоспу збільшилися в 1,8 рази, однак в 1,03 рази зменшилися порівняно з 1957 р. [70, арк. 47–55].

Велику частку грошових надходжень до бюджету родини давав продаж натуральної продукції на ринку, здача та продаж худоби по контракції. Тобто, натуральна продукція сільського господарства продовжувала відігравати помітну роль у поповненні бюджету родини грішми.

Найбільший прибуток селянської родини від колгоспу мав місце в південному регіоні. У 1956 р. від праці в громадському господарстві селяни Дніпропетровської та Миколаївської областей отримали по 8,2 тис. руб., в Одеській – 7,5 тис. руб. [55, арк. 18–20, 27–28, 29–30]. Селянська родина Львівської області отримала від колгоспу 3 тис. руб., Чернігівської – 4,7 тис. руб. [55, арк. 38–39]. Прибуток від

колгоспу в родинях Харківщини дорівнював 6,7 тис. руб. Найменше відповідних надходжень було у Львівській, Київській, Волинській, Вінницькій областях [55, арк., 12–16, 22–24]. Прибуток від колгоспу в 1956 р. по областях УРСР, які підпадали під бюджетні обстеження й у цілому представляли всі природні та географічні зони, свідчив, що своє значення в результатах праці мала спеціалізація колективних господарств. Колгоспи південних територій, маючи спрямованість на вирощування зернової продукції і відповідно кращу забезпеченість технікою, володіли більшими можливостями формування фонду оплати праці селян.

У структурі доходів сільської родини в 1956 р. в обласному розрізі переважала натуральна продукція, здебільшого рослинництва (Додаток В 4). Грошові надходження незмінно займали другу позицію, і з урахуванням затримки оплати за трудовими у громадських господарствах колгоспне селянство мало розраховувати на власні земельні наділи та худобу. Тим більше, що продукція тваринництва не перевищувала 2,4% від загального прибутку родин колгоспників від громадського господарства. До того ж подібні показники від тваринництва була характерними для Полтавської та Дніпропетровської областей. Натомість в інших від громадського тваринництва сільська родина одержувала до 1,9%, а найменше на Волині – 0,76%.

Прибуток від рослинництва мав велике значення у структурі прибутків від колгоспу і значно перевищував надходження цього виду продукції у сукупному прибутку сільської родини від особистого підсобного господарства. В оплату трудових селяни отримували зерно, картоплю, овочі та фрукти, сіно, соломку, виноград, баштанні, ягідні культури. У цілому в господарствах набір натуральної продукції не надто відрізнявся. Протягом 1950–1960-х рр. відбулося зменшення частки продукції рослинництва у сукупному прибутку від колгоспу в бюджеті сільської родини (Додаток В 5). У 1953 р. в середньому по УРСР сільська родина отримувала 63% продукції рослинництва у загальному прибутку від колгоспу. За результатами аналізу зведених річних звітів колгоспів за 1953 р. у вигляді натуральної оплати колгоспникам видавали зерно, овочі, соломку і полову, сіно, картоплю. Набір натуральних продуктів південних областей, які видавалися на

трудодень, доповнювався молоком (Одеська, Херсонська, Кримська), виноградом, медом, соняшником, вином (Одеська), фруктами (Кримська), м'ясом, баштанними (Херсонська) [40]. Оплата трудодня натуральними продуктами в колективних господарствах відрізнялася за розмірами, однак набір її був в основному однаковим (Додаток В 6 та фото трудової книжки колгоспника). Надходження продукції рослинництва у 1956 р. дорівнювало близько 50% від усіх надходжень з колгоспу [55, арк. 9–10]. Найменше продукції рослинництва від колгоспу сільська родина отримувала на середину 1960-х рр.

У структурі продукції рослинництва, яку родина колгоспника одержувала від громадського господарства, переважало зерно. У 1952 р. на одне селянське господарство припадало 802 кг, у 1953 р. – 861 кг, у 1954 р. – 576 кг збіжжя. Найбільші надходження цього виду продукції протягом першої половини 1950-х рр. були в 1955 р. – 1110 кг [56, арк. 11]. Загалом до родин колгоспників зерно надходило як оплата за трудодні в колгоспі, від присадибного господарства та від купівлі у громадян або у фонді зустрічного продажу. Частка надходження зерна від колгоспу була високою. У 1954 р. 63,3% всього збіжжя родина одержувала від громадського господарства, у 1955 р. – 71,7% [56, арк. 12]. Зокрема, у Київській області 1952 р. від колгоспу в родину селянин поступило 60% усіх зернових надходжень. Протягом 1953–1954 рр. понад 63% всього сукупного зернового фонду родини було отримано з колективного господарства. У 1955 р. частка зерна з колгоспу становила 70% [65, арк. 12–29].

Ситуація по окремих регіонах УРСР залежала від урожайності зернових культур та ціни на ринках. Надходження зерна від колгоспу і присадибного господарства зросли в мешканців південних областей. У 1955 р. на одне господарство припадало 2111 кг, що у 2,6 рази перевищувало надходження цього виду продукції рослинництва 1954 р. У західних областях селяни отримували 703 кг на господарство, на 17% більше від попереднього року. В областях Полісся та Лісостепу надходження зерна від колгоспу складало 1151 кг, що на 62% перевищило 1954 р. [56, арк. 12]. У 1956 р. найбільше зерна від

колгоспу поступило в родини селян Дніпропетровщини – 47% від усього прибутку з колгоспу, найменше отримала родина у Харківській області.

Із часом надходження зернової продукції від колгоспів до родини колгоспника в оплату трудодня зменшилося. Зростання грошових доходів від колгоспу і зменшення обсягів натуральної продукції призвело до збільшення закупівель зернових у громадян і в колгоспі. У 1956 р. 76% до сукупного прибутку зерна було отримано родиною колгоспника як оплата за вироблені трудодні, у 1957 р. – 74% [66]. У 1959 р. від колгоспу в родину колгоспника надійшло 73,6% усіх зернових [55]. У 1961 р. надходження зернової продукції з колгоспу складало 65,5% [72, арк. 65]. Таким чином, збільшення доходів грішми в бюджет родини викликало необхідність купівлі зернової продукції, яка була вкрай потрібна для ведення особистого підсобного господарства.

У структурі натуральних надходжень від колгоспу на одну селянську родину протягом досліджуваного періоду певну роль відігравали такі продукти, як картопля, молоко, овочі, баштанні та ін. У 1954 р. від колгоспу селянська родина отримала 169 кг картоплі, у 1955 р. – 168 кг. Частка картоплі від колгоспу в усіх надходженнях цього продукту до родини колгоспника складала 9,8% у 1954 р. і 8,6% у 1955 р. [56, арк. 12]. При цьому у західних областях у зв'язку з поганим урожаєм картоплі її надходження до господарств колгоспників скоротилося з 3245 кг у 1954 р. до 2197 кг у 1955 р. Це негативно вплинуло на показники бюджету, оскільки продаж картоплі скоротився на 37% [56, арк. 13]. У 1956 р. у середньому кожна колгоспна родина отримувала 8,5% (203 кг на родину) картоплі від громадського господарства, а решта надходила від особистої присадибної ділянки [66]. При цьому у Вінницькій, Дніпропетровській та Харківській областях від колгоспу в домогосподарство надходило менше 1% картоплі. Селяни Волині отримували на трудодні 2,2% у загальному фонді картоплі в родині. Найбільші показники мала Київська область – 8,2%. На Харківщині, не зважаючи на невеликі обсяги надходження картоплі від колгоспу, був доволі високим прибуток її у загальному доході картоплі в домогосподарстві – 4,2% [55]. У 1957 р. від колгоспів в родини колгоспників надійшло 8% картоплі, у 1958 р. – 6,6% з обсягів загального

надходження картоплі [66; 68]. У Волинській області у 1958 р. родина селянина отримала 1,8% картоплі. В абсолютних цифрах порівняно з 1952 р. надходження картоплі зросло з 43 кг до 72 кг на родину [70, арк. 40–46]. Із часом воно зменшилося і складало у 1959 р. 4% від усього фонду картоплі в домогосподарстві [74]. На початку 1960-х рр. сільська родина отримала від колгоспу тільки 3,3% від загального надходження цього продукту до родини колгоспника [72, арк. 65]. Таким чином, частка картоплі в продукції рослинництва, яку селянська родина отримувала від колективного господарства, була стабільною, однак невисокою.

Як свідчить статистика бюджетів, у структурі натуральної продукції родини колгоспника від громадського господарства невеликі обсяги мали овочеві та баштанні культури. У другій половині 1950-х рр. їх надходження коливалося в межах 5–7% [66; 68]. У 1961 р. овочевих і баштанних в родину колгоспника надійшло 6,5% [72, арк. 65]. У загальному обсязі продуктів рослинництва, які отримувала сільська родина в другій половині 1950-х та на початку 1960-х рр. від колгоспу, показник овочевих і баштанних складав 2–3%.

У структурі натуральних надходжень від колективного господарства в оплату на трудодні своє значення мало сіно й солома, необхідні селянам для відгодівлі худоби. В оплату трудодня колгоспи забезпечували близько 50% від загального надходження сіна та соломи в домогосподарство. У сукупному прибутку від колгоспу в родину колгоспника цей вид надходжень змінювався по областях республіки. Наприклад, у 1956 р. на Вінниччині частка сіна й соломи дорівнювалася 2,8% від усієї продукції рослинництва, одержаної від колгоспу, а на Волині – 5,9%.

В оплату на трудодні колгоспники одержували фрукти, ягоди та виноград. Щоправда, частка їх у загальних надходженнях продукції рослинництва від колгоспу була доволі низькою – менше 1%. У сукупному прибутку ягідних та фруктових у родину колгоспника від громадського господарства і власного домогосподарства частка цього виду продукції складала у 1956 р. – 1,7%, у 1957 р. – 2,1%, у 1958 р. – 2,2% [66; 68]. У 1959 р. частка фруктових та ягідних від колгоспу у загальних надходженнях до домогосподарства збільшилася до 3,3% [61].

Таким чином, протягом другої половини 1950-х рр. чітко простежувалися зміни у структурі продукції рослинництва, яка надходила від колгоспу. Скоротилася частка зернових, овочевих і баштанних, картоплі. Збільшення у сукупному надходженні продуктів рослинництва від колгоспу характерно для кормів та фруктових і ягідних. Однак незмінно високі позиції у загальних надходженнях зернової продукції до родини мало зерно – понад 70%. Збільшилася частка сіна та соломи. Овочі й баштанні культури коливалися в межах 5–7%. Дещо зросли показники поповнення родини від колгоспу фруктовими та ягідними культурами. Обсяги картоплі у загальному надходженні до домогосподарства від колгоспу постійно зменшувалися.

Продукція тваринництва у загальному прибутку родини від колгоспу займала найнижчі позиції. Вона була представлена молоком, м'ясом, салом та яйцями. У середньому по УРСР дорівнювала: 1953 р. – 1,4%, 1956 р. – 1,7%, 1964 р. – 0,6% (Додаток В 5). Так само низькою була частка продукції тваринництва у загальних обсягах надходження цієї продукції в домогосподарства від колгоспу й особистого присадибного господарства. У 1961 р. колгоспна родина отримувала 1,4% продуктів тваринництва від колгоспу у загальному обсязі надходження цієї продукції до домогосподарства, а у 1964 р. – 1,1%.

У більшості господарств колгоспників у 1955 р. збільшилося надходження молока від колгоспу за трудодні і за додатковою оплатою. У південних областях у 8 разів порівняно з 1954 р., по Миколаївщині – у 17 разів. В основному за рахунок додаткової оплати в колгоспі. Це надало можливість продавати на колгоспних ринках залишок молокопродуктів. Окремі господарства за рахунок додаткової оплати праці отримали у 1955 р. від 2,5 тис. до 3,2 тис. л молока [56, арк. 14].

Загалом продукція тваринництва, яка надходила від колгоспу в домогосподарство, у загальному прибутку цього виду продукції складала малу частку. Наприклад, у другій половині 1950-х рр. надходження м'яса і сала не перевищувало 0,1%. Молока від колгоспу родина колгоспника отримувала до 3,7%. Причому характерною була тенденція зменшення надходження – у 1959 р. вже тільки 1,9%. Так само низьким відсотком відзначалося й надходження

яєць від громадського господарства – близько 1%. Динаміку зменшення представленості цих продуктів у загальному надходженні їх до домогосподарств колгоспника представлено в Додатку В 7.

Таким чином, родина колгоспника сама забезпечувала себе майже на 100% продукцією тваринництва, котра витрачалася як на власне споживання родини, так і на потреби відгодівлі худоби. Частка цієї продукції йшла на продаж в колгосп і на колгоспний ринок.

У структурі надходжень від колгоспу певну роль відігравав додатковий прибуток від купівлі продукції з фондів зустрічного продажу. Загалом показники були невисокими – на початку 1950-х рр. 7%, а вже протягом десятиліття скоротилися вдвічі (Додаток В 3).

Слід звернути увагу, що оплату з колгоспу селянська родина отримувала протягом року нерівномірно. З огляду на колгоспну специфіку гроші надходили наприкінці року – у другому півріччі. Для виправлення цієї ситуації практикувалася видача авансів. Однак це відбувалося в основному в другому півріччі, після нового врожаю, а в першому видача грошових авансів у рахунок трудоднів поточного року була мізерною. У Львівській області у середньому на одне господарство в першому півріччі 1954 р. було вироблено 157 трудоднів, на які видано 53 руб. і 7 кг зерна авансом, тобто 33 коп. і близько 0,05 кг зерна на трудодень. У другому півріччі на 212 вироблених трудоднів – 353 руб. і 286 кг зерна (1,66 руб. і 1,3 кг збіжжя на трудодень). Ненабагато ситуація покращилася у 1955 р. На вироблені 172 трудодні першого півріччя селянська родина отримала 97 руб. і 3 кг зерна, або 50 коп. на трудодень, а в другому – 239 руб. і 202 кг (1,1 руб. та 0,9 кг збіжжя на трудодень). Для порівняння: у Полтавській області 1954 р. родина колгоспника авансом отримала 236 руб. і 36 кг зерна, що дорівнювало 0,8 руб. і 0,1 кг збіжжя на трудодень. Наприкінці року домогосподарство одержало 1,1 руб. і 0,7 кг зерна на трудодень. У 1955 р. в першому півріччі селянська родина отримала 190 руб. авансом та 88 кг зерна, або 0,6 руб. і 0,3 кг на трудодень, а в другому – 670 руб. і 924 кг, або 1,8 руб. і 2,5 кг зерна на трудодень [56, арк. 26]. У цілому відзначимо нестабільність отримання авансів. Якщо у Львівській області

авансування колгоспників грішми помітно зросло з 13% у 1954 р до 28% у 1955 р., то на Полтавщині, навпаки, зменшилося – із 42% у 1954 р. до 22% у 1955 р.

Після 1956 р. сума, яка видавалася авансом, збільшилася. У 1957 р. в середньому по УРСР авансом колгоспники отримали 55% від загального надходження грошей у родину колгоспника від колективного господарства, у 1958 р. – 64% [66]. У 1959 р. частка авансування колгоспників дорівнювала 59% [68]. Тобто, у другій половині 1950-х рр. дещо покращилося забезпечення членів колективних господарств протягом усього виробничого року грішми.

Ще однією неофіційною статтею прибутків сільської родини були невраховані надходження з колективного господарства натуральної продукції. Факти крадіжок колгоспниками з місця роботи сільськогосподарської продукції загальновідомі. В умовах скрутного повсякдення, нестачі продуктів харчування для самої родини і для відгодівлі худоби селянин часто звертав увагу на колективно вирощену сільськогосподарську продукцію. Так, у скарзі мешканців колгоспу ім. Молотова Ульянівського району Сумської області міститься інформація, що селяни виносили з полів різну продукцію, наприклад початки кукурудзи, які залишилися з минулорічного врожаю [30, арк. 69]. Селяни згадують про існування так званих об'їзних, котрі стежили за полями й у випадку винесення продукції могли застосувати силу, навіть погрожували зброєю.

Результати бюджетних обстежень також свідчили про невраховані надходження до селянських родин сільськогосподарської продукції. У 1961 р. статистики бюджетів мали таку інформацію. Проте далеко не всі сільські родини погоджувалися на її надання. У середньому в господарства поступали невраховані зерно, картопля, овочі та баштанні, сіно й солома. Невраховані зернові продукти одержали 33% всіх родин, які дали згоду на таку інформацію. Причому кукурудза тут становила 24%. Овочеві та баштанні отримали 26% родин. Такими ж досить високими показниками характеризувалися сіно й солома. Усього 18% родин колгоспників отримували сіно з неофіційних джерел і 29% – солону [72, арк. 37]. У відсотковому відношенні з усіх надходжень сільської родини серед неврахованої продукції більше було представлено кукурудзу – 8%, сіно – 13%, солону – 18% та

силос – 57%. Напевно, це пов'язувалося з тим, що колгоспи та особисте присадибне господарство не забезпечували потрібну норму цих культур для домогосподарства. Більше за все сільські родини невраховано брали сіно, солому, силос та кормові коренеплоди (Додаток Г 1). При цьому по багатьох продуктах першість була за Миколаївською областю [72, арк. 38]. Порівняно з 1956 р. кількість невраховано одержаної продукції сільського господарства у 1961 р. збільшилася. Вона поступала у вигляді кормів для худоби, овочів і баштанних, картоплі [72, арк. 39]. При цьому прибуток неврахованої продукції в родинях колгоспників відрізнявся залежно від видачі на трудовень натуральної продукції (Додаток Г 3) [72, арк. 40].

Як правило, невраховані прибутки були більшими в господарствах колгоспників, де видача цих натуральних продуктів на трудовень не проводилася або здійснювалася в менших обсягах (виняток – сіно). Більші надходження були в господарствах із більшою видачею цієї натуральної продукції на трудовень. В основному це Волинь, де за наявності значних видач на трудовень колгоспники більше брали сіна невраховано.

На розміри неврахованих надходжень сільськогосподарської продукції впливала кількість витраченої колгоспниками праці і рівень її оплати. Там, де була більша трудова активність і вища оплата праці, колгоспники більше отримували грошей і сільськогосподарських продуктів, і менше брали самовільно [72, арк. 41].

У загальній кількості неврахованих надходжень сільськогосподарської продукції за 1961 р. більша питома вага припадала на родини колгоспників, у складі яких були працівники ферм або зайняті на перевезенні та збереженні колгоспної продукції [72, арк. 41]. У 1961 р. колгоспники свідчили про невраховані надходження в родину в 3370 з 5350 обстежених родин, тобто у 63% [72, арк. 36].

Таким чином, відбулися суттєві зміни в оплаті праці селян за роботу у громадських господарствах. У середньому по УРСР та в областях відбулося збільшення надходжень у родинний бюджет від колективного господарства. Загалом на середину 1960-х рр. ця стаття сукупного прибутку родини складала 42,1%, що порівняно з початком 1950-х рр. свідчило про позитивну динаміку. Зміни торкнулися структури надходжень від колгоспу. Уже на початку 1960-х рр. у

сукупному прибутку від колективних господарств своє значення мав грошовий фактор. Із часом суми грошей, які надходили в родину колгоспника від колективного господарства, становили понад 70%. Це сприяло задоволенню матеріальних і духовних потреб селян, адже менше було фізичних затрат на продаж натуральної продукції на колгоспному ринку. Протягом десятиліття значно зменшилася питома вага натуральної продукції в оплаті трудоводня. Стабільно високу позицію в усіх надходженнях натуральної продукції займали зернові продукти. Збіжжя домогосподарства колгоспників одержували як правило від колективних господарств. Загалом зменшення надходження зерна компенсувалося його купівлею в колгоспі або у громадян. Стабільно низький відсоток у сукупному прибутку від колгоспу займала продукція овочівництва, картопля, а також продукти тваринництва. Доволі велику частку представляли корми для худоби. Зменшення натуральної продукції в оплаті трудоводня викликало необхідність додаткової її купівлі або, як стверджують статистичні звіти бюджетів колгоспників, призводило до «отримання» натуральної продукції неофіційними шляхами.

З одного боку, повсякденне життя українських селян поліпшувалося, більш-менш справедливо оцінювалися витрачені зусилля та час. З іншого, дуже повільно змінювалася частка надходжень від колгоспу у структурі бюджету селянської родини. Тоді як селянин більшість свого виробничого часу витрачав на роботу в колгоспі, частка доходу до родинного бюджету від громадського господарства навіть у 1961 р. не перевищувала 40%. У більшості господарств прибутки від колгоспу, незважаючи на різні оцінки трудоводня в рублях по регіонах УРСР, були мізерними та ніяк не могли задовольнити потреб селянської родини. Український селянин у своєму повсякденному житті не розраховував на адекватну витраченому часу і зусиллям оплату праці в колгоспах й паралельно працював у власному присадибному господарстві.

3.3. Особисте присадибне господарство

Статутні вимоги віддавали перевагу суспільно корисній громадській праці. Від їх виконання безпосередньо залежав добробут селянської родини і можливості

користування особистим присадибним господарством. Оскільки результати роботи в колгоспах не відповідали вкладеним зусиллям, витраченому часу і трудомісткій праці, українська колгоспна родина паралельно займалася індивідуальною працею в особистих присадибних господарствах.

З урахуванням того, що сукупний прибуток колгоспної родини перш за все складався з надходжень від колгоспу щодо оплати за трудові й додаткової оплати, а також прибутку від роботи в особистому присадибному господарстві, доцільним є вивчення ролі особистих присадибних господарств у поповненні бюджету родини колгоспного селянина.

Після організації колгоспів поряд з основною колгоспно-кооперативною формою власності на селі існувала ще одна, значно менша за фактичним обсягом засобів виробництва і розмірами землі, поголів'ям худоби, – особиста власність, підсобне господарство або колгоспний двір [651, с. 61]. Членами колгоспного двору вважалися як всі присутні учасники (включаючи малолітніх та старих), так і тимчасово працюючі на заробітках.

У повоєнний час в УРСР відбувалося зменшення колгоспних дворів. Якщо в першій половині 1950-х рр. їх кількість коливалась у межах 5,5 млн одиниць, то вже у 1969 р. цей показник складав 5,1 млн [509, с. 283; 507, с. 292]. Отже, у процесі перманентного «розселянювання» села відбувалося поступове скорочення особистих господарств, зменшувалася кількість членів родини, наявних членів родини, жінок, підлітків та дітей.

В умовах суворої регламентації ОПГ колгоспним статутом не передбачалися можливості укрупнення колгоспного двору. Навпаки, у деяких родинах відбувалося своєрідне дроблення в результаті виділення в окремі господарства дорослих дітей. Однак цей процес торкався лише сфери знарядь праці, частини худоби та предметів домашнього вжитку, тільки не землі. Кожна молода родина, дорослі члени якої працювали в колгоспі, мала право на додаткову землю під присадибне господарство з фонду покинутих колишніми господарями. Подібним чином відбувалося деяке збільшення колгоспних дворів, що ніяк не перекривало значно більший масштаб відтоку родин колгоспників із села.

Основними ознаками особистого підсобного господарства є родина і спільна праця всіх її членів з ведення сільського господарства. Оскільки дієдатна частина родини (батьки, дорослі діти) більшу частину виробничого часу працювали в колгоспі, усі інші, включаючи підлітків, у міру своїх можливостей виконували частину загальних робіт на городі, у саду, із догляду за тваринами тощо. Кооперація у веденні господарства в межах родини природно поєднувалася з сумісним споживанням та розподілом виробленого продукту. Не останню роль тут відігравали здатності членів родини організувати працю і розподіляти обов'язки.

При цьому підлітки на селі, формально не одержуючи заробітної платні або пенсії (стипендії), не були повними утриманцями, оскільки вони брали участь у роботі в особистому присадибному господарстві. У селянській родині діти з малих років залучалися до трудової діяльності: пасли худобу, допомагали косити траву, носили воду, брали участь у сапанні, зборі овочів, фруктів, ягід та ін.

Усі роботи в господарстві, виключаючи деяку частину присадибного наділу, який обробляли за допомогою техніки колгоспів та МТС, виконувалися вручну. Оскільки господарство колгоспного двору мало підсобний характер, у ньому допускалося використання лише найпримітивніших знарядь праці – лопат, вил, граблів тощо. Надзвичайно великими були витрати фізичної праці в городництві – на поливі, сапанні, внесенні органічних і мінеральних добрив, вирощуванні і садінні розсади, переробці продукції та ін. У тваринництві найбільш трудомістким був догляд за коровами.

В особистому господарстві використовувалася праця тих членів родини, які відповідно до віку (молодого або старого) не могли працювати в колгоспі. Неабияку роль в ОПГ відігравали молоді й багатодітні жінки, котрі доглядали дітей і не могли регулярно брати участь у роботах колективних господарств.

Матеріали бюджетних обстежень колгоспників свідчать, що підсобне господарство велося зусиллями головним чином жінок. Чоловіки у 1952–1955 рр. у середньому витрачали 8–10% річного бюджету робочого часу на підсобне господарство, тоді як жінки – 32–34% [56, арк. 10]. Робочий час усіх членів родини в особистому господарстві у 1952 р. становив 29,2%, у 1958 р. – 33,5%,

у 1961 р. – 34,3% [72, арк. 60]. Як бачимо, частка часу на роботу в ОПГ відповідно до загально витраченого робочого часу протягом 1950–1960-х рр. хоч і повільно, однак збільшувалася.

Безперечно, при визначенні витрат у присадибному господарстві, крім робочого часу, слід ураховувати й вільний час, тобто години після роботи у громадському виробництві. Фактично витрати на ведення підсобного господарства колгоспною родиною були значно більшими, адже пов'язувалися з реалізацією надлишків продукції колгоспного двору на ринку.

Такий складний механізм, як підсобне господарство селянської родини, включав виконання щоденних традиційно чоловічих операцій, таких, як будівництво, ремонт житла, господарських будівель, реманенту тощо. На ці види робіт чоловіки витрачали чимало робочого часу.

Розвиток господарства колгоспної родини був тісно пов'язаний із громадським колгоспним виробництвом. Це – засоби й умови виробництва, тяглова сила, транспорт, корми для худоби та ін. З одного боку, скасовувалися деякі додаткові клопоти, спрощувалося ведення підсобного господарства. З іншого боку, селянське господарство не було економічно самостійним.

Характеризуючи ОПГ і його частку в сукупному прибутку селянської родини, відзначимо, що найважливішою умовою права колгоспників на особистий земельний наділ була праця у громадському виробництві. Примірний Статут сільськогосподарської артілі 1935 р. надав у користування родини (колгоспного двору) присадибний наділ (не враховуючи землі під житловими будівлями), господарські будівлі, сад, город розміром від 0,25 га до 0,5 га залежно від місцевих умов [492, с. 520]. Кількість свійських тварин в особистому користування колгоспників також обмежувалася відповідно до регіону. У розпорядженні колгоспного двору була одна корова, до двох голів молодняка великої рогатої худоби, одна – дві свиноматки з приплодом (у поліських районах Чернігівської та Київської областей дозволялося мати дві – три корови і молодняк, дві – три свиноматки з приплодом), до десяти овець і кіз разом, необмежену кількість птиці, кролів та до двадцяти вуликів [492, с. 521]. У середньому по УРСР у 1955 р. на одне

господарство припадало 0,4 га землі [509, с. 100, 102–103]. Розмір присадибної ділянки не перевищував 0,6 га. У 1956 р. було внесено уточнення до Статуту сільськогосподарської артiлі. Розглядалися питання про порядок надiлення землею, розміри присадибних ділянок, кількість тварин в особистому користуванні колгоспників, використання колгоспних пасовищ, визначення мінімуму трудоднів тощо [489, с. 292]. Із цього часу розмір присадибного надiлу залежав від міри участі у громадській суспiльно-корисній праці. Господарствам, які не виробляли встановленого мінімуму трудоднів або не виконували елементарних обов'язків членів артiлі (не брали участь в роботі колгоспу), загрожував перегляд розміру земельного надiлу і взагалі можливості користування ним. Надалі відбувалося зменшення розміру присадибних ділянок, що відповідало генеральній лінії партії на згортання присадибного господарства [677, с. 207].

Протягом десятиліття простежуються зміни як загальної площі землекористування, так і структури посівів на присадибних надiлах. У 1955 р. у землекористуванні селян перебувало 2387,5 тис. га землі, а на 1 листопада 1964 р. – 1991,2 тис. га [509, с. 102–103; 506, с. 172].

Протягом 1950–1960-х рр. відбулися зміни як розмірів присадибних ділянок, так і площі під окремі сільськогосподарські культури. Уточнення розмірів земельних надiлів домогосподарств було пов'язане з рішенням уряду в 1955 р. про необхідність обміру присадибних ділянок і у випадку виявлення лишків землі передачі їх колективним господарствам. У 1956 р. знову повернулися до цього питання [677, с. 206]. В подальшому селянські надiли скоротилися внаслідок постанови від 1961 р. про стан присадибного землекористування колгоспних дворів. Після цього відбулося чергове зменшення присадибних ділянок колгоспників [677, с. 207].

У 1956 р. порівняно з 1955 р. зменшилася посівна площа в домогосподарствах у зв'язку з проведенням уточнення розмірів надiлів колгоспників Вінницької області. Таке ж упорядкування земельних надiлів відбулося і на Волині. Щоправда, тут було помітним деяке збільшення розмірів присадибних господарств з огляду на врахування додаткових посівів у лісі й

полі понад установлені норми [64, арк. 5]. У Полтавській області у 1956 р. порівняно з 1955 р. зменшення площі присадибних ділянок було пов'язане зі змінами відповідно до нового Статуту сільськогосподарської артілі. По ряду колгоспів Харківщини зменшилися площі присадибних господарств унаслідок рішень загальних зборів колгоспників. Деякі наділи було відрізано [64, арк. 22]. Такі землі не завжди включалися в господарський обіг, часто вони залишалися покинутими, заростаючи бур'яном.

Зменшення посівної площі у зв'язку з уточненням та впорядкуванням присадибних ділянок колгоспників у 1956 р. вплинуло на зміни у структурі посівів. Остання також визначалася споживанням колгоспної родини та потребами домогосподарства, і залежала від того, яка продукція та в якій кількості видавалася в колгоспі на трудодні. Звичайно, велику роль відігравали природно-кліматичні умови щодо вирощування сільськогосподарських культур. Землі під сільгоспугіддя у 1955 р. складали 90,7% землі у загальному землекористуванні селян. Із них 91% – оранка, 2,5% – сіножаті, 0,07% – вигони й пасовища [509, 102–103]. У 1960 р. 92% у загальному землекористуванні селян було виділено під орні землі, сади, виноградники та ягідники. Більшість, 90%, становила оранка [505, с. 127]. Наприкінці 1964 р. 95,5% всієї землі в землекористуванні селян перебувало під сільськогосподарськими угіддями, а орні землі складали вже 88% [506, с. 172]. Таким чином, структура присадибних посівів колгоспників змінювалася залежно від необхідності вирощування сільськогосподарської продукції та відповідної політики щодо присадибних господарств.

Так, у Вінницькій області у 1956 р. було зафіксовано зменшення площі під виноград у зв'язку з сильними морозами і загибеллю рослин. На Полтавщині площі під посів зменшилися у зв'язку із будівництвом жител та інших підсобних приміщень [64, арк. 19]. У 1956 р. зменшилася площа посіву під зернові, бобові у зв'язку з загибеллю озимих культур. Своєю чергою, відбулося деяке збільшення посіву під картоплю, овочеві, баштанні та інші культури. Зменшилася кількість плодово-ягідних дерев, що, напевно, було пов'язане не тільки зі складними природно-кліматичними умовами, а також вплинула акція переселення у зв'язку зі

створенням Кременчуцького водосховища. У Харківській області також відзначалося зменшення кількості фруктових дерев.

Як правило, у присадибному господарстві висаджували зернові й бобові, а також кукурудзу, льон, коноплю, тютюн, махорку, картоплю, овочеві та баштанні, кормові коренеплоди. Частину власного наділу селянська родина відводила під плодові дерева, виноград, ягідні культури [64, арк. 2].

Бюджетні обстеження присадибних посівів під урожай 1956 р. показали, що 0,2% з 5014 господарств узагалі не мали посівів. Більшість землі під сільськогосподарські угіддя було відведено під картоплю, зернові та бобові культури. У садах росли вишні, черешні, айва, сливи, персикові та абрикосові дерева. Вирощували горіхи (волоський, мигдаль, фундук, фісташки). З ягідних – малина, полуниця, виноград тощо. Із числа обстежених 3596 (або 71%) узагалі не мали плодово-ягідних насаджень [64, арк. 28].

Протягом першої половини 1950-х рр. селянська родина віддавала перевагу вирощуванню на власних ділянках картоплі. Причому кількість землі під цю культуру коливалася в межах близько 900 тис. га [509, с. 347]. Велика площа під картоплю була виділена в господарствах центральних областей республіки, а саме в Київській, Черкаській, Чернігівській, Житомирській, Вінницькій, Хмельницькій, Сумській. На півдні і сході УРСР у господарствах колгоспників картопля займала значно менші площі. У середньому на кожне присадибне господарство припадало 0,17 га землі під картоплю, що складало понад 40% всього земельного наділу. У 1961 р. з 3684 кв. м усього посіву 1946 кв. м припадало на картоплю, що становило 52,8% всієї площі посіву присадибного господарства [72, арк. 66]. При цьому ділянки, відведені під картоплю, у домогосподарствах зростали. У 1953 р. питома вага картоплі у всій площі посіву складала 46%.

Ділянки під зернові й бобові в домогосподарствах протягом десятиліття скоротилася. У 1953 р. на одне господарство приходилося 1456 кв. м посіву зернових, у 1956 р. – 1277 кв. м, у 1960 р. – 990 кв. м і у 1961 р. – 961 кв. м. У 1953 р. 39,5% усієї площі посіву в домогосподарстві приходилося під зернові, у тому числі під кукурудзу – 625 кв. м, або 42% від усієї площі зернових. У 1960 р. 47,4%

зернових площ відводилося під кукурудзу, у 1961 р. – 43%. Загалом у 1961 р. всього 26% всієї площі посіву відводилося під зернові. Напевно, це залежало від того, що колгоспи в основному забезпечували селян зерном на трудовні [72, арк. 437; 64, арк. 2]. Із часом, коли в домогосподарства від колгоспу здебільшого надходили гроші, селяни більше купували цієї продукції. Наприклад, уже 1956 р. зменшилася кількість посіву під зернові у Дніпропетровській області, що було пов'язане з надходженням від колгоспу зерна на трудовні в достатній кількості [64, арк. 7]. Для вирощування зернових на великій площі в домогосподарствах потрібні були принаймні коні, техніка. Результати бюджетних обстежень за 1965 і 1966 рр. показують кількість продуктів від особистого присадибного господарства по УРСР і доводять, що зернові культури (жито, пшеницю, овес, ячмінь, кукурудзу на зерно) в основному сіяли в більшій чи меншій мірі по всіх областях. Винятком була тільки Миколаївська область і подекуди Одеська. Так, на Миколаївщині серед продуктів від особистого присадибного господарства взагалі було відсутнє жито, овес, ячмінь. В Одеській області не сіяли овес [88; 90].

Помітно зросла площа наділу під овочеві та баштанні. У 1961 р. 9,7% (358 кв. м) площі під сільськогосподарські культури відводили під овочі, баштанні та коренеплоди. Так само відзначається збільшення плодово-ягідних насаджень і виноградників у домогосподарствах. Якщо 1953 р. у середньому на одне господарство приходилося 10, то 1961 р. – 13 плодових насаджень. Виноградники збільшилися у відповідні роки з 3 до 42 кущів на домогосподарство.

Окрему галузь домогосподарств становило тваринництво. Утримання худоби забирало у селян час, гроші й сільськогосподарську продукцію. Тваринництво забезпечувало колгоспну родину високоякісними продуктами харчування та давало можливість продавати їх на ринку, поліпшуючи забезпечення родини грошми. Протягом 1950–1960-х рр. поголів'я худоби в домогосподарствах колгоспників постійно змінювалося.

У середньому по УРСР у 1955 р. на одне господарство припадало 0,5 корів, 0,8 свиней, 0,46 овець та кіз [509, с. 349–352]. Порівняно з 1952 р. кількість тварин в особистій власності колгоспників збільшилася: великої рогатої худоби – на 19%, у

тому числі на 10% корів, на 38% зростає кількість свиней, домашньої птиці – на 29% [56, арк. 11]. У 1958 р. за результатами бюджетних обстежень на один колгоспний двір приходилося у середньому 1,1 голови великої рогатої худоби, з них 0,6 корів, 1,5 – свиней, 0,27 – овець та кіз, 15,9 одиниць домашньої птиці [66]. На початок 1961 р. у середньому в домашньому господарстві колгоспників нараховувалося 0,82 ВРХ, у тому числі 0,5 корів, 1,5 – свиней, 0,23 – овець та кіз, 15,7 – птиці [72, арк. 68]. У 1961 р., порівняно з 1958 р., кількість великої рогатої худоби в особистій власності колгоспників скоротилася на 23%, у тому числі корів – на 19% [72, арк. 68]. Поголів'я великої рогатої худоби, свиней та домашньої птиці протягом досліджуваного періоду змінювалося залежно від державної політики щодо особистих присадибних господарств, спрямованої на поступову їх ліквідацію. У 1963 р. було ухвалено сумнозвісну постанову про норми утримання худоби в особистій власності колгоспників та про громадській податок із громадян – власників худоби, які не займаються суспільно-корисною працею, та з громадян, що утримують худобу з метою особистого збагачення [453]. Наслідком стало чергове скорочення поголів'я в особистій власності колгоспників: корів – на 9%, свиней – на 20%, овець і кіз – на 53,3% [677, с. 208]. Така політика центрального та республіканського керівництва пояснювалася тим, що присадибне господарство забиравало у членів колгоспів виробничий час. До подібних висновків доходили статистики бюджетів колгоспних родин. Додаток Б 3 свідчить, що протягом десятиліття витрати часу всіма членами родини на роботу в особистому присадибному господарстві зросли з 29,2% у 1953 р. до 34,3% у 1961 р. [72, арк. 60].

Прибуток від особистого присадибного господарства був найвищим у загальному сукупному прибутку сільської родини. Порівняно з 1952 р. цей показник дещо знизився, однак усе одно перевищував прибуток від інших джерел поповнення родинного бюджету. У 1952 р. колгоспна родина отримала від присадибного господарства 50% усього прибутку, а в 1964 р. – близько 45%. Додаток Д 1 демонструє, як змінювалася частка доходу від присадибного господарства у прибутках колгоспної родини протягом десятиліття.

Причому питома вага прибутків від домогосподарства була різною. Високим був дохід у родинях Вінницької, Волинської, Львівської, Київської, Закарпатської та Чернігівської областей. Значно менший показник надходжень у сільську родину від домогосподарства відзначався на Миколаївщині та Одещині. При цьому він підраховувався з розрахунку чистої продукції, тобто за відрахуванням із загального сукупного прибутку від домогосподарства матеріальних витрат на виробництво, корми, збіжжя та ін.

Структура прибутку від присадибного господарства включала продукцію рослинництва і тваринництва. Причому частка продукції рослинництва у сукупному прибутку від господарства була стабільно меншою. У 1961 р. від худоби, приплоду сільська родина отримала 56,1% усього сукупного прибутку від домогосподарства, у 1964 р. – 49,5% [89, арк. 7].

До продукції рослинництва входило все, що вирощували на присадибному наділі: зерно, картопля, овочеві та баштанні культури, сіно, солома, фрукти, ягоди, виноград. Свою роль у структурі прибутку від домогосподарства відігравали зернові. Кількість виданого на оплату трудодня зерна не завжди покривала потреби селянської родини у хлібі, зерні, крупах. У 1952 р. з присадибного господарства родина отримала 233 кг зерна, у несприятливому 1954 р. – 153 кг, що складало 16,8% у структурі сукупних надходжень зерна від колгоспу та від ОПГ, у 1955 р. – 283 кг (25,4% усіх надходжень зерна) [56, арк. 11].

У 1956 р. з домогосподарства селянська родина отримала 205 кг зерна. У 1957 р. надходження зерна з присадибного господарства дорівнювало 15,6% (159 кг) сукупного зернового прибутку, у 1958 р. – 20,5% (224 кг) всіх надходжень зерна [66; 68]. У 1961 р. у селянське господарство надійшло 193 кг зерна, що становило 17,7% всіх прибутків збіжжя від колективного і присадибного господарств [72, арк. 65]. Надходження зерна з присадибного господарства коливалося в межах 150-280 кг і залежало від врожайності та природно-кліматичних умов. Питому вагу зернової продукції від домогосподарства показано в Додатку Д 2. У цілому частка зернової продукції у всьому прибутку від присадибного господарства протягом десятиліття зменшилася. У 1961 р. вона становила лише 3% до всього прибутку з

домогосподарства. Однак у загальному прибутку від рослинництва питома вага зернової продукції була доволі високою. У 1952 р. 10,2% від усієї продукції присадибного рослинництва надходило зерном. У 1953 р. – 8,9%, у 1954 р. – 7,01% і у 1955 р. – 10,1%. У другій половині 1950-х рр. надходження зерна від особистого присадибного господарства в абсолютних цифрах (кг) порівняно з 1952 р. скоротилося. Однак по областях УРСР показники відрізнялися. У 1952 р. селянська родина Волині отримала 117 кг зерна від присадибного господарства, що складало 3,5% від усієї продукції рослинництва в домогосподарстві. У 1958 р. – 185 кг, або 3,6%. У 1956 р. вартість зернової продукції від присадибного рослинництва у Харківській області складала 6,5%, Вінницькій – 8,9%, Волинській – 7,5%, Дніпропетровській – 13,8%, Київській – 9,02%. Такі доволі низькі показники зернових культур від особистого присадибного господарства напевно пов'язані з тим, що більшість їх отримували від колгоспу на трудовні та з додаткової оплати праці. Щоправда в подальшому селянська родина збільшила купівлю зернових у зв'язку зі зростанням оплати праці в колгоспі грошми.

Значна питома вага серед продуктів рослинництва належала картоплі. Найменше її з присадибного господарства колгоспний двір отримав у складному 1954 р. У середньому 1452 кг (84,8% надходжень картоплі від колгоспу й від ОПГ) проти 1695 кг у 1955 р. (87%) [356, арк. 11]. Із часом питома вага прибутків від рослинництва в бюджеті селянської родини змінилася (Додаток Д 2). При цьому частка надходжень від вирощування картоплі залишалася незмінно високою. У 1953 р. вартість продуктів рослинництва складала 37,5% усіх надходжень із присадибного господарства, із них 69% – картопля. У другій половині 1950-х рр. надходження картоплі від присадибного господарства в абсолютних цифрах збільшилося. У 1956 р. – 2171 кг, у 1957 р. – 2061 кг, у 1958 р. – 2114 кг, у 1959 р. – 1756 кг, у 1961 р. – 2134 кг на одне господарство. Картопля продовжувала мати високу частку в загальних прибутках продукції рослинництва від особистого підсобного господарства. У 1958 р. частка її у загальних обсягах надходження продукції рослинництва від домогосподарства дещо знизилася порівняно з 1952 і 1953 рр., однак становила 54,6% від усієї продукції

рослинництва з особистого присадибного господарства. У 1961 р. загальна частка надходжень від рослинництва складала 41,6% у сукупному прибутку від особистого підсобного господарства, із них 46,1% належало картоплі, що становило 119 руб. на родину в цінах 1961 р. [72, арк. 62]. Утім, залежно від природно-кліматичних умов у регіонах республіки, домогосподарства отримували різну кількість картоплі. У 1956 р. у Харківській області прибуток колгоспної родини від продуктів рослинництва дорівнював 37,05% від усього прибутку з особистого підсобного господарства, із них 30,1% належало картоплі. Родина Вінниччини у загальному прибутку від домогосподарства 46,5% отримала від рослинництва, із них 38,8% за рахунок картоплі. На Волині прибуток від присадибного рослинництва дорівнював 41,4%, з яких майже 49% надійшло від вирощування картоплі. У Дніпропетровській області надходження продукції рослинництва в загальних прибутках особистого підсобного господарства складало 31,2%, з яких 20% належало картоплі. Сільська родина Київщини отримала 46,3% в сукупному прибутку від домогосподарства від рослинництва, з яких 40,9% дала картопля. Наприклад, у середньому по УРСР у 1952 р. від присадибного господарства родина отримала 1573 кг картоплі. Однак у Волинській області колгоспна родина одержала 2775 кг від домогосподарства, а в 1958 р. – 3738 кг. Отже, селянські господарства протягом 1950–1960-х рр. у загальному виробництві продукції рослинництва надавали перевагу вирощуванню картоплі – для харчування людей і тварин, на продаж, для насіння. Наприклад, із картоплі робили крохмаль, який продавали на ринку. Звісно, що її вирощування на присадибній ділянці вимагало від родини фізичних затрат. Весною, як правило, за допомогою звичайної лопати її висаджували, пізніше сапкою підгортали і в останньому місяці літа або у вересні знову ж лопатами викопували.

У структурі продукції рослинництва важливе місце належало овочевим та баштанним культурам. У середньому протягом 1952–1955 рр. на селянський присадибний наділ припадало 0,11 га посівів цих культур [509, с. 102–103] Як свідчить статистика цього періоду, надходження овочів та баштанних від присадибного господарства з кожним роком зростало. У 1952 р. на одне

господарство приходилося 324 кг овочів, у 1953 р. – 372 кг, у 1954 р. – 308 кг, у 1955 р. 452 кг. Баштанні культури також зростали в загальному надходженні продукції рослинництва від домогосподарства [56, арк. 11]. Питома вага овочевих і баштанних у загальних обсягах надходжень від домогосподарства протягом десятиліття дорівнювала 11–13%, що залежало перш за все від природно-кліматичних умов (Додаток Д 2). У 1955 р. родина селянина в середньому по республіці отримала 818 кг овочів та баштанних [56, арк. 11]. У 1961 р. від ОПГ надійшло 714 кг, що складало 93,4% надходжень від колгоспу й ОПГ [72, арк. 64]. В обласному розрізі простежується певна різниця щодо вирощування та прибутковості цієї продукції в загальних надходженнях від особистого підсобного господарства. У Волинській області у 1958 р. надходження овочів та баштанних від домогосподарства складало 1130 кг на родину. Що порівняно з 1952 р. значно зросло (378 кг у 1952 р.). До речі, середні показники надходження цієї продукції у 1958 р. по УРСР становили 975 кг на колгоспний двір. У загальних надходженнях від продукції рослинництва вартість овочевих та баштанних, які отримала родина 1956 р., у Харківській області дорівнювала 44,1%, Вінницькій – 24%, Волинській – 30,8%, Дніпропетровській – 37,5%, Київській – 28,9%. Продукція овочівництва та баштанні культури широко використовувалися в їжу, на корм тваринам, для продажу на ринку.

Селянська родина забезпечувала себе продукцією садівництва. У 1956 р. серед плодових дерев найбільше було яблунь, груш, айви (близько 2,9 одиниць на одне господарство), вишень, черешень, слив, персикових та абрикосових дерев, інших кісточкових (7,5 одиниць), горіхів (волоський, фундук, мигдаль, фісташки) – 0,1 одиниці, 0,9 кущів смородини, 0,8 кв. м суниці, малини, полуниці, 13,1 кв. м винограду [64, арк. 2]. Поступово в селянських господарствах збільшилася кількість плодових дерев, кущів ягідних та наділи під суницю та полуницю. Тобто, із часом родина впроваджувала та вдосконалювала догляд за такими досить вибагливими рослинами, як виноград, малина та суниця. У 1965 р. яблуневих, грушевих, айвових фруктових дерев було більше у Волинській, Львівській та Чернігівській областях. На одне домогосподарство у середньому їх

припадало 6. Найменше таких фруктових дерев було в господарствах Дніпропетровської, Миколаївської та Одеської областей – близько 4 на одне господарство. Вишень, черешень, слив, персиків та абрикосів на одне господарство більше припадало на Вінницьку, Волинську, Дніпропетровську, Полтавську області – понад 11 дерев. При цьому на Полтавщині їх було понад 17. У цілому вже у середині 1960-х рр. фруктові дерева в особистому присадибному господарстві відігравали свою суттєву роль у поповненні родинного бюджету та харчуванні. Найменше фруктових дерев на господарство у 1965 р. було у Львівській (7) і Чернігівській (5) областях. Найбільше горіхових дерев було в господарствах селян Закарпаття. Натомість у домогосподарствах Харківської та Чернігівської областей вони взагалі буди відсутні. Кушам смородини та агрусу віддавали перевагу мешканці сіл Чернігівщини й Харківщини. Малина, суниця та полуниця була в більшості представлена в домогосподарствах селян Харківської, Одеської і Чернігівської областей. При чому на Харківщині під ці культури відводили 15 кв. м. Площі під виноградники найбільші в присадибному господарстві були в Одеській області. Деяка частка наділу відводилася під виноград у Дніпропетровській, Миколаївській та Закарпатській областях [88, арк. 2]. Отже, порівняно з серединою 1950-х рр., у селянських господарствах збільшилася площа, яка відводилася під садові та ягідні культури.

Частка надходжень від особистого присадибного господарства фруктів, ягід та винограду у другій половині 1950-х рр. зростала. У сукупному прибутку фруктових-ягідно-виноградна продукція особистого присадибного господарства дорівнювала майже 100% [55; 66]. Однак у цілому продукція садівництва у сукупному прибутку селянської родини від домогосподарства була незначною. У 1953 р. вона складала 3,4%, 1958 – 7,1%, 1960 – 8,1%, 1961 – 5,3% всього прибутку від присадибного господарства [72, арк. 63].

Продукція тваринництва протягом 1950–1960-х рр. складала понад 50% усього сукупного доходу від особистого присадибного господарства. Це було пов'язане з незначною часткою цих продуктів в оплаті за роботу в колгоспах.

Від власного господарства у 1956–1958 рр. селянська родина отримувала майже 100% м'яса, сала та яєць, 88,3% усього надходження молока [66; 68].

У 1956 р. родина колгоспника від особистого господарства отримала 127 кг м'яса і сала, у 1957 р. – 148 кг, у 1958 р. – 140 кг, у 1959 р. – 155 кг, у 1961 р. – 148 кг [61; 62; 64; 72]. Порівняно з початком 1950-х рр. кількість м'яса і сала в домогосподарствах колгоспників від особистого господарства збільшилася. У 1953 р. колгоспна родина отримувала тільки 86 кг м'яса і сала. Як бачимо, протягом десятиліття надходження цього виду продукції стабільно зростало, що давало можливість краще харчуватися та продавати залишки м'ясної продукції на ринку.

Помітно зросло протягом 1950–1960-х рр. надходження молока в родину селянина. У 1956 р. домогосподарства отримали 963 л молока, у 1957 р. – 994 л, у 1958 р. – 1025, у 1959 р. – 959 л [62; 64; 74]. Порівняно з 1953 р. на початку 1960-х рр. родина колгоспника отримала молока більше (117%), однак менше, ніж у 1958 р. У сукупному прибутку від особистого присадибного господарства молоко займало високі позиції протягом 1950-х рр. У 1953 р. 26% усього прибутку від домогосподарства належало молоку. Однак у подальшому питома вага цього продукту поступово зменшилася. Уже в 1958 і 1960 рр. вона складала 21%, а у 1961 р. – близько 7% [72, арк. 63].

Позитивною динамікою характеризувалося надходження від домогосподарства яєць. Порівняно з 1953 р. у 1961 р. сільська родина отримала 166% яєць, що дорівнювало 782 одиницям. Загалом протягом 1950–1960-х рр. надходження яєць від домогосподарства в родину селянина збільшилося. В абсолютних цифрах у 1953 р. – 471 шт., у 1956 р. – 615, у 1957 р. – 782, у 1958 р. – 739, у 1959 р. – 770 шт. [66; 68; 74]. У сукупному прибутку від домогосподарства яйця стабільно протягом 1950–1960-х рр. дорівнювали від 5% до 7%.

Результати бюджетних обстежень свідчать, що у структурі надходжень від особистого присадибного господарства доволі високою була питома вага приплоду та приросту тварин. У 1953 р. вона складала 25%, так само, як і 1958 р. У 1961 р. цей показник становив близько 18% у загальному прибутку від домогосподарства [72, арк. 63].

Крім продукції рослинництва і тваринництва своє значення у загальних надходженнях від особистого господарства мали продукти лісу, мисливства та рибальства, а також прибуток від кустарно-ремісничих робіт. Однак їх надходження у сільську родину було невеликим. У 1956 р. у структурі сукупного прибутку від присадибного господарства в середньому по УРСР продукти лісу, мисливства, рибальства та кустарно-ремісничих робіт дорівнювали 1,9% у сукупному прибутку від домогосподарства [66]. При цьому надходження коливалися залежно від природно-кліматичних умов. Наприклад, у 1956 р. у Харківській області прибуток від лісу, мисливства та рибальства разом із доходами від ремісничо-кустарних робіт складав 1,2%, Вінницькій – 3,1%, Чернігівській – 4,2%, Волинській – 7,7%, Львівській області – 5,4% [66].

Проведений аналіз показує, що частка прибутку в бюджет сільської родини від домогосподарства протягом 1950–1960-х рр. не втратила свого першочергового значення. Утім, надходження за цією статтею родинного бюджету мали суто натуральний характер. Продукція рослинництва займала чільне місце у прибутку, однак поступалася продукції тваринництва. Домогосподарства у середньому здебільшого забезпечували себе картоплею, яка широко використовувалася у сільському харчовому раціоні. Зернові культури з часом відійшли на другий план. На присадибних ділянках зменшилася площа посіву під них, однак висаджування та вирощування таких культур, як кукурудза та бобові, збереглося. У структурі продукції від присадибного рослинництва поступово збільшилася частка овочевих, баштанних та фруктово-ягідних. Усе це свідчило про певну зміну пріоритетів у традиційному наборі вирощуваних на присадибній ділянці культур.

Забезпечення родини м'ясо-молочною продукцією та яйцями залежало винятково від домогосподарства. Для українського селянина корова завжди була годувальницею. Саме тому майже в кожній сільській родині, яка спроможна була утримувати велику рогату худобу, були корови. Утім догляд та заготівля кормів забирали у селянина не тільки виробничий час, а й потребували певних матеріальних витрат. Існувала деяка залежність між прибутком від колгоспу і результативністю роботи в домогосподарстві. Саме від колективного господарства

селянин отримував більшість зернової продукції і загалом продукції рослинництва, яка була вкрай необхідна для ведення домашнього господарства.

Певні розбіжності можна помітити у прибутку сільської родини від домогосподарства по регіонах республіки. Наприкінці досліджуваного періоду селяни західних областей УРСР отримували більші прибутки від домогосподарства, ніж селяни півдня та сходу. У Волинській і Львівській областях у родинний бюджет поступало понад 50% надходжень від особистого присадибного господарства. Також значними були надходження від домогосподарств у селян Вінницької, Київської, Закарпатської, Чернігівської, Полтавської областей.

Таким чином, особисте присадибне господарство в повсякденному житті відіграло велику роль. Від уміння, працездатності та родинної кооперації в кінцевому підсумку залежали результативність роботи в домогосподарстві та рівень і якість поповнення родинного бюджету. Значення особистих присадибних господарств свідчить, що на селі збереглися елементи традиційного укладу життя, тобто існування більшості родин українських селян і їх добробут залежав від господарського хисту, агрономічних знань, які передавалися з покоління в покоління, працездатності та любові до землі.

Аналіз умов праці селян колгоспників та її результативності довів, що тяжка фізична, переважно ручна праця була найголовнішою визначальною складовою селянського буття. Більшість бюджету виробничого часу селянин витрачав на роботу в громадському господарстві. Впровадження механізації та електрифікації у виробничий процес відбувалося нерівномірно і доволі повільно. Існували відмінності в оснащенні колгоспів технікою в західних та східних областях. Краща забезпеченість була характерною для південно-східних колективних господарств, що було пов'язано з зерновою спеціалізацією колгоспів і меншою кількістю працездатних колгоспників.

В колективних господарствах існувала специфічна форма оплати праці – за виробленими трудоднями. Фонд оплати праці формувався за остаточним принципом, тобто після всіх необхідних відрахувань на сільськогосподарське виробництво та сільську інфраструктуру.

В структурі оплати праці від колгоспу протягом 1950 – 1960-х рр. відбулися відчутні зміни. Якщо на початку 1950-х рр. переважала натуральна продукція колгоспів, то вже на середину 1960-х рр. 70 % становила грошова стаття доходу в родину селянина від колективного господарства. Втім очевидними є розбіжності за областями України в оплаті праці від колгоспу. Найбільший прибуток був у селян південних областей, так само як і грошовий прибуток. В структурі сукупного прибутку в селянську родину протягом означеного періоду відбулися суттєві зміни. В середині 1960-х рр. порівняно з початком 1950-х рр. зросли прибутки від колективного господарства. Вони майже зрівнялися з прибутком від домогосподарства. Втім, стаття доходу від колгоспу як і раніше займала друге місце після домогосподарства.

В структурі прибутків від особистого господарства так само відбулися зміни. При тому, що від домогосподарства поступала переважно натуральна продукція, перше місце займала продукція тваринництва. Своє значення мала і продукція рослинництва, однак спеціалізація колективних господарств і видача селянам на трудодень зернової продукції, призвели до скорочення посівів зернових на присадибних ділянках колгоспників. В цілому не дивлячись, що грошові надходження від колгоспу зросли, все одно в 1950 – 1960-х рр. не відбулося денатуралізації прибутків в селянську родину. Добробут українського селянина протягом періоду залежав в першу чергу від результативності роботи в особистому присадибному і підсобному господарстві. Це доводить, що господарські властивості селянина, його ставлення до землі і сільськогосподарської праці, кооперація та взаємодопомога членів родини не втратили свого значення в сільському способі життя.

РОЗДІЛ 4

РІВЕНЬ ТА ЯКІСТЬ МАТЕРІАЛЬНОГО СПОЖИВАННЯ СІЛЬСЬКОЇ РОДИНИ

4.1. Співвідношення сукупного прибутку та витрат української сільської родини

Соціально-економічна категорія «рівень життя населення» широко використовується для характеристики ступеня задоволення фізичних, духовних і соціальних потреб людини у суспільстві. Рівень життя населення, його добробут є важливими соціально-економічними критеріями при виборі напрямів та пріоритетів економічної й соціальної політики держави.

З одного боку, рівень життя населення визначають складом і розмірами потреб у різноманітних життєвих благах (продукти харчування, одяг, житло, транспорт, побутові послуги, освіта, медичне обслуговування, культурні заходи та ін.). З іншого боку – можливістю їх задоволення, виходячи з пропозицій на ринку послуг та товарів, платоспроможності населення. Повна картина рівня життя не може бути розкрита на основі узагальнених та усереднених величин (валовий і внутрішній продукти, національний і реальний доходи на душу населення, забезпечення житлом, товарообіг та ін.), розрахованих для всього населення країни. Необхідне дослідження обсягів та структури споживання і доходів по різних соціальних, професійних і демографічних групах населення [864].

Важливе значення має вивчення родинного бюджету селянства 1950-1960-х рр., який включав сукупний прибуток та витратну частину. Саме по собі зростання прибутків не означало автоматичного покращення рівня життя, однак було необхідною передумовою і найважливішим його компонентом. При вивченні проблем матеріального добробуту колгоспників перш за все слід звернути увагу на прибутки колгоспного двору та можливості задовольняти родинні потреби.

Особливістю прибутків колгоспної родини була грошова та натуральна продукція, яка саме й поповнювала сімейний бюджет. Від обсягів її надходження залежала забезпеченість родини продуктами харчування, худоби та птиці – фуражем, а колгоспного двору – ресурсами для відтворення. Грошові надходження поступали напряду від колективного господарства, а також від державних та кооперативних організацій, продажу продукції сільського господарства на ринку й за обов'язковими поставками, у вигляді пенсій, стипендій, допомоги, виграшів по держпозиках тощо. Як правило, натуральний прибуток формувався за рахунок надходжень від домогосподарства, колгоспу, а також купівлі на ринку або в торговельній мережі, надходжень з інших джерел, наприклад розрахунків з односельцями натуральними продуктами.

Витрати демонстрували реальну можливість споживання матеріальних та культурних благ. Оскільки бюджет сільської родини складався з надходжень натуральної продукції, а також грошового прибутку, повноцінно охарактеризувати рівень споживання сільської родини можливо за допомогою аналізу натуральних та грошових витрат. Доцільно розглянути не тільки зміни в обсягах, а також динаміку споживчих витрат, спрямованих на придбання і споживання різноманітних товарів та послуг. Велике значення для розуміння рівня та якості сукупних витрат колгоспної родини має аналіз витратної частини бюджету, зміни в його структурі та співвідношення натуральної й грошової її частини.

Протягом 1950–1960-х рр. відбулися кількісні та якісні зміни в надходженнях до селянського родинного бюджету. Порівняно з 1952 р. прибуткова частина бюджету домогосподарства колгоспника у 1956 р. збільшилася на 33,6%. В абсолютних цифрах прибуток на одне господарство в середньому по УРСР складав у 1952 р. – 9,5 тис. руб., у 1953 р. – 9,1 тис. руб., у 1954 р. – 8,9 тис. руб., у 1955 р. – 11,6 тис. руб. Для порівняння: весь прибуток у родини робітників разом з вартістю надходжень від підсобного господарства і самозаготівель складав на одну родину у 1952 і 1953 рр. – 18,7 тис. руб., у 1954 р. – 20,2 тис. руб., у 1955 р. – 20,1 тис. руб. [56, арк. 15]. За десятиліття прибуток сільської родини збільшився.

Порівняно з 1952 р. у 1961 р. – в 1,4 рази, у 1964 р. – в 1,7 рази (Додаток Е 1). У середньому по республіці в 1964 р. колгоспна родина отримала 1608 руб. (після грошової реформи 1961 р.) сукупного прибутку [72, арк. 4]. Зміни сукупного прибутку на одного члена родини показує Додаток Е 2. Порівняно з 1952 р. у 1963 р. прибуток на одного члена родини збільшився в 1,8 рази, у 1964 р. – у 2,1 рази. Протягом десятиліття незмінно зростала сума доходу на одну людину: у 1953 р. – 271 руб., у 1958 р. – 406 руб. і 524 руб. – у 1964 р. [72, арк. 67]. Порівняно з 1961 р. у 1964 р. відбулося зростання родинного бюджету на 112% [72, арк. 5]. При цьому на члена родини робітника в УРСР у 1953 р. приходилося 594 руб., у 1958 р. – 747 руб., у 1964 р. – 805 руб. [72, арк. 1]. Розмір сукупного прибутку в родину колгоспника змінювався по республіці. Додаток Е 1 показує, що більший сукупний прибуток у родину селянина характерний для південних та Харківської областей. Найменший мали мешканці Вінниччини й Закарпаття. Наприклад, родини Харківської області мали в 1,3 рази більше надходжень, ніж родини Вінницької області у 1964 р.

Співвідношення натуральних та грошових надходжень у родинний бюджет показує, що в родину колгоспника поступала переважно натуральна продукція. У 1954 р. в прибутковій частині бюджету 55,7% складав грошовий прибуток, у 1955 р. – 46,2% [56, арк. 23].

За період від 1953 до 1961 рр. відбулися значні зміни в розподілі родин за розмірами прибутку на одного члена. Прикладом залежності прибутковості родинного бюджету від демографічних та професійних характеристик є родина одного з колгоспів Вінницької області. На 7 осіб, з яких вона складалася, припадало чотири працюючих у колгоспі людини і одна маленька дитина. На вироблені за 1956 р. трудовні в родину надійшло майже 22 тис. руб., а з урахуванням натуральної продукції – 34 тис. руб. Додатково з особистого господарства родина получала м'ясо, сало, молоко, яйця [509, с. 35]. Витратна частина родинного бюджету, якість харчування та можливість покращувати свої матеріальні умови цілковито залежали від прибутковості бюджету. У 1958 р. у Вінницькій області 10% складали родини з грошовим прибутком до 2,1 тис.

руб., 25,6% – від 2 до 3 тис. руб., 25% – від 3 до 3,9 тис. руб., 17% – від 3,9 до 4,8 тис. руб., 9,3% родин мали грошовий прибуток від 4,8 тис. руб. до 5,7 тис. руб. і 12,9% – понад 5,7 тис. руб. [70, арк. 47–55]. Питома вага родин із прибутком до 420 руб. на одного члена родини скоротилася з 83% у 1953 р. до 41% у 1961 р., з прибутком понад 420 руб. – збільшилася з 16% до 59%. У 1960 р. в середньому на родину сукупний прибуток складав 1283 руб., 389 руб. приходилося на одного члена родини. У 1961 р. загальний прибуток дорівнював 1389 руб., а на одного члена родини – 436 руб. [72, арк. 58].

Протягом досліджуваного періоду відзначається певна динаміка грошових прибутків у бюджет родини. Додаток Е 3 свідчить, що в абсолютних цифрах колгоспна родина у 1959 р. отримала на 34,5% більше грошей, ніж у 1954 р. Наприкінці 1950-х рр. перше місце займали грошові надходження від колгоспу, демонструючи збільшення майже на 16% порівняно з 1954 р. Незмінно велику частку мали гроші від продажу сільськогосподарської продукції. Хоча порівняно з 1954 р. ця стаття доходу знизилася на 4%, усе одно залишалася головною. Надходження від продажу сільськогосподарської продукції збільшилися в абсолютних цифрах на 23%. Такі статті грошового прибутку, як плата за роботу в державних та кооперативних організаціях, протягом періоду в абсолютних показниках зменшилася, так само і її питома вага у грошовому доході. Пенсії та допомога від держави в абсолютних показниках виросла в 1,3 рази, однак частка цієї статті незмінно була невеликою і коливалася в межах 8–9%. Майже у чотири рази зросли гроші, які родина брала в ощадбанку. І врешті, протягом 1950-х рр. у структурі грошових прибутків залишалася така стаття, як інші грошові надходження. Абсолютні показники за нею коливалися в межах до 450 руб., однак питома вага у загальному грошовому прибутку знизилася на 3% порівняно з 1954 р. Ця стаття включала у себе надходження від окремих громадян та деякі грошові надходження від колективного господарства. У другій половині 1950-х рр. грошові надходження в бюджет сільської родини поступово зросли. У 1954 р. сільська родина з різних джерел отримала 5 тис. грошового прибутку, у 1955 р. – 5,4 тис., 1956 р. – 6,7 тис. руб., у 1957 та 1958 рр. – по 7,3 тис. руб., у 1959 р. – 7,7 тис. руб.

Додаток Е 4 показує зміну грошового прибутку протягом 1940–1955 рр. При поступовому зростанні грошових надходжень з колгоспу відзначається зменшення прибутку від державних і кооперативних організацій за продаж продуктів сільського господарства, худоби та птиці, що обумовлено значним зменшенням прибутку від продажу й здачі тварин за контрактацією. Це пояснювалося бажанням колгоспників збільшити поголів'я, оскільки у 1955 р. було достатньо кормів для відгодівлі [56, арк. 23].

У 1952 р. грошовий прибуток сільської родини Волинської області на 8,3% формувався за рахунок оплати в колгоспі, на 27% – роботи в державних та кооперативних організаціях, на 40% – від продажу худоби, птиці тощо, у тому числі 6,5% поступало від державних та кооперативних організацій, а основна частина – 33,5% – від продажу продукції на колгоспному ринку, 14,1% – пенсії та допомога від держави, 10,6% – інші надходження. За роботу в колгоспі у 1955 р. родина отримала 31,9%, за роботу в державних та кооперативних організаціях – 19,9%, за продаж худоби, птиці, продукції сільського господарства – 33,5% (8,6% – державним та кооперативним підприємствам та 24,9% – на колгоспному ринку), 8,8% грошей надійшло у вигляді пенсій та допомоги від держави, 5,9% складалі інші грошові надходження [65, арк. 2–11]. Грошовий прибуток у родинях Волинської області у 1952 р. дорівнював 2,7 тис. руб., у 1958 р. – 6,1 тис. руб., тобто збільшився у 2,2 рази [65, арк. 40–46]. Додаток Е 5 демонструє, що в Київській області вищий показник (41,3%) прибутку грошей в бюджет родини у 1952–1955 рр. надходив від продажу тварин, бджіл, птиці та сільськогосподарської продукції [65, арк. 12–29]. Отже, більшість у загальній структурі грошових надходжень належала натуральним продуктам, проданим на ринку.

Додаток Е 6 свідчить, що по групах областей найвищий грошовий прибуток у 1954 і 1955 рр. отримувала сільська родина півдня – 5,8 тис. руб. і 6,4 тис. руб. відповідно. У структурі грошових прибутків перше місце займала стаття від продажу продукції сільського господарства. У західних, південних та лісостепових областях прибуток від цього джерела складав 36–40%. Найбільша питома вага грошей від колгоспу була в колгоспників південних областей, так

само, як і у робітників тракторних бригад. За роботу в державних та кооперативних організаціях більше в родинний бюджет отримували колгоспники західних областей – 24–26%. Таким чином, уже у середині 1950-х рр. простежувалася позитивна динаміка надходження грошей у бюджет родини по всіх групах областей. При цьому лідером за цією статтею сукупного прибутку були колгоспні родини півдня республіки.

У розрізі областей УРСР відзначається збільшення грошових надходжень в абсолютних показниках протягом 1952–1958 рр. У сільській родині Дніпропетровської області грошовий прибуток у 1952 р. складав 5,2 тис. руб., а у 1957 р. – 8 тис. руб., тобто збільшився в 1,5 рази [67, арк. 22]. Таке ж зростання у родинях колгоспників відмічено по Вінницькій області: з 4 тис. руб. у 1953 р. до 7,3 тис. у 1958 р., тобто в 1,8 рази [70, арк. 47–55]. На Львівщині колгоспна родина одержувала в 1953 р. 3,5 тис. руб., а у 1958 р. – 6,3 тис. руб. Грошові надходження зросли в 1,8 рази [70, арк. 68]. У Полтавській області 1953 р. сільська родина отримала 4,1 тис. руб., а у 1958 р. – 6,6 тис. руб., тобто в 1,6 рази більше [70, арк. 88–93]. Родина на Миколаївщині в 1958 р. отримала 7,1 тис. руб. [70, арк. 8–9].

Чільне місце в родинному бюджеті займала натуральна продукція. Однак із часом можна побачити деякі зміни її надходження і перш за все від колективного господарства. У сукупному прибутку родини важливу роль відігравали зернові культури. Загалом на початку 1960-х рр. порівняно з серединою 1950-х рр. відбулося зменшення надходження зернових у господарства колгоспників за рахунок зменшення надходжень від колгоспу та особистого присадибного господарства. Однак збільшилася купівля зернової продукції і надходження з інших джерел, якими в цьому разі могла бути неврахована частина даної сільськогосподарської продукції. Додаток Е 7 дає можливість побачити динаміку змін у структурі й загальних обсягах надходження натуральної продукції у вигляді зернових.

Найбільші надходження зерна з колгоспу і домогосподарства були у селян південних областей. У 1955 р. в середньому на господарство місцевих колгоспників надходило 2,1 тис. кг, що в 2,6 рази перевищило показники 1954 р. У

західних областях родина колгоспника отримала 703 кг зерна, що на 17% більше, ніж у 1954 р. В областях лісостепу та Полісся надходження зерна до домогосподарств збільшилося на 62% [56, арк. 12]. Наслідком стало збільшення колгоспних дворів південних областей, які мали великі запаси зерна. Запас зерна понад 200 кг на одну родину був у 97,3% селянських господарств. У лісостеповій і поліській зонах запас зерна понад 200 кг складав 89,7% до загальної кількості господарств. Західні області були менше забезпечені: 72,7% селянських господарств мали понад 200 кг запасу зерна на одне господарство [56, арк. 13].

У структурі витрат зернової продукції певна частина йшла на продаж, що дозволяло поповнити грошовий прибуток родини. У середньому по УРСР продаж зерна у 1954 р. складав 4,2% всіх витрат зернової продукції, у 1955 р. – 5,4%. На одне господарство південних областей продаж зерна складав 116 кг, що перевищує показники 1954 р. тільки на 51%. Це пояснювалося низьким рівнем продажних цін, які встановилися на ринку південних областей. На ринках Миколаєва 25 листопада 1955 р. центнер пшениці коштував 187 руб., порівняно з 1953 р. нижче у 2,6 рази. Водночас у Львові ціна пшениці становила 375 руб. за центнер [56, арк. 13]. Таким чином, селянська родина півдня республіки від продажу зерна на ринку в 1955 р. додатково отримувала 216 руб. Однак так само скоротився і продаж зерна колгоспниками західних областей порівняно з 1954 р.

У другій половині 1950-х рр. продаж зерна в сирому та переробленому вигляді зменшився. У 1956 р. у середньому по УРСР сільська родина продала 111,4 кг, за що отримала 198 руб. У 1957 р. було продано 94 кг зернової продукції на суму 179 руб. У 1958 р. порівняно з 1956 р. продаж зерна скоротився в 1,9 рази і дорівнював 58 кг на суму 119 руб. [66; 68]. У 1959 р. так само продаж зернової продукції був незначним – усього 57 кг на родину [74].

Зерно у сирому та переробленому вигляді широко застосовувалося в домашньому господарстві. Більшу частину цієї продукції сільська родина споживала в їжу – близько 50 % до загальних витрат зернової продукції [56, арк. 12]. На відгодівлю худоби, на здачу по обов'язкових поставках. На корми

витрачено у 1954 р. 32,9% загальних витрат зерна. У 1955 р. ця стаття витрат дорівнювала 38,6% від сукупних витрат зерна [56, арк. 12].

Загалом у 1954 р. по УРСР сільська родина витрачала 1063 кг зернової продукції, що значно перевищувало загальну суму надходження зерна до домогосподарства. Додаток Е 8 свідчить, що в основному в сільських родинях щорічно частина зернової продукції залишалася, формуючи зерновий запас, і саме вона використовувалася у випадку зменшення надходжень. Наприклад, залишок зерна на початок 1954 р. в родині колгоспника у середньому по республіці складав 602 кг. За рахунок цього зерна сільська родина витратила більше зернової продукції, ніж її отримала [56, арк. 12]. У 1955 р. вона використала 1087 кг зерна, однак його питома вага у загальному прибутку зернової продукції до домогосподарства була невеликою.

Тенденція збільшення витрат зернової продукції простежувалася протягом 1952–1955 рр. за областями УРСР. У 1955 р. порівняно з 1952 р. збільшилося надходження зернової продукції до домогосподарства на Київщині (Додаток Е 9). При цьому відзначається зменшення витрат зерна на власне споживання і збільшення на відгодівлю худоби у сукупних витратах цієї продукції [65 арк. 12–29]. У 1952 р. сільська родина Київської області споживала 551 кг зерна, що складало 67,4% від загальних його витрат. У 1955 р. колгоспна родина витратила 51,4% від загальних витрат зернової продукції. У Волинській області родина колгоспника у 1958 р. на власні потреби витрачала більше зернової продукції, ніж у 1952 р. Так само збільшилися витрати зернової продукції на годівлю свійських тварин [70, арк. 40–46].

Певне значення у формування родинного бюджету і його витратної частини належало картоплі. Причому для власних потреб родини і для годівлі худоби витрачалася майже однаково – по приблизно 600 кг, або 38,5% на власне харчування і 36,5% на відгодівлю тварин щодо всіх витрат даної натуральної продукції (1954 р.). У 1955 р. питома вага витрати картоплі на власне харчування дорівнювала 38,1%, а годівлю худоби – 38,5%.

Деяку частину картоплі сільська родина залишала на наступний рік. Продаж картоплі складав близько 60–70 кг, тобто був невисоким, 4,2% у 1954 р. і 3,6% у 1955 р. У західних областях у 1955 р. зібрали поганий врожай і надходження картоплі на одне господарство знизилося з 3,2 тис. кг у 1954 р. до 2,1 тис. кг у 1955 р., у зв'язку з чим зменшився її продаж на 37% [56, арк. 13]. У другій половині 1950-х рр. із загального надходження картоплі в домогосподарство її продаж помітно зростав. Від 87 кг на родину в 1956 р. до 104 кг у 1959 р. У 1956 р. від продажу картоплі родина отримала 89 руб., у 1957 р. – 95 руб., у 1958 р. – 102 руб., у 1959 р. – 105 руб. [66; 68; 74].

Із загального надходження овочів та баштанних, що у 1956 р. складало 876 кг на родину, близько 4,2% було продано на ринку та кооперативним і державним організаціям. У 1956 р. на одну колгоспну родину приходилося 54 руб. від продажу 37 кг овочів та баштанних [66]. У 1958 р. – від продажу 41 кг овочів та баштанних у родину поступило 70 руб. [68]. У 1959 р. на одну колгоспну родину в середньому по УРСР надійшло 61 руб. від продажу 35 кг овочів та баштанних [74]. У середньому ціна на цей вид продукції коливалася від 1,4 до 1,7 руб. за 1 кг. Інша частина овочів та баштанних використовувалася родиною для власного споживання та годівлі худоби. У другій половині 1950-х рр. із загального надходження фруктово-ягідної продукції на продаж поступало 19,1–22,9%. При цьому від продажу фруктово-ягідної та виноградної продукції в 1956 р. в родину колгоспника надійшло 80,8 руб., у 1957 р. – 86,7 руб., у 1958 р. – 90 руб., у 1959 р. – 86,6 руб. [66; 68; 74]. Ціна цієї продукції дорівнювала 2,5–3 руб. за 1 кг.

Лідером продажу за загальною сумою надходження грошей була м'ясо-молочна продукція. У цілому сільська родина на продаж віддавала 11–13% від сукупного надходження м'яса й сала. Решта витрачалася для власного споживання. При цьому надходження грошей від продажу цих продуктів було значно вищим, ніж іншої продукції. У 1956 р. було продано 16 кг м'яса і сала на суму 251 руб., у 1957 р. – 17 кг цієї продукції в бюджет родини надали 246 руб., у 1958–1959 рр. сільська родина продавала по 18 кг м'яса і сала й отримувала по 260 руб. грошового прибутку. Отже, у середньому ціна 1 кг м'ясної

продукції і сала складала 14–15 руб. Від продажу молока та молочної продукції сільська родина у 1956 р. отримала 163 руб., у 1957 р. – 147 руб., у 1958 р. – 194 руб., у 1959 р. – 145 руб. Ціна 1 л молока в середньому складала 1,4–1,5 руб. У загальному надходженні молочної продукції в родину близько 10–14% ішло на продаж. Продукція домашнього птахівництва, а саме яйця, також давала доволі відчутне надходження грошей у родину. Протягом 1956–1959 рр. зростали як обсяги продажу яєць, так і надходження грошей. У 1956 р. сільська родина отримала 84,5 руб. грошових надходжень, у 1957 р. – 99,5 руб., у 1958 р. – 118,6 руб., у 1959 р. сільська родина отримала 121,5 руб. з продажу 174 шт. яєць. Загалом динаміку зміни абсолютних показників надходження грошей від продажу сільськогосподарської продукції представлено в Додатку Е 10.

Структура грошових витрат включала купівлю худоби, птиці, бджіл, виконання зобов'язань із поставок, придбання продукції сільського й лісового господарств, мисливства та рибальства, хліба печеного, хлібобулочних виробів, промислових непродовольчих і продовольчих товарів, інші товарні витрати, оплату послуг (за транспорт, світло та інші), придбання облігацій держпозики, податки та збори, відрахування в ощадкаси й інші витрати.

Протягом десятиліття простежується певна динаміка змін як у структурі грошових витрат, так і їх обсягах. Додаток Ж 1 свідчить, що грошові витрати зростали поряд з грошовими прибутками. Порівняно з 1954 р. грошові витрати сільської родини в 1959 р. збільшилися у 1,5 рази. При цьому відзначається зростання абсолютних показників у рублях. Виділення грошей обов'язково вимагало домашнє господарство. Купівля худоби, птиці та бджіл у загальних обсягах витрат складала 9,7% у 1954 р. У 1959 р. за цією статтею сільська родина витратила значно більше в абсолютних цифрах, тобто рублях, однак питома вага у всіх витратах зменшилася до 7,2%.

У повсякденному житті сільській родині доводилося купувати як натуральну продукцію для харчування, так і промислові продовольчі вироби. Загалом на купівлю продукції сільського господарства у 1954 р. родина виділяла близько 850 руб., що складало 17,1% всього витратного бюджету. Деяка частина в раціоні

відводилася дарам лісів, мисливства, рибальства. Родина виділяла близько 80–120 руб. на придбання цієї продукції. У загальних обсягах витрат це дорівнювало 1,2% у 1956 р. та 1,5% – у 1959 р. У другій половині 1950-х рр. на купівлю продукції сільського господарства без продуктів лісу, мисливства та рибальства родина витрачала від 300 руб. (1956 р.) до 670 руб. (1959 р.). Тобто виділення грошей на цей вид продукції в абсолютних цифрах збільшилося, що, напевно, було пов'язане зі збільшенням грошового прибутку. У 1959 р. на придбання цього виду продукції сільська родина виділяла 10,2% грошових витрат.

Певна кількість грошей витрачалася на купівлю хліба печеного та хлібобулочних виробів. Питома вага у загальних обсягах витрат була невисокою: 3% у 1954 р. і 1,8% у 1959 р. У грошовому еквіваленті протягом 1954–1959 рр. витрати на хлібобулочні вироби становили від 120 до 170 руб.

Найбільше грошових витрат родини йшло на придбання промислових непродовольчих товарів: від 1,8 тис. у 1954 р. до 3,4 тис. у 1959 р. Яскраво простежується динаміка збільшення грошових витрат на цю продукцію. Порівняно з початком 1950-х рр. наприкінці 1959 р. родина виділяла в 1,9 рази більше на такі витратні статті, як придбання тканин, одягу, взуття, предметів домашнього побуту. Якщо у 1954 р. всього 38,2% витратної частини йшло на купівлю промислових непродовольчих товарів, то у 1959 р. – 45,6%.

Майже у 2 рази зросли витрати на придбання промислових продовольчих товарів і в загальних обсягах грошових витрат складали 11% у 1959 р., що, очевидно, стало результатом не тільки збільшення грошового прибутку родини. Немаловажну роль відігравало збільшення асортименту товарів у сільській торгівельній мережі і загалом у магазинах міст.

Щорічно сільська родина сплачувала різноманітні податки і збори. Вони забирали від 6,7% загальних грошових витрат у 1954 р. до 4,6% – у 1959 р. Стабільно сума податків та зборів коливалася в межах 330–370 руб. Серед податків більша частина припадала на сільськогосподарський – 72% від усіх [89, арк. 9–10]. Також родина сплачувала прибутковий та інші податки. Питома вага суми на податки та збори порівняно з 1940 р. на початку 1950-х рр. була

більшою за рахунок високих ставок сільськогосподарського податку. Однак після ухвалення закону 1953 р. питома вага витрат за цією статтею дещо знизилася. Вже з 1955 р. вона знову зросла у зв'язку з закінченням пільгового терміну для господарств без худоби. У витратну статтю входила також сплата членських внесків у громадські організації.

Наслідком зростання грошового прибутку родини стало збільшення грошей, які вносилися в ощадкасу. Сільська родина користувалася грішми з цього джерела і періодично брала їх з ощадкаси для задоволення своїх повсякденних потреб. У 1950-х рр. відзначається збільшення сум, які родина вносила щороку до ощадкаси. У сільській місцевості протягом досліджуваного періоду збільшилася кількість ощадкас. У 1950 р. їх було 4,7 тис., у 1960 р. – 7,8 тис., у 1965 р. – 8,6 тис. Загально в сільській місцевості сума вкладів у 1950 р. складала 23 млн. руб., у 1965 р. – 841 млн. руб. У середньому розмір вкладу в 1950 р. дорівнював 23 руб., у 1965 р. – 286 руб. [507, с. 447].

Динаміка збільшення внесків до ощадкаси показує, що у 1956 р. сільська родина могла дозволити собі вносити 157 руб., у 1957 р. – 202 руб., у 1958 р. – 278 руб., у 1959 р. – 389 руб., тобто наприкінці 1950-х рр. внески до ощадкаси зросли у 2,4 рази. Крім того, певна сума залишалася в родині для вирішення поточних буденних проблем (Додаток Ж 1).

Оплата послуг забирала від 3% до 4% загальних грошових витрат. До них відносилася оплата за охорону здоров'я, на виховання та освіти, кіно, театр, пошту, телеграф, телефон, транспортних, комунальних та ін. Найбільша сума щороку віддавалася за транспортні послуги. Наприклад, у 1956 р. – 103 руб. [55, арк. 9–10].

Склад і розміри грошових витрат колгоспників різнилися за областями. Більше грошей на придбання промислових непродовольчих товарів дозволяли собі родини півдня республіки. Особливо відчутними були витрати на культурні потреби. Товарні і нетоварні витрати мешканців південних областей на культурні потреби складали 184 руб., у той час, як в лісостепових регіонах родина витратила 102 руб., а у західних – 110 руб. [56, арк. 30]. На купівлю худоби, птиці та бджіл більше витрачали родини лісостепових областей.

Загалом динаміку грошових витрат у родинях колгоспників по групах областей у 1954–1955 рр. представлено в Додатку Ж 2.

Розмір та склад грошових витрат напряму залежав від надходження у сільську родину грошей та натуральної продукції. Так, збільшення витрат на покупку сільськогосподарської продукції у 1955 р. у селян західних областей УРСР пов'язувалося зі скороченням надходжень картоплі та овочів із присадибного господарства та колгоспу, що мало велике значення для господарств колгоспників. Із збільшенням цін на зернові культури в цих областях вигідніше було купувати хліб та хлібобулочні вироби в мережі сільських магазинів. У зв'язку з цим у 1,7 рази порівняно з 1954 р. збільшилися грошові витрати на покупку цього виду товарів. Водночас по інших групах областей ця стаття витрат зросла не так кардинально. Зниження витрат на купівлю худоби пояснюється нестачею кормів для відгодівлі. Колгоспники лісостепових областей у 1955 р. збільшили витрати на придбання худоби в 1,3 рази, що пов'язувалося зі зростанням поголів'я й підвищенням ринкових цін. Наприклад, по Київській області кількість куплених тварин на 100 господарств збільшилася з 6,8 до 8,6. Середня ціна однієї корови зросла з 2,5 тис. руб. у 1954 р. до 2,9 тис. руб. у 1955 р. У південних областях витрати зросли в основному за рахунок Одещини через збільшення ціни. Вартість корови зросла тут з 2,1 тис. руб. у 1954 р. до 3 тис. руб. у 1955 р. В інших південних областях, навпаки, витрати за цією статтею скоротилися, що було пов'язано зі зростанням ринкових цін і зниженням продажу тварин на ринку [56, арк. 30].

Співвідношення грошових та натуральних витрат у сукупному бюджеті родини показує, що натуральні витрати, оцінені за державними роздрібними цінами, переважали в загальних витратах сільської родини. Протягом десятиліття змінилася як структура її витрат, так і їх питома вага у загальних прибутках. Якщо у 1953 р. 65,2% всього прибутку відводилося на харчування, то у 1961 р. – 56,8%. У 1964 р. питома вага витрат за цією статтею складала 49,2% від загального прибутку родини. Купівля промислових непродовольчих товарів збільшилася з 19,8% у 1953 р. до 24,5% у 1961 р. У 1964 р. витрати за цією статтею складала

26,7% в загальному прибутку родини. У тому числі збільшилася частка витрат на придбання одягу, взуття, білизни, меблів та предметів домашнього побуту. Накопичення селян зросли до 12,9% в сукупному прибутку родини. Водночас скоротилася питома вага витрат на опалення й освітлення, податки та збори.

Витрати на одного члена родини на харчування збільшилися до середини 1960-х рр. на 47%. У 1953 р. родина селянина могла витратити на харчування одного члена 176 руб., у 1958 р. – 248 руб., у 1964 р. – 258 руб. На купівлю промислових непродовольчих товарів, включаючи виготовлення та ремонт одягу чи взуття, витрачали в 1953 р. 54 руб., у 1958 р. – 105 руб., у 1964 р. – 140 руб., тобто збільшилися у 2,5 рази (порівняно з 1953 р.). Витрати на культурно-побутові послуги у 1964 р. порівняно з 1953 р. збільшилися у 4 рази, а на будівництво та ремонт – зросли у 8 разів. Серед витрат на культурно-побутові потреби у 1964 р. порівняно з 1953 р. у 3 рази зросли витрати на відвідування кіно, театрів та інші культурно-освітні послуги. Дуже низьким було виділення коштів на путівки до санаторіїв, будинків відпочинку й на лікування – 0,3 руб. у 1953 р. і 0,8 руб. у 1964 р. на одного члена родини. Витрати на комунальні послуги у 1964 р. порівняно з 1953 р. виросли у 5 разів, на транспорт – у 3 рази [89, арк. 1].

Таким чином, з початку 1950-х рр. до середини 1960-х рр. відзначається збільшення сукупного прибутку сільської родини в 1,7 рази, поряд з чим простежується і збільшення витратної частини бюджету. Однак у розрізі десяти обстежених областей республіки сукупний прибуток відрізняється своїми розмірами. В більшості випадків, як в першій половині 1950-х рр. так і в першій половині 1960-х рр., перше місце за розмірами сукупного прибутку належало сільським родинам південних областей УРСР та Харківщині. Проте зростання прибутків характерно для всіх сільських місцевостей республіки. Хоча з урахуванням демографічних, професійних характеристик можна відзначити велику розбіжність у прибутках родин, які відрізнялися своїм складом та кількістю працездатних членів і їх утриманців.

У структурі прибутків свою роль відігравала натуральна продукція, яка надходила в основному з присадибного та колективного господарств. Протягом

часу все більше значення мали грошові прибутки. Вони формувалися за рахунок декількох статей, однак чимале значення мала натуральна продукція, продана на ринку та державним і кооперативним організаціям. Аналіз структури прибутків показує, що грошова частина доходу постійно збільшувалася, розширюючи можливості сільської родини користуватися промисловими продовольчими та непродовольчими товарами в буденному житті. Водночас грошові надходження до родинного бюджету мали деяку розбіжність по областях УРСР. Більші грошові надходження в родину простежуються на півдні республіки й Харківщині.

Завдяки зростанню грошових надходжень, скасуванню передплати на облігації держпозики, зниженню ставок сільськогосподарського податку і зрештою його остаточному скасуванню в родинях колгоспників поступово змінювалися пріоритети використання грошових ресурсів. У витратах зменшилася доля на придбання харчів (натуральних і промислових продовольчих товарів), скоротилася питома вага виділення грошей на податки та збори. Значно збільшилися можливості сільської родини витратити гроші на культурно-побутові, комунальні та транспортні послуги.

Розміри загальних витрат показують, що протягом періоду зросли можливості сільської родини заощаджувати певну кількість грошей, тобто витратна частина грошей в бюджеті поступово зменшувалася у відношенні до її прибутку.

Аналіз структури витрат показав, що найбільшою у загальному прибутку родини була питома вага відрахувань на харчування. Зросла частка відрахувань на промислові непродовольчі товари, одяг, взуття і білизну, меблі та предмети домашнього побуту.

Однак сукупні прибутки та витрати сільських громадян продовжували мати натуральні риси й визначалися потребами родини у харчуванні, одязі, виробничих послугах колгоспного двору. Основна частина грошових витрат поглиналася потребами у предметах першої необхідності, комунально-побутових послугах, що в цілому визначає рівень життя колгоспного двору як доволі низький і багато в чому відмінний від міського.

4.2. Рівень та якість харчування сільської родини

Показником життєвого рівня населення виступають не тільки абсолютні показники сукупного прибутку. Важливою складовою є, власне, споживання матеріальних благ. Зміни у структурі споживання предметів широкого вжитку, таких, як продукти харчування, одяг, взуття, житло слугують неодмінним індикатором рівня матеріального становища людини у суспільстві. Рівень особистого споживання дозволяє зрозуміти якість задоволення потреб і відображає реальні споживчі запити населення.

Для правильного розуміння можливостей колгоспників споживати матеріальні блага велике значення має аналіз статистичних даних задоволення потреб людини у продуктах харчування. Доцільним є вивчення структури споживання продовольчих продуктів, їх співвідношення в загальній структурі витрат, динаміки змін продовольчого споживчого кошика.

Початок 1950-х рр. характеризувався крайнім рівнем бідності структури харчування, недостатнім споживанням предметів першої необхідності. Серед продуктів харчування особливе значення мали борошно і хліб. У 1952 р. на одного члена родини припадало 158 кг борошна та хліба в мучному еквіваленті, що дорівнює 430 г на день. В наступні роки споживання хліба збільшилося і у 1955 р. дорівнювалося 170 кг на рік на одну людину, тобто 460 г на день. При цьому простежується динаміка споживання цього виду продуктів харчування у селян степових областей. У 1955 р. на одну особу в родині колгоспників степових областей приходилося 193 кг хліба, що дорівнювало 0,5 кг борошна і хліба в мучному еквіваленті на день. Це пояснюється збільшенням врожайності у 1955 р. зернових культур в цих областях, як результат – споживанням хліба й загалом продукції рослинництва. У західних областях у 1955 р. на одного члена родини припадало 410 г хліба на день. При цьому простежується поступове збільшення питомої ваги грошових витрат на печений хліб та хлібобулочні вироби: у 1952 р. – 2,2% від усіх грошових витрат, у 1955 р. – 3,2% [56, арк. 16].

У другій половині 1950-х рр. змінилася структура споживання продуктів з борошна. Селянська родина застосовувала в харчуванні борошно житнє, пшеничне та ін. У 1958 р. скоротилося вживання жита і збільшилося споживання пшеничного борошна. Якщо у 1956 р. один член родини споживав 168 кг всякого борошна разом з хлібом за рік, з якого на місяць приходилося 3 кг житнього, 9 кг пшеничного, 0,5 кг іншого борошна і 1,15 кг житнього, 0,8 кг пшеничного печеного хліба, то у 1958 р. з 156 кг всякого борошна разом із хлібом на рік, на одну особу на місяць припадало 2 кг житнього, майже 10 кг пшеничного борошна. Споживання хліба з іншого борошна скоротилася до 0,05 кг на місяць. Вживання житнього печеного хліба складало 0,6 кг на місяць на одну людину і 1,3 кг пшеничного. Отже, у 1958 р. пшеничне борошно і хліб складали 76,9% у загальних обсягах споживання борошна та хліба однією людиною, що на 12,7% перевищувало показники 1956 р. У 1958 і 1959 рр. сільська родина вже майже не споживала хліб з іншого борошна [66; 68; 74]. У 1964 р. на одного члена родини припадало 158 кг борошна та хліба в мучному еквіваленті [89, арк. 2].

Динаміка зменшення споживання борошна та хліба простежується по областях УРСР. У 1952 р. на одного члена родини Дніпропетровської області для власного харчування припадало 197 кг на рік, у 1957 р. – 183 кг. При цьому збільшилася частка споживання пшеничного борошна та хліба – з 84,8% загальних витрат хлібних продуктів у 1952 р. до 98,2% у 1957 р. У родинях Вінницької області при загальному зменшенні споживання хліба за рік в кілограмах, зросла питома вага пшеничного борошна і хліба з 59% загального споживання хлібних продуктів у 1953 р. до 80,8% у 1958 р. [66; 68; 74]. В загальних обсягах споживання хлібних продуктів протягом десятиліття відбулися суттєві зміни. У 1952 р. з 814 кг цієї продукції 613 кг родина використовувала для власного харчування, що складало 75,3% до загально витрачених хлібних продуктів. У 1963 р. з 1064 кг 478 кг приходилося на харчування родини (або 45%). Додаток Ж 3 показує динаміку зменшення питомої ваги хлібних продуктів у загальних обсягах споживання хліба людиною. Таке зменшення хлібних продуктів у раціоні колгоспної родини

пов'язане зі збільшенням споживання м'яса і м'ясопродуктів в перерахунку на м'ясо, яєць та молочних продуктів харчування [89, арк. 68].

Також протягом часу простежується зменшення питомої ваги споживання хлібних продуктів у загальних витратах на власне споживання родини. У 1956 р. в загальних обсягах витрат на харчування хлібним продуктам належало в середньому по республіці 19,1%. При цьому найменша питома вага припадала на родину Харківської, Київської та Полтавської, а найбільша характерна для Львівської, Одеської та Миколаївської областей [55].

У 1953 р. загальні обсяги витрат на харчування в родині Львівської області в середньому дорівнювали 6061 руб. При цьому 1247 руб. становили витрати грошей готівкою і 4814 руб. – натуральні витрати в грошовому еквіваленті, що складало 79,4% до всіх витрат на харчування родини. Питома вага хлібних продуктів в загальних витратах на харчування складала 23%, або 1395 руб., при цьому витрата грошей готівкою дорівнювала 581 руб., або 41,6%. У 1956 р. питома вага витрат на хлібні продукти дорівнювала 22,1%, а у 1958 р. – 15,6% до загальних витрат на харчування [70, арк. 82].

Отже, борошно, хліб та хлібобулочні вироби доволі широко застосовувалися у харчуванні селян. Протягом десятиліття відбулися зміни як у структурі споживання хлібної продукції, так і її частки в загальних обсягах використання родинною цього виду продукції. З часом зменшилася питома вага борошна і хліба в перерахунку на борошно в загальному споживанні продуктів харчування. Порівняно з 1952 р. споживання хлібних продуктів зменшилося майже у 1,7 рази.

У раціоні сільської родини були присутні крупа та макаронні вироби. Щоправда, використання цих продуктів було доволі невеликим. Один член родини споживав в середньому по республіці 12 кг крупи та макаронних виробів на рік, що складало 1 кг на місяць у першій половині 1950-х рр. Макаронні вироби, як свідчать документи і матеріали усного опитування, дуже мало споживалися селянами. У 1956 р. одна людина вживала 0,6 кг крупи на місяць (7,2 кг на рік) і 0,06 кг макаронів, тобто 0,7 кг на рік. У 1958 р. споживання круп'яних продуктів дорівнювало 0,48 кг на місяць, а макаронів

збільшилося до 0,14 кг, тобто 1,7 кг на рік. Сільська родина майже не споживала рису. Цей продукт був у раціоні, проте в мізерній кількості. У другій половині 1950-х рр. усього 0,01–0,07 кг на одну людину щомісяця, тобто 0,8 кг на рік. Отже цей вид продуктів харчування ще не набув широкого вжитку серед мешканців сіл, що, напевно, пов'язувалося з недостатнім представленням його у сільській торгівельній мережі. Бобові культури були присутні у продуктовому кошику української родини – близько 2,5 кг на рік на одну людину [66; 68].

Використання картоплі у раціоні сільської родини було чималим. Протягом десятиліття на власне харчування родини припадало 600–800 кг на рік. Хоча у 1952–1964 рр. можна спостерігати тенденцію зменшення в абсолютних показниках вживання картоплі, все одно вона залишалася широко розповсюдженою продовольчою культурою. Картоплю використовували для приготування різних страв, її вживали у вареному, смаженому вигляді, додавали до перших страв, використовували як начинку для пиріжків, робили деруни [89; арк. 68].

Питома вага картоплі для власного споживання у загальних обсягах витрат цього продукту в домашньому господарстві у 1952 р. складала 57% (812 кг з 1423 кг). У 1963 р. частка картоплі у харчуванні відносно всього використаного фонду цього продукту зменшилася до 31,4% [89, арк. 68].

Особливо значна доля картоплі у харчуванні родини характерна для західних областей. У 1955 р. один член сільської родини тут у середньому вживав 279 кг картоплі на рік, тобто в місяць 23,2 кг. Отже картоплю споживали кожного дня близько 1 кг на людину. Обсяги використання картоплі родиною у степовій Україні були меншими – 106 кг на рік, або 8,8 кг на місяць [56, арк. 18].

У Волинській області одна людина в 1952 р. споживала на місяць 23,5 кг картоплі, у 1958 р. – 19 кг, тобто 228 кг на рік [70, арк. 40–46]. На Вінниччині у 1953 р. 197 кг картоплі на рік, у 1958 р. – 215 кг [70, арк. 47–55]. У Миколаївській області – 97 кг у 1958 р., тобто 8,1 кг на місяць [70, арк. 8–9]. Одна людина в родині колгоспників Львівської області у 1952 р. споживала 366 кг на рік, тобто 30,5 кг на місяць, у 1958 р. – 24,1 кг [70, арк. 81–86]. У загальних обсягах витрат на харчування картоплі належало 11% у 1952 р. і

10,8% – у 1958 р. Витрати грошей готівкою на купівлю цього виду продукції були незначними – 2% від усіх витрат готівкою на продукти харчування.

Споживання родиною колгоспника картоплі в середньому по УРСР протягом 1952–1964 рр. залишалося незмінно великим. Це насамперед пов'язано з розповсюдженням вирощуванням картоплі у присадибному господарстві і сприятливими природно-кліматичними умовами для цієї культури, особливо у західних і лісостепових регіонах республіки. Проте абсолютні показники споживання картоплі протягом десятиліття зменшилися, що стало результатом збільшення асортименту продуктів харчування, у тому числі м'ясо-молочної продукції. У 1956 р. на одну особу припадало 204 кг на рік, у 1957 р. – 211 кг, у 1958 р. – 198 кг, у 1959 р. – 204 кг, у 1961 р. – 212 кг і у 1964 р. – 193,2 кг. Хоча вживання картоплі в їжу дещо скорочувалося протягом десятиліття, все одно сільські мешканці споживали близько 600 г її в день на людину.

Структурні зміни продуктового кошика селянина ілюструє споживання овочів та баштанних. Хоча в цілому вживання цих продуктів родиною колгоспників у 1964 р. порівняно з 1952 р. збільшилося всього в 1,1 рази, протягом цього періоду були роки, коли споживалося значно більше овочевих та баштанних. У 1958 р. цей вид натуральної продукції в харчуванні селянської родини дорівнював 343 кг на рік (найвищі показники протягом десятиліття), що складало 33,9% від усіх витрат овочів та баштанних у домогосподарстві [89, арк. 68]. У 1952 р. на одного члена родини припадало 72 кг овочевих та баштанних на рік, а у 1964 – 97,4 кг [56, арк. 16; 14, арк. 2]. Наприклад, у другій половині 1950-х рр. на місяць на одного члена родини припадало 2 кг капусти, 5 кг інших овочів, понад 1 кг баштанних [66 ; 10].

У степових областях УРСР у 1955 р. одна людина споживала 121 кг овочів та баштанних на рік, тобто 8,8 кг на місяць. У західних областях вживання цих продуктів було значно меншим – 62 кг на рік на людину або 5 кг на місяць [56, арк. 18]. Наприклад, на Дніпропетровщині – 70,8 кг овочів і 62,2 кг баштанних у 1952 р., у 1959 р. – 89,6 кг овочів і 42,5 кг баштанних [67, арк. 23]. У Миколаївській області на одного члена родини в 1957 р. припадало на місяць 7,3 кг овочів та баштанних, у 1958 р. – 11,9 кг [70, арк. 8–9]. На Львівщині одна людина споживала близько 6 кг

овочів і баштанних на місяць. У загальних витратах на харчування питома вага овочевих та баштанних складала 3,5% у 1953 р. і 4% – у 1958 р. [70, арк. 81–86]. Витрати грошей на купівлю овочів та баштанних також були невеликими: 1,7% у 1953 р. і 2% – у 1958 р. від всіх витрат грошей на харчування родини.

Фруктово-ягідна продукція була представлена в харчуванні сільської родини у свіжому та сушеному вигляді. У першій половині 1950-х рр. споживання свіжих фруктів і ягід поступово збільшувалося. У 1952 р. на одну людину припадало 8,4 кг, у 1955 р. – 18,3 кг таких продуктів [56, арк. 16]. Водночас сушені фруктово-ягідні потроху зменшувалися в раціоні селянина: 3,5 кг на одну особу у 1952 р. і 1,7 – у 1955 р. При цьому в степових областях споживання свіжих фруктів та ягід у два рази перевищувало вживання їх у західному регіоні: 18 кг на рік на одну особу у степу і 9 кг – на заході [56, арк. 18].

У другій половині 1950-х рр. на місяць на одного члена родини припадало 1,4–1,8 кг свіжих фруктів та ягід і 200 г сушених [66; 68]. Сільська родина споживала всього 0,8 кг винограду у 1956 р., 1,5 кг у 1957 р. і 2,7 кг у 1958 р. На одного члена її на місяць припадало від 20 до 79 г. З урахуванням сезонності цього продукту його споживання приходилося на кінець літа й осінь. У 1964 р. вживання ягід та фруктів складало 28,8 кг на одного члена родини на рік, що дорівнювало 2,4 кг на одну особу на місяць.

Протягом 1950 – 1960-х рр. якісно змінилося споживання родиною колгоспника молочних та м'ясних продуктів харчування. У 1952 р. колгоспна родина вживала 39 кг м'яса та м'ясопродуктів у перерахунку на м'ясо [89, арк. 69]. Неодмінним було споживання сала. Порівняно з 1952 р. у 1955 р. споживання сала збільшилося вдвічі та складало 8,5 кг на одного члена родини на рік, що дорівнювало 20 г щоденно [56, арк. 16]. Уживання м'ясних продуктів збільшилося майже у 2,5 рази. У 1963 р. колгоспна родина споживала 94 кг м'яса та м'ясопродуктів у перерахунку на м'ясо. Асортимент м'ясної продукції був доволі різноманітним: яловичина, телятина, баранина, свинина, ковбаси домашнього виготовлення, птиця і дичина, сало тощо. У невеликій мірі родина споживала ковбасні вироби, здебільшого сало і свинину. У загальних витратах

м'ясної продукції сало у 1956 р. становило 33,2%. Одна людина в місяць споживала 0,8 кг сала. Друге місце за обсягом витрат у харчуванні займала свинина – 31,4% у загальному вживанні м'ясної продукції. Яловичина і телятина складала всього 5%, баранина – 3,3%, птиця і дичина – 11%, інші види м'яса разом із домашньою ковбасою – 15,5% [66]. У 1961 р. на одного члена родини на рік приходилося 38,6 кг м'ясопродуктів, з яких 2% становила яловичина і телятина, 1% – баранина, 30% – свинина, 34% – сало, м'ясо птиці та інші види м'яса – по 16%. У свіжому виді родина споживала 65% м'яса. Консерви, м'ясні напівфабрикати, копчене м'ясо та ковбасні вироби склали лише 1% у загальному вживанні м'ясопродуктів [72, арк. 72].

У 1958 р. селянська родина споживала 85 кг м'яса, сала та м'ясопродуктів [89, арк. 69]. Загалом у цей час відзначається доволі різке збільшення споживання м'ясної продукції сільською родиною: порівняно з 1952 р. – у 2 рази, з 1955 р – у 1,5 рази.

По областях УРСР протягом десятиліття простежуються відмінності споживання родиною колгоспника м'ясної продукції. Наприклад, у 1955 р. більше м'яса вживала родина західних регіонів. На одну людину степових областей припадало 14,3 кг м'ясопродуктів і 6,2 кг сала на рік, західних – 20,6 кг і 9,7 кг відповідно. Різниця в кількості й динаміці споживання продуктів харчування між областями залежала від урожайності культур. У 1955 р. у степових областях спостерігалися високі врожаї, що призвело до збільшення вживання продуктів рослинництва і молока та зменшення споживання м'яса, яєць порівняно з 1954 р. І, навпаки, у західних областях у зв'язку з низьким урожаєм кормів і збільшенням забою худоби зменшилося споживання картоплі, овочів та баштанних та збільшилися витрати у харчуванні родини м'ясної продукції [56, арк. 18].

У другій половині 1950-х рр. у цілому по УРСР спостерігалось збільшення витрат м'яса у харчуванні колгоспної родини. Наприклад, у Дніпропетровській області 1957 р. одна родина споживала 30,6 кг м'яса і 12,6 кг сала [67, арк. 23]. У 1958 р. на одну людину у Вінницькій області припадало 26 кг м'яса і 13,4 кг сала, що порівняно з 1952 р. показує збільшення по м'ясу у 2, а по салу – майже у 3 рази

[70, арк. 47–55]. Один член селянської родини у Львівській області в 1958 р. споживав 19,2 кг м'яса і 8,4 кг сала [70, арк. 81–86]. Порівняно з 1953 р. відбулося збільшення вживання м'яса у 2,2, а сала – у 3,5 рази. У Полтавській області на одну людину витрачали в родині 25,9 кг м'ясної продукції і 13 кг сала на рік, що порівняно з 1953 р. збільшилося у 1,3 і 1,5 рази відповідно [70, арк. 88–93].

На початку 1960-х рр. на одного члена родини припадало в середньому по УРСР 39 кг м'ясопродуктів проти 10,3 кг у 1952 р. У середньому на день кожен член родини споживав у 1964 р. близько 100 г м'ясних продуктів харчування, ураховуючи сало. Щоправда, ситуація була нестабільною, тобто зростання споживання продукції тваринництва, виробництво якої було прерогативою особистих присадибних господарств, протягом 1952–1964 рр. характеризується збільшенням у 1959, 1961 рр. до 90 кг, у 1963 р. – до 94 кг і зниженням до 76 кг – у 1960 р., до 88 кг – у 1962 р. Це певною мірою було пов'язано з державною політикою щодо особистих присадибних господарств. Згадаємо, що на грудневому 1958 р. пленумі ЦК КПРС було визнано необхідним обмеження особистих присадибних господарств колгоспників. Як результат, у 1958–1964 рр. проводилася масова закупівля худоби в ОПГ, обмеження продажу кормів особистим присадибним господарствам, заборона утримувати двох і більше корів, трьох і більше свиней, більше десятка курей, коней, річних бичків, овець. Продукцію тваринництва домогосподарств заборонялося продавати без відповідних довідок сільських рад. Звісно, у практику повсякдення селяни впроваджували свої власні механізми протесту проти державних заходів. Найбільш розповсюдженим був забій худоби, і як бачимо, у 1959, 1961 і 1963 рр. збільшилося споживання м'ясної продукції родинною колгоспника.

Споживання молока та молочних продуктів (у тому числі вершкового масла) теж зазнавало певних змін. На першу половину 1950-х рр. на одного члена колгоспної родини приходилося 117 л молока (1952 р.), 129 л – 1954 р., 151 л – 1955 р. Молочні продукти у вигляді м'якого сиру та ін. складали 3,7 кг, 3,9 і 5,2 відповідно у 1952, 1954, 1955 рр. Це становило близько 330–430 г молока на день. Один член родини споживав 0,5 кг масла у 1952 р і 0,7 кг – у 1955 р., тобто 1,9 г на

день. У 1963 і 1964 рр. на одного члена родини припадало 239 л молочної продукції, тобто на день в раціоні було близько 650 г. Порівняно з 1952 р. вживання молокопродуктів збільшилося майже у 2 рази [56, арк. 16].

На одну родину колгоспника в середньому по республіці припадало у 1952 р. 514 л молокопродуктів, у 1963 р. – 661 л, тобто відбулося збільшення в 1,2 рази. Однак найбільш показовим в цьому розумінні був 1958 р., коли кожна родина споживала 775 л молокопродуктів, порівняно з 1952 р. зросло у 1,5 рази. Знову ж таки давалася взнаки державна політика щодо особистих присадибних господарств, адже зі зменшенням поголів'я ВРХ зменшилася і частка молочної продукції та її споживання [89, арк. 69].

Із загальної кількості 239 л споживання молокопродуктів, враховуючи масло вершкове, у перерахунку на молоко у 1961 р. 67% припадало на молоко, 19% складали сметана та вершки, 5% м'який сир, 1% сир і бринза, 8% масло. Молочні продукти більше споживалися у родинах західних областей – 162 л проти 142 л на сході [72, арк. 72]. Масло більше споживала родина степових регіонів – 1,3 кг проти 0,9 у західних [70, арк. 18]. Олія також була більше присутньою в раціоні колгоспних родин степових областей – 5,2 л порівняно з 0,5 л – у родинах колгоспників заходу республіки.

Неодмінними продуктами у селянському раціоні були яйця. Протягом десятиліття можна простежити збільшення споживання їх одним членом родини майже втричі. Якщо у 1952 р. на одну людину в родині припадало 60 яєць, у 1955 – 94, то у 1964 – 159 штук на рік, або у 2,6 рази більше. Отже, у 1952 р. щодня сільський мешканець споживав 0,16 яйця, у 1955 – 0,25, у 1964 – 0,46. Родиною колгоспника степових областей витрачалося на харчування одної людини 84 яйця і 112 штук на члена родини в західних областях у 1955 р. [89, арк. 69].

Збільшення витрат родиною яєць для власного харчування зростало поступово і збільшилося у 2,3 раз у 1963 р. порівняно з 1952 р. При цьому на власне харчування родина витрачала 94% яєць із загального обсягу витрат на домогосподарство.

У Дніпропетровській області споживання яєць збільшилося у 2,6 рази у 1957 р. порівняно з 1952 р. На Львівщині родина колгоспника споживала у 1958 р. у 2,4 рази більше, ніж у 1953 р. У Полтавській та Вінницькій областях у 1958 р. родина вживала у 2 рази більше яєць, ніж у 1953 р. [67;70].

Риба і рибопродукти у селянському харчуванні складали близько 1,7 кг на одного члена родини у 1952 р., 2,8 кг – у 1955 р. У 1958 р. один член родини на місяць споживав 170 г оселедців, 180 г іншої риби і 15 г рибних консервів [66; 68]. У 1964 р. доля риби і рибопродуктів в раціоні селянина збільшилася до 7,6 кг на рік на одну людину, включаючи рибні консерви [89, арк. 2]. Отже, уживання в їжу рибопродуктів було загалом невисоким. Хоча середньостатистичні дані можна доповнити природно-географічними умовами існування селянських господарств. Звісно, що ці показники були значно вищими у сільських родинах, домогосподарства яких знаходилися поряд із водними ресурсами – на березі морів або річок.

Рибні продукти сільські громадяни покупали. Так, у 1953 р. родина Львівської області витратила 8 руб. на купівлю цього виду товарів, у 1958 р. – 38 руб. Відносно всіх витрат готівкою на харчування це складало майже 0,6% у 1953 р. і 2,1% – у 1958 р [70; арк. 82].

Сільські родини в торгівельній мережі придбавали цукор, кондитерські вироби, чай, печиво, консерви, ковбаси, пиво, повидло. Споживання цукру в родинах було невеликим – 0,7 кг на місяць на одну людину в родині у 1956 р., 0,9 кг – у 1958 р. Кондитерські вироби у харчуванні сільської родини складали близько 0,1 кг на місяць на одного члена родини (див. Додаток Ж 4).

Рівень і якість харчування сільських родин напряду залежали від прибутків. Так, у 1961 р. більш якісно харчувалися родини колгоспників, де прибуток на члена родини складав понад 900 руб. і вище. Таких родин було не багато, усього 4% від загальної кількості обстежених. На рік на кожного члена в таких родинах приходилося 232 кг борошна та хліба в перерахунку на борошно, 229 кг картоплі, 172 кг овочів та баштанних, 39 кг фруктів і ягід, 426 л молокопродуктів і тваринного масла в перерахунку на молоко, 67 кг м'яса, сала і м'ясопродуктів, 342

шт. яєць, 34 кг цукру і кондвиробів. Отже, один член такої родини щоденно споживав 630 г хліба та виробів із борошна, 620 г картоплі, 470 г овочів і баштанних, 100 г фруктів та ягід, 180 г м'ясних продуктів, майже 1 яйце, 1,17 л молокопродуктів і близько 100 г цукру і кондитерських виробів. Поживність харчування дорівнювала 4706 ккал. Найбільшу кількість (34%) становили родини, в яких прибуток складав від 420 до 600 руб. Тут споживання продуктів харчування було іншим. Борошно і хлібні вироби складали 163 кг на одного члена родини, картопля – 206 кг, овочеві і баштанні – 103 кг, фрукти та ягоди – 17 кг, молоко, молочні продукти, масло тваринного походження в перерахунку на молоко – 265 л, м'ясо, сало і м'ясопродукти в перерахунку на м'ясо – 42 кг, 188 яєць, 18 кг цукру і кондвиробів. У перерахунку на калорії на одного члена родини на добу припадало 3202 ккал. Серед обстежених родин колгоспників 15% складали родини, в яких прибуток становив до 300 руб. на одного члена родини. Тут ситуація зі споживанням продуктів харчування була зовсім скромною. Хлібних виробів і борошна припадало на день на одного члена родини 340 г, картоплі – 560 г, овочів та баштанних – 190 г, фруктів і ягід – 30 г, молокопродуктів – 410 г, 70 г м'яса, 0,3 яйця, 27 г цукру і кондвиробів. Калорійність харчування на добу одного члена в таких родині становила 2333 ккал. Загалом калорійність від споживання продуктів тваринництва складала понад 20% (від 23 до 28% залежно від прибутків у родині на кожного члена) [72, арк. 72, 74].

Показники споживання продуктів харчування у сільських родині дещо різнилися по областях. У 1958 р. колгоспна родина Львівщини споживали багато картоплі (800 г щодня кожним членом родини), молокопродуктів (1 л щодня). Водночас мешканці Миколаївської області більше споживали хліба й виробів із борошна – 530 г на день одним членом родини, овочів та баштанних – 400 г на день, яєць (0,5 шт. щодня), масла тваринного походження і кондитерських виробів. Мешканці сіл Вінниччини більше споживали круп і бобових продуктів, а також в їх раціоні було представлено більше м'яса (див. Додаток Ж 5).

Характеристика споживання сільською родиною продуктів харчування буде більш повною, якщо проаналізувати рівень і якість харчування родин

різних за прибутками на одного члена. Так, у 1958 р. з 480 обстежених родин колгоспників Вінницької області найбільше (123) було родин із прибутком на одного члена від 2101 до 3000 руб., тобто такі родини склали 25,6% від усіх обстежених. Другу позицію займали сім'ї з прибутком від 3001 до 3900 руб., тобто 25%. Отже, у сільському середовищі Вінниччини було понад 50% родин із досить скромним доходом (див. Додаток Ж 6). Однак у гіршому становищі перебувала сільська колгоспна родина Вінниччини з прибутком до 2100 руб. Таких родин було чимало – 10% від загальної кількості обстежених. На одного члена на день приходилося 0,032 кг печеного хліба, 0,326 кг різного борошна, 0,5 кг картоплі, 0,048 кг м'яса, 0,023 кг сала. Вочевидь, це були неповні багатодітні родини. Зовсім інша картина зі споживанням продуктів у родинах колгоспників із прибутком понад 4800 руб. на одного члена. Це були в основному родини, де більшість членів перебували у працездатному віці та працювали в колгоспах-мільйонерах, тобто де прибуток складав мільйони рублів [509]. Така родина могла собі дозволити витратити 6 тис. руб. на купівлю чаю, печива, цукерок, ковбас, повидла, солі, пива, цигарок, сірників тощо. Решта продуктів харчування надходила з домогосподарства та колгоспу.

Як уже зазначалося, у харчуванні сільської родини визначальне місце належало картоплі та стравам із неї. На Житомирщині, Хмельниччині майже щоранку господиня випікала деруни, заливала сметаною. Споживали їх із молоком. Молока взагалі пили багато, навіть домогосподарства, які не могли тримати корів (в основному неповні родини, в яких була тільки мати), купували молоко у сусідів [588; 589].

Із перших страв варили борщ, як правило пісний, із квасолею, заправляли шкварками. Розповсюдженим був суп (гречаний, пшоняний). Випікали млинці і їли їх із так званою «колотушею» – сир перетирали з молоком, без додавання цукру.

Кожне домогосподарство, де був господар, раз на рік кололо кабана. Сало солили, робили багато ковбас: кров'янку і домашню. Кров'янку готували, додаючи сало та гречку. Ці ковбаси заготовляли на холодну пору року, для чого складали їх у банки, які потім заливали розтопленим внутрішнім жиром. Свіже

м'ясо частково продавали на ринку. Із птиці (у кого були голуби, у кого кури) готували такий своєрідний соус («печене»). В основному у вихідні, коли приходили родичі. У цю страву додавали борошно, багато м'яса, трохи картоплі.

Пиріжки в основному випікали, адже олії в першій половині 1950-х рр. не було. Начиняли тертим сирим, горохом із сіллю, квасолею або маком, перетертим із цукром. Загалом мак використовували у різних стравах, його в домогосподарствах висівали досить багато. Так, третій у макітрі мак додавали до картоплі замість жиру, поки не з'явилася олія. Маком начиняли струдли, його додавали у власного приготування цукерки, використовували для куті та ін. [588].

У сільських родинах споживали рибні страви. В основному рибу ловили у близьких водоймах. Пізніше у колгоспних ставах почали розводити дзеркальних коропів. У другій половині 1950-х рр. до сільського магазину завозилася морожена риба – хек, льодяна. Її в основному смажили. Сільські мешканці відзначають, що в родинах споживали риб'ячий жир, багатий на омега-3. Яйця в основному додавали у страви, а також споживали у сирому і вареному вигляді [588].

Селяни споживали овочі з власного господарства, фрукти, ягоди із садів і лісів. Улітку їли помідори, огірки, заготовляли на зиму капусту. Різали її на шатківницях і складали в діжки. Зберігали інколи в сінях, коли було морозно капуста у діжці замерзала, її відколювали та їли. З цукрового буряку варили компот, до якого додавали сушені вишні або інші сушені кислуваті фрукти. У сільському раціоні були також кавун, кукурудза, часник, цибуля. У лісі збирали ягоди й дикорослі фрукти (ожину, терен, кислиці (яблука), груші, суницю) та гриби. Усе це засушували та споживали взимку або продавали на ринку.

Щодо вживання солодоців сільською родиною, то це в основному були кондвироби з сільського магазину у вигляді цукерок: подушечки, обсипані цукром. Виробляли «цукерки» і вдома. Виданий на трудодні цукор розтоплювали на сковородах до коричневого кольору, додавали мак і молоко, вистуджували і різали на шматочки. Коли з'явилося біле борошно почали пекти коржі з нього. Зазвичай зерно мололи на жорнах, борошно було темним із різними домішками. У

біле борошно додавали молоко і готували корж, який ламали на кусочки, мачали в мак, розтертий із цукром. Така страва була доволі частою.

Масло виробляли самі. Для цього існувала спеціальна дерев'яна висока маслянка з отвором посередині. Однак масло виробляли на продаж, самі його майже не споживали.

На добу в раціоні середньостатистичної родини приходилося на одного члена 82 г білків, з них 32 – тваринного походження, 81 г жирів (в тому числі 63 г тваринного походження), 474 г вуглеводів. Загалом на 3030 ккал приходилося 810 г тваринного походження [72, арк. 71]. До речі, сучасна людина, яка зайнята фізичною працею, споживає: жінки – 4000 ккал, а чоловіки – 5000 ккал.

Таким чином, раціон сільської родини протягом 1952–1964 рр. якісно змінився. Збільшення прибутковості бюджету вплинуло на зміну структури споживання. Зменшилося вживання таких продуктів харчування, як борошно та хліб. При цьому сільська родина вже у другій половині 1950-х рр. в основному споживала пшеничне борошно і пшеничний печений хліб. Зменшення характерно і для картоплі, хоча у цілому сільські родини використовували для приготування їжі досить багато картоплі й у 1964 р. Навпаки, зросло споживання м'яса, молока і яєць. При цьому сільська родина в більшості споживала свинину і м'ясо птиці. Позитивна динаміка простежується у споживанні рибних продуктів, солодоців, вершкового масла тощо.

Однак середньостатистичні показники покращення харчування сільських родин не дозволяють говорити, що рівень та якість споживання були високими повсюди. У колгоспному селі навіть на початку 1960-х рр. залишалися родини з низькою калорійністю харчування. Таких у республіці було понад 40%.

Основна частина продуктів харчування була власного виробництва, тобто продуктами домогосподарства. Селянин харчувався саме тим, що виробляв і вирощував сам. Невелику частину продукції купували в торгівельній мережі.

4.3. Споживання промислових непродовольчих товарів родиною колгоспника

Сільська родина існувала в умовах радянського способу життя з притаманною йому практикою другорядності селян у загальній структурі суспільства. Це позначалося на результативності роботи у колгоспах, забезпеченні сіл продукцією промислових підприємств, роботі соціально-побутової та культурно-освітньої інфраструктури. Ураховуючи стан підприємств легкої і харчової промисловості в повоєнний період, дефіцитність товарів, обмежені можливості селян користуватися торгівельними закладами, невелику заробітну плату тощо проблема матеріального споживання сільської родини заслуговує на детальне вивчення.

У повсякденному житті сільської родини величезне значення мали промислові непродовольчі товари, серед яких перш за все речі першої необхідності: одяг та взуття, засоби санітарії й гігієни. Значну роль відігравали предмети побуту, меблі та ін. Усе це яскраво демонструвало зміни в рівні та якості сільського життя.

Протягом 1950-х рр. остаточно змінився спосіб життя сільської спільноти щодо споживання товарів промисловості. Поступово зникали навички виробництва тканин у домогосподарствах, вирощування льону або конопель із подальшою їх обробкою та виготовленням матерії. Залишилися тільки як згадка про минулі часи веретена і ткацькі верстати на дому. Утім, у сільському середовищі ще довгий час актуальними були такі ремісничо-кустарні промисли, як пошив одягу та взуття, виробництво керамічного посуду, виготовлення меблів. Поступово на селі з'являлися предмети першої необхідності – промислові товари. У статистичних бюджетних обстеженнях ці види товарів здобули загальну назву – промислові непродовольчі товари. Без цих речей людина не мала можливості включитися у процеси соціалізації, освіти. Можливості родини в матеріальному споживанні впливали як на фізичне здоров'я її членів, так і на моральний стан.

Для повноцінного розуміння рівня та якості матеріального споживання сільської родини слід проаналізувати зміни у структурі купівлі товарів першої необхідності та побутових предметів, виявити повсякденну практику сільського

життя в умовах радянської дійсності в питанні задоволення матеріальних потреб мешканців села. Адже можливості сільської родини покращувати своє життя впливали на всі структури повсякденності, викликаючи певну поведінку і реакцію селян на практику сільського життя.

Зазначимо, що на селі існували декілька форм придбання товарів першої необхідності. По-перше, купівля їх за гроші в магазинах або у перекупників. У цьому питанні доволі розповсюдженим був пошив одягу та взуття кустарями. По-друге, одяг, взуття та інші необхідні речі можна було придбати у сільпо в обмін на натуральну продукцію [590]. Щоправда протоколи засідань сільських рад свідчать, що на початку 1950-х рр. в обмін на натуральну продукцію подеколи давали нікому не потрібні у повсякденному сільському житті предмети.

Про збільшення можливостей селян купувати промислові непродовольчі товари свідчать результати проведених у 1950-1960-х рр. бюджетних обстежень. Витратна стаття родинного бюджету на покупку непродовольчих промислових товарів незмінно збільшувалася з поступовим зростанням купівлі одягу, взуття та предметів домашнього побуту. При цьому витрати на придбання одягу та взуття на члена родини у 1964 р. збільшилися у 2 рази, на покупку меблів, предметів домашнього побуту – у 6, культтоварів – у 7 разів порівняно з 1953 р. Очевидним було збільшення витрат на будівництво та ремонт. На купівлю одягу, білизни, взуття на одного члена сільська родина у середньому по республіці витрачала у 1953 р. 35 руб., у 1958 р. – 69 руб., у 1964 р. – 77 руб. (у цінах 1958 р.) [89, арк. 3]. Однак ці цифри мало про що говорять, якщо не навести безпосередні приклади щодо цін на одяг, взуття та інші предмети побутового вжитку 1950–1960-х рр.

У 1954 і 1955 рр. найвищий показник витрат на промислові непродовольчі товари зафіксовано для сільських мешканців південних і західних областей (див. Додаток Ж 2). Відставали лісостепові регіони, де на покупку промислових непродовольчих товарів сільська родина виділяла трохи більше 36% грошових витрат.

У 1953 р. родина колгоспників Вінницької області витрачала на промислові непродовольчі товари 31,8% всіх грошових видатків, у 1958 р. – 46,8%. При цьому

в 1953 р. родина колгоспника виділяла на промислові непродовольчі товари 1,3 тис. руб. на рік, у 1958 р. – 3,4 тис. руб., що показує зростання у 2,6 рази [70, арк. 47–55]. Сільська родина колгоспників Волині на промислові непродовольчі товари в 1952 р. витрачала 28,3% всіх грошових видатків, в той час, як у 1958 р. ця стаття грошових витрат становила 49,3%. У родинях Волинської області виділення грошей на покупку промислових непродовольчих товарів збільшилося у 1958 р. порівняно з 1952 р. у 3,8 рази (3 тис. руб. проти 785 руб.) [70, арк. 40–46]. Родини Львівської області витрачали у 1953 р. 32% всіх грошових видатків на покупку непродовольчих товарів і 40,2% – у 1958 р. Це складало 1,1 тис. руб. у 1952 р. і 2,5 тис. руб. – у 1958 р., тобто зростання у 2,2 рази [70, арк. 81–86]. У Полтавській області родина колгоспника дозволяла собі у 1953 р. витратити 40% всіх грошових видатків, а у 1958 р. – 46,8% на придбання промислових непродовольчих товарів, що становило 1,6 тис. руб. і 2,9 тис. руб. на родину, тобто у 1,8 рази більше [70, арк. 88–93]. У Миколаївській області споживання промислових непродовольчих товарів однією колгоспною родиною складало 45,3% всіх грошових витрат 1958 р. Попри деякі розбіжності, середньостатистичні показники витрат сільської родини на промислові непродовольчі товари були приблизно однаковими й коливалися в межах 40–49% від загальних грошових витрат, що не можна сказати про витрати родин із різним рівнем прибутку.

При цьому витрата грошей збільшувалася не тільки через зростання кількості споживання товарів, а також за рахунок зростання питомої ваги серед них більш дорогих та якісних. Отже, відбулися зміни у структурі витрат на купівлю непродовольчих промислових товарів.

Споживчий кошик промислових непродовольчих товарів сільського мешканця був доволі різноманітним. До його складу неодмінно входили тканини, взуття, готовий одяг та інші предмети першої необхідності. Документи свідчать, що придбання тканин сільськими родинами було справою звичайною. Адже в умовах нестачі грошей і готового одягу в магазинах, а також з метою економії кожна родина знаходила свої шляхи його придбання. Розповсюдженою була практика шиття одягу – або власноруч, або у місцевих майстрів-кустарів. При цьому

привертає увагу як динаміка питомої ваги витрат на тканини, так і купівля її видів. Сільські родини доволі багато придбавали тканин. Однак протягом десятиліття можна помітити зменшення обсягів покупки цього товару і також видів тканин. У 1954 р. на ці цілі родина витратила 416 руб., у 1955 р. – 371 руб. [56, арк. 20]. У другій половині 1950-х рр. загальна сума грошей, витрачених на цей товар, була більшою. Наприклад, у 1958 р. – 494 руб. і 485 руб. – у 1959 р. [66; 68; 74]. Однак змінилася питома вага грошей на покупку дорогих тканин. Якщо у 1956 р. родина витратила 337 руб. на придбання бавовняних і 82 руб. – шовкових матерії, то у 1958 р. – 296 руб. і 117 руб. відповідно. Тобто частка грошей на покупку бавовняних тканин у 1956 р. дорівнювала 68,2% у загальних обсягах грошей на покупку тканин, а у 1958 р. – 60%. Питома вага придбання вовняних тканин збільшилася з 12,9% у 1953 р. до 21% – у 1958 р. У середньому 15% всіх витрат на тканини у 1958 р. приходилися на купівлю шовку. Зменшення частки бавовняних тканин в основному відбулося через збільшення придбання дорогих тканин.

Якщо у 1952 р. сільська родина в середньому покупала близько 18 м бавовняних, 0,34 м – вовняних, 0,14 м – шовкових тканин на рік, то у 1955 р. в середньому на кожну родину припадало близько 30 м бавовняних тканин, 0,5 м – вовняних і 1,3 м – шовкових [56, арк. 19]. Отже, у родинах колгоспників при загальному зростанні купівлі тканин збільшилося споживання більш дорогих їх видів.

Якщо у 1952 р. одна родина в Київській області у середньому витратила 28 руб. на покупку вовняної тканини, то у 1954 р. – 35 руб. Щоправда, у 1955 р. витрати на придбання цього виду матерії склали в родині колгоспника тільки 30 руб., що пов'язано з низькими прибутками за 1954 р. Таке ж збільшення характерно для споживання шовкових тканин: у 1952 р. сільська родина витратила на них 4 руб., а у 1955 р. – 23 руб. У Вінницькій області у 1953 р. в середньому одна родина виділяла 20,7% грошових видатків на покупку тканин, у 1958 р. – 13,2%. При цьому у 1953 р. родина витратила 35 руб. на придбання вовняних тканин і 98 руб. – у 1958 р. Така ж динаміка відзначається і щодо придбання шовку. У Львівській області у загальних грошових видатках на промислові

непродовольчі товари 29,5% складали витрати на тканини. У 1958 р. вони зменшилися до 26,3% [70]. Однак переважна більшість у загальних витратах на тканини належала витратам на бавовну. Це було пов'язано як із більш-менш доступними цінами та розповсюдженістю в торгівельній мережі, так і з більшими можливостями для селянина на пошив одягу з бавовняних тканин.

Протягом 1950-х рр. було характерним зменшення питомої ваги витрат на придбання тканин у загальному обсязі видатків на покупку непродовольчих промислових товарів. Простежується така середньостатистична динаміка купівлі тканин сільськими мешканцями: у 1954 р. – 21,9% від всіх витрат на непродовольчі промислові товари, 1955 р. – 17,9%, у 1958 р. – 14,8%, у 1959 р. – 14%. Таке зменшення витрат на придбання тканин пов'язано зі збільшенням покупки в магазинах і у перекупників готового одягу. Статистичні дані показують, що 1958 р. споживання тканини селянами порівняно з довоєнним 1940 р. збільшилося вдвічі, а у 1964 р. – у 1,6 рази [89, арк. 31].

Отже, на селі розповсюдженим було шиття одягу, якого не вистачало в магазинах і до того ж не було грошей на його покупку. Очевидці стверджують, що в повсякденній практиці кінця 1940-х – початку 1950-х рр. доволі розповсюдженим був пошив одягу з домотканого полотна. Для цього домогосподарства вирощували льон або коноплі (залежно від природно-кліматичних, географічних умов), збирали їх, вимочували в копанках, вибивали спеціальними дошками, при необхідності вибілювали у золі, пропускали через пристосування для очищення конопель від жорстких фрагментів. Далі за допомогою прядки і веретена робили пряжу і потім віддавали місцевим майстрам, в яких були ткацькі верстати. Тобто, у цей час виробництво одягу і деяких речей домашнього побуту майже не оберталися грошовими витратами, однак забирали фізичну працю й час [588].

Протягом 1950-х рр. питома вага одягу з домотканого полотна зменшується, про що свідчило збільшення купівлі тканин. Оскільки комбінатів побутового обслуговування на селі було обмаль, то селяни зверталися щодо пошиття одягу до місцевих майстрів. Населення сіл користувалося в основному послугами районних і сільських кустарів. Приватним чином шили жіночий та чоловічий одяг – сукні,

спідниці, жакети, костюми, брюки та інші речі. Ціни були різними, відповідно до статусу послуг. Пошив шерстяного чоловічого костюма в 1959 р. у майстерні побутового обслуговування обходився сільській родині у 216 руб., тоді як кустарі в районних селищах шили його за 120 руб., а сільські майстри – за 90 руб. [79, арк. 5]. Така диференціація цін була характерна для інших товарів: шерстяні брюки – 57 руб., 40 руб., 30 руб. відповідно. Пошив жіночого шерстяного жакету в майстерні обходився сільській родині у 162 руб., у районних майстрів – 80 руб., у сільських – 60 руб. Вартість жіночої шерстяної спідниці складала 61 руб., 45 руб. і 40 руб. відповідно, шерстяної сукні – 102 руб., 100 руб. і 80 руб.

Доволі розповсюдженими були бавовняні жакети, спідниці й сукні. Їх пошив в ательє і майстром був дешевше, ніж шерстяного одягу. Так, у майстерні побутового обслуговування бавовняний жакет коштував 78 руб., у районних майстрів – 30 руб., у сільських – 25 руб.; бавовняна спідниця – 40 руб., 14 руб., 5 руб. відповідно; бавовняна сукня – 57 руб., 60 руб., 30 руб. Бавовняний вельветовий костюм обходився в ательє у 114 руб., у районних майстрів – 80 руб., у сільських – 60 руб. Бавовняні брюки – 34 руб., 25 руб. і 20 руб. Таким чином, пошив одягу сільськими кустарями обходився селянам у 2–3 рази дешевше, ніж у державних комбінатах побутового обслуговування.

Однак навіть у такому випадку селянська родина могла собі дозволити пошив дуже обмеженої кількості речей. До того ж кожна родина намагалася купувати дешеві тканини. На початку 1950-х рр. у магазинах продавалося недороге грубе сукно – його називали шинельним. Із такої тканини чоловікам шили пальта, які мали назву свити. Фасон цього одягу нагадував шинелю. Розповсюдженим повсякденним одягом були фуфайки, які шили з використанням вати [588].

Попит серед сільських громадян на бавовняні тканини задовольнявся за рахунок державних та кооперативних торгівельних організацій. Однак у зв'язку з недостатнім асортиментом колгоспники купували такі тканини у громадян, тобто перекупників, і переплачували у 1,5–2 рази вартість товару. Загалом на покупку у приватних осіб колгоспна родина у 1954 р. витратила 6,6% від загальної суми видатків на тканини, у 1955 р. – 12,1% [56, арк. 21]. Наприкінці

1950-х рр. на покупку метру ситцю у громадян селянин витрачав 15 руб. замість 10 руб. 10 коп. у держторгівлі. Бавовняний плюш обходився у 1,5 рази дорожче (60 руб. замість 38 руб.), бавовняна тканина, куплена в перекупників, у 2 рази перевищувала ціну в торгівельній держмережі (20 руб. замість 10 руб. 40 коп.), вельвет, відповідно, – 50 руб. і 28 руб., марля – 4 руб. і 1 руб. 20 коп.

У держторгівлі був малий асортимент лляних тканин, котрі користувалися підвищеним попитом населення. Так само купівля вовняної тканини у громадян перевищувала її придбання в державній та кооперативній торгівельній мережі. У 1954 р. витрати на вовняні тканини, куплені у приватних осіб, становили 32,6% від загальних видатків на покупку цього виду товару, у 1955 р. – 53,6%. Це пояснювалося відсутність порівняно недорогих та ходових товарів у торгівельній мережі.

У магазинах районного значення та в містах можна було купити готовий одяг: костюми, жакети, жіночі сукні, чоловічі сорочки з ситцю, байки та інших тканин. До речі, матеріали були натуральними, приємними на дотик. Шовкові тканини вироблялися з натуральних волокон. У 1954 р. сільська родина в середньому витрачала 502 руб. на покупку готового одягу, білизни, трикотажу та головних уборів, у 1955 р. – 593 руб. [56, арк. 20]. Це становило 26,4% і 28,6% від видатків на купівлю непродовольчих промислових товарів у 1954 і 1955 рр. відповідно [56, арк. 26]. У 1958 р. сільська родина колгоспника витрачала 779 руб. на придбання готового одягу, 430 руб. – на покупку вовняного одягу та 100 руб. – трикотажу, панчіх, шкарпеток, 18 руб. – білизни. У середньому на одну особу сільська родина виділяла у 1958 р. у 2,5 рази більше, ніж у повоєнному 1940 р., а у 1964 р. – у 3 рази більше [89, арк. 31]. Однак далеко не кожне домогосподарство могло собі дозволити купівлю такого одягу в магазинах.

У Вінницькій області в родині у 1958 р. виділяли на покупку одягу, головних уборів, трикотажу та білизни 1,3 тис. руб., що порівняно з 1953 р. збільшилося у 2,6 рази. У загальних витратах грошей на покупку промислових непродовольчих товарів це дорівнювало 35% [70, арк. 47–55]. У родині на Львівщині ці витрати

становили у 1953 р. 390 руб. і 1,1 тис. руб. – у 1958 р. Збільшення грошей на покупку цих товарів відбулося у 2,9 рази і їх частка у загальних витратах на придбання промислових непродовольчих товарів складала 34% і 44% відповідно [70, арк. 81–86]. В родині Полтавської області на покупку цього виду товарів виділяли 487 руб. у 1953 р. і 1030 руб. – у 1958 р., тобто збільшення у 2 рази. Питома вага у загальних грошових витратах на промислові непродовольчі товари відповідно по роках була така – 29,4% і 35% [70, арк. 88–93]. Таким чином, в областях УРСР уже в 1958 р. відбувалося зростання питомої ваги грошей на покупку готового одягу, білизни, головних уборів і трикотажних виробів.

Поступово сільські мешканці збільшили покупку готового одягу, особливо вовняного. Однак недостатність модного, якісного одягу в магазинах сільської мережі породжувала практику його купівлі у приватних осіб за підвищеними цінами. Вочевидь, що сільська спільнота активно включилася у розповсюджену практику радянського способу життя, який породив такі методи боротьби з нестачею речей першої необхідності, як придбання товарів у перекупників і приватних осіб, тобто з рук.

Не дивлячись, що готовий одяг був представлений у державній торгівельній мережі, попит населення повністю не задовольнявся у зв'язку з невеликим асортиментом цього товару. Наприклад, були відсутні спідниці, вовняні жакети, жіночі пальта. Ці товари нерівномірно надходили до магазинів і сільські мешканці покупали їх за підвищеними цінами у громадян. У 1954 р. сільська родина на покупку у приватних осіб готового одягу та головних уборів витрачала 19,5% від загальної суми видатків на ці товари, у 1955 р. – 22,3% [56, арк. 21].

Однак населення села, маючи потреби у поширеному на той час одязі, продовжувало витрачати гроші на його купівлю. Витрати на покупку речей із шовку у 1959 р. збільшилися на 13,5% порівняно з 1958 р. Така ж ситуація була з хутряним одягом. У 1959 р. подорожчання його у зв'язку з купівлею з рук складало 36,8%. В основному покупали хутряні шапки, які у сільські магазини завозили, по-перше, не по сезону, по-друге, сільських мешканців не влаштовував колір, фасон і якість. У продажу були відсутні трикотажні вироби, їх приватні особи привозили

переважно з Москви і Ленінграда та продавали за завищеними цінами. У 1954 р. витрати на трикотажні вироби, куплені у приватних осіб, склали 8,7% до загальних видатків на цей товар, а у 1955 р. – 10,8%. Наприклад, трикотажна кофта у магазині коштувала 200 руб., а на руках – 335 руб. [76, арк. 31].

Жінки обов'язково носили хустки, улітку з ситцю, у холодну пору з вовни, також були хустки суконні. У 1955 р. вовняну хустку родина покупала з рук за 525 руб., в той час, як у торгівельній мережі її вартість складала 175 руб. [65, арк. 26]. Це була гарна якісна хустка, вироблена з тонкої шерсті, прикрашена візерунками. Сукняні хустки сільські мешканці купували як правило у громадян по 130 руб. проти 96 руб. у магазині. Зазвичай суконна хустка носилася добре і покупали їх не так часто.

Були на селі розповсюджені тілогрійки, однак їх також завозили до сільмагів недостатньо, що призводило до покупки цього виду товару на руках по 115 руб. замість 84 руб. Дуже дорогими були чоловічі шевіотові костюми (шевіот – легка, м'яка, подеколи ворсяна шерстяна або напівшерстяна тканина для верхнього одягу). Із таких тканин виробляли якісний, добротний одяг: чоловічі костюми, спідниці та ін. Вартість чоловічих костюмів у державній торгівельній мережі складала 450 руб., однак сільські мешканці (родини з великим прибутком) купували такі костюми по 800 руб. на руках. Пальта суконні коштували 270 руб. за державними цінами і 450 руб. – за спекулятивними [65, арк. 26].

У повсякденному житті селян попитом користувалися вовняні джемperi, які взагалі були відсутні у державній торгівлі. Їх вартість дорівнювала 230–300 руб. і покупали їх селяни в кустарів [76, арк. 3].

Рідко, однак носили на селі модні й дефіцитні плюшеві (натуральні) шубки або «пальта-москвички» – суконні з чотирма кишнями куртки з бобриковим коміром. Плюшева жіноча шубка була дуже дорогою, купити її могли лише високооплачувані представники сільського суспільства. Ціна її в магазині складала 1600 руб., а на руках – 2000 руб. [76, арк. 31].

В той час, як основна частина сільської спільноти ледве знаходила гроші на саме необхідне, місцева влада дозволяла собі різними шляхами здобувати

дефіцитні товари: «всі вони являються і депутатами сільської ради, а що ж вони натворили, скільки ці похабники пропили колгоспних грошей, понабирали мануфактури, посправляли пальта-москвички» [275, арк. 8]. З анонімної скарги селян одного з сіл Глобинського району Полтавської області цілком очевидно, що керівництво колгоспів та сільрад відрізнялося від основної маси селян значно вищим рівнем матеріального споживання.

Певна динаміка простежується і в питанні покупки взуття. У 1952 р. на кожні 100 родин припадало 299 пар взуття, з якого шкіряним було тільки 144 пари. У 1955 р. ситуація покращилася і на кожні 100 родин приходилося вже 472 пари взуття, з яких 273 було шкіряним. У 1955 р. родина виділяла 377 руб. на придбання взуття, що складало 18,6% усіх витрат на промислові непродовольчі товари [56, арк. 19]. У другій половині 1950-х рр. питома вага витрат на взуття в загальних видатках на непродовольчі промислові товари дещо знизилася: у 1956 р. – 15,9%, у 1958 р. – 15,1%. При цьому на покупку шкіряного взуття витрачали понад 70% всіх грошей на взуття, гумового – 12%, валяного – 6–7%. Можливості родин купувати взуття покращилися порівняно з довоєнним 1940 р. у 2 рази у 1958 р. і у 2,3 рази – у 1964 р. [89, арк. 31].

Населення сіл в основному використовувало чоботи – гумові, кирзові, ялові, а також валянки й чуні. Ціна кирзових чобіт у магазинах становила 114 руб. Однак купити чоботи великих розмірів було проблематично, адже саме вони вважалися найбільш ходовими, оскільки родина завжди купувала розміри, які підійдуть усім. Отже, кирзові чоботи доводилося купувати у 1955 р. за ціною 250 руб., а наприкінці 1950-х рр. – 200 руб. [65, арк. 26; 76, арк. 104–106].

Іншим видом взуття були гумові чоботи, вартість яких складала 91 руб., однак селяни купували їх по 150 руб. В державних магазинах не було валяного взуття і колгоспники покупали його на ринку у 1,5–2 рази дорожче, ніж у торговельній мережі (220 руб. замість 153 руб.). Ялові чоботи в магазинах коштували 182 руб., а за відсутності товару в державній торговельній мережі мешканці села перекупували його і переплачували більш, ніж удвічі (400 руб. за пару) [65, арк. 26]. У сільських магазинах були відсутні хромові високоякісні чоботи і селянам доводилося

покупати їх у кустарів по 400–600 руб. за пару. Це була значна розкіш на селі і носили такі чоботи або заможні люди, або ті, у кого в родині був майстер. Пара жіночих босоніжок у державній торгівельній мережі коштувала 276 руб., однак родина витратила 400 руб. на покупку такого взуття [76, арк. 3].

У 1955 р. зросли витрати на придбання взуття у приватних осіб: у 1954 р. 33,6% витрат на взуття, у 1955 р. – 37,1%. У той же час були досить значними витрати на пошив і ремонт одягу і взуття у місцевих майстрів (кустарів) – 86,8% у 1954 р і 87,2% – у 1955 р. [56, арк. 21].

Як бачимо, у середині 1950-х рр. товари першої необхідності не були у широкому вжитку й асортименті на селі. Бюджетні обстеження свідчать, що через нестачу грошей і товарів селянин часто користувався послугами кустарів, а також приватних осіб. Хоча вже у 1961 р. в основному простежується зменшення питомої ваги витрат на покупку з рук товарів широкого вжитку в загальних обсягах видатків на окремі види продукції. Покупка взуття у приватних осіб у 1961 р. зменшилася до 15% від загальних видатків на взуття, готового одягу – до 9%.

У структурі витрат сільської родини на непродуктивні промислові товари були й витрати на предмети санітарії та гігієни. До таких товарів можна віднести мило й засоби для прання. В першій половині 1950-х рр. родина колгоспника виділяла близько 35 руб. на покупку господарського та туалетного мила. У 1956 р. 77 руб. витрачали на купівлю предметів санітарії та гігієни. Тобто, з побуту поступово зникали такі засоби прання, як зола та інші, які широко використовувалися в попередні роки. Однак соду для прання також доводилося купувати за підвищеними цінами з рук – по 10 руб. проти 3 руб. 20 коп. у магазинах [76, арк. 104–106].

Поступово в побуті почали з'являтися предмети не широкого вжитку, наприклад годинники, радіоприймачі, телевізори та інші товари. В середньому кожна родина у 1955 р. могла виділити тільки 6 руб. на покупку годинника, 42 руб. – засобу пересування (велосипед, мотоцикл, автомашина), 17 руб. – на придбання музичних інструментів, радіоприймача і телевізора, 29 руб. – на книги, газети, журнали, навчальне й письмове приладдя [56, арк. 20]. У 1958 р.

родина виділяла 25 руб. на покупку годинника, 71 руб. – засобів пересування, 17 руб. – телевізорів, радіоапаратури, 44 руб. – на книги, газети та журнали. Очевидно, що далеко не всі родини в сільській місцевості могли дозволити собі купівлю предметів не першої необхідності [68].

Ступінь розповсюдження на селі промислових непродовольчих товарів у широкому розумінні виявляється обмеженим з урахуванням таких даних: у 1955 р. лише кожна 25-та сільська родина Львівської області могла дозволити собі покупку радіоприймача, на 36 сімей припадав 1 велосипед, кожна 2-га родина передплачувала газети та журнали. Найбільші витрати на покупку непродовольчих промислових товарів були у колгоспників південних областей. На кожную 10-ту родину Одеської області припадав радіоприймач, одна з 5 родин користувалася як засобом пересування велосипедом, у кожній 2-й сільській родині були передплатні видання [56, арк. 22]. У Вінницькій області велосипед приходився на 7 родин, кожна 3-тя родина передплачувала газети і журнали. На Київщині кожна 5-та родина користувалася велосипедом, кожна 2-га мала радіоприймач і кожна 3-тя могла собі дозволити передплатити газети й журнали.

У 1958 р. тільки 30% сімей, обстежених статистиками, мали репродуктори. У 1962 р. такою апаратурою користувалося майже 77% населення. Телевізорів на селі майже не було. У 1958 р. тільки 0,66% мали вдома телеприймач, у 1962 р. – 0,77% населення. Швейними машинками користувалися у 1958 р. 16,4% населення, а у 1962 р. – 41,7% [79, арк. 1]. При цьому сільським громадянам також доводилося покупати їх у перекупників за ціною 1100 руб. замість 583 руб. в держторгівлі. Так само на низькому рівні було забезпечення холодильниками, фотоапаратами, музичними інструментами тощо [65, арк. 26].

Ураховуючи неоднакові прибутки сільських родин, слід зупинитися на аналізі статистичних даних щодо рівня і якості споживання матеріальних та культурно-побутових благ за кількісними показниками прибутків колгоспників.

У 1958 р. на одного члена родини Львівської області з прибутком до 2,1 тис. руб. припадало на рік 4,2 м тканин і 0,9 пари взуття. Така малозабезпечена родина могла виділити на покупку мануфактури 55,4 руб. і 59,8 руб. – на взуття. Виходячи

з ціноутворення на той час за такі кошти можна було придбати неякісне, швидко зношене взуття. Наприклад, ціна пари дитячих сандалій у магазинах дорівнювала 36 руб., а за відсутності їх у торгівельній мережі селяни платили по 50 руб. Така ж ситуація характерна для мануфактури. Селянська родина з низьким прибутком могла собі дозволити покупку ситцю або інших недорогих тканин. Найбільш якісним матеріальне споживання було у родинах колгоспників з прибутком понад 5,7 тис. руб. на члена родини. Такі статки дозволяли витратити по 370,7 руб. щороку на одного члена родини для придбання тканин і 248,9 руб. – взуття. За ці гроші можна було купити якісне, добротне взуття (див. Додаток К 1). Отже, рівень і якість матеріального споживання напряду залежали від прибутків родини колгоспника. Немаловажну роль відігравала наявність розгалуженої торгівельної мережі у сільській місцевості і постачання товарів широкого вжитку.

У 1961 р. родина з найменшим прибутком (до 300 руб. на одного члена) могла витратити 6,6 руб. на покупку тканин, 9,5 руб. – взуття, 17,3 руб. – готового одягу, білизни, головних уборів. Таких родин на селі було 15%. Отже, відповідно з державними цінами, такі малозабезпечені сільські родини не кожного року дозволяли собі покупку взуття і, тим більше, якісних речей. Дещо в іншій ситуації знаходилися сільські родини з прибутком від 300 до 420 руб. Їх у 1961 р. нараховувалося 26% від кількості обстежених. Більшість в УРСР (34%) становили сільські родини з прибутком від 420 до 600 руб. на одного члена. Родини з прибутком від 600 до 900 руб. складала 21%. Найменша кількість сільських родин одержувала прибуток вище 900 руб. – 4%. Родина з таким прибутком у 4 рази більше витратила на покупку тканин, у 2,3 рази більше – на покупку взуття, у 3,2 рази більше – на придбання готового одягу й білизни. Саме ці представники сільської спільноти відрізнялися своїм матеріальним становищем і споживанням промислових непродовольчих товарів і мали можливість більш якісно та швидко вдосконалювати своє повсякденне життя.

Отже, споживання промислових непродовольчих товарів протягом десятиліття у структурі витрат на ці товари зазнало певних змін. Особливо незадовільним забезпечення родин товарами широкого вжитку, тобто одягом і

взуттям, було на початку 1950-х рр. За словами очевидців, «носили все, що було». А було небагато [591]. Звісно, узимку тепло одягалися, а влітку був легкий одяг. Молодші діти в основному доношували одяг та взуття за старшими. Однак індивідуальною була білизна. Дівчата носили чоловічу з ситцю, а згодом почали шити жіночу білизну або покупали її в магазинах. Самі шили ситцеві сорочки. Узимку носили бавовняні панчохи, а навесні – капронові. Купували та шили сукні. З тканини у модисток шили тепленькі байкові кофточки з довгими рукавами на холодну пору. Узимку замість шапок носили теплі хустки, а влітку, восени та навесні – косинки. Жінки носили спідниці, зверху одягали фартух, у будні – чорний, на свята – білий. Улітку ходили в ситцевих сукнях. Узимку носили валянки, восени – гумові чоботи, улітку – парусинові босоніжки або туфлі, лосьовки – невисокі черевички з шкіряним верхом, часто з візерунками. Чоловіки у повсякденному житті носили жакети, штани та кирзові чоботи. Таке ж взуття носили і жінки та діти. В умовах необлаштованості сіл, відсутності доріг із твердим покриттям та замощених тротуарів саме подібне взуття було більш зручним та носким.

Чоловіки носили сорочки з ситцю, сатину, узимку – байки. На роботу одягали бавовняні костюми, а для урочистих подій – шерстяні або суконні. На роботі носили фуфайки. Жінки взимку одягали драпові пальта, шкіряні кожухи, наприклад з овечої вовни. Самі з вовни робили нитки і в'язали теплі шкарпетки. Отже, вдягалися в основному невибагливо. Одяг дошивали, перешивали, штопали, допоки зовсім не зноситься [592].

Пізніше, наприкінці 1950-х – у першій половині 1960-х рр., одягалися краще. Більше уваги приділяли модному одягу, особливо дівчата та хлопці. В моді були спідниці. Блузи і сукні шили з плечима-крильцями та рукавами-ліхтариками. У чоловіків були широкі штани [590].

Таким чином, споживання промислових непродовольчих товарів мешканцями українських сіл у 1950–1960-х рр. у першу чергу залежало від розмірів прибутків родинного бюджету. В першій половині 1960-х рр. сільська родина витрачала більше грошей на покупку товарів широкого вжитку, ніж на

початку 1950-х рр. При цьому витратна стаття бюджету на споживання товарів першої необхідності поступово зростала, що покращувало можливості селян у придбанні одягу, взуття та інших речей. У структурі витрат на придбання цих товарів простежуються зміни щодо споживання окремих видів. При цьому при загальному зростанні питомої ваги витрат на промислові непродовольчі товари очевидним було зменшення частки на покупку окремих груп товарів. Протягом десятиліття зменшилася питома вага на придбання тканин, взуття та одягу у загальних видатках на промислові непродовольчі товари. Однак простежується збільшення покупки дорогих тканин та шкіряного взуття.

Поліпшення споживання промислових непродовольчих товарів сільською родиною відбувалося доволі повільно. У загальній кількості родин колгоспників дуже високим був відсоток із невеликим прибутком на члена родини, що не дозволяє говорити про масове збільшення можливостей селян придбавати товари широкого вжитку. Майже 50% сільських родин навіть на початку 1960-х рр. не дозволяли собі купівлю достатньої кількості одягу та взуття. Тому на селі розповсюдженим було просте й невибагливе вбрання. До того ж невеликим був асортимент товарів у державній торгівельній мережі, що вимагало від сільських мешканців додаткових витрат на придбання товарів першої необхідності. Протягом досліджуваного періоду розповсюдженим був пошив одягу сільськими майстрами та купівля одягу і взуття у приватних осіб, із рук.

4.4. Українська оселя як основа цілісного функціонування сільської родини та можливостей її відтворення

Житло – це основа стабільного існування будь-якої людини і родини, що створює умови для нормальних родинних відносин, стосунків між чоловіком і жінкою і, звичайно, виробничої діяльності. Саме наявність власної оселі дозволяє селянинові найбільш якісно організувати своє повсякденне життя, дає можливість правильного виховання та соціалізації дітей, забезпечує кооперацію

в роботі всіх вікових категорій родини, взаємодопомогу тощо. Окреме житло допомагає людині почуватися більш упевнено, психологічно комфортно.

Дослідження проблеми повсякденного життя українського селянства у 1950–1960-х рр. передбачає з'ясування житлово-побутових умов. Виходячи з цього, на наш погляд, особливого значення набуває вивчення української сільської оселі як основи цілісного функціонування родини та можливостей її відтворення. Необхідним є вивчення питання про забезпеченість селян окремими хатами, можливостей і способів удосконалення житла, зміни в плануванні осель, традиційні риси та зміни у сільському житловому стилі, а також побутових умовах, умеблюванні тощо.

Розглядаючи проблему житла як житлово-побутового комплексу, слід звернути увагу, що українському селу 1950–1960-х рр. були притаманні декілька рис. З одного боку, завдячуючи загальнодержавній політиці, досить швидко змінювався зовнішній вигляд багатьох українських сіл. Їх почали планувати по-новому: прямі широкі вулиці з майданом у центрі, який забудовували громадськими спорудами, обов'язкові сквери, парки. Як правило, у центрі села розміщувалася школа, поблизу амбулаторія, відділення зв'язку, сільмаг, дитячий садок, бібліотека, клуб, автобусна зупинка тощо. Нові села мали бути добре озеленені, дороги вимощені, прокладені тротуари. Тобто, цілком очевидним є намагання наблизити соціально-побутові умови мешканців сіл до міських. Звісно, у центральній частині таких нових сіл не було місця «релігійним пережиткам» у вигляді церков, молитовних будинків, які в основному знімали з реєстрації і закривали з подальшим переобладнанням в інші приміщення або розбирали на будівельні матеріали.

З іншого боку, житловий фонд у селах УРСР був переважно старим. У 1963 р. серед хат колгоспників 51% були побудовані до 1941 р., 6% – у 1942–1945 рр., 15% – у 1946–1953 рр., 11% – у 1954–1957 рр. і 17% – після 1958 р. [75, арк. 1]. Отже половина хат сільського житлового фонду належала до старих будівель із традиційними елементами архітектурного стилю.

У середині 1960-х рр. сільські оселі були в основному побудовані з саману (понад 50% усіх хат). Переважна більшість таких будинків мала земляну або глиняну долівку і тільки 10% родин мешкали в домах із дерев'яною підлогою. Другий тип хат був представлений дерев'яними будинками (38,5%). Тут також найбільш розповсюдженою була земляна і глиняна підлога (65% хат), однак доволі високою була частка дерев'яних хат із дерев'яною підлогою (34%). Дуже мало селян проживало в кам'яних будинках, які були найбільш сучасними, побудованими переважно після 1946 р. Кількість цегляних будинків наприкінці 1950-х рр. була незначною – усього близько 9%. Однак навіть у таких будівлях підлога була переважно земляною або глиняною (майже 71,1% усіх цегляних будинків). Із 1954 р. почалося будівництво збірно-розбірних будинків щитової або каркасної конструкції, які встановлювали на заздалегідь підготовленому фундаменті [558].

У селах республіки найбільш розповсюдженими матеріалами для покрівлі була солома, очерет та глина. Таких будинків було понад 70%. Черепицею або шифером були перекриті тільки 15,4% хат, 12,6% мали залізну покрівлю. Таким чином, у сільській місцевості переважали житлові будинки, покриті вогнебезпечними матеріалами, що часто ставало причиною пожеж. Подекуди будинки були перекриті залізною, черепичною або шиферною покрівлею, найменший відсоток – толевою [75, арк. 7].

У регіонах УРСР простежувалися відмінності стосовно матеріалів, з яких були побудовані стіни, дахи, підлога. У Вінницькій області було 29% хат, зведених у 1946–1958 рр. Загалом житловий сільський фонд представляли саманні хати (42,6%), збірно-щитової та каркасно-засипної конструкції (44%), 13% становило житло з цегли. Оселі в основному мали земляну або глиняну підлогу (88%) і тільки 11% – дерев'яну. Дах здебільшого був солом'яний чи очеретяний – 72% [75, арк. 8].

У Волинській області сільське житло було побудовано з деревини (92% всіх хат), покрівля була переважно солом'яною, очеретяною (72%), а також залізною (12%), черепичною або шиферною (11%). У Дніпропетровській області 92%

складали саманні будинки і 3% – цегляні. Хати були перекриті соломою та очеретом (80%). У меншості були оселі з залізною покрівлею (16,9%). Підлога в будинках Дніпропетровщини була переважно земляною (83%). У Київській області житлові будинки в основному були дерев'яними (79,7%), саманних хат нараховувалося тільки 16%. Дахи будинків були перекриті соломою та очеретом (76%) і 13% – залізом. Львівська область характеризувалася високими показниками наявності дерев'яного житла і найбільшим відсотком хат із залізною покрівлею. На Миколаївщині більшість осель була побудована з цегли і понад 40% хат були вкриті черепичною або шиферною покрівлею. Отже, ці будівлі були більш сучасними і безпечними. У Харківській області селянських будівель із цегли було майже 80%, однак водночас більшість хат були перекриті соломою та очеретом із земляною і глиняною долівкою. Найбільша кількість дерев'яних хат (96%) була характерна для Чернігівської області. У перші повоєнні роки багато селян жили у землянках або тимчасових приміщеннях [75].

Отже, у селах УРСР житлові будинки в основному будувалися з матеріалів, характерних для кожного регіону. Поновлення та будівництво хат відбувалося за рахунок найбільш розповсюджених та дешевих будівельних матеріалів. Основна маса селян намагалися вдосконалити своє житло без витрати грошей або якомога дешевше. Тому досить часто придбавали вторинні будівельні матеріали з рук. Селянська родина зазвичай будувала собі хату власними зусиллями, за допомогою односельців, що виявлялося в таких формах, як толока [593].

У сільських магазинах були відсутні будівельні матеріали, такі, як фарби, білила, цвяхи, синька, шифер, толь, цемент, черепиця та ін. Їх сільська родина покупала у приватних осіб за завищеними цінами. У 1959 р. один лист шиферу в державній торгівлі коштував 5 руб. 75 коп., тоді як у перекупників – 20 руб. Покрівельне залізо в магазинах можна було придбати за ціною 15 руб. 75 коп., а з рук – за 55 руб. Така ж сама переплата у 1,5 а то й у 3 рази характерна для купівлі решти будівельних матеріалів (толь, дошки, кругляк, цемент та ін.). Це впливало на збільшення грошових витрат на будівництво та ремонт сільських осель [18, арк. 4].

Крім того, члени сільських родин виїжджали до великих міст УРСР та СРСР із метою придбання будівельних матеріалів – у Херсон, Одесу, на Алтай тощо. На продаж вивозили картоплю, цибулю, свіжі фрукти, свиней і, отримавши гроші, купували шифер, залізо та інші будівельні матеріали.

За період 1958–1962 р. в республіці було збудовано близько 750 тис. хат, в основному за рахунок колгоспників. Тобто, справа покращення своїх житлово-побутових умов, не зважаючи на численні постанови та розпорядження, залишалася прерогативою сільської родини та односельців.

Наприкінці 1959 р. 98,8% родин були забезпечені власним житлом, однак характерною була різниця розміру наявної житлової площі на одного члена родини, будинки нерідко були однокімнатними, в яких доводилося тулитися багатодітним сімействам [75, арк. 5].

За матеріалами бюджетних обстежень, у колгоспах навіть наприкінці 1950-х рр. 4,5% родин мешкали у власних будинках, де на одного члена сім'ї припадало до 3 м². Найбільш розповсюдженими (22,5%) були хати, в яких на члена родини припадало від 5 до 7 кв. м. У середньому на одну родину приходилося 1,6 житлових кімнати і 16,7 кв. м допоміжної площі. Були сім'ї (8,6%), які займали будинки з великою житлоплощею, де на одного члена припадало понад 17 кв. м [75, арк. 2].

У гірших умовах перебували родини, не забезпечені власними оселями – 1,2% сімей колгоспників у 1959 р. мешкали в будинках, що належали колгоспам, приватним особам, радам депутатів трудящих і кооперативним організаціям. У колгоспних будинках, в яких на одного члена родини припадало до 3 кв. м, проживала найбільша кількість членів родин. Побут тут відзначався скупченістю, незадовільними санітарними умовами, брудом. Отже, у селах були розповсюджені невеликі хати.

На півдні УРСР, в Одеській, Миколаївській, Херсонській, а також Полтавській областях, було поширене будівництво житлових будинків із місцевого матеріалу – очерету, середній річний врожай котрого становив від 6 до 10 т/га. В Одеській області на дніпровських і дунайських плавнях площа комишу дорівнювала 42 тис. га [580, с. 5]. Значні зарослі очерету були в Полтавській,

Житомирській, Чернігівській областях. Після визрівання його поверхня ставала глянцевою й твердою. Це робило комиш твердим і малопродатним для потрави гризунами. У будівництві застосовували тільки дозрілий комиш – жовтнево-листопадовий [527, с. 3]. Істотною перевагою комишу перед іншими будівельними матеріалами була його дешевизна, мала теплопровідність, легкість конструкцій, стійкість проти гниття, можливість проводити роботи у зимовий період з використанням малокваліфікованої робочої сили. Вартість 1 кв. м житлової площі складала 600–800 руб. У повоєнний період в Одеській області було збудовано 25 тис. житлових будинків. Чимало таких осель існувало вже по 50–70 років [560]. Комиш як правило застосовували у натуральному вигляді або як комишитові плити. Доволі розповсюдженим було будівництво з комбінованих конструкцій – комиш у поєднанні з іншими місцевими будівельними матеріалами. Фундаменти під стіни таких хат робили з місцевого бутового каменю. Перегородки та стіни – каркасної конструкції з дерев'яних стовпів і обов'язковим наступним наповненням очеретом (від 12 до 18 см). Стіни, збудовані з очерету, оштукатурювали глиняно-вапняним розчином, додаючи солом'яну січку. Покрівлю також робили з очерету, так би мовити «під щітку» – очеретяними снопиками. Для підшивки стелі застосовували очеретяне плетиво, яке підбивали дерев'яними рейками на цвяхах, після чого стелю штукатурили глиняно-солом'яним розчином і білили. З очерету влаштовували також огорожі.

На Кримському півострові для будівництва хат використовували камінь черепашник. Це був місцевий будівельний матеріал, що мало неабияке значення в умовах нестачі лісоматеріалів. Черепашник застосовували при сільськогосподарському будівництві [514].

У східних областях УРСР основними будівельними матеріалами була глина, солома, очерет (острішок), вапно тощо. Стіни робили із саморобної цегли на основі глини і соломи, ззовні хату обмазували глиняно-солом'яним розчином і потім вибілювали. Перший ряд покрівлі перекривали очеретом, а другий – соломою. Інколи кожний шар заливали глиною – для міцності, аби щороку не перекривати.

Шибби для вікон теж робили власноруч. Маленькі віконця подекуди замість скла забивали фанерою. Навколо оселі була призьба з каміння та глини [594].

Хату будували переважно влітку. За рік до цього заготовляли матеріали, робили саман. Для цього викопували яму, засипали туди глей (жовту глину), заливали водою. Потім засипали соломую і пускали коней для кращого розмішування маси. Потім ще досипали соломи. Із цього розчину за допомогою спеціального шаблону формували цеглини, добре висушували їх, постійно перевертаючи. Підготовлену цеглу складали, укриваючи від дощу. Будівництво проходило колективно. Допомагали родичі та близькі сусіди. Викопували фундамент й починали кладку. Стіни клали з саману, перемазуючи його розчином із глею та піску, а вікна обкладали цеглою. Потім клали сволюки – колоду поверх стінної коробки, на яку набивали лати – тонкі палиці, щоб краще тримало вагу. Зверху покривали комишем і накладали горище з глею та соломи. Далі ставили крокви з дерева, а поверх горизонтально набивали лати, щоб солома краще трималася. Дах покривали соломую або комишем. Соломую змочували водою, щільно збивали на землі у тюки й подавали покрівельнику, який вкладав, пересував, розрівнював граблями. Соломую не прибивали, щоб не протікала. Як протече, то закривали діри також соломую. Хату утеплювали, робили її білою. Для цього коробку ззовні та зсередини валькували розчином із глею та соломи, потім шпарували глеєм та річковим піском, а зсередини ще й кінським гноєм. В такий спосіб житло утеплювали. Через деякий час вибілювали хату білим вапном та білою глиною. Будівельних матеріалів у сільських магазинах майже не було, тож доводилося їздити до міст, аби придбати скло для вікон та інші матеріали. Шибки робили невеличкими. Покрівельника як правило запрошували з села, оскільки самі не могли перекривати хату. Його винагороджували харчами або послугами. Колгосп відчутно не допомагав. Хіба що кіньми, яких виписували в конторі на визначений час. У місті купували тільки скло, вапно та білу глину. Інші матеріали були місцевими: глину копали в городі, дерево і гілля носили з лісу, пісок брали в кар'єрі [591].

На Закарпатті були також розповсюджені будівлі з саману, який виготовляли будівельники на місці з будь-якого глинистого ґрунту розміром із цеглину, що дозволяло робити мішану саманно-цегляну кладку [533, с. 5]. У 1955 р. було збудовано 2,1 тис. житлових будинків, з яких 1,5 тис. – саманні. Багаторічний досвід застосування саману на Закарпатті дав можливість виробити певні вимоги щодо таких будинків. Фундамент під стіни робили з бутового каменю, цоколь не менше 40 см і навіть 1,5 м заввишки. Такий високий цоколь пов'язаний із високим рівнем ґрунтових вод весною та восени. Поверх фундаменту робили гідроізоляцію з двох шарів толю або руберойду. Через рік після зведення стін ззовні будинок оштукатурювали вапняним чи мішаним, внутрішні поверхні стін та перегородки – глиняно-солом'яним розчином. До початку штукатурних робіт проводилася відповідна підготовка. Після осадки стін їх поверхню обробляли глиняно-піщаною обмазкою шаром у 2–3 см, в яку вдавлювали цегляний або черепичний щебінь. Обмазка добре висихала, а вже потім приступали до штукатурення. На Закарпатті широко застосовували обробку зовнішніх стін набризком із вапняно-цементного розчину. Такі будинки мали гарний зовнішній вигляд і міцну конструкцію. Набрызк робили за допомогою пучка березових прутків і круглої палиці довжиною 50–60 см. У результаті поверхня набувала губчастої форми. Виняткова увага приділялася архітектурному оформленню фасадів житлових будинків. Чи не кожна хата відрізнялася особливим зовнішнім виглядом, різними перепльотами, розташуванням вікон.

При оштукатурюванні фасаду широко застосовували поділ площі на три горизонтальні смуги. Звичайна штукатурка набризком робилася у два кольори: верхня і нижня – світлого, середня – темнішого. Усе це збагачувало фасад і робило його парадним. Незважаючи на однакові розміри й об'єм будинків, забудова вулиць здавалася різноманітною та цікавою. Не меншу увагу закарпатські забудовники приділяли внутрішньому плануванню. Комора зазвичай розташовувалася поблизу кухні і часто використовувалася як їдальня. Тут облаштовувалася цегляна плита з духовою шафою і бачком для підігріву води. Стіни кімнат фарбували, обробляли накатом простого малюнку, 2–4 кольори. Особливо ретельно виконували столярні

роботи. Двері зазвичай були фільончастими, мали у притворах фальці, що запобігало протягам. Такі ж фальці мали і стулки віконних рам.

Найчастіше на Закарпатті були двокімнатні житлові будинки. Вони мали невеликі стіни, чималого розміру комору, з якої був хід у погріб. Віконні рами в хатах ставили подвійні, а на верандах – одинарні. Робили їх великими, без кватирок, із двох, трьох або чотирьох стулок (за фінським взірцем). Зовнішні двері влаштовували півторапільні, з фрамугою, а внутрішні – однопільні. Великі світлові прорізи давали змогу обмежитися в кімнаті площею 18–20 кв. м одним вікном, що мало переваги для зручного розташування меблів. У східних областях характерною була більша кількість вікон.

На відміну від інших регіонів, на Закарпатті не влаштовували російських печей. Тут будували кухонні вогнища й обігрівальні печі малої тепломісткості. Як правило, такі печі були в кожній кімнаті. Неопалювальні скляні веранди слугували також сіньми. Вартість типових двокімнатних будинків складала 25–30 тис. руб. У Чернівецькій області для зовнішнього оформлення житлових будинків був характерним квітковий орнамент [538, с. 8].

Основна частина хат були досить теплими, однак дуже вогнебезпечними. Солома, очерет і деревина, які майже в усіх регіонах УРСР використовувалися при будівництві, поряд із явними позитивними характеристиками нерідко призводили до трагічних ситуацій. Саме з цієї причини у 1957 р. було прийнято постанову про розширення виробництва черепиці в республіці. Із цього часу значна увага приділялася налагодженню виробництва черепиці поряд з іншими безпечними і водночас доступними будівельними матеріалами з поступовою заміною старих очеретяних та солом'яних покрівель на оселях колгоспників черепичними [834, с. 181].

Важкий повоєнний період ще довго впливав на побут селян. Очевидці згадували: «Жили у землянці із земляною підлогою. Коли йшов дощ, хата була повна води. Тільки у 1956 р. довелося побудувати новий дім з двох кімнат. В одній підлога була дерев'яна, в іншій з червоної глини». Килимів не було.

Підлогу застиляли газетами або доріжками, які самі плели з ганчір'я, непотрібних речей. Для цього їх розрізали на шматки і сплітали [587].

Розглянувши ситуацію з житловим будівництвом, ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР 31 червня 1957 р. ухвалили постанову, яка передбачала створення відповідних умов для посилення житлового будівництва, зокрема в колгоспах [486]. Позитивно на збільшення будівництва житлових будинків і житлової площі на селі вплинуло скасування обов'язкових поставок сільськогосподарських продуктів домогосподарствами колгоспників та державної позики наприкінці 1950-х рр. Отже, колгоспне селянство отримало можливість накопичувати гроші та витратити їх на покращення своїх житлово-побутових умов.

Поступово збільшилися можливості селян щодо будівництва, добудування та ремонту осель. У середньому на одне домогосподарство у 1961 р. приходилося 78 руб. на будівничі потреби, що у 6 разів перевищувало витрату на ці ж самі цілі у 1953 р. Звісно, можливості сільської родини були неоднаковими. Найвищий показник витрат на будівельні матеріали був характерним для родин, які мали понад 900 руб. прибутку на одного члена [72, арк. 80].

Ситуація з власним житлом поступово поліпшувалася. У 1963 р. основна частина колгоспників (99,2% родин) проживала у власних оселях. Серед них 96% в окремих будинках, 3% – займали частину хати, 1% – одну кімнату або її частину. Отже, питома вага родин, які мешкали в домах, що належали колгоспам, державним організаціям і приватним особам, зменшилася [75].

Багато хто із селян поліпшував свої житлові умови шляхом добудування нових приміщень до старих хат. З цією метою протягом декількох років селянська родина накопичувала гроші, наприклад, від продажу продуктів своїх домогосподарств. У селах західних областей УРСР та в лісостеповій зоні розповсюдженим було виробництво чорносливу. У такий спосіб отримували гроші, наприклад, у селах Хмельниччини [589]. Одержавши кошти на будівельні матеріали селянська родина зазвичай за допомогою всіх односельців починала будівництво. Для цього у селах Хмельницької області робили фундамент, на якому горизонтально розміщували дерев'яні зруби приблизно до рівня вікон, потім

встановлювали дерев'яні зруби вертикально, відстань між ними заповнювали так званими «валками» з глини і соломи. Над вікнами знову покладали зруби горизонтально. При цьому вертикальні зруби були вставлені в спеціально вирубані отвори. Ззовні та з середини стіни оштукатурювали глиняно-солом'яним розчином, а потім вибілювали. Як правило, усі види робіт виконували у формі толоки [589].

Велике значення мало планування житла, поділ на господарські та житлові частини тощо. Щодо цього селянські хати теж були досить різноманітними і планування залежало від місцевих будівельних традицій. У селах Львівської, Дрогобицької, Тернопільської, Станіславської областей у 1953 р. 9,3% хат мали одну кімнату, кухню і сіни. Це був стандартний будинок, споруджений без типових проектів, за звичайним для українського села плануванням. Найчастіше сіни ділили його на дві половини. Одна частина відводилася під кімнату та кухню, а друга – під відособлену комору. Площа кімнати-кухні становила 18–23 кв. м, сіни мали у ширину 2–3 м, комора була площею від 8 до 12 кв. м. Нові будинки колгоспників, які склалися з двох кімнат, кухні-їдальні у 14–16 кв. м, сіней та комори, у селах західних областей становили 28,9%. Це були хати, побудовані за типовим проектом.

З'явилися в колгоспах і 3–4-кімнатні оселі (у західних областях їх було 61,8%), з яких половина була побудована за типовими проектами. У таких житлових будинках налічувалася одна – дві спальні, їдальня, спеціальна кімната для занять дітей-школярів. Був погріб, просторі сіни, одна – дві комори, тераса-ганок. Вхід облаштовували переважно через сіни (98,2% хат) та через веранду – 1,8% [583, с.14].

Велике значення мала орієнтація вікон житлових кімнат. Майже половина будинків була повернута на південь, до сонця, що забезпечувало найкращу інсоляцію – освітлення сонячним промінням. Така традиція, можливо, узгоджувалася з потребами обігрівання житла взимку. З утепленням хати пов'язаний звичай обкладати восени стіни, майже під саму стріху, солом'яною або листям [787, с. 142]. Кожна п'ята хата орієнтувалася на південний схід, кожна

десята – на схід. У меншості при будівництві використовували орієнтацію на південний захід, захід і північ. Тільки половина осель мала вікна з кватирками.

Майже всі житлові будинки були позбавлені санітарної кімнати для облаштування туалету, прання. Навіть тоді, коли така кімната була передбачена проектом, характерно, що сільські мешканці змінювали цю частину проекту і використовували площу за власним бажанням. У 1953 р. на селі зустрічалися житлові будинки, влаштовані під одним дахом з господарськими будівлями [583, с. 15].

Подальший розвиток планування і вдосконалення житлових будинків у селах західних областей УРСР відбувався шляхом вертикального членування приміщення, з улаштуванням мансардного поверху. Перший поверх будинку, як правило, залишався незмінним і тільки в коморі ставили сходи на мансарду, де було дві спальні, сіни, невеличка застлана веранда. Повільно, але з'являлися хати з більш розвиненим набором приміщень, із санітарною кімнатою і прибудовою, де була влаштована літня кухня і господарське приміщення. Санітарні кімнати (ванни) організовувалися як правило за рахунок комори і з'єднувалися зі спальнею та кухнею [870, с. 84].

Селяни поліських та лісостепових регіонів віддавали перевагу житловим будинкам із передпокоєм та житловою кімнатою, кухня-їдальня знаходилася за передпокоєм. Було розповсюдженим явищем облаштовувати спальні за рахунок кухні-їдальні [870, с. 69].

В областях лівобережного Лісостепу, на Полтавщині, житлові будинки склалися з кімнати та сіней. Подальша їх еволюція стосувалася виділення комори за рахунок сіней. На місці спального кутка в основному житловому приміщенні сільська родина відокремлювала спальню. Поступово відбулося відділення жилої частини хати від господарської, була збільшена площа житлових приміщень за рахунок переміщення кухні на місце передпокою, і таким чином влаштовувалася друга спальня. В побуті селян своє місце зайняла і санітарно-гігієнічна кімната, з'явилися великі світлі передпокої, у холодну частину будівлі була винесена комора та сіни, влаштовані сходи на горище, де

можна було організувати дві спальні кімнати. Отже, у лісостепових районах Лівобережжя теж з'явилося житло мансардного типу [870, с. 73].

Наступний тип житла був розповсюдженим у селах Центральної та Південної України. У таких будинках також, як і в західних областях, сіни були розташовані посередині будівлі. Найбільш просте планування хати передбачало сіни, з одного боку від яких була кухня-їдальня, а з іншого – житлова кімната, яку часто використовували тільки влітку. Пізніше у сінях виділили комору. На площі житлової кімнати влаштовували спальню і кімнату. У будинках з більш досконалим плануванням були дві житлових кімнати, спальня, дитяча, кухня та передпокої.

У селах півдня республіки, у Запорізькій, Херсонській та частково Дніпропетровській областях до будинку з торця прибудовували стайню. Збільшення кількості кімнат відбувалося за рахунок виділення спальні з житлової кімнати. Подекуди добудовували житлове приміщення (спальню) з торця хати. В оселях колгоспників південних областей були відсутні санітарно-гігієнічні кімнати.

У східних регіонах УРСР найбільш розповсюдженими були хати з кухнею або кухнею-їдальнею при вході до будинку. Поступово з'явилися багатокімнатні житлові будинки з 3–4 кімнат і різноманітним набором підсобних приміщень. Зі збільшенням кількості кімнат передпокої стали невеличким приміщенням, що мали розподільчі функції [870, с. 82].

Особливе значення в оселі сільської родини мала піч. Вона слугувала як засобом опалення приміщення в холодну пору року, так і для приготування їжі. Піч звичайно будувалася в такому місці, щоб можна було опалювати всі кімнати. Подекуди в хатах було декілька печей. Існували також «російські печі». У Хмельницькій області піч називали «п'єц». У маленьких родинях всі спали переважно на печі.

У південних регіонах у хатах переселенців печі складали з місцевого каменя вапняку, габарити їх збільшували [515]. Малі засувки не дозволяли використовувати солом'яне паливо, яке було дешевше та більш доступніше для обігріву житла. Погана тяга зменшувала можливості тепловіддачі. У цілому в

селянських оселях експлуатаційні якості печей були досить умовними, доводилося багато часу витратити на ремонт і догляд за ними.

На Закарпатті цегляна плита з духовою шафою і бачком для підігрівання води звичайно облаштовувалася в кухні-їдальні. З 1956 р. з'явилися переносні емальовані плити.

У східних регіонах УРСР печі були великими, із засувкою. Палили в них соломою, кураєм (трава перекасти-поле), кукурудзинням, стеблами соняшнику, коров'ячими кізяками, які спочатку збирали, а потім розрізали на шматки [586; 594]. У 1960-х рр. почали використовувати кам'яне вугілля. Його закупували або збирали на залізничних станціях.

У центральних, західних та південних регіонах республіки для опалення хат колгоспники використовували переважно дрова, хмиз, торф, кізяки, кукурудзяне бадилля, кам'яне вугілля. Лише 0,5% сільських родин для опалення своїх будинків користувалися газом [834, с. 185]. Сім'я колгоспника забезпечувала себе паливом в індивідуальному порядку. Улітку й на початку осені необхідно було подбати про холодну пору року, купити і завезти торф або кам'яне вугілля.

Загалом в оселях селян широко застосовували великі «російські печі», що пояснюється недостатнім забезпеченням сіл кам'яним вугіллям і обмеженими запасами торфу та дров. Інші види палива, такі, як солома та стебла соняшнику, були придатними для російських печей. З урахуванням того, що господиням доводилося навіть наприкінці 1950-х рр. випікати хліб індивідуально, а також варити їжу, то поширення російської печі цілком зрозуміле. Однак у нових хатах селян, наприклад на Кримському півострові, у будинках для переселенців уже наприкінці 1950-х рр. будували малогабаритні печі. Така піч розташовувалася в поперечній внутрішній стіні й одночасно слугувала обігрівальним приладом для кухні-їдальні та житлової кімнати.

У селянських оселях УРСР протягом досліджуваного періоду було відсутнє водопостачання. Сільські родини навіть у 1963 р. в основному користувалися водою з колодязів або джерел (97%), з водорозбірної колонки – 2% і 1% – з річки [80, арк. 7]. У багатьох населених пунктах існувала проблема з водопостачанням.

Воду доводилося доставляти за декілька кілометрів. В основному проблема водопостачання була гострою у селах Харківщини, Дніпропетровщини, Одещини, Миколаївщини. Воду доводилося носити вгору з відстані 1–1,5 км або з джерела, яке знаходилося за 5–7 км від сільських осель. Причому за доставку води селяни нерідко сплачували по 5 руб. У Миколаївській області були села, які користувалися дощовою водою, а за відсутності такої платили за доставку води по 3 руб. У Татарбунарському районі Одеської області селяни користувалися водою з лиманів і ставів, що зумовлювало розповсюдження інфекційних захворювань, таких, як дизентерія, паратиф тощо [80, арк. 7].

У 1950-х рр. поступово відбувалася електрифікація українських сіл. При цьому якщо в 1963 р. було електрифіковано 89% колгоспів, то в них всього 55% житлових будинків було підключено до електромереж. Найбільше хат колгоспників, в яких була електрика, нараховувалося у Дніпропетровській та Харківській областях. На 100 родин в середньому приходилося 83 та 80 електрифікованих житлових будинків. Найменша кількість родин, які користувалися в побуті електрикою, була у Вінницькій, Одеській, Волинській, Чернігівській та Полтавській областях. Колгоспів, в яких одиничні родини користувалися електрикою, по республіці загалом було чимало. Отже, майже половина колгоспних родин навіть у першій половині 1960-х рр. не мали можливості користуватися електропобутовою технікою, яка значно полегшувала життя [80, арк. 6] .

Побутові умови колгоспників протягом досліджуваного періоду поступово змінювалися на краще, однак для сільських хат повсюдно була характерною відсутність санітарних кімнат. У 1950-х рр. не всі родини мали окремі приміщення на дворі для відправлення своїх природних потреб. Мешканці сіл розповідають, що доволі часто в городі, десь серед соняшників або кукурудзи, виділяли місце, яке використовувалося як туалет. Розповсюдженим також було будівництво неподалік від хати окремого невеликого приміщення з деревини, перекритого толем, який слугував туалетною кімнатою.

Як уже зазначалося, сільські оселі не мали приміщень для ванних кімнат. Із часом у коморі почали відокремлювати місце, яке слугувало для санітарно-

гігієнічних цілей. Уже пізніше, у 1970-х рр., у коморах ставили ванни і чани для підігріву води. Один раз на тиждень родина гріла воду, наповнювала ванну і милася. В одній воді – уся родина, а потім відрами воду вичерпували і виносили на двір. Отже, повсякденний побут сільських родин був невлаштованим, що викликало додаткові труднощі, витрати часу та фізичних зусиль на звичайні потреби родини.

Колгоспники користувалися послугами сільських комбінатів побутового обслуговування. Однак і в 1960-х рр. такі підприємства, по-перше, не були в достатній мірі представлені на селі, і, по-друге, ціни там були зависокими. У 1963 р. лазнями і душовими кімнатами систематично користувалася 1 зі 100 родин, не систематично – 6. Хоча потреба в таких послугах була повсюдною. Узагалі ніхто не користувався пральнями [80, арк. 8].

Для повноцінного розуміння якості і рівня побутових умов у сільських оселях необхідно висвітлити питання вмеблювання жител та забезпечення їх побутовими предметами. Хатки були невеличких розмірів, низенькі стелі, трохи вище за чоловічій зріст. Сіни дуже часто взимку використовували для худоби, щоб не змерзла. Якщо було дві житлових кімнати, то одну відводили під кухню-їдальню. В цій же кімнаті спали діти, адже тут було тепліше. Другу називали «великою», щось подібне до сучасної зали. Якщо не було дерев'яних підлог, то землю у хаті утоптували, покривали глеєм та соломою, утрамбовували, щоб було тепло та не запилювалася підлога. Пізніше почали покривати коричневим толем, який доводилося купувати. У хаті були міжкімнатні дерев'яні двері, які фарбували у блакитний колір. Горище використовувалося як підсобне приміщення. Піч у хаті часто підбілювали, щоб не було гарі. А саму хату зазвичай вибілювали двічі на рік – на Великдень і Різдво. Обставляли кімнати дуже просто. Тодішні селяни мало переймалися меблями. Головне, щоб дах не протікав і було тепло. Із меблів було найнеобхідніше. Стіл для кухні та у великій кімнаті, стільці. Такі речі зазвичай робили теслярі. Деревину брали в лісі. Спали на ослонах. Ліжка були дерев'яними або залізними. На стінах висіли полиці для посуду. Замість шафи була вішалка, на

гачки чіпляли одяг. Тремпелі робили з гілок, на які прив'язували мотузку й чіпляли на вішалку. Для білизни були невеличкі скрині [591].

Підлоги у хатах наприкінці 1940-х рр. застиляли соломною. Згодом почали слати домоткані доріжки – їх ткали з вовни. Наприкінці 1940 – на початку 1950-х рр. вікна завішували марлею, яка трималася на мотузці. У другій половині 1950-х рр. для цього покупали просту тюль. У 1955 р. вона коштувала в магазинах 23 руб., а на руках – 50 руб. Тоді ж почали використовувати штори на вікна, які шили з ситцю. На стіни чіпляли різнобарвні байкові або сукняні килими кустарної роботи [591].

Матраци були домашнього виробництва: мішки набивали кукурудзяним листям (як перетреться – робили заміну), соломною. Наприкінці 1950-х рр. купували матраци з вати або робили перини. Подушки були з курячого, гусячого пір'я. Ковдри жінки шили вдома, для чого купували сіру вату і вкладали її між ситцем або сатином, зшивали по краях, робили крейдою малюнок і по ньому обшивали. Чим густіше, тим краще, щоб вата не збивалася. В магазинах купували байкові ковдри. З ситцю шили підковдри, простирадла, наволочки тощо [591].

Посуд у побуті використовували простий. У деяких, більш забезпечених, родинях він був дорожчий, навіть фаянсовий. Загалом посуд в домі був глиняний (гличики, макітри) та дерев'яний (ложки). Тарілки, полумиски, керамічні гличики робили гончарі. Кухлі спочатку були алюмінієві, а пізніше з'явилися емальовані та скляні, металевий посуд, алюмінієві виделки тощо. Утім, за свідченням мешканців південних та східних територій, в їхніх домогосподарствах алюмінієві виделки застосовувалися вже в 1950-х рр. Готували їжу у чавунних казанках, каструлях. Відра і вагани, тази, в яких милися, були оцинкованими. В побуті використовували дерев'яні бочки, які виготовляли бондарі. Усередині їх обмащували воском або смолою, щоб розсіл не витікав, а накривали марлею або кришками. Загалом посуду було достатньо, однак його ще не поділяли на святковий та повсякденний.

Умеблювання сільських жител покращилося вже на початку 1960-х рр. У 1962 р. на 100 родин припадало 172 ліжка, тобто були сім'ї, які мали по два ліжка. У 1958 р. ліжка були тільки в кожній другій хаті. Розповсюдженими меблями в

оселях були столи та стільці. У 1962 р. на 100 родин приходилося 134 обідніх столи і 218 стільців. Шафи мала тільки кожна друга хата, майже не було книжкових шаф, диванів. Буфетами володіла кожна 50-та родина, комодами – кожна 20-та. Тобто, у хатах повсюдно були найбільш необхідні меблі [79, арк. 1]. Оскільки до сільських магазинів у край погано завозили меблі, селянам доводилося купувати їх у райцентрах або в майстрів-кустарів, у яких шафа для одягу в 1959 р. обходилася в 900 руб. (784 руб. – у магазинах). Дерев'яні ліжка коштували 250 руб. у майстрів-кустарів, а в сільських магазинах їх узагалі не було. Дерев'яний диван селяни покупали у кустарів по 200 руб. [76, арк. 104–106].

У середньому колгоспна родина могла виділити на купівлю меблів та предметів домашнього побуту в 1956 р. – 193 руб., у 1957 р. – 209 руб., у 1958 р. – 218 руб., у 1959 р. – 240 руб. При тому, що грошові витрати на облаштування побуту протягом другої половини 1950-х рр. збільшилися, усе одно за тодішніх цін сільська родина мала обмежені можливості щодо придбання нових та зручних меблів і предметів домашнього побуту [66; 68; 74].

Таким чином, протягом 1950–1960-х рр. майже всі родини мали окремі будинки, здебільшого невеликі та доволі скромні. В сілах УРСР збереглися традиційні для народного житла елементи, на що вказують будівельні матеріали, планування житла. Оселя навіть у 1960-х рр. відрізнялася по областях УРСР. У цьому теж проявилися традиційні народні звичаї будівництва і використання місцевих матеріалів.

З іншого боку, поступово змінювався як зовнішній вигляд сільських хат, так і їх внутрішнє планування. Хоча й повільно, але з'являлися нові кам'яні житлові будинки, перекриті зручними і більш надійними покрівельними матеріалами, побудовані за типовими проектами, з обов'язковим виділенням санітарно-гігієнічної кімнати. Звісно, ці будинки були досконалішими, зручнішими для життя.

Розповсюдженим було вдосконалення житла методом добудовування до старої хати, її ремонт. Звісно, що такі оселі поряд зі збереженням традиційної житлово-побутової культури вбирали в себе і новітні елементи. Однак

характерним для всіх регіонів республіки було будівництво і вдосконалення власного житла колективним методом, тобто толокою.

Привертають увагу соціальні та майнові розбіжності серед сільського населення, що відбилося на якості і розмірах житлових будинків. Житлоплоща на одного члена родини в селах УРСР коливалася від 3 до 17 кв. м, що було пов'язано з статевим-віковим складом сільської сім'ї. У багатодітних неповних родин покращення житлових умов було дуже проблематичним. І навпаки, родини, де було більше працездатних дорослих членів, мали кращі можливості. Ще одним фактором було соціальне становище, посада чи виконувана робота в колгоспі.

У цілому рівень житлових умов на селі свідчить, що мешканці користувалися в побуті здебільшого невибагливими, простими предметами, використовували місцеві природні будівельні матеріали. На селі існувала своя інфраструктура, яка задовольняла потреби селян. До неї можна віднести як ремісників-кустарів, котрі виробляли потрібні в побуті предмети, так і будівельників. Професійні навички та досвід виконання важких і важливих робіт окремими майстрами були дуже цінними і користувалися попитом серед сільських громадян.

Аналіз матеріального споживання селянської родини довів, що в сукупному прибутку родини відбулися певні зміни, а саме збільшення прибуткової частини майже в два рази, що вплинуло на можливості родини витратити більше коштів на харчування та продукцію промисловості, культуру, комунальні послуги та влаштування житлово-побутових умов. В структурі сукупного прибутку крім оплати за трудовими та надходжень від домогосподарства, своє значення мала оплата за роботу в державних та кооперативних організаціях, пенсії та інші надходження. Більша частина бюджету витрачалася родиною на харчування самої родини і так само йшла на відгодівлю тварин. Тим не менше поступово зменшилася частка витрат на харчування в загальному сукупному прибутку. Це дозволило родині збільшити витрати на предмети першої необхідності, одяг, взуття і навіть на покупку предметів неширокого вжитку. В структурі харчування відбулися суттєві зміни. В середині 1960-х рр. родина збільшила споживання продукції тваринництва і

дещо зменшила споживання борошна та хлібу. Простежується також зменшення вживання в їжу картоплі. Тим не менше, сільська родина в основному харчувалася за рахунок натуральної продукції, виробленої у домогосподарстві та отриманої на трудовні. Збільшення грошової статті прибутку відбулося за рахунок надходжень з колгоспу та продажу натуральної продукції на ринку і менше державним та кооперативним організаціям. Втім, рівень роботи сільської державної торгівельної мережі, асортимент товарів в магазинах доводять, що селянам приходилося задовольняти свої потреби в промислових непродовольчих товарах шляхом покупки їх у перекупників або у місцевих майстрів-кустарів. Крім того, селяни купували багато тканин, що пояснюється незадовільним представленням готової продукції в магазинах і так само намаганням зменшити витрати за рахунок пошиття одягу у місцевих майстрів за нижчими цінами. Тим не менше відбулися зміни в структурі споживання предметів першої необхідності.

За рахунок зменшення частини витрат родини на харчування та предмети першої необхідності в загальному прибутку родини, зросли можливості покращувати житлово-побутові умови та заощаджувати певну частину грошей. При тому, що родини селян в основному були забезпечені власним житлом, воно характеризується невеликими розмірами, відсутністю водопостачання та санітарно-гігієнічних кімнат в оселях. В цілому, покращення матеріального становища родини супроводжувалося денатуралізацією особистого споживання, що знайшло відображення у збільшенні споживання товарів, придбання яких родина здійснювала через торгівельну мережу, а не самостійно виробляла (тканини та готовий одяг). Тим не менше, сукупні прибутки та витрати сільських громадян продовжували мати натуральні риси та визначалися потребами родини у харчуванні, одягу, виробничих послуг колгоспного двору. Основна частина грошових витрат поглиналася потребами у предметах першої необхідності, комунально-побутових послуг, що в цілому визначає рівень життя колгоспного двору як доволі низький і багато в чому відмінний від міського.

РОЗДІЛ 5

СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВІ ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ УМОВИ ЖИТТЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

5.1. Клуби в культурно-масовому житті села

Протягом досліджуваного періоду постійна увага державних інституцій до аграрного сектору виявлялася в ухваленні законодавчих актів та постанов, спрямованих на вдосконалення соціально-побутової та культурно-освітньої сфери на селі. Партія неодмінно втілювала курс на подальше «злиття» міста і села, подолання розбіжностей між сільськими та міськими мешканцями. Величезне значення у цьому процесі надавалося комуністичній пропаганді і розповсюдженню «радянського способу життя». Першочергова роль у цьому належала культурно-освітнім установам – школам, сільським клубам та бібліотекам.

Ураховуючи, що повсякденність людини не вичерпується суто економічним та господарським життям, а навпаки – необхідним елементом є залучення до культурних та освітніх цінностей, пізнання нового, можливість сільських громадян задовольняти свої культурно-освітні потреби заслуговує на окреме дослідження. Перш за все необхідно вивчити роль сільських осередків культури, таких, як клуби. Доцільно показати форми і методи залучення сільської спільноти до споживання культурних і освітніх послуг, виявити ступінь популярності культурно-освітніх осередків серед мешканців сіл.

Оскільки на селі центрами культурно-масового життя виступали саме клубні установи, проблема їх функціонування та оснащення була доволі актуальною. З одного боку, робота цих інституцій мала сприяти формуванню «нової людини-громадянина», свідомого селянина-колгоспника, здатного багато і самовіддано працювати на благо держави, незважаючи на рівень матеріальної

винагороди [840, с. 158]. З іншого боку, сільські мешканці сприймали клуби як можливість відпочинку, спілкування, отримання нової інформації, навчання, залучення до спорту, художньої самодіяльності.

Втім, найголовнішою в отриманні сільськими громадянами культурно-освітніх послуг була проблема наявності клубних приміщень і їх облаштування. У 1956 р. на 100 колгоспів припадало 45 клубних установ, у той час, як у 1950 р. їх було 50. Таке зменшення пов'язане з державною політикою укрупнення колгоспів, що призводило до закриття культурно-освітніх закладів колишніх дрібних господарств [840, с. 163]. У Дрогобицькій, Львівській, Рівненській, Чернівецькій та Станіславській областях у середньому на 100 колгоспів припадало по 2 клубні установи. На Полтавщині на 100 колгоспів приходилося 132 клуби, Дніпропетровська, Миколаївська та Сумська області мали показники понад 80 клубів на 100 колгоспів [127, арк. 12]. У ряді сільських населених пунктів узагалі не було культурно-освітніх установ, наприклад у с. Шевченковому Згуровського району Київської області з населенням 508 осіб [127, арк. 13]. Погане забезпечення клубами було характерним для Вінницької, Черкаської, Закарпатської, Київської областей. У середньому на кожен сільський клуб Чернівецьчини приходилося понад 1400 осіб сільського населення. Найкращою ситуація була у Кримській та Полтавській областях [509, с. 462].

У 1959 р. відбулося зменшення кількості сільських мешканців, які відвідували клуби, так само, як і самих сільських клубів та населення сільської місцевості. У 1962 р. було виявлено 9,2% сіл із населенням понад 500 осіб, в яких взагалі не було клубних установ. Найбільший відсоток припадав на Луганську область (14,8% від усіх сіл області із такою кількістю населення), у Закарпатській – 13,7%. Були райони, в яких багато сіл із населенням 1000 і вище осіб не мали сільських клубних будинків: Амвросіївський та Мар'їнський райони Донеччини, Красногвардійський – Кримської та Могилів-Подільський – Вінницької областей [840, с. 226]. Навіть у 1964 р. на Вінниччині були великі села з населенням понад 1000 осіб, в яких не було культурно-освітніх закладів [840, с. 165].

Загалом протягом 1950–1960-х рр. сільські клуби працювали як у непристосованих для задоволення культурно-освітніх потреб населення приміщеннях, так і у типових клубних будинках. Були випадки, коли під клуби передавали колишні церкви або звичайні хати [126, арк. 65, 81]. Існувала практика тривалого будівництва сільських клубів. У 1956 р. були клубні будинки, які перебували на стадії будівництва вже декілька років: спочатку закладено фундамент і виведено стіну на 1 м, а далі проблема із цеглою гальмувала роботи на декілька років [126, арк. 81]. Матеріал для будівництва виділяли невеликими партіями, з перебоями, що призводило до збільшення довготривалих будівельних робіт. У республіці була велика кількість законсервованих об'єктів клубного будівництва. Тільки у Львівській області у 1964 р. таких нараховувалося 62. У с. Кульчиці Дрогобицького району будівництво клубу розпочалося в 1939 р. У Херсонській області було 12 законсервованих об'єктів, у Хмельницькій – 13, Донецькій – 16 [129, арк. 4]. Протягом повоєнних років за рахунок колгоспів було збудовано 722 клубні установи [6, арк. 1]. У 1964 р. на селі працювало понад 20 тис. клубів. У середньому на один районний сільський клуб припадало 924 особи [129, арк. 1]. На 1000 осіб приходилося всього 130 місць у клубах [129, арк. 1].

У с. Котівка Копиченського району Тернопільської області в 1954 р. стара будівля клубу перебувала в аварійному стані. Перекриття та дерев'яні балки спорохнєли, обвалилися, каркасні дерев'яні обвальцьовані глиною стіни дали осадку. Будівля клубу не підлягала ремонту [304, арк. 138]. У багатьох селах Тернопільщини у середині 1950-х рр. клуби були маленькими (близько 60 кв. м і вміщували до 70 осіб), брудними, із розбитими шибками [320, арк. 25].

У більшості клубів були надзвичайно малі сцени (5,5–6 м у глибину), що ускладнювало організацію виступів творчих колективів. Дуже складно було обладнати клубні інтер'єри, придбати потрібні меблі, навіть завіси для сцени. Не вирішено було питання поліпшення акустики клубів та поєднання з широким кіноекраном. Уваги потребувала приклубна територія.

З метою збільшення площі залів для глядачів сільські ради та правління колгоспів вносили поправки в проекти: зменшували сцени або фойє. Інколи

селяни скаржилися, що з віддалених місць вони взагалі не бачать, що відбувається на сцені. При спорудженні непередбаченого проектом балкону змінювалися конструкції стін, що подеколи призводило до аварійних ситуацій [129, арк. 4]. Негативним моментом внесення поправок в існуючі проекти при будівництві сільських клубів, було подорожчання та погіршення естетичних характеристик споруд.

Величезною була проблема матеріального забезпечення клубів як технічними засобами, так і паливом. На середину 1950-х рр. налічувалося 1279 державних клубних закладів, які не мали власних приміщень, 1122 – залів для глядачів, 8932 – кімнат для гурткової роботи. У 1964 р. вже тільки 97 клубних установ не мали залів для глядачів [129, арк.1].

У досліджуваний період клуби в основному освітлювалися керосиновими лампами [125, арк. 6]. Однак були й такі, в яких використовували електрику. Уже в 1954 р. Воскресенський сільський клуб Миколаївської області освітлювався 15 електричними лампами [125, арк. 51].

При будівництві деяких клубних будинків було порушено систему опалення, що спричиняло значні незручності у зимовий період. Подеколи в клубах працювала одна піч, що для великого залу було замало, особливо у холодну пору року. Доволі часто на весь зимовий період палива не вистачало. У першій половині 1960-х рр. в деяких селах Львівської області клуби не були відремонтовані, не забезпечувалися паливом [254, арк. 2].

Характерним для багатьох збудованих клубів – як сільських, так і районних – був низький рівень культурно-архітектурного оформлення приміщень [129, арк. 3]. Під час наради у Києві (1956 р.) один з клубних працівників наголошував: «Треба організувати клуб так, щоб в клуб було завжди приємно зайти, щоб клуб був справжнім місцем культурного відпочинку та розваг» [126, арк. 120].

Фінансування сільських клубів не відповідало потребам. Один із завідувачів звертав увагу, що з метою обладнання клубу він був змушений іти на порушення фінансової дисципліни – в умовах заборони купувати обладнання, з відома сільської ради та без нього. Асигнування передбачалося на фактично непотрібні

предмети. Так, в Оленівському сільському клубі Балтського району Одеської області у 1956 р. було виділено 3100 руб., що для придбання канцтоварів було забагато, а на інші цілі їх не можна було використати [126, арк. 128].

Якісне обладнання клубів передбачало наявність кімнат для гурткової роботи з урахуванням специфіки кожного гуртка, музейних приміщень, кабінетів передового досвіду, пересувних виставок, кімнати урочистої реєстрації шлюбів і народжень, методичних кабінетів на допомогу клубним працівникам. Обов'язково передбачалася сцена для проведення самодіяльних вистав, лекцій, кіносеансів, ушанування передовиків виробництва. У 1964 р. якісні типові проекти сільських клубів перебували в розробці Академії будівництва та архітектури УРСР [129, арк. 2]. Основна частина сільських клубів не відповідала вимогам. Це створювало незручності, вимагало значних зусиль, прояву ініціативи та винахідливості з боку сільських мешканців в організації власного відпочинку, розваг та свят.

Подеколи колгоспні клуби відрізнялися кращим забезпеченням та оснащеністю, ніж клуби сільських рад. Наприклад, у деяких селах Дніпропетровської області в 1959 р. такі клуби мали оксамитові завіси, порт'єри, обладнані фойє, робочі кімнати. Колгоспи виділяли клубам кошти на придбання інвентарю, музичних інструментів [128, арк. 24]. Між тим часто колгоспні клуби були розташовані в непридатних приміщеннях (колишніх коморах) із невеликою кількістю місць [128, арк. 38].

Типові бригадні клуби або червоні кутки, які створювалися у дрібних бригадних селах, являли собою однокімнатні споруди із залом для глядачів на 30 місць. Музичних інструментів не було. Колгосп не виділяв коштів на придбання культінвентарю. У бригадних клубах були відсутні кімнати для гурткової роботи [128, арк. 12]. Керували такими червоними кутками за сумісництвом. Крім основної роботи в колгоспі завідувачам бригадних клубів нараховували трудовні (наприклад 15) за культосвітню роботу. Подекуди завідували бригадними клубами вчителі. За свою роботу у клубі вони одержували 7 трудовнів від колгоспу [126, арк. 79].

Однак загалом для сільських клубів уже в першій половині 1950-х рр. були притаманними декілька загальних форм та напрямів внутрішнього й зовнішнього оздоблення. Більш-менш якісно обладнаний сільський клуб представляв собою будинок у центрі колгоспної садиби. Із метою естетичного оформлення навколо нього висаджували декоративні дерева, квіти. Парадна частина клубу виходила на схід. Селяни мали можливість поспілкуватися біля будівлі. Лавки кустарного виробництва слугували місцем зборів молоді, односельців та дітей – як перед культурно-масовими заходами, так і після них.

Екстер'єр та інтер'єр обов'язково відповідали провідній концепції виховання колгоспників за радянською схемою: обабіч або позаду будинку – дошки з показниками роботи колгоспу, оголошеннями, газетні вітрини, транспаранти з діями партії, комуністичними гаслами тощо. На стінах клубу також були вивішені транспаранти великого розміру (1,2 м на 0,6 м) із закликами виконати п'ятирічні плани, рішення чергових з'їздів партії, пленумів ЦК КПРС та ін. При вході до клубу, біля вхідних дверей висіли транспаранти із зобов'язаннями тваринників та рільничих бригад. Клуби були обладнані стендами, зробленими на мануфактурі. Причому, як правило, написи робили самі учасники гурткової самодіяльності та активісти. Один із клубних працівників дорікав: «Написи ми робимо самі як уміємо, тому що в нас немає свого художника» [126, арк. 62].

Ураховуючи величезне значення сільських клубів у вихованні «радянського громадянина», у кожному клубі обов'язково створювали клубний комітет, який працював на виконання наказів Міністерства культури УРСР, обласних управлінь та районних відділів культури, райкомів партії, райвиконкомів і місцевих партійних та громадських організацій. Ця розгалужена мережа партійно-радянських установ повинна була забезпечити виконання «історичних рішень» з'їздів та пленумів ЦК КПРС про подальший розвиток сільського господарства в УРСР. Клуб організував навколо себе великий колектив сільського активу – інтелігенції села, трудівників колгоспного виробництва, який пропагував значущість політичних рішень уряду та партії. Кожен учасник клубного комітету відповідав за відведену йому ділянку роботи: залучав до гуртків сільських

активістів, керував ними, організовував масові заходи, порядкував редакційною колегією. Подекуди доводилося самим писати сценарії заходів. У цілому якість та рівень роботи залежали від кваліфікації членів клубного комітету, керівників художньої самодіяльності, наявності допоміжних методичних матеріалів, а також від участі сільської спільноти в культурному житті села.

Сільські клуби як центри культурно-освітнього споживання сільського населення відрізнялися за своїми естетичними та якісними характеристиками, а також значенням. Так, особлива роль у культурному обслуговуванні населення надавалася районним сільським клубам. Тут проводилися конференції, збори, урочисті засідання, фестивалі, тематичні вечори, вечори відпочинку та розваг, заняття університетів культури [129, арк. 5]. Тут виступали колективи професійних театрів, різноманітні ансамблі. Дуже повільно, однак впроваджувалися у життя села церемонії урочистих реєстрацій шлюбів та народжень, свята повноліття.

Упровадження нових свят та обрядів було характерним для початку 1960-х рр. Наприклад, у Рівненській області в 1964 р. у клубах було проведено понад 7 тис. нових свят та обрядів (свято весни та праці, урожаю, урочисті відзначення шлюбів, днів народжень, повноліття, ушанування загиблих під час війни тощо) [129, арк. 14]. У 1965 р. на Рівненщині нараховувалося 796 клубних установ [507, с. 548]. Отже, на кожен сільський клуб припадало близько восьми заходів, які вважалися новими у житті села. Розповсюдженням у районних клубах було проведення так званих олімпіад [126, арк. 74]. У клубі районного села Вчорайше Житомирської області влітку проводилися олімпіади – огляди художньої самодіяльності сіл. У неділю населення села безкоштовно дивилося вистави, п'єси, виступи хорових колективів. Отже, найбільш повним набором культурно-освітніх послуг користувалися мешканці районних сіл та прилеглих територій [588].

Приміщення клубу включало фойє, залу для глядачів. У багатьох клубах місцями для сидіння слугували вкопані лавки, підлога була земляною, стеля – не підбитою та не оштукатуреною. Проблеми клубів обговорювалися на сесіях

сільських рад. На одній із сесій (Олександрівська сільрада Краснолиманського району Донецької області) зазначалося, що у залі для глядачів скоро завалиться дах, оскільки він постійно протікає [184, арк. 8]. Щоправда, у 1953 р. були на селі клуби, в яких зали обладнувалися театральними стільцями – жорсткими та м'якими [125, арк. 24]. У залі для глядачів обов'язково розміщувалася наочна агітація: транспаранти, портрети керівників партії.

Одним із найпоширеніших серед населення сіл видів розваг були кіносеанси. При клубах працювали державні кіноустановки – як стаціонарні, так і пересувні. У 1956 р. у сільських клубах нараховувалося 7,4 тис. кіноустановок [509, с. 464]. Тобто, тільки 28,7% від загальної кількості сільських клубів були забезпечені кіноапаратурою. Щоправда, у 1959 р. забезпеченість сільських клубів кінообладнанням покращилася й майже в кожному другому клубі була своя кіноапаратура, яка в основному зберігалася в окремому приміщенні. Кіноустановки в 1950-х р. працювали з використанням рідкого палива. Утім, у 21,8% сільських клубів були відсутні кіноустановки навіть у 1964 р. [834, с. 227]. У такому випадку фільми демонстрували за допомогою пересувної кіноапаратури. Щомісяця демонстрували 8–10 кінофільмів, а з часом їх кількість зросла вдвічі. Селян ознайомлювали з планом показу стрічок, написаним власноруч, який зазвичай вивішували на дошці оголошень.

У 1950-х рр. на екранах сільських клубів демонстрували стрічки про В. Чапаєва, багатосерійний фільм «Тарзан», на воєнну тематику, кінофільми на художні та агрономічні теми, картини для дітей. Великий наголос у роботі клубів робився саме на кіно. На початку 1960-х рр. збільшилася демонстрація фільмів капіталістичних країн. Як зазначають партійні документи, у них «прикрашено» показували життя. Ішлося про американську стрічку «Сьома мандрівка Сіндбада» та італо-французький фільм за романом П. Меріме «Таманго», які вийшли у прокат 1958 р. [346, арк. 35]. Нерідко взимку кіно не демонстрували.

Поширеним явищем був показ стрічок на сільськогосподарську тематику, яка, утім, не користувалася попитом серед населення. Хронікально-документальні фільми були низької якості, науково-популярні – узагалі рідкість на селі [339, арк.

18]. Традиційно віддавалася перевага радянській та кінопродукції країн «народної демократії». Натомість кінокартин «капіталістичних країн» було обмаль [840, с. 198]. Великою популярністю на селі користувалися комедії. Цьому жанру віддавала перевагу абсолютна більшість сільського населення. На другому місці були пригодницькі стрічки, на третьому – фільми про сучасність [840, с. 199]. Населення села зазвичай слідкувало за оголошеннями, вибираючи найбільш популярні кінострічки. З великим ентузіазмом і зацікавленістю до кінофільмів ставилася сільська молодь. Юнаки й дівчата збиралися гуртом і ходили пішки ґрунтовими дорогами на кіносеанси навіть із сусідніх сіл, розташованих за 2–3 км від сільського клубу. Сільське населення зрілого та похилого віку дуже рідко відвідували кіносеанси [589]. Давалася взнаки і низька забезпеченість клубними установами, і нестача кіноапаратури, і тяжка сільськогосподарська праця, і безліч щоденних господарських робіт, і доволі далеке розташування клубів.

Для якісного відпочинку під час кіносеансу у клубах не вистачало динаміків, театральних жорстких стільців, додаткових кіноустановок тощо. Сільські мешканці скаржилися, що в ряді клубів демонстрація фільмів проходить із перервами, зумовленими розривами плівки, кіноапаратура в незадовільному стані. В основному це було пов'язано з низькою підготовкою кіномеханіків. Погано працювали пересувні кіноустановки. Простої в деяких клубах за п'ять місяців 1952 р. складали понад 65 днів [340, арк. 38]. Наприклад, у Сталінській області неодноразово під час засідань сільських рад вказували на безлад у клубі під час демонстрації фільмів: гамір, паління цигарок, лузання насіння [179, арк. 18–19].

Рівень кінообслуговування сільського населення навіть на початку 1960-х рр. був незадовільним. Зовсім не демонстрували кінофільмів у 6,4% від загальної кількості сіл із населенням понад 500 осіб. Найбільший відсоток припадав на Миколаївську (14,2%), Львівську (14,2%), Полтавську (12,8%) області [834, с. 228]. У 1966 р. у середньому на місяць на одного відвідувача серед колгоспників припадало 5,6 відвідувань кіно – на чоловіків і 4,9 – на жінок [834, с. 229].

Клубні приміщення у багатьох селах були малої місткості, зали для глядачів на 80–90 місць в укрупнених колгоспах аж ніяк не задовольняли культурні потреби населення. Навіть колгоспи-мільйонери не мали можливості задовольнити зростаючі культурні потреби селян. У с. Батятичі Львівської області на 700 мешканців припадав клуб із залом для глядачів на 350 місць. І це – не найгірша ситуація. У 1964 р. в УРСР було 19,4% клубів, де зали для глядачів вміщували 100 осіб, найбільший відсоток (46,3%) припадав на клуби із залами на 100–200 глядачів, 22,1% клубів вміщували від 200 до 300 глядачів і 10,6% – від 300 до 500 осіб [834, с. 227]. Деякі клубні зали вміщували лише працівників клубу та учасників художньої самодіяльності. Доволі розповсюдженим було незадоволення селян, що знаходило вияв у сварках із завідувачем клубу [126, арк. 82]. У випадку малого приміщення для кінофільмів існувала практика показу по 4–5 сеансів на добу, до 1-ї години ночі. Із провини кіномеханіків часто пропадав звук, плівка рвалася, двигун кіноустановки виходив із ладу [125, арк. 59]. Усе це відбивалося на сільському глядачеві. До того ж часта повторюваність фільмів не дозволяла селянам бути в курсі нових популярних кінокартин. У 1965 р. в одному з колгоспів Харківської області декілька разів демонстрували фільм «Усе починається з дороги». 1 червня 1965 р. його вже не показували, оскільки не було жодного глядача [348, арк. 44].

Клубні працівники, а саме завідувач, мали організувати роботу і задовольнити бажання селян подивитися кінострічки. Це було непростю справою, особливо з урахуванням низької зарплати. На той час клубні працівники не користувалися жодними пільгами, як, наприклад, учителі, котрі мали право на безкоштовне опалення та на квартири. Заробітна плата завідувача клубом у 1956 р. складала 360 руб., а після закінчення технікуму – 420 руб. [126, с. 82]. Завідувач клубу мав вести касу, робити афіші, стояти на контролі при демонстрації кінофільмів. Намагалися навіть залучати до контролю прибиральниць, однак їхня заробітна плата (104 руб.) узагалі не відповідала навантаженню, що становило 16 днів і 4 вихідних на місяць для демонстрації фільмів [126, арк. 100].

У фойє населення збиралося перед кіносеансами, лекціями або концертами. Тут також проводилася гурткова робота, танці. У клубі стояли столи для ігри у шахи, доміно, шашки, більярд.

Величезну роль у житті селян відігравали газети. На той час це були найголовніші постачальники нової інформації про життя району, держави, світу. Звісно, таку ж функцію виконувало і радіо. Однак радіофікація сіл протягом 1950–1960-х рр. проходила повільно. До радіомережі поступово підключалися віддалені села, тобто суцільної радіофікації села не було навіть у 1964 р. У той час понад 10% сільських клубів не мали радіоприймачів або радіоустаткування. Жоден не мав телевізорів [834, с. 227]. У клубі була періодика, з якою могли знайомитися сільські мешканці. У 1953 р. клуб колгоспу ім. Шевченка Синельниковського району Дніпропетровської області отримував 10 газет та 7 журналів («Вогник», «Перець», «Тваринництво», «Будівельник», «Мічурінець», «Культосвітня робота», «Колгоспне виробництво») [125, арк. 8]. Однак перелік видань не завжди відповідав інтересам селян. Не вистачало таких популярних видань, як «Вогник», «Україна», «Зміна» [126, арк. 99]. Натомість часописи «Народний Китай», «Народна Румунія» можна було без проблем знайти на полицях у сільських клубах [126, арк. 100].

При клубі випускалися стінні газети – гумористичні та інформаційні, в яких висвітлювалися найголовніші події у житті країни, сільської спільноти, пропагувався досвід передової праці, лунала критика на адресу колгоспників, які не виробляли трудовнів або взагалі не працювали у громадському господарстві. Зміст місцевих газет загалом мав на меті активізувати роботу членів артілі щодо виконання завдань, які стояли перед колгоспом. Назви «Перець», «Колючка», «Блискавка» красномовно свідчать про їх зміст. У Донецькій області при Олександрівському сільському клубі вивішували спеціальну скриньку для зауважень односельців, за якими редколегія готувала стінні газети [184, арк. 11]. Селяни доволі пасивно ставилися до такої форми роботи. Як зауважували члени редколегії, у скриньці як правило було порожньо. Учасники редакційної колегії були звичайними сільськими активістами. Стінні газети зазвичай вивішували на

стінах клубів. Газети, дошки пошани, фотовітрини, гасла, плакати та інша наочність свідчила про високу активістів молоді села. Під час весняних польових робіт випускали окремі польові листки в ланках, які знаходилися далеко від сіл [5, арк. 69]. У 1953 р. місцева преса виходила нерегулярно й не в усіх селах [184, арк. 11].

Про ставлення односельців до клубів свідчила кількість людей, що брали участь в його роботі. Зазвичай близько 15% мешканців села брали участь у роботі клубу [126, арк. 71]. Найпершим і найважливішим завданням у роботі клубу, за словами одного з керівників установи, була «допомога нашій рідній комуністичній партії та радянському уряду по роз'яснюванню всіх політичних та сільськогосподарських завдань, поставлених директивами перед колгоспниками по вирощуванню високого врожаю» [125, арк. 29]. Величезний наголос у роботі клубного комітету робився на пропаганді рішень і постанов влади. Саме виходячи з таких загальних положень проводилася вся робота. Лекції, доповіді, тематичні вечори, бесіди, читка газет уголос були присвячені суспільно-політичним, природничим, агрономічним аспектам: постанова пленуму ЦК КПРС «Про заходи піднесення сільського господарства у СРСР», рішення Жовтневого пленуму, «Про 300-річчя возз'єднання з Росією», «Розквіт соціалістичної культури в СРСР», «Міжнародне становище» тощо. У проведенні лекцій та доповідей, як правило, були задіяні представники інтелігенції, передові колгоспники. Зазвичай важливі політичні теми висвітлювали директори шкіл.

Тематичні вечори присвячувалися питанням сільськогосподарського виробництва. План заходу працівники клубу розробляли заздалегідь, влаштовували виставку книжок, плакатів за обраною тематикою, виступали передовики сільськогосподарського виробництва, бригадири, голови колгоспів. Наприклад: «Успішне проведення сільськогосподарської посівної кампанії – важливий етап одержання високого врожаю», «До комунізму нас партія веде» [126, арк. 67]. Після ділової частини селяни дивилися концерт на 20–25 хв., виступав хор, виконувалися художні читання, частівки, ставилися інтермедії [126, арк. 57]. Тематика виступів художньої самодіяльності відповідала темі вечора.

Культпрацівники скаржилися на обмежені можливості щодо добору відповідного матеріалу, недостатність пісень тощо. Репертуар для гуртків художньої самодіяльності було дуже важко підібрати. Колгоспи передплачували журнал «Соціалістична культура», однак у ньому в основному вміщувалися гумористичні матеріали персонажів Тарапуньки і Штепселя [126, арк. 60]. У 1956 р. у колгоспах УРСР під час проведення тематичних вечорів виконували частівки композитора Жуковського, ставили інтермедії як доїти корів, була відповідна тематика і художніх читань [126, арк. 58].

При сільських клубах працювали лекторії, до яких входили вчителі, агрономи та інші представники сільської інтелігенції. Лекції обов'язково присвячувалися партійно-політичній тематиці: «XX з'їзд про завдання дальшого піднесення тваринництва», «Атомна зброя і мирне використання атомної енергії». Читали їх як у клубах, так і на фермах, у бригадах [126, арк. 67]. Причому зміст лекцій із року в рік повторювався.

Теми лекцій та вечорів присвячувалися також здоровому способу життя. На такі вечори зазвичай запрошували завзятих п'яниць. Як правило, заходи проходили нудно. Із доповіддю «Моральне обличчя радянської людини» виступав лектор, утупившись у текст, і наприкінці лекції в залі залишалося 3–4 особи, а решта у фойє чекала, коли почнуться танці. З причини такої непопулярності серед населення села сухих лекційних тем та тематичних вечорів працівники клубів намагалися наблизити тематику заходу до реального життя: вивчали становище тваринницьких ферм, залучали членів правління колгоспу до відкритої бесіди, яка зрештою могла перетворитися на жваву дискусію [126, арк. 97].

Щодо популярності лекцій, доповідей та тематичних вечорів серед населення села говорять цифри. Наприклад, у 1953 р. в клубі одного з сіл Львівської області було проведено 68 лекцій та доповідей з охопленням понад 12 тис. осіб. Отже загалом на кожному з заходів було присутні близько 180 осіб, що для села з населенням 700 мешканців становило 25,7%. Із них агрозооветеринарні теми складалі 10 лекцій з присутністю 1,6 тис., тобто у середньому 22,8% населення села на кожному заході [125, арк. 29].

Клуби влаштовували виступи агіткультбригад. Кращі учасники художньої самодіяльності обслуговували сільськогосподарську кампанію, виїжджали на поля, ставили концерти. У віддалених бригадах виступи художньої самодіяльності проходили близько 15 хв. в основному під час обідньої перерви. Виступи агіткультбригад колгоспникам подобалися [126, арк. 59]. Однак погана забезпеченість клубів та колективів художньої самодіяльності музичними інструментами часто призводила до зривів виступів [184, арк. 7]. Агіткультбригади працювали переважно з місцевим матеріалом: підбирали частівки, показували кращих та гірших працівників. Основна частина в куплетах відводилася передовикам виробництва, однак лунала і критика відстаючих колгоспників: «Що це дядько наш Омелько, щось такий веселий став, він протравлює в пивниці посівний наш матеріал». Куплет був спрямований на висміювання поведінки завідувача колгоспної комори. Складали куплети самі селяни. Клубна рада деяких сільських клубів призначала за це винагороду [126, арк. 106]. У 1964 р. колгоспників обслуговували понад 9 тис. агіткультбригад, які виступали 96,6 тис. разів [725, с. 91].

Із концертами художньої самодіяльності творчі колективи клубів виступали в інших селах. Концерти були платними, однак більшість оплачував колгосп. Виїжджали в основному в неділю. Райком партії зобов'язував колгоспи надавати учасникам художньої самодіяльності машину. Перед концертом голова або секретар парторганізації проводили невелику бесіду за темою дня. Концерти зазвичай були присвячені людям того району або колгоспу, в якому їх давали. Для цього також підбирали місцевий матеріал. Оснащеність концертних бригад була скромною: національні костюми, баян, декорації [126, арк. 60]. У 1964 р. тільки 31,5% клубів мали духові інструменти, 1,8% користувалися піаніно або роялем, 28,8% володіли струнними або смичковими інструментами. Найбільш розповсюдженими по клубах сільської місцевості були баяни, акордеони, гармошки – 90,7% клубів. Магнітофонів не було у жодному сільському клубі [834, с. 227].

Величезне значення в роботі клубного комітету надавалося ідейному вихованню дітей та молоді села. Були розповсюдженими такі заходи роботи з молодим поколінням, як бесіди та читка матеріалів молодіжних газет та журналів уголос, проводилися молодіжні вечори, присвячені передовому досвіду кращих працівників колгоспу [126, арк. 67]. Бесіди з молоддю також охоплювали коло виробничих проблем. Наприклад: «Молодь у похід за приріст та розвиток тваринництва», «Молодь у похід за вирощування кукурудзи». Така тематика вечорів не дуже приваблювала молодих людей. Один із завідувачів клубів зазначав, що заходи господарської тематики аж ніяк не створюють умов для залучення молоді до клубів. Необхідно було проводити більше танців та інших розваг [126, арк. 72].

Величезне значення в пропаганді радянського способу життя та комуністичних ідей мали фотовітрини, які також розміщували у клубах. Тематика їх зазвичай була пов'язана з партією та її діячами: «Сторінки комунізму», «Й.В. Сталін» (1953 р.), «В.І. Ленін», «Жінка у СРСР» та ін. [125, арк. 8].

Своє значення мала культурно-розважальна робота клубів. При них обов'язково працювали гуртки. Як правило, це були хорові, хореографічні, драматичні та секції легкої атлетики. Клубні гуртки привносили різноманітність у сільські будні. Однак у 1956 р. в ряді сільських клубів гурткова робота зовсім не проводилася, і навіть самі гуртки не були організовані: у 44,5% клубів діяли танцювальні гуртки, 43,2% – музичні, 89,3% – хорові, 14,9% – сільськогосподарські, 4,6% – образотворчого мистецтва [127, арк. 17]. Причиною була відсутність у сільських клубах приміщень для культурно-масової роботи. У 1964 р. всього 38,3% клубів мали кімнати для гурткової роботи [834, с. 227].

Хорові гуртки привертали увагу колгоспників різних вікових груп. В їх репертуарі були українські та російські пісні. У с. Конюхи Дрогобицької області в 1956 р. такий гурток нараховував 38 осіб, був досить популярним серед односельців, неодноразово брав участь в обласних та республіканських оглядах художньої самодіяльності [126, арк. 73]. У хорі більшість колгоспників зрілого віку – до 50 років [126, арк. 75]. В кожному хоровому колективі були свої таланти.

При цьому на селі не вистачало керівників хорових колективів, навіть проблематично було знайти баяніста. В Оленівському сільському клубі Балтського району Одеської області хоровим колективом керувала рядова малограмотна колгоспниця, але в неї був хороший від природи голос. Один з працівників клубу зазначав: «Коли розучували якусь нову пісню, то попереду ставимо патефон, прослухаємо декілька разів цю пісню, а потім починаємо вивчати» [126, арк. 126]. Іншою проблемою була відсутність професійних музикантів. Навіть там, де можна було закупити оркестр, наприклад домровий, ним ніхто не користувався з причини відсутності спеціалістів [126, арк. 99].

Хоровий спів був найбільш популярним жанром сільської самодіяльності. У 1964 р. на 1000 мешканців сіл припадало 15 учасників хорових колективів, у Волинській області – навіть 28 осіб. Хорові співи були найбільш сталими, їх відвідувала переважно більшість жінок віком від 35 до 55 років, навіть попри переобтяження домашніми справами та обмаль вільного часу [724, с. 89]. У селах Васильківської сільської ради Фрунзівського району Одеської області працювали декілька гуртків художньої самодіяльності. Найбільшою популярністю користувалася жіноча вокальна група [265, арк. 12].

Виконавці українських народних пісень, танцюристи та драмгуртківці на виставах вбиралися в національні строї. Старші жінки давали для виступів свої спідниці, сорочки, корсетки, фартушки, чемерки, коралі та багато інших речей, які дбайливо зберігалися у скринях [787, с. 89].

Серед мешканців сіл відвідування клубів було доволі розповсюдженим там, де їх робота відзначалася налагодженістю. Наприклад, у Корналовицькому сільському клубі Дрогобицької області раз на тиждень ставили вистави. Колгоспники брали участь у підготовці різноманітних заходів. Шахово-шашковий гурток користувався популярністю серед колгоспників завдячуючи активності його керівника – столяра будівельної бригади. У селі його називали «гросмейстером» [126, арк. 110].

Розповсюдженим явищем була підготовка концертів, виступів художньої самодіяльності, в якій брали участь рядові колгоспники, інтелігенція села й

обов'язково молодь [126, арк. 91]. Під час значних свят і подій у житті колгоспу члени гуртків давали концерти, організовували дитячі свята, ставили вистави. Протягом року проводилися зайняття з гуртківцями, репетиції концертів, вистав. Ось приклад програми звичайного концерту в с. Мала Розтока Іршавського району Закарпатської області у 1953 р.: художнє читання П. Тичини «На конгресі на захист миру», пісні «За горою, де колодязь», «Ой у полі жнивка», «Ой у полі вітер віє», художнє читання В. Маяковського «Вірші про радянський паспорт» [125, арк. 38].

Із метою активізації членів колгоспу і залучення до художньої самодіяльності проводилися огляди між бригадами, в кожній з яких були свої талановиті виконавці – співаки, танцюристи, розповідачі народних казок. Після таких конкурсів-оглядів до клубної художньої самодіяльності приходили нові учасники. Отже, завідувачам клубними установами доводилося впроваджувати нові методи роботи з односельцями. Одним із таких була організація фестивалів молоді. У с. Максиміліанівка Сталінської області підготовка до такого заходу проходила шляхом інформування населення села про нього. Розклеїли рукописні оголошення про фестиваль, активісти клубу проводили бесіди у бригадах, перед кожним кіносеансом запрошували колгоспників узяти участь у широкому заході. З метою збору грошей для фестивалю було проведено концерти і на виручені кошти святково оформлено парк, облаштовано танцювальний майданчик, естраду для виступів, закуплено призи. Фестиваль відбувся 10 червня 1956 р. У ньому брали участь не тільки молодь, але й святково вбрані люди похилого віку. Клубний хор у складі 36 учасників виконував українські, російські пісні, але обов'язково починали з творів на комуністичну та радянську тематику («Дякую партії», «Марш радянських патріотів» та ін.). Під час свята проводили показові змагання з волейболу, легкої атлетики, футболу. Переможцям видавали символічні подарунки: блокноти, олівці, одеколон та інші дрібниці [126, арк. 103]. Особливою популярністю користувалися ігри, під час яких учасники отримували призи (панчохи «Капрон» та ін.). Клуб щоразу витрачав на винагороди 15–20 руб.

У таких заходах брали участь і літні люди. Як зазначав завідувач клубу: «Винагород не вистачило» [126, арк. 104].

У сільських клубах проводилися вікторини. Були різні питання, які ставили за мету підвищити загальний рівень знань селян: нова техніка сільського господарства, чи знаєш ти своє господарство, життя та літературна діяльність М. Гоголя, хто створив перший російський гусеничний трактор, як називається машина для висаджування рослин, які моря омивають Радянський Союз, найважливіші поклади кам'яного вугілля та багато інших.

Якість та оснащення культурно-масових заходів залежали винятково від активістів клубної справи та від керівництва колгоспів, від їхньої винахідливості та зацікавленості. Якщо не вистачало грошей на форму футболістам – допомагав колгосп. Активісти клубу організовували допоміжні бригади під час напружених сільськогосподарських робіт на допомогу господарству, в яку заохочували навіть літніх людей. Голова колгоспу у відповідь виділяв кошти на потреби клубу [126, арк. 107].

Початок 1950-х рр. характеризувався низькими показниками участі селян у художній самодіяльності. На середину 1960-х рр. на 1000 селян припадало 5 тих, хто брав участь у танцювальних гуртках, які діяли далеко не в усіх сільських клубах [724, с. 89]. Понад 30% закладів не мали хореографічних гуртків [840, с. 179]. Там, де такі гуртки було створено, у них брали участь понад 10 активістів. Наприклад, у танцювальному гуртку сільського клубу ім. В.І. Леніна Гайворонського району Одеської області в 1953 р. брало участь 17 осіб. Вони готували та ставили 4 концерти на рік. Клуб мав музичні інструменти (щоправда старі), патефон, але гуртківці мріяли ще й про акордеон [125, арк. 24].

Протоколи засідань сільських рад також свідчать про негативи у справі організації та роботи гуртків художньої самодіяльності по окремих селах республіки: відсутність музики, недостатня кваліфікація завідувачів клубів і керівників гуртків [184, арк. 42]. Траплялося, що в клубах були духові інструменти, однак не створено музичного гуртка [254, арк. 3].

В одному з сіл Львівської області в 1953 р. було поставлено 12 вистав та концертів, з охопленням 4059 осіб. Тобто кожен із концертів відвідували майже 340 людей, що говорить про значно більшу популярність серед селян виступів гуртків художньої самодіяльності, аніж лекцій, доповідей, тематичних вечорів тощо [125, арк. 29]. На сцені сільського клубу виступали приїжджі колективи. Населення села із задоволенням ходило на такі концерти й вистави [125, арк. 30]. Загалом до репертуару танцювальних гуртків входили українські та російські народні танці: «Во саду ли, в огороде», «Гопак», «Яблучко», «Трійка», «Козачок», «Кабардинка», «Увиванець» [125, арк. 37–38]. Керівники танцювальних гуртків мали можливість ознайомитися з ними у журналі «Танцювальна естрада» [125, арк. 53].

У сільських клубах вже в 1953 р. існували драматичні гуртки. Щоправда обладнання клубів не зовсім відповідало потребам в організації вистав, п'єс, постановок. Драмгуртки (фактично звичайні сільські гуртки художньої самодіяльності) виступали на сценах клубів, які мали завіси, виконані на фанері декорації [125, арк. 29]. Наприклад, сцена клубу була обладнана двома декораціями – ліс та кімната із червоного полотна для проведення свят [125, арк. 32].

На сценах клубів ставили «Назара Стодолю», «Калиновий гай», «За другим фронтом», «Без вини винного», «Богдана Хмельницького», «Сто тисяч», «Корисну прогулянку», «Комсомольську лінію», «Приїздить у Дзвінкове», «Весілля в Малинівці», «Доки сонце зійде», «У степах України», «Не називаючи прізвищ» та ін. Разом із молоддю в постановках брали участь й літні колгоспники. Населення одного з сіл дивилося виставу «Комсомольська лінія», в якій роль діда Шпака грав 45-річний селянин. Сільським глядачам дуже подобалися вистави місцевих драмгуртків [125, арк. 38]. У другій половині 1950-х рр. їх репертуар містив п'єси на сільськогосподарську тематику, наприклад «Картопляний кущик». Однак завідувачі клубами скаржилися на катастрофічну нестачу драматичних творів і сценаріїв про життя на селі [126, арк. 88]. Керівник одного драматичного гуртка – учитель мови й літератури – у вільний час писав п'єси. У 1959 р. було

надруковано його першу роботу [265, арк. 87]. Ці твори ставилися на сценах клубів.

Селяни брали участь у спортивних секціях легкої атлетики, футболу, волейболу, які створювалися при клубних установах. Зазначимо, що в 1964 р. далеко не всі села УРСР мали спортивні майданчики. Однак там, де вони були, як правило проходили змагання, зустрічі команд сусідніх сіл. У с. Мала Розтока Закарпатської області в 1953 р. у дворі сільського клубу зробили волейбольний майданчик [125, арк. 32]. У с. Батятичі Львівської області у спортивному гуртку брали участь 40 учасників і 75 – у ДТСААФ [125, арк. 29]. У 1953 р. в ряді клубів розпочали діяльність фотографічні гуртки.

Найбільш розповсюдженою формою розваг та відпочинку було проведення ігор, вечорів молоді, танців [125, арк. 72]. Вечори відпочинку молоді в 1950-х рр., як правило, проходили у супроводі гармошки або баяну. Подекуди при клубах були патефони. У с. Конюхи Дрогобицької області на виручені від концертів художньої самодіяльності кошти в 1956 р. було придбано радіолу [125, арк. 75]. Іншим популярним видом розваг молоді села було відвідування кіносеансів.

Із початку 1960-х рр. при клубах почали з'являтися гуртки за інтересами: крою та шиття, санітарії й гігієни, кулінарії, садівництва, бджільництва тощо. В основному участь в їх роботі брали люди літнього віку [348, с. 91].

Стосовно гурткової роботи клубів було безліч зауважень із боку сільських рад, активістів. Цифри вперто свідчать про досить велике охоплення гуртковою роботою мешканців села. На початку 1950-х рр. у сільській місцевості діяло 67 тис. гуртків із залученням 1 млн 200 тис. осіб [840, с. 176]. Тобто, на кожен клуб припадало 2,5 гуртки художньої самодіяльності, близько 4% населення сіл була задіяна у гуртковій роботі. Однак на початку 1965 р. певна кількість клубних установ не мала хороших, танцювальних, музичних гуртків [840, с. 179].

Таким чином, існуюча в радянський період мережа сільських клубів не могла надати селянам культурно-освітні послуги. Кількість клубів у сільській місцевості УРСР протягом 1950–1960-х рр., попри відповідні державні рішення, залишалася недостатньою. Давалося взнаки дуже скромне забезпечення сільських

осередків культури, що впливало на якість оформлення інтер'єрів, культурно-архітектурний вигляд, технічні характеристики споруд. Щоправда, стан справ тут поступово покращувався. На селі діяли більш-менш обладнані всім необхідним культурно-освітніх заклади. Однак ані в 1959 р., ані в 1965 р. не вдалося досягти 100-процентного показника забезпечення клубів кіноапаратурою. А між тим організація кіносеансів була чи не найголовнішою формою отримання сільським населенням інформації, як у галузі культури, так і освіти.

Навколо клубів як правило об'єднувалися сільські активісти та ентузіасти. Це були учасники гуртків художньої самодіяльності, члени клубного комітету та передовики виробництва (бригадири, ланкові). Саме від їхніх здібностей, зацікавленості, уміння залучати до справи небайдужих залежало культурно-масове життя сільського колективу. До цієї категорії, звісно, належала молодь, яка з огляду на особливості психології доволі швидко відгукувалася на необхідність допомоги в організації та проведенні культурно-масових заходів.

Інша частина сільського населення була пасивним учасником культурно-освітнього життя. Щоправда їх залучали на лекції, доповіді, демонстрацію фільмів, концерти, які проводилися на польових станах, у бригадах, на фермах тощо. В основному ці заходи спрямовувалися на популяризацію новітніх досягнень і методів сільськогосподарського виробництва, а також інформування сільських мешканців про внутрішні політичні та міжнародні події.

За всіх вад та прорахунків слід підкреслити, що у сільському середовищі поступово виокремлювалися ентузіасти, які з часом виявляли справжні творчі здібності, таланти, завдяки небайдужості котрих більшість селян усе ж таки отримувала можливість урізноманітнити дозвілля та розваги, здобути нові знання. Таким чином у нелегке буденне існування привносилися нові елементи.

5.2. Якість та рівень задоволення культурних та освітніх потреб селян

Споживання культурно-освітніх послуг мешканцями сіл напряду залежало від бібліотечного книжкового фонду. Книгозбірні у 1950–1960-х рр. були

декількох типів. Найбільш високий статус і, відповідно, найбільший книжковий фонд мали обласні та районні в містах установи. На селі існували самостійні, клубні, колгоспні бібліотеки. Свою роль у культурно-освітньому процесі у сільській місцевості мали бібліотеки промислових артілей, а також профспілкові, районні та шкільні. Загалом у досліджуваній період бібліотеки розподілялися між мережами: державною, відомчою, колгоспно-кооперативною й громадських організацій [840, с. 183]. У першій половині 1950-х рр. на селі відбулося переформування раніше розповсюдженої системи бібліотек у вигляді клубних бібліотечних установ і з'явилися самостійні сільські бібліотеки. Відмінності між ними полягали у фінансуванні на комплектування книжкового фонду. Для приклубних бібліотек норми фінансування у середньому по УРСР становили 100 руб., а для самостійних сільських – 260 руб. [840, с. 184].

Сільське населення користувалося послугами сільських стаціонарних бібліотек, які розміщувалися у клубах, будинках культури, хатах-читальнях, а також численних пересувних бібліотек, пунктів видачі та книгоношення [850, с. 183].

На середину 1960-х рр. у сільській місцевості республіки діяло 19,7 тис. бібліотек із книжковим фондом 108,4 млн примірників [507, с. 544]. Отже, на кожну сільську раду припадало у середньому по дві книгозбірні, а на кожного мешканця сіл у 1966 р. приходилося 4,8 екземпляри книжок [510, с. 5]. Книжковий фонд стаціонарних бібліотек комплектували у співвідношенні: 20–25% – література на суспільно-політичну тематику, 8–10% – природознавча та медична, 20–25% – технічна й сільськогосподарська, 30–35% – художня, 8–10% – дитяча.

Протягом 1950–1960-х рр. при постійному щорічному зменшенні загальної кількості сільських бібліотек відбувалося поступове збільшення книжкового фонду. Щоправда, існувала певна нерівномірність у забезпеченні сільськими бібліотеками та книжками по областях. Так, на Вінниччині в 1959 р. одна бібліотека припадала на 1112 сільських мешканців і, відповідно, на кожного приходилося 3,2 книжки; у Сталінській області – 974 особи та 3,5 книжки. Найгірша ситуація була у Черкаській, Київській, Чернівецькій, Одеській областях.

Тут на кожен сільську бібліотеку в середньому припадало понад 1200 селян. Водночас найкраще були забезпечені бібліотеками Тернопільська та Харківська області, де на кожен сільську книгозбірню припадало 690 і 655 мешканців. Найгірша ситуація з книжковим фондом була на Київщині – 3,08 книжок на одного сільського мешканця. Найкраще були забезпечені книжками бібліотеки Кримської, Рівненської та Тернопільської областей, де на кожного селянина приходилося понад 5, а на Тернопільщині навіть 6 книжок [505, с. 17, 659].

Якість і рівень споживання культурно-освітніх потреб на селі залежали від багатьох чинників. Одним із найважливіших була наявність придатних приміщень для облаштування стаціонарних бібліотек. У першій половині 1950-х рр. бібліотеки як правило працювали при клубах. У цій ситуації стан бібліотечного приміщення цілком залежав від загального стану клубної установи. Протягом 1950–1960-х рр. кількість таких бібліотек скорочувалася за рахунок їх об'єднання з державними та сільськими бібліотеками. Загалом на початку 1960-х рр. діяло близько 6 тис. клубних бібліотек [840, с. 188]. Документи сесій сільських рад доволі часто звертають увагу на низькі показники облаштування бібліотек при клубах, особливо в першій половині 1950-х рр. Відсутність твердої підлоги та подвійних віконних рам, необхідність ремонту – усе це доводить, що матеріальне становище бібліотек при клубах було далеким від бажаного й, відповідно, негативно впливало на рівень культурно-освітнього споживання мешканців українських сіл [184, арк. 8]. Книгозабезпечення такої бібліотеки складало майже 1500 примірників. При деяких клубах були бібліотеки, представлені однією шафою з книжками, яка стояла у фойє клубу поряд зі столами для гри у шахи, шашки, доміно. Така шафа вміщувала близько 400 книжок [125, арк. 6]. На початку 1960-х рр. тільки 3,8 тис. бібліотечних клубних працівників одержували заробітну плату, а решта працювали на громадських засадах [840, с. 188]. У с. Пиляви Старокостянтинівського району Хмельницької області під читальний зал у клубі було відведено приміщення 30 кв. м із подвійними шибками, однак з земляною долівкою [125, арк. 11]. Книжки стояли на одній етажерці, лавки, столи були нестандартними. Траплялося, що бібліотеки орендували кутки у приватних приміщеннях. Книжки лежали просто на

підлозі. Отже, відвідувачі не мали можливості ознайомитися з літературою, оскільки не вистачало місця, а умови обслуговування були незадовільними. Інколи досить великі книжкові фонди знаходилися у занадто малих приміщеннях. Наприклад, книгозбірня с. Водяне Шполянського району Черкаської області з фондом 5,5 тис. примірників розміщувалося на площі 9 кв. м. Так само у Вінницькій області у 1956 р. в с. Рахни бібліотека займала кімнату 12 кв. м, книги лежали на підлозі, не було шаф і стелажів, літературу видавали через вікно. У ряді районів Вінниччини бібліотеки не мали читальних залів [127, арк. 18]. Деякі колгоспні книгозбірні не мали своїх приміщень, книги зберігалися в конторських шафах колгоспів, фонд переважно складався з сільськогосподарської літератури, платних працівників у бібліотеці не було, обов'язки бібліотекарів виконували різні особи за дорученням правлінь колгоспів [128, арк. 13]. Частина сільських бібліотек функціонували в аварійних та непридатних для роботи приміщеннях. Навіть були такі, де половина бібліотечного будинку не мала даху, потерпаючи від дощу. У середині 1950-х рр. у третині українських сіл бібліотек не було [840, с. 185].

Звичайно, були в той час бібліотеки при клубах зі значно кращим забезпеченням. У сільському клубі ім. В.І.Леніна Гайворонського району Одеської області читальний зал бібліотеки мав площу 30 кв. м, нараховувалося майже 7 тис. книжок і 489 читачів. У середньому за рік на одного читача припадало 29 книжок [125, арк. 22]. У бібліотеці Воскресенського сільського клубу Миколаївської області читальний зал (15 кв. м) було оздоблено тематичними стендами «Світу – мир!», «Матеріали ХІХ з'їзду КПРС», фотомонтажем художньої самодіяльності сільського клубу, стендом «На допомогу лектору», книжковими вітринами, портретами письменників, 4 столами та 20 стільцями [125, арк. 51].

Із часом облаштування сільських бібліотек покращувалося. Залежало це не тільки від місцевого керівництва, а також від ентузіазму окремих працівників та членів колгоспу. Бібліотека с. Новоукраїнка Сокальського району Львівської області в 1963 р. займала три кімнати, де було розміщено читальний зал та приміщення зі стелажами для книжок. Читальний зал було обладнано столами та стендами вздовж стін. Матеріали наочної агітації в основному присвячувалися

актуальним для життя радянського суспільства партійним і сільськогосподарським питанням. На столах лежали папки з тематичними добірками та підшивки газет, журналів, назви котрих свідчили про різнобічні зацікавлення читачів: «Наука й техніка», «Юний натураліст», «Колгоспне життя» та ін. У другій кімнаті книги було розподілено по стелажах за віковими групами: для школярів та дорослих, серед якої художня, науково-популярна, російська, українська, зарубіжна. На окремому столику лежали книжкові новинки. Бібліотека мала енциклопедичні видання та словники [265, арк. 95]. Навіть в умовах невеликої площі бібліотечних приміщень, рівень і якість їх облаштування подеколи були досить вдалими. Багато залежало від професійності та ентузіазму працівників бібліотеки.

У досліджуваній період, з одного боку, відбувалося скорочення мережі сільських бібліотек, що пояснювалося укрупненням колгоспів, а з іншого – існувала тенденція до збільшення книжкового фонду. Однак загалом скорочення погіршувало можливості сільських мешканців задовольняти свої культурно-освітні потреби. Негативно впливали значні відстані деяких сільських населених пунктів до стаціонарних бібліотек, проблеми з транспортним сполученням. На середину 1960-х рр. у 20 тис. сільських населених пунктах були відсутні бібліотеки, а їх мешканці обслуговувалися філіями, «пересувками» та книгоношами. У 1962 р. 6,7% сіл із населенням понад 500 осіб не мали стаціонарних бібліотек [840, с. 186].

До послуг сільських читачів наприкінці 1950-х рр. існували бібліотеки на громадських засадах. У 1963 р. їх нараховувалося 707 із книжковим фондом у 501 тис. примірників [840, с. 187]. Населені пункти до 100 мешканців обслуговувалися пересувними бібліотеками, книгоношами та автоклубами (автомобілями, автобусами з книгами), а також пунктами видачі. Села з населенням від 100 до 200 осіб охоплювалися філіалами найближчих стаціонарних бібліотек.

Важливою справою була наявність кваліфікованих кадрів бібліотечних установ. Адже з метою надання професійної консультативної допомоги читачеві бібліотекар мав досконало знати книжковий фонд, інформувати про нові видання за інтересами відвідувачів. Як свідчать дослідження, на селі

протягом 1950–1960-х рр. проблема кадрів стояла дуже гостро. Штат працівників сільської бібліотеки в основному складався з завідуючого, який провадив усю роботу – видавав літературу та обслуговував бібліотечні пункти. Подеколи було ще декілька працівників, які розподіляли між собою всі обов'язки. У селах, які не мали стаціонарних бібліотек, усю роботу з забезпечення читачів книжками виконували завідувачі клубів. Значна кількість сільських бібліотек обслуговувалися невідповідними працівниками – за сумісництвом або як громадське доручення [840, с. 190]. Завідували сільськими та приклубними бібліотеками в 1957 р. переважно жінки. Із 15,6 тис. осіб на посаді бібліотекаря 13,9 тис. складали жінки, тобто 88,8% [127, арк. 132].

Сільські бібліотеки мали певні зобов'язання щодо роботи з читачами. Щорічно належало проводити 2–3 читацьких конференції, 100–120 колективних читань, 18–20 книговидач на читача. Час роботи бібліотекарі могли виставляти на власний розсуд. Єдиною вимогою було відкриття бібліотеки для видачі книг читачам не менше трьох разів на тиждень [865]. До обов'язків бібліотекарів входила підготовка різноманітних книжкових виставок.

У житті звичайного українського селянина бібліотека виконувала декілька функцій. По-перше, інформаційного центру. Саме тут можна було знайти більшість газет, журналів, які давали змогу бути в курсі подій у країні та в республіці. По-друге, у бібліотеках селянин отримував потрібні йому знання. Це стосувалося не тільки літератури фахового спрямування (нові методи праці, підвищення продуктивності сільського господарства), а також певних знань та нових досягнень, які ставали у пригоді при веденні домашнього господарства. Однак загалом така література привертала увагу спеціалістів колгоспів або окремих колгоспників. Найбільшим попитом у сільському середовищі користувалася белетристика. Отже, наступна функція сільських бібліотек – надати мешканцям сіл можливість якісного відпочинку за читанням улюбленої книжки. Із метою якомога більшого залучення сільських мешканців до бібліотек було створено сприятливі умови – обслуговування читачів не тільки в бібліотеці, а також за місцем роботи або проживання [865]. Дуже поширеними на селі були

пункти видач книг у бригадах, червоних кутках або просто в колгоспному правлінні. Поряд із постійними пунктами в літній період створювалися тимчасові. Сільська бібліотека зазвичай була спроможна виділити книжковий фонд для 1–2 пунктів видачі. У літній період вони працювали в польових умовах, а взимку – на місцях. Тимчасові пункти обслуговували читачів один – два рази на тиждень протягом двох – трьох годин. Своє значення у житті села мали пересувні бібліотеки. Розміщувалися вони найчастіше у клубному приміщенні. Така бібліотека мала від 30 до 150 книжок.

Окремою формою роботи була доставка книг тим селянам, які з різних причин не могли відвідувати бібліотеку. У ролі книгонош зазвичай виступали школярі. Як правило, вони розносили книжки у три – чотири родини, бригаду або ланку. Подеколи підключалися комсомольці – знайомили селян із новою літературою, створювали пункти продажу нових книг, проводили читацькі конференції та літературні вікторини. Найбільшим попитом книги користувалися серед неодруженої молоді віком від 16 до 25 років. Вони читали переважно художню літературу. Юнаки віддавали перевагу військово-революційній і пригодницькій тематиці, а дівчата – літературі романтичного та побутового жанрів. На початку 1960-х рр. серед юнацтва поширився попит на книги науково-фантастичної тематики, література про космос. Інша вікова категорія сільського суспільства – люди віком від 30 до 45 років і старше – зверталися до бібліотек значно рідше. Причому серед тих, хто все ж таки користувався читацьким абонементом, було більше чоловіків. Особливо мало читали літні колгоспниці, задіяні на постійних роботах, наприклад у тваринницьких фермах. Звісно, щоденна завантаженість у колгоспі та в домашньому господарстві майже не залишала часу на відпочинок. Чоловіки цікавилися здебільшого художньо-історичною літературою. Популярними були книжки про руських князів, російських царів, народних героїв Степана Разіна, Устима Кармалюка та ін. Були чоловіки, які прочитували по 50–60 книжок за рік і зазвичай переказували зміст прочитаного своїм домашнім, друзям, сусідам [724, с. 94]. Жінок приваблювали книжки на суто побутові теми – крою та шиття, кулінарії, ведення домашнього

господарства. Однак переважна більшість літніх людей послугами бібліотеки не користувалася. При цьому чоловіки читали літературу, яку передплачували на домашні адреси. Це були газети та фахові видання з сільського господарства, де можна було ознайомитися з новими методами вирощування деяких культур, застосування їх на присадибних ділянках тощо. Таку літературу, як правило, зберігали, відтак удома створювалися своєрідні бібліотеки з газет і журналів [589].

Ураховуючи, що у 1956 р. у сільській місцевості було близько 28 тис. бібліотек різного статусу (сільських, клубних, колгоспних), на кожен з них у середньому припадало 879 сільських мешканців. Документи свідчать, що у 1956 р. одну сільську бібліотеку відвідувало 364 особи [127, арк. 15]. Отже, бібліотечним абонементом користувалося близько 41% населення сіл УРСР.

Отже, можна відзначити, що сільські громадяни у цілому мали можливість одержувати культурно-освітні послуги, які надавалися сільськими бібліотеками. Однак якість та рівень обслуговування залежали як від суто побутових питань, так і від комплектації сільського бібліотечного фонду.

Важливим елементом надання сільським громадянам культурно-освітніх послуг була спрямована партією та урядом популяризація «науково-атеїстичних» і сільськогосподарських знань. До обов'язків клубів та бібліотек входила робота з «науково-атеїстичного виховання трудящих» та надання колгоспам допомоги у виконанні «зобов'язань з підвищення врожайності сільськогосподарських культур та продуктивності тваринництва» [129, арк. 32]. Політмасова та культосвітня робота проводилася не тільки у клубах і бібліотеках, а також у червоних кутках, на фермах, польових станах – головним чином там, де актуальним було питання підвищення продуктивності праці й де концентрувалися учасники виробничого процесу.

На початку 1960-х рр. бібліотеки практикували організацію галузевих «пересувок» на фермах, польових станах, виробничих ділянках. До пропаганди книг залучали фахівців – зоотехніків, агрономів, бригадирів, ланкових. Вони проводили огляди літератури, обговорення книжок тощо. Діяльність галузевих пересувок спрямовувалася на покращення індивідуальної роботи з читачами,

збільшення спеціалізованого книговидання, що, своєю чергою, мало забезпечити зростання виробничих показників у колгоспах і радгоспах.

За матеріалами довідки про роботу клубів і бібліотек Вінниччини, у 1963 р. кожен колгоспник області прочитав (у середньому) 2–3 книжки з профілю своєї спеціальності чи роду занять [129, арк. 39].

При бібліотеках проводилися читацькі конференції, на яких обговорювалися найбільш значущі для радянської ідеології теми та книжки, наприклад «Жнива», «Переяславська рада» та ін. Існували й такі форми роботи серед населення, як літературні вечори, котрі, як правило, присвячували ювілейним датам – на честь Т.Г. Шевченка, І.Я. Франка, Лесі Українки тощо.

Виняткову роль у процесі виховання сільської молоді й отриманні нею освітніх послуг відігравали сільські школи. Від якості здобутої тут освіти в подальшому напряму залежала можливість отримання повної середньої та вищої освіти. Якість і рівень здобутих у державних закладах освіти, тобто школах, знань цілком залежав від їх стану, щільності шкільної мережі, наявності кваліфікованих кадрів та від ставлення батьків до необхідності навчання дітей.

Освітні послуги населення СРСР отримувало безкоштовно. Діти шкільного віку навчалися в денних загальноосвітніх школах, які поділялися на початкові, неповні середні та середні. Протягом 1950-х рр. в УРСР існувало загальнообов'язкове семирічне, а у 1958 р. було встановлено загальнообов'язкове восьмирічне навчання. Тобто з цього часу діти навчалися повних вісім років, а десятирічні школи перетворювалися на одинадцятирічні. У навчальний процес було введено ознайомлення з основами виробництва, оволодіння трудовими навичками [840, с. 112].

На середину 1950-х рр. із загальної кількості шкільних закладів освіти на селі було майже 50% початкових шкіл, 40% – семирічних і 13,7% – середніх [509, с. 428]. Проблема наявності зручних, обладнаних усім необхідним для навчального процесу приміщень була досить гострою. За статистичними даними, у 1951 р. в республіці нараховувалося 26,6 тис. шкіл. На кожен сільський осередок освіти припадало 176 учнів. У другій половині 1950-х рр.

скоротилася як кількість шкіл на селі, так і учнів. На одну сільську школу приходилося 133 школяра [509, с. 428]. По окремих областях (Вінницька, Київська) – 190 учнів. Натомість у Кримській області – 72 [265, арк. 431–432].

Протягом 1951–1969 рр. у сільській місцевості УРСР було створено близько 2 млн учнівських місць. При цьому майже 70% шкіл збудували колгоспи [507, с. 406]. Такий спосіб будівництва шкіл на селі був найважливішим джерелом розширення шкільної мережі [439, с. 26].

У багатьох сільських населених пунктах будівництво шкільних будинків затягувалося на декілька років. До того ж недостатньо використовувалися спеціально розроблені типові проекти, що ставало причиною будівництва неповноцінних приміщень. На селі не вистачало будівельних матеріалів, а колгоспи мали дуже обмежені фінансові можливості. У 1958 р. Рада Міністрів СРСР та Рада Міністрів УРСР постановили видавати колгоспам позички Сільгоспбанку на будівництво загальноосвітніх шкіл, інтернатів при школах, навчальних майстерень, шкіл-інтернатів у сільській місцевості [439, с. 28]. Кредит видавали в розмірі 50% кошторисної вартості об'єкту на 3 роки. Погашення його починалося з другого року після видачі.

Попри розширення шкільної мережі у селах республіки, у значній кількості сільських шкіл на одного школяра приходилося менше 0,5 кв. м площі, що не відповідало мінімальним санітарним нормам. Навіть у районних сільських школах у першій половині 1950-х рр. дуже гострою була проблема нестачі приміщень і діти мали займатися у дві зміни. Оскільки на селі не вистачало закладів освіти, у 1958 р. було 29,5% учнів, які навчалися у дві – три зміни [840, с. 113]. Ураховуючи, що українське село електрифікувалося досить повільно, школи не були забезпечені електрикою, дітям доводилося у другій половині дня і ввечері навчатися при каганцях або керосинових лампах, які вони приносили з собою з дому [595].

Важкою проблемою для закладів освіти, особливо не районних невеликих сіл, було погане облаштування сільських шкільних будинків, багато з яких перебували в аварійному стані або розміщувалися в непристосованих приміщеннях. Одна з

таких шкіл охарактеризована в документах сесії Олександрівської сільської ради Краснолиманського району Донецької області ради 1953 р. «Огорожа школи відсутня, оскільки її пустили на опалення будівель шкіл навесні. У приміщеннях шкіл № 1 і № 2 стелі обвалюються, шибки вибиті, коридор небезпечний, невдовзі зруйнується. Туалет не відремонтовано. Із причини економії коштів ремонт у минулі роки проводився не спеціалістами, тобто неякісно». [184, арк. 5]. Коридори у школах загалом були короткими, тісними та незручними, а між тим саме тут діти відпочивали під час перерви.

Були школи, які розміщувалися в будинках, побудованих у 1917 р. Наприклад, школа с. Білозірка Тернопільської області в 1954 р. перебувала в аварійному стані. У селі Вишгородок семирічна школа була розміщена у двоповерховій будівлі колишньої польської адміністрації: перший поверх був із цегли, другий – дерев'яно-глинобитні стіни. Нижній поверх дав нерівномірну усадку, відтак верхній перекосило [304, арк. 44].

На початку 1960-х рр. 7% усіх сільських шкіл перебували в поганих умовах [840, с. 114]. На середину 1960-х рр. стан шкільних приміщень у селах залишався незадовільним. У школах, які перебували в аварійній ситуації, навчалося 600 тис. учнів. Доволі часто заняття проводилися в кількох пристосованих будинках, розташованих на різних садибах. На кожну восьмирічну школу припадало по 3–4 різних приміщення, а інколи навіть 5–7. У 1963 р. мешканці одного з сіл Херсонської області скаржилися, що їхня восьмирічна школа розташована у 8 хатах, протягом ряду років не ремонтувалася і прийшла у занепад. Класи малі та вузькі, вікна настільки малі, що ледве проникає світло. Парти стоять до самого входу, стіл і стілець учителя поставити ніде. У класах навчається по 36 учнів. Корпуси один від одного на відстані 1 км. У результаті діти ходили до школи сусіднього села – за 6 км від дому. Навчання проходило у три зміни [374, арк. 3]. Від батьківського комітету надходили скарги щодо аварійного стану шкільних закладів на селі: «Ми з острахом відпускаємо своїх дітей до школи. Будинки без фундаментів. Комишитові покрівлі протікають, стелі під час дощу обвалюються» [383, арк. 96–98].

Косметичний і капітальний ремонт проводилися з ініціативи шкільної адміністрації на кошти сільської ради, як правило батьками і навіть самими вчителями. Шкільне обладнання часто було старим та неякісним, не вистачало парт, а на наявних не відчинялися кришки. Наслідком була часта поломка парт учнями [184, арк. 6]. До того ж дві третини восьмирічних, третина середніх шкіл не мали спортивних залів, понад половина шкіл – центрального водопостачання, третина – опалення. Через це у сільських школах були відсутні санітарно-технічні умови, туалетні приміщення розташовувалися окремо, у шкільних дворах [834, с. 220].

Якість надання освітніх послуг населенню сіл залежала від наявності кваліфікованих кадрів. Це, своєю чергою, було пов'язано з умовами життя та роботи сільських учителів, кількість котрих поступово збільшувалася. У 1955–1956 навч. р. їх нараховувалося понад 200 тис. Найбільша кількість учнів була характерна для Вінницької та Хмельницької областей, причому тут у сільській місцевості працювало й найбільше учителів.

Проте на селі мала місце значна плінність педагогічних кадрів. Причиною виїзду вчителів із села була побутова невлаштованість, відсутність житла тощо [448, с. 33]. Свого часу, у 1948 р., було ухвалено постанову про пільги та переваги вчителів початкових і семирічних шкіл УРСР. Однак навіть у 1964 р. значна їх кількість мешкала в орендованих квартирах. Так, в Івано-Франківській та Одеській областях – по 6 тис. учителів, Тернопільській і Закарпатській – по 5 тис. [448, с. 32]. Нерідко на квартирах, збудованих для вчителів сільської місцевості, проживали сторонні особи. Це явище було доволі розповсюдженим по всіх регіонах республіки й охоплювало близько 50% житлової площі, збудованої для сільських педагогів.

Не виконувалася також постанова 1954 р. в питанні будівництва житлових будинків для вчителів при спорудженні шкіл у сільській місцевості. До того ж виконками місцевих рад несвоєчасно забезпечували педагогів паливом і освітленням, продуктами харчування. У багатьох випадках учителів використовували на різних роботах, не пов'язаних з їхньою професійною діяльністю.

Сільські діти отримували знання та навички в неоднакових умовах. Більш сучасні, якісні за оснащенням, укомплектуванням кадрами були школи у великих сільських населених пунктах. Позитивним було те, що діти витрачали менше часу на дорогу до школи й додому. Зовсім інша практика життя була характерною для невеликих сіл. При значній їх кількості тут були відсутні заклади освіти взагалі, учні мали добиратися до школи, витрачаючи чимало часу. Так, у середині 1960-х рр. 14% сільських учнів змушені були пішки долати немало відстань до шкіл (2–3 км і більше) [840, с. 121]. У зв'язку з цим деякі колгоспи намагалися налагодити транспортний зв'язок, однак частіше єдиним «транспортном» були власні ноги. Слід було прокидатися дуже рано, щоб встигнути на перший урок. Виходили з дому зазвичай о 6-й год. ранку. Ішли гуртом, дорогою гралися. Після занять залишалися при школі, брали участь у гуртках художньої самодіяльності: узимку – літературному, хоровому, улітку – спортивних. Додому поверталися пізно – о 17–18-й год. вечора. Треба ще було зробити домашнє завдання, допомагати батькам по господарству. Отже, уроки робили при каганцях або керосинових лампам уже за темної пори доби, на пічці [589].

Ураховуючи сільський спосіб життя, в якому переважала фізична праця, батьки нерідко не приділяли належної уваги навчанню дітей. Тяжке матеріальне становище родини вимагало залучення до домашнього господарства або різних сільськогосподарських робіт дітей – учнів 4–7-го класів. Їх залишали вдома, що викликало відставання від шкільної програми, залишення на другий рік навчання. А далі переростки вже не хотіли ходити до школи. Найгірше відвідували школу діти з віддалених сіл, що було пов'язано з відстанями та погодними умовами. Батьки не мали можливості регулярно спілкуватися з учителями, з перших вуст дізнаватися про поведінку своїх дітей у школі. Незадовільно навчалися та відвідували школи діти з багатодітних родин, діти-сиріти. У родинях віруючих нерідко батьки свідомо забороняли відвідувати школу. У 1961 р. Коричинецька сільська рада Деражнянського району Хмельницької області відзначала, що більш-менш регулярно ходили до школи учні 1–7-го класів, а у 8–10-му класах явка складала 94% [371, арк. 3].

Ще однією досить гострою проблемою в питанні якісного надання освітніх послуг мешканцям сіл була проблема нестачі підручників і зошитів. По-перше, це напряму стосувалося дітей із родин-переселенців. Оскільки раніше вони навчалися іншою мовою, наприклад угорською, через нерозуміння російської або української вони просто не відвідували школу [183, арк. 53]. Отже, з метою залучення таких дітей до навчання керівництво шкіл виділяло вчителів для роботи з учнями на дому з повним забезпеченням підручниками та зошитами [183, арк. 54]. Гроші на їх придбання виділяло правління колгоспів – по 50 руб. Також у фонд всеобучу колективні господарства мали перераховувати по 500 руб. на рік. Одним із заходів боротьби за покращення відвідування школи сільськими учнями була заборона головам колгоспів залучати до роботи дітей, котрі за власним бажанням покинули школу.

На початку 1960-х рр. при школах працювали їдальні. У них як правило продавали чай і пончики з повидлом. Діти брали з дому декілька куснів печеного хліба домашньої випічки, намащені повидлом. В їдальні купували чай по 3 коп. Пончики можна було придбати тільки тоді, коли мати давала яйце, яке здавали в магазин за 7 коп. Узимку було важче, адже кури не неслися [590].

Однією з характерних рис навчання дітей у сільських школах було залучення їх до роботи в колективних господарствах. В умовах нестачі робочих рук, особливо під час сезонних сільськогосподарських робіт, сільрада на прохання правління колгоспів доручала директорам шкіл виділяти час на роботу учнів у полі чи саду: чищення кукурудзи, копання картоплі, обрізка гілля. Починаючи з п'ятого класу дітей організовували на збір конопель, що було, за свідченням очевидців, дуже важкою роботою [595]. Подеколи учнів звільняли від уроків, а інколи залишали на 1,5–2 год. після завершення денних занять [183, арк. 15]. Директорів шкіл сільська рада на прохання правління колгоспів зобов'язувала через день приводити на спеціальний тік по 30–40 учнів і під наглядом учителів чистити початки кукурудзи.

Загалом у 1950–1960-х рр. в українському селі було багато неписьменних людей. У 1954 р. у сільській місцевості на Тернопільщині таких нараховувалося

9,1 тис. За віковими категоріями 5,1% неписьменних приходилося на людей 1934–1945 років народження, 3,2% – 1929–1934, понад 80% – віком від 30 років і старше [306, арк. 15]. Наприкінці 1960-х рр. у селах республіки питомою була вага людей, які не здобули повної середньої освіти. На 1000 осіб тих, хто займався сільським господарством, припадало 0,6% із вищою та середньою спеціальною, 5,7% – з середньою і 29,3% – з неповною середньою освітою. Решта мали початкову освіту [504, с. 206].

Таким чином, забезпечення селян культурно-освітніми послугами у 1950–1960-х рр. характеризується недостатнім забезпеченням якісними закладами культури та освіти, їх поганим обладнанням, непристосованою матеріально-технічною базою та віддаленістю від населених пунктів. Це погіршувало можливості селян споживати культурно-освітні послуги і ставило сільських громадян у нерівні умови в питанні отримання освітніх послуг. Сільські книгозбірні того часу не виконували завдань масового охоплення селян культурно-освітньою роботою. Сільські діти навчалися в погано обладнаних і навіть непристосованих освітніх закладах. Залучення учнів до виконання сільськогосподарських робіт, з одного боку, сприяло одержанню трудових навичок, а з іншого – зменшувало час на виконання домашніх завдань, що впливало на якість і рівень засвоєння знань. У цілому спосіб життя сільських мешканців робив акцент на фізичній праці, яка давала конкретний матеріальний продукт, життєво важливий для функціонування сільської родини. Це безпосередньо впливало на ставлення батьків до необхідності отримання дітьми освіти.

5.3. Медичне та побутове обслуговування сільського населення

України у 1950 – 1960-х рр.

Якість та рівень життя сільських громадян в УРСР 1950-1960-х рр. напряму залежали від роботи закладів соціально-побутової сфери. При цьому, якщо в містах вона була більш-менш налагодженою, то на селі залишалося безліч

проблем, які у цілому дуже повільно вирішувалися, а подеколи перетворювалися на хронічні, з якими сільська громада не могла впоратися самотужки.

Перетворення в українському селі стосувалися соціальної сфери, медичного та побутового обслуговування громадян. Це проявлялося в ухваленні вищими органами влади відповідних рішень і постанов, спрямованих на подолання розбіжностей між умовами життя на селі та в містах, покращенні обслуговування сільських громадян. Як наслідок, у селах республіки зростає кількість закладів соціально-побутової сфери та фахівців, які були у змозі надавати кваліфіковану допомогу населенню.

Споживання медичних та побутових послуг людиною є невід'ємною частиною повсякденного життя. Від рівня наданих людині послуг залежить як фізичне здоров'я, так і психологічний та моральний клімат в окремо взятому соціумі й, зрештою, у всьому суспільстві. Фізичне здоров'я людини має велике значення для якісного розвитку країни, впливаючи на результативність праці кожного індивіда, від чого напряму залежить матеріальне становище родини, можливості вдосконалення побуту, відпочинку та здоровий морально-психологічний стан.

В умовах тяжких повоєнних десятиліть медичне обслуговування сільських мешканців УРСР залежало від щільності мережі відповідних закладів, наявності кваліфікованих кадрів, а також оснащеності приладами, інструментами та ліками. Попри деяке збільшення кількості сільських закладів охорони здоров'я населення сіл здебільшого зверталося по допомогу до міських лікарень [834, с. 193].

Медичні послуги селянам надавали районні, сільські дільничні лікарні, фельдшерсько-акушерські пункти, колгоспні пологові будинки, аптеки тощо. Із метою покращення медичного обслуговування й охорони здоров'я населення СРСР у 1960 р. ЦК КПРС та Радою Міністрів СРСР було ухвалено відповідну постанову [834, с. 193]. Однак істотного поліпшення стану справ усе ж не відбулося.

У зв'язку зі старінням сільського населення і зниженням народжуваності в 1960 р. було ліквідовано колгоспні пологові будинки [834, с. 197]. Уже в першій половині 1950-х рр. відзначалося зменшення кількості зареєстрованих народжень.

Наприклад, у 1954 р. у сільській місцевості Тернопільської області цей показник знизився на 9,4% [306, арк. 3]. Це пояснювалося збільшенням штучних кримінальних абортів (17%) і абортів невстановленого характеру (58%). Відомо, що з 1936 до 1955 рр. у СРСР діяла заборона на аборти [685]. Ініціатори відповідного закону 1936 р. розраховували, що заборона абортів збільшить народжуваність, однак вийшло навпаки. Частіше аборти робили особи без медичної освіти, багато жінок ставали безплідними. До того ж у випадку ускладнень жінки як правило не наважувалися йти до медичних закладів, оскільки лікарі були зобов'язані повідомляти про незаконний аборт в міліцію. Навіть після скасування в 1955 р. заборони на аборти чимало жінок у сільській місцевості республіки продовжували переривати вагітність поза медичними закладами. У четвертому кварталі 1958 р. із загальної кількості абортів, проведених у сільських лікувальних закладах, понад 10% було розпочато поза межами лікарень [189, арк. 12].

У структурі захворювань сільського населення в 1957 р. на другому місці перебували хвороби нервової системи, що становило 7,1%, очні захворювання – 4,2% [16, арк. 286]. Сільське населення потребувало ефективної медичної допомоги. Профілактичні огляди селян давали невтішну статистику. У 1958 р. було обстежено 1,2 млн членів сільськогосподарських артіль і 1,6 млн школярів [17, арк. 10]. До комісій із професійного огляду входили хірурги, терапевти, стоматологи та гінекологи. Огляди проводилися двічі на рік. У зимовий період вони завершувалися у січні задля оздоровлення хворих до початку посівної кампанії. Професійні огляди працівників ферм, яких класифікували як працівників харчової сфери, проходили комплексно у центральних районних лікарнях зі здачею лабораторних аналізів [336, арк. 3].

Розповсюдженням серед сільських мешканців був активний туберкульоз легенів. Найбільший показник хворих на цю недугу реєструвався серед населення сіл Хмельниччини, Одещини, Рівненщини, Тернопільщини [17, арк. 12]. Сільське населення страждало й на гіпертонічні, шлунково-кишкові хвороби, гастрити. При цьому вони мали високі показники, особливо у Вінницькій, Рівненській, Тернопільській областях. Від хвороб шлунково-кишкового тракту потерпали

також діти до 2-х років. Серед загальної кількості дитячих гастритів до 14 років 25,5% припадало на дітей до 2-х років життя [17, арк. 23]. Причинами розповсюдженості кишкових захворювань серед малечі медики вважали ранній термін завершення грудного вигодовування (4–6 місяців), що було пов'язано з великими фізичними навантаженнями на жінку в колективних господарствах, далекими відстанями до місця роботи тощо [332, арк. 40]. Жінкам доводилося віддавати дітей до дитячих ясел, які часто були створені наспивидкуруч, нерідко в аварійних приміщеннях. У 1954 р. у сільській місцевості Харківської області 50% дитячих ясел були джерелом дизентерії [332, арк. 36]. Найбільш високі показники захворювань на гастрит дітей до 14 років були на Одещині та Закарпатті [17, арк. 23]. Діти до 14 років потерпали від таких недуг, як гостра дизентерія, хронічна дифтерія, скарлатина, кір, коклюш. У 1958 р. більший показник захворюваності на скарлатину та кір був характерний для Вінницької області [17, арк. 21].

Статистика свідчить, що протягом 1958 р. кількість хворих на селі зростає. Під час профілактичних оглядів було виявлено менше здорових людей наприкінці року, ніж на його початку. Тобто, якщо на початку йшлося про 91 тис., то наприкінці року – тільки 81 тис. здорових людей [17, арк. 13].

Розповсюдженими були ангіна, грип, хвороба Боткіна, нефрити та інші захворювання нирок, хвороби жіночих статевих органів. Захворюваннями ротової порожнини та зубів страждали 1,1 млн дітей у сільській місцевості.

Про якість медичного обслуговування сільських громадян свідчить статистика вилікуваних та померлих. Усього за 1958 р. на стаціонарному лікуванні перебувало 238,5 тис. осіб, з яких 1,5% померли. Від механічних травм із порушенням цілісності кісток померло у 1958 р. 2,6% від загальної кількості травмованих, які знаходилися на стаціонарному лікуванні [17, арк. 24]. У цілому сільський травматизм був доволі розповсюдженим явищем. Причини цього крилися в порушенні правил техніки безпеки. У 1964 р. 42% травм у районах Харківської області спричинило саме грубе порушення техніки безпеки. До того ж механізаторів часто допускали до роботи в нетверезому стані [335, арк. 29].

Збільшення смертності спостерігалось у жовтні та листопаді 1958 р., що збіглося з максимальною кількістю захворювань на грип. Звіти сільських лікарень стверджують, що саме у сільській місцевості була найбільш висока питома вага померлих, що напряду пов'язано з недостатнім медичним обслуговуванням селян [346, арк. 279].

Протягом 1951–1969 рр. у сільській місцевості було створено 44,4 тис. ліжко-місць. При цьому більшість із них (32,4 тис., тобто 72,9%) – на кошти колгоспів. У перші повоєнні десятиліття введення в експлуатацію лікарень, фельдшерсько-акушерських пунктів проходило дуже повільно. Протягом п'ятої п'ятирічки (1951–1955 рр.) колгоспи ввели в дію 0,4 тис. ліжко-місць. Надалі цей процес поживався, і в 1961–1965 рр. колгоспами було надано до послуг сільського населення 14,1 тис. ліжко-місць [507, с. 412].

Будівництво медичних закладів на селі проходило з великими труднощами. Традиційно не вистачало будматеріалів, робочих рук, фінансування. Це впливало і на якість введених у дію лікарень, аптек, фельдшерсько-акушерських пунктів. Комісія Міністерства держконтролю УРСР викривали багато прорахунків у будівництві й роботі сільських лікарень. У с. Велика Костниця Ямпільського району Вінницької області перевірка 1955 р. засвідчила, що будівництво одноповерхової туберкульозної лікарні було розпочато в 1951 р., однак через низьку якість виконаних робіт і нестачу будівельних матеріалів роботи на об'єкті довелося заморозити. На той час туберкульозна лікарня на 23 ліжка працювала в непристосованому приміщенні, що не дозволяло проводити якісне медичне обслуговування населення. На одного хворого припадало 3,8 кв. м корисної площі при нормі 7,5 кв. м [189, арк. 6–13].

Подібна ситуація була характерна для будівництва лікарень у райцентрах Волині – Іваничі, Цумань, Заболоття, Ратне. З огляду на крайню потребу існувала практика введення в дію корпусів лікарень без водопостачання та каналізації. У Ратному приміщення пральні експлуатовалося частково як пральня і як пологове відділення на 12 ліжок. Неякісно виконані будівельні роботи обернулися осипанням штукатурки, у приміщеннях було вогко. В

інфекційному корпусі на 10 ліжок перебувало 46 хворих, стіни тут рясно вкривала пліснява. Комісія зробила висновок, що введений у дію об'єкт не відповідає санітарно-гігієнічним нормам [25, арк. 14–21].

У Житомирській області, у с. Словечне, лікарня була здана в експлуатацію без водопостачання та каналізації. Така ж ситуація була в лікарні райцентру Потіївка, куди воду підвозили транспортом. Відсутність водопостачання й каналізації негативно впливала на можливості правильної експлуатації лікувальних приміщень, хворі не могли користуватися санвузлами, ванними кімнатами [25, арк. 22–31].

У с. Розважів Київської області будівництво лікарні було розпочате в 1949 р. У 1955 р. працювало пологове відділення на 15 ліжок. Оскільки катастрофічно не вистачало місця, адміністрація лікарні вирішила розмістити у цьому відділенні всіх, хто мав потребу у стаціонарному лікуванні. Порухення норм будівництва викликало необхідність додаткових робіт, що вело до зайвих матеріальних витрат [25, арк. 32–36].

Нестача ліжок-місць у лікувальних закладах сільської місцевості призводила до того, що використовувалися старі, тісні, необладнані приміщення. У 1954 р. 86,1% ліжок у сільській місцевості перебували у вже діючих лікувальних приміщеннях, навіть дитячих яслах, і тільки 13,9% – у новозбудованих лікарнях. Це спричиняло скупченість хворих, створювало несприятливі умови для підтримки чистоти у приміщеннях, порушувало гігієнічні норми [25, арк. 37].

У с. Піски-Радківські Харківської області дільнична лікарня на 15 ліжок-місць розташовувалася у центрі села. Вона включала будинок стаціонару (старий, дерев'яний із залізною покрівлею). Таким самим було приміщення амбулаторії. Будівля кухні-пральні була новою, із цегли, з толевою покрівлею. На території лікарні розташовувався дерев'яний, обмащений глиною, сарай під солом'яною стріхою. Вода в колодязі була непридатною для споживання [333, арк. 4]. Районні лікарні були занадто перевантаженими, оскільки обслуговували декілька районів. Це відбивалося на результативності лікування.

Під час наради медичних працівників Харківської області було зроблено акцент на захворюванні туберкульозом у сільській місцевості. Через недостатню кількість лікувальних приміщень у 1953 р. було госпіталізовано тільки 25% хворих на цю недугу. Туберкульозні відділення перебували у непристосованих хатах, без елементарних гігієнічних умов. А між тим показники захворювань на туберкульоз не тільки не зменшувалися, а навіть зростали [332, арк. 15]. Більш-менш надійними і добротними були лікарні, побудовані ще земствами. Вони добре збереглися. Одною з таких була Горохівська дільнична лікарня у Харківській області [333, арк. 4].

Фельдшерсько-акушерські пункти також справляли досить гнітюче враження. Дерев'яний, критий очеретом будинок і сарай, обмашений глиною [333, арк. 5]. Такий украй непривабливий вигляд протягом 1950-х рр. мало більшість ФАП у сільській місцевості.

В одному з районів Львівської області 1963 р. з 36 сільських пологових будинків більш-менш якісно працювали 8. Через це лише 10% від загальної кількості народжень приходилося на сільські пологові будинки. Як правило, ці медичні заклади потребували ремонту, не були забезпечені паливом, продуктами харчування тощо. Наприклад, у с. Дмитрів пологовий будинок було ліквідовано, а фельдшерсько-акушерський пункт працював під одним дахом із клубом, бібліотекою та крамницею [254, арк. 4].

На середину 1960-х рр. сільські медичні заклади, навіть районного значення, не відповідали елементарним нормам санітарії та гігієни. Наприклад, 1964 р. у Харківській області центральна лікарня одного з районів була забезпечена ліжко-місцями тільки на 50%. У палатах значна скупченість, повітря вогке та затхле, з-під підлоги протяг. Воду санітарки носили вручну, дітей купали рідко. Хворі були розміщені в коридорах, у палатах холодно, в їдальні вологі стіни вкриті грибком. У поліклініці було 9 профілактичних кабінетів, які розташовувалися в 6 кімнатах. Реєстратура розміщувалася на веранді, документація й амбулаторні картки лежали на підлозі та підвіконнях. Невпорядкованість документації і тривалий пошук карток викликали великі черги пацієнтів [337, арк. 1–2].

Як бачимо, навіть у районних лікарнях не вистачало ліжко-місць. Наприклад, у районних лікарнях було тільки 2–3 ліжка для неврологічних, офтальмологічних та отоларингологічних хворих [16, арк. 286]. Із 27 районних лікарень Черкаської області в 1957 р. тільки 7 мали неврологічні відділення з 4 ліжко-місцями [16, арк. 287]. Така ж ситуація була у Чернігівській, Житомирській, Сумській, Станіславській та інших областях.

Цю характеристику необхідно доповнити дуже важливим моментом – оснащеність медичними інструментами та діагностичними приладами, без чого загалом неможливе надання якісної медичної допомоги. У 1954 р. в більшості сільських лікарень обладнання характеризувалося застарілістю: не було ламп для операційної, рентгенівської апаратури, автоклавів [332, арк. 6]. Стерилізація медичних інструментів, як правило, відбувалася в районних лікарнях [332, арк. 37]. Для проведення обстеження потрібні були рентгенівські та флюорографічні пересувні установки. Для їх якісної роботи не вистачало механіків, оскільки в умовах малої напруги потрібно було зробити якісний знімок. Бракувало навіть пеніциліну та медичного спирту. На початку 1950-х рр. 65,6% районних лікарень мали рентгенівські апарати, а серед сільських дільничних лікарень таких було лише 24%. На 1965 р. тільки 87,3% сільських дільничних лікарень удалося обладнати клініко-діагностичними, 61,1% – фізико-терапевтичними лабораторіями, 45,6% – рентгенівськими кабінетами, 2,8% – електрокардіографами [840, с. 201].

Катастрофічно не вистачало зубопротезних кабінетів. У 1957 р. вони працювали при 1440 дільничних лікарнях, що складало на той час 64%. Тобто 36% (824 лікарні) не були забезпечені таким видом медичного обслуговування. Найгірше стоматологічна допомога надавалася у селах Луганської та Хмельницької областей, де зуболікувальні кабінети були діючими тільки у 30% і 44% дільничних лікарень відповідно [16, арк. 291].

Питома вага амбулаторних прийомів на фельдшерсько-акушерських пунктах складала по сільській місцевості УРСР у 1958 р. – 53,7% серед усіх амбулаторних прийомів у сільських медичних закладах, а серед обслуговування на дому – 88,1% [16, арк. 292].

Наступною проблемою був транспорт, точніше його відсутність. Одна дільнична лікарня обслуговувала 3,9 колгоспів, 3,4 сільради, 13,5 населених пунктів, а один фельдшерсько-акушерський пункт – 1,9 сіл (дані на початок 1960-х рр.) [834, с. 193]. В умовах віддаленості відвідування хворих лікарями без спеціального транспорту ускладнювалося. Наприклад, у Харківській області на одного лікаря припадало у сільській місцевості у чотири рази більше населення, ніж у самому Харкові – 400 осіб [335, арк. 15]. За інструкцією, транспорт (звичайні коні) розраховувався із кількості ліжок: чим менше ліжок, тим менше прав мати транспорт [332, арк. 73]. Для того, щоб відвідати хворого, лікар витрачав 3 години, оскільки йшов пішки. До того ж часто доводилося госпіталізувати пацієнтів до районних і навіть міських лікарень. Возили кіньми, а за їх відсутності – волами [332, арк. 6]. Багато залежало від голів колгоспів. Наприклад, у с. Бригадирівка Харківської області в 1959 р. фельдшер і акушер не могли протягом 6 годин добитися транспорту, унаслідок чого жінка-породілля загинула. Керівники господарств не завжди вчасно йшли назустріч медичним працівникам [336, арк. 23]. На середину 1960-х рр. лише близько 50% сільських лікарень УРСР було забезпечено транспортом [840, с. 201].

Це значно збільшувало час на доставку недужих у стаціонари. Наприклад, у 1958 р. доставка гострих хірургічних хворих після 24 годин від початку захворювання становила 15,8% по всіх областях у середньому, а в окремих – значно більше. На Луганщині майже половина (49,3%) гострих хірургічних хворих була доставлена у стаціонар після 24 годин від початку хвороби, у Сталінській області – 32,2%, Волинській – 45,7%, Львівській – 32,1%, Одеській – 30,2%, Кримській – 29,9% [16, арк. 295].

Хворі селяни мали їздити до лікарень за 15–20 км через погану забезпеченість ліками та медичними інструментами, а також нестачу кваліфікованих кадрів медичного персоналу на селі [332, арк. 5; 171, арк. 75]. Наприклад, по сільській місцевості Харківської області в 1964 р. було затверджено 2545 лікарських посад, а працювало тільки 1519 фізичних осіб. Багато було сумісників на півтори, а то й дві ставки. І навіть у такий спосіб 500

лікарських посад було вакантними. Деякі лікарські дільниці взагалі не мали постійних лікарів [336, арк. 23]. Така ж ситуація була характерною для середнього медичного персоналу. Не вистачало 150 фельдшерів, 190 акушерів [336, арк. 24]. Із загальної кількості фельдшерсько-акушерських пунктів 18 не функціонувало, оскільки був відсутній медичний персонал.

Така ситуація характерна і для інших областей республіки. У середньому по сільській місцевості УРСР у 1959 р. забезпеченість лікарями на 10 000 осіб складала 2,5% [335, арк. 15]. На середину 1960-х рр. – уже 50% [849, с. 203]. У районних лікарнях не було невропатологів, окулістів, отоларингологів [337, арк. 3]. Лікарі покидали місця роботи через невлаштованість, відсутність житла, а також незадовільні умови роботи. Багатьох, хто залишався працювати, затягувала буденність та рутинність [332, арк. 143]. Такі люди були далекими від останніх досягнень медичної науки, працювали зі старим інструментарієм, багато часу витрачали на відвідування хворих. До того ж удома було своє господарство.

Значна частина хворих у сільських медичних закладах обслуговувалася на амбулаторному прийомі та на дому середнім медичним персоналом. Із загальної кількості амбулаторно прийнятих у районних та дільничних лікарнях 10,7% у 1955 р. було прийнято фельдшерами, у 1956 р. – 11,1%, у 1957 р. – 11,7%. Тобто, кількість хворих, прийнятих фельдшерами, зростала. У деяких областях вона була навіть більша, ніж середньостатистичні показники по всій сільській місцевості УРСР: у Херсонській області – 24,3%, у Дніпропетровській – 22,5%, у Дрогобицькій – 21%, Запорізькій – 18,1%, Житомирській – 17,6%. 1958 р. в республіці нараховувалося 183 дільничних лікарні та 62 дільничних амбулаторії без лікарів [16, арк. 290].

Узимку прийом на фельдшерсько-акушерському пункті розпочинався о 9-й год. і тривав до 12-ї год. Потім проводилися профілактичні роботи, щеплення, патронажі, огляд населення, школярів, подвірні огляди. Навесні розклад підпорядковувався новому графіку сільськогосподарських робіт. Прийом розпочинався о 6-й год., триваючи до 9-ї год., а у другій половині дня – з 18-ї по 21-шу год. Робочий день медперсоналу був доволі напруженим, особливо враховуючи

велику відстань між населеними пунктами та погану забезпеченість транспортом. Багато хто не витримував такого навантаження та покидав село [332, арк. 9].

Якість медичного обслуговування, як і вирішення більшості інших проблем, залежала від здібностей, ініціативності, відданості своїй справі. Із метою зменшення дитячої смертності у селах деякі лікарі створювали відповідні психологічні умови, які сприяли кращому догляду за дітьми. Так, у с. Свірж Бібрського району Львівської області в 1958 р. дільничний лікар виїжджав до дитини, яка захворіла, і умовляв матір госпіталізувати її. Крім того, лікар фотографував дітей і на стенді вивішував фото дитини, за якою мати погано доглядала. Колгоспниці дуже побоювалися цього стенду [18, арк. 8–9].

Таким чином, медичне обслуговування сільських мешканців УРСР у 1950–1960-х рр. характеризувалося хронічно незадовільним станом. Хвора людина, не маючи достатньо сил та енергії лікуватися самотужки, перебувала в медичних закладах у фактично антисанітарних умовах, витрачала зайвий час на поїздки до районних лікарень, де знову ж таки отримання якісної допомоги було проблематичним. Звісно, серед усього цього нагромадження проблем та негативу все ж таки були деякі позитивні зрушення. Це щеплення населення і боротьба з поширенням найбільш небезпечних інфекційних хвороб. Однак населення сіл перебувало у значно гірших умовах щодо отримання якісного медичного обслуговування, ніж мешканці міст. Лист однієї з хворих жінок із Полтавської області, яка працювала секретарем сільської ради, напрочуд красномовне підтвердження цього: «Заробіток 280 руб. З такою хворобою (туберкульоз) знаходжуся більше в холодному, ніж теплому приміщенні. Допомоги немає. Батька розстріляли німці. Мати померла. Багато разів зверталася про надання путівки до санаторію. Їздила в Гадяцький санаторій – відмовили, у Харкові в інституті – відмовили, в Полтавському тубдиспансері – вигнали, повернулася додому з температурою 39 і потрапила у Кременчуцький тубдиспансер. Ніяк не можу погодитися з тим, що я повинна померти і ніхто мені не допоможе в такому випадку, невже я не заслужила, щоб на мене

звернули увагу і допомогли мені в лікуванні. Мені ж лише 26 років». До речі, жінка заразилася, перебуваючи у Західній Україні в 1943 р. [275, арк. 406].

Свою роль в отриманні соціально-побутових послуг відігравали сільські торгівельні заклади. У постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 6 березня 1959 р. зазначалося, що у країні з кожним роком збільшується виробництво і продаж населенню товарів широкого вжитку [490, с. 559]. До послуг селян та задоволення їх потреб функціонували різні види магазинів: універмаги в районних центрах, сільунівермаги, культмаги, книжкові, господарські, продовольчі, хлібобулочні. Протягом 1950–1960-х рр. розширювалася мережа сільських закладів торгівлі, удосконалювалася її структура [834, с. 198]. У 1950 р. у селах працювало 41,2 тис. магазинів. На середину 1950-х рр. їх кількість вже дорівнювала 50,5 тис. [509, с. 410].

Поряд із більш-менш великими у сільській місцевості існували і дрібні крамниці. У них як правило продавали всі найбільш необхідні товари або ті, якими забезпечувало магазини сільське споживче товариство (ССТ). Такі торгівельні точки селяни називали «коопераціями» [590].

Перш за все заслуговує уваги питання внутрішніх та зовнішніх інтер'єрів сільських магазинів, наявність товарів, якість задоволення потреб селян у продуктах харчування, одязі та інших необхідних речах. Численні протоколи засідань сільських рад, матеріали перевірок та інші документи свідчать, що сільмаги не справлялися зі своїми завданнями. Так, у 1959 р. практично 100% товарів господарсько-побутового призначення селяни купували в містах [834, с. 201].

Загалом забезпечення сільської торгівельної мережі товарами першої необхідності цілком залежало від районної споживчої спілки (РСС), на базах якої, як правило, вони були відсутні. До того ж голови сільських споживчих товариств часто неправильно розподіляли між магазинами товари [184, арк. 13]. Перш за все – між своїми рідними та близькими друзями, а в інші сільмаги – за залишковим принципом. Продавці магазинів у першу чергу сповіщали про завіз товару своїх родичів або сусідів. Таким чином, решта сільських мешканців для задоволення своїх потреб мали шукати шляхи отримання цих товарів в інших місцях. Чимало проблем

селянам завдавала віддаленість деяких населених пунктів від магазинів. Подеколи по товари першої необхідності доводилося ходити пішки за 2–3 км [178, арк. 10].

У більшості областей УРСР ситуація була схожою. Матеріали засідань сільських рад викривають значні прорахунки у забезпеченні сільських магазинів, в яких, відтак, було представлено досить скромний набір продуктів харчування. На початку 1950-х рр. у торгівельну мережу рідко завозили цукор, цукерки, печиво, рибу і рибопродукти, масло, олію, ковбасні вироби тощо [184, арк. 86]. Борошно бувало лише раз на місяць, круп не було зовсім [184, арк. 21]. Споживча кооперація не задовольняла потреб сільського населення у спеціях та приправах (лаврове листя, перець, дріжджі, сода харчова та ін.) [65, арк. 26]. Щорічно під час роботи сесій сільрад порушувалися питання про роботу ССТ та їх керівників. У 1952 р., як і в наступні роки, сесії Олександрівської сільської ради Краснолиманського району Сталінської області критикували роботу Коровоярського ССТ: не завозиться печений хліб, рибопродукти, масло, крупи, цукор. Керосин у магазині відсутній понад місяць, погано надходять будівельні матеріали, оліфа, фарби, віконне скло тощо [184, арк. 12]. У 1959 р. Коричинецька сільрада Деражнянського району Хмельницької області звертала увагу на погану роботу крамниці, в якій не вистачало товарів широкого вжитку, дрібного інвентарю, були перебої з завезенням хлібу, недостатньо круп тощо [363, арк. 16]. У магазинах деяких сіл Львівської області в 1963 р. були відсутні жири, олія, ковбасні вироби, оселедці, кілька, тюлька, шкільні зошити, дешеві тканини для пошиття шкільної форми, дитяче взуття тощо [255, арк. 3]. Мало-Янісольська сільська рада Володарського району Сталінської області у 1953 р. відзначала відсутність у магазинах керосинових ламп, лампового скла [180, арк. 25]. Сільські крамниці Одещини в 1965 р. здебільшого задовольняли потреби селян у печеному хлібі, підручниках для школярів та інших товарах. Однак паливо завозили погано з причини відсутності транспорту. До того ж вугілля в першу чергу купували самі працівники сільмагів [262, арк. 12].

Через незадовільне постачання магазинів сільські споживчі товариства не виконували планів заготівлі сировини. У 1952 р. Коровоярське ССТ Краснолиманського району Сталінської області тільки із заготівлі від населення

яєць виконало план на 200% та макулатури – на 100%, а з іншої сировини (хутро, пухове пір'я тощо) планів виконано не було [184, арк. 87]. В Одеській області заготівля сільгосппродуктів у системі сільських споживчих товариств також проходила незадовільно, оскільки на здані яйця люди не могли отримати необхідний товар (вугілля для опалення) [262, арк. 12].

Загалом безліч сільських магазинів перебували в антисанітарних умовах. В них пиячили, курили, не мили підлогу. Покрівлі протікали, що викликало псування товарів [178, арк. 10]. «Крамнична комісія» сільради мала контролювати роботу магазинів, розподіл товарів між ними [183, арк. 88]. У Львівській області в 1963 р. перевірка роботи сільської інфраструктури показала, що в антисанітарному стані перебували крамниці багатьох сіл: не прибрано, брудно. Із товарів тільки горілка, сіль та сірники. Хліб завозиться погано, через що було багато скарг із боку мешканців [254, арк. 3]. Невеликі заклади торгівлі площею 5–6 кв. м розміщені у приватних хатах і характеризувалися неохайністю: «Промислові і продовольчі товари поряд із тарою, яка лежить навалом у коридорі і під прилавком розкидана по всій крамниці. У крамниці брудно. Сіль зберігається у стайні» [255, арк. 3]. У Кримській області магазини Суворовської сільради Євпаторійського району перебували в подібному антисанітарному стані [19, арк. 26]. До того ж сільські крамниці часто працювали без визначеного графіку роботи. Продавці їх зачиняли й відчиняли на власний розсуд.

У практиці роботи сільських магазинів було розповсюдженим вивезення товарів на поля. Однак і в цьому питанні, спрямованому на створення більш зручних умов для покупців, існували нарікання від селян: товар у бригади завозився нерегулярно та в основному тільки сірники й тютюнові вироби.

У багатьох селах існувала проблема з довозом свіжого хліба. На початку 1950-х рр. це питання неодноразово розглядалося сесіями сільських рад. Хлібобулочні вироби, як правило, завозилися до магазинів незадовільно, хліб надходив винятково житній, неякісно випечений [183, арк. 86]. Дуже часто він був вогким і непридатним для вживання в їжу [175, арк. 21].

Саме тому доволі довго хліб випікали домогосподарки. На це йшли час, зусилля, ресурси. До того ж у тих домогосподарствах, які возили зерно на млини, витрачалися гроші. Наприкінці 1950 – на початку 1960-х рр. з метою кращого використання жіночої праці у сільськогосподарському виробництві колгоспи активно створювали власні хлібопекарні [834, с. 208]. Відтоді можна було залишати зерно, отримане на трудодні, в артілі – його віддавали на млин, потім у пекарню й колгоспна родина могла купувати вже готовий хліб у магазині по 3 коп. за буханець (вартість випічки). У 1959–1965 рр. по селах УРСР було введено в дію 427 хлібопекарень, і ще 450 відремонтовано. Це дало можливість звільнити понад 5 млн жінок від випікання хліба в домашніх умовах [834, с. 209]. Однак хлібопекарні були малопотужними і не могли повністю забезпечити потреби сільського населення у хлібобулочних виробах широкого асортименту. Тому випікання хліба в домашніх умовах протягом 1950–1960-х рр. було справою суто жіночою й доволі розповсюдженою. За приблизними підрахунками, на виробництво 1 кг хліба в домашніх умовах витрачалося 0,3 людино-години. Кожна родина випікала хліб раз на тиждень [541, с. 15].

Оскільки потужності хлібопекарень навіть на початку 1960-х рр. використовувалася незадовільно, хліб доводилося возити з міст. У деяких селах він надходив у магазини два рази на тиждень [254, арк. 4]. Доволі розповсюдженою була практика купівлі хліба на декілька днів уперед, про запас.

Для створення сприятливих соціально-побутових умов протягом перших повоєнних десятиліть на селі відкривали різні заклади. Крім сільських магазинів до них можна віднести перукарні, лазні, буфети та ін. Однак користування ними для селян було пов'язане з різноманітними проблемами. І перш за все це мала їх кількість та низька якість обслуговування. Так, за результатами проведеного в 1963 р. обстеження бюджетів колгоспників було зроблено висновок, що зі 100 родин, які мешкають у сільській місцевості (йшлося про колгоспників) і мають потребу в лазнях та душових, тільки 1 сім'я могла систематично користуватися цим видом послуг, а 6 родин зі 100 – нерегулярно. Решта 93 родини не користувалися лазнями й душовими [80, арк. 8].

Із пральнями справа була навіть гірше. На 100 родин, які мали потребу в користуванні пральнями, жодна не отримувала таких послуг. Так само незадовільними були можливості селян користуватися послугами перукарень, майстерень із ремонту одягу, взуття, меблів та побутових електроприладів. Щоправда, потреба в таких видах послуг і не була тотальною, адже на селі меблі купували дуже рідко, а електрика тільки нещодавно прийшла до сільських осель. Основними причинами недостатнього користування послугами закладів соціально-побутової сфери на селі була їх відсутність, висока вартість та низька якість роботи й обслуговування [80, арк. 8].

На місцях по-різному підходили до виправлення доволі складної ситуації. У Львівській області з метою покращення побутового обслуговування населення в 1963 р. було ухвалене рішення організувати пересувну автомобільну майстерню зі збору взуття та одягу для ремонту, а також відкрити пункт прокату пральних машин при кожному сільмагу [257, арк. 56].

Протягом десятиліття на селі зростала кількість підприємств громадського харчування. У 1950 р. у сільській місцевості їх кількість дорівнювала 4,6 тис., а у 1955 р. – уже 6,9 тис. [509, с. 413]. Утім, вони перебували в незадовільних, антисанітарних умовах. Так, на день перевірки побутових підприємств с. Дилівка Львівської області в буфеті не було жодної холодної закуски (крім печива), води та хліба. Натомість у достатній кількості представлені горілка та інші алкогольні напої (вино, пиво). У приміщенні брудно, а підсобка вражала антисанітарією [255, арк. 2].

Загалом побутове обслуговування сільських мешканців протягом 1950–1960-х рр. було переважно неякісним та перебувало на низькому рівні. Постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 6 березня 1959 р. доручала владі союзних республік у тримісячний термін розробити та затвердити заходи з організації пральних на селі за рахунок колгоспів, радгоспів, промислової та споживчої кооперації [490, с. 562]. Однак у постанові Верховної Ради Української РСР від 31 серпня 1964 р. було відзначено, що незважаючи на розширення мережі побутових підприємств у сільській місцевості план з обсягу промислових послуг населенню виконано тільки на 64%, а непромислових – на 81,4% [446, с. 43]. У 1965 р. у сільській місцевості

республіки нараховувалося 15,4 тис. підприємств побутового обслуговування населення [510, с. 270]. Кількість перукарень дорівнювала 1,7 тис., пунктів прокату – 267, пралень – 3, лазень і душових – 161. Більш розповсюдженими були підприємства з ремонту й індивідуального пошиття одягу та взуття.

Покращенню побутового обслуговування українського села сприяла телефонізація та будівництво шляхів із твердим покриттям. Однак телефонізація проходила вкрай повільно. Так, на 1 липня 1960 р. в сільській місцевості було телефонізовано 99,7% сільрад, 97% – радгоспів, 96,7% колгоспів, 79,3% – відділень зв'язку [454, с. 46]. Особливо незадовільними були справи з внутрішньовиробничим зв'язком, організованим лише у 145 колгоспах, 173 радгоспах і 51 РТС.

У 1954 р. за рахунок місцевого бюджету було передбачено телефонізувати 1000 колгоспів. Постанова Ради Міністрів СРСР від 1953 р. запропонувала союзному Міністерству сільського господарства надавати органам Міністерства зв'язку заяви на телефонізацію колгоспів з районними центрами та внутрішньоколгоспну телефонізацію [27, арк. 19–21]. Однак якість телефонного зв'язку, навіть у тих колгоспах, де він існував, була далекою від бажаної. Дуже довго доводилося чекати відповіді від комутатора. Інколи час виклику колгоспу складав 20–30 хв. Причинами була неоперативна робота телефоністки [27, арк. 135]. Сигнал був вкрай слабким і сильно відчувалася радіопередача [27, арк. 138]. Відсутність телефонів у колгоспах і зв'язок із деякими господарствами через два комутатори не давав можливість підтримувати постійну комунікацію [26, арк. 57]. Подекуди зв'язок із колгоспами здійснювався через три комутатори, при цьому з'єднання проходило 30–40 хв.

Наявність шляхів із твердим покриттям неабияк полегшувала життя сільських мешканців. У 1959 р. протяжність автомобільних доріг із таким покриттям по областях УРСР дорівнювала 43,9 тис. км [505, с. 466]. Наявними були також і ґрунтові дороги. Однак після весняного бездоріжжя вони в основному перетворювалися на непроїжджі. Утруднювали рух автомобільного транспорту колійність, ями, вибоїни [26, арк. 101]. У період бездоріжжя навіть доставити хворих до лікарні не було можливості [270, арк. 101].

Постанова Ради Міністрів СРСР від 29 серпня 1957 р. про будівництво Головшляхбудом СРСР під'їзних автомобільних шляхів до садиб колгоспів спрямовувалася на подання допомоги колективним господарствам у прокладанні доріг [494, с. 36]. Однак до середини 1960-х рр. в основному була вирішена лише проблема автобусного сполучення між обласними й районними центрами, а у сільських районах ситуація залишалася нестабільною, залежною від природних умов, оскільки доріг із твердим покриттям було мало [834, с. 191].

Таким чином, у сільській місцевості УРСР у перші повоєнні десятиліття відбувалися зміни, спрямовані на покращення соціально-побутового та медичного обслуговування громадян. Поступово збільшувалася кількість побутових закладів, медичних установ. Політика радянського уряду була спрямована на поліпшення умов життя у селі й наближення їх до міських.

При цьому в реальному сільському буденному житті урядові наміри наражалися на безліч проблем, з якими мешканцям сіл доводилося справлятися здебільшого самотужки. Медичні й торговельні заклади перебували у прямій залежності від наявності кваліфікованих кадрів, розвитку промисловості та, зрештою, можливостей колгоспів підтримувати роботу сільської інфраструктури. Оскільки у селах УРСР у 1950–1960-х рр. було обмаль доріг із твердим покриттям і йшлося про з'єднання стабільним автотранспортним сполученням тільки районних центрів і міст, очевидно, що основна маса селян, які мешкали у віддалених невеликих сільських населених пунктах, не маючи можливості отримувати якісні медичні та побутові послуги, були змушені добиратися до районних центрів, великих міст.

Таким чином, характеристика культурно-освітніх та соціально-побутових умов села довели, що становище більшості клубів, шкіл, бібліотек, магазинів та медичних закладів та їх оснащення не задовольняли потреби селян. Нестача типових, придатних для здобуття освіти шкільних будинків на селі породжували практику, коли діти ходили пішки за декілька кілометрів і після уроків залишалися при школах до вечора. Звісно, домашні завдання виконували як правило ввечері або вночі. Тим не менше, шкільна освіта в

сільському способі життя мала величезне значення, оскільки основна частина дітей шкільного віку була по-перше охоплена навчанням, а по-друге, знаходилася під постійним ідеологічним впливом. Діти шкільного віку не були справжніми утриманцями в родині і сільському колективі, адже їх залучали до сільськогосподарських робіт як шкільним колективом, так і індивідуально в роботі домогосподарств.

Молодь села брала участь в культурно-масовому житті села, яке було зосереджено навколо клубів. Осередки культури виконували завдання популяризації ідей партії та уряду, сільськогосподарського виробництва. Майже всі заходи, які організовував клубний комітет мали політико-пропагандистський характер. Можливість клубів надавати якісні культурно-освітні послуги цілком залежала від технічного оснащення, наявності кіноапаратури, кваліфікованих кіномеханіків і забезпеченості сучасними кінострічками. Саме відвідування кіносеансів, так само як і вечорів відпочинку (танців) було найпоширенішою формою в роботі клубів. Однак, в основному клубні кіносеанси відвідувала молодь і діти шкільного віку.

Соціально-побутові умови села були як на той час незадовільними в більшості українських сіл. Звичайною практикою життя для селян було отримання медичних та побутових послуг в містах або в найближчих районних центрах. Не дивлячись на деяке суто статистичне зростання ліжок-місць в сільських лікарнях, їх можливості надавати селянами якісні послуги були мізерними. Відсутність якісно обладнаних магазинів, з широким асортиментом товарів так само доводить, що задоволення культурно-освітніх та соціально-побутових потреб не відповідало тодішнім вимогам сільського населення.

Слід додати, що майже половина мешканців села проживали в дрібних, малих та середніх сільських населених пунктах, що зменшувало можливості селян в отриманні якісних послуг, оскільки найбільш сприятливі умови для побутового та культурного обслуговування населення мали сільські поселення з кількістю понад 1 тис. населення. Отже, рівень задоволення культурно-

освітніх і соціально-побутових потреб селян набагато відрізнявся від міського, що закріплювало настрої другорядності селян в соціальній структурі країни.

РОЗДІЛ 6

ДУХОВНЕ ЖИТТЯ, СВЯТА І ДОЗВІЛЛЯ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН

6.1. Традиційна духовна культура в повсякденному житті українського села

Останнім часом у науковій літературі широко використовується поняття «традиційні цінності», під яким розуміються базові елементи культури. Вони є основою соціокультурної самоідентифікації та виступають для багатьох поколінь установками, перетворюючись на основу історичної пам'яті людей. Традиційні цінності допомагають людині орієнтуватися у житті, давати раду зі щоденними проблемами й завданнями [832, с. 291]. Це світоглядні універсалії, в яких відібрано та передано (безпосередньо чи опосередковано) від людини до людини і від покоління до покоління історичний соціальний досвід у вигляді зразків, норм, принципів уявлення про гідне, краще й авторитетне в культурі.

Багато століть у житті українського народу важливе місце займала релігійна віра як один з основних компонентів традиційних цінностей. Вона пронизувала все буття людини і трансформувалася в поняттях світогляду, норм поведінки, практичної діяльності, культури. Основними складовими релігійності українців виступала релігійна свідомість і релігійна поведінка, тобто духовна культура. Справжня релігійність проявлялася тоді, коли мотивами вчинків виступала релігійна віра [840, с. 227].

Зі встановленням радянської влади, характерною ознакою функціонування якої було розповсюдження атеїзму й нетерпимість до релігії, відбулася трансформація традиційної релігійної свідомості та віри з формуванням нового, комуністичного, світогляду. Численні декрети, циркуляри, інструкції регламентували діяльність церкви. На початку 1920-х рр. в Україні православні храми існували чи не в кожному селі, у більшості хуторів були каплиці або невеличкі церкви. Однак на кінець 1936 р. діючими залишилися 9% храмів порівняно з 1917 р. [840, с. 214].

Під час Другої світової війни релігійні громади на окупованих територіях відновили діяльність колишніх церков, молитовних будинків, частково відремонтували їх. У повоєнні роки переважаючими були конфесії Російської православної церкви і Української греко-католицької церкви (у західних областях). Існували також громади євангельських християн-баптистів, старообрядці, католиків, адвентистів сьомого дня та ін.

У 1950-х рр. тривала антирелігійна кампанія, що проявлялася у вилученні в релігійних громад будівель, зняті їх з реєстрації [94, арк. 3–4]. Документи про хід вилучення церковних споруд у релігійних громад свідчать, що обґрунтуванням їх закриття ставало незначне відвідування молитовних будинків і церков, відсутність у багатьох храмах священнослужителів, невідповідність призначенню та аварійний стан.

Більшість релігійних громад намагалися протидіяти рішенням уповноважених у справах РПЦ по областях. Типовим явищем була відмова звільнити церкву, винести церковне начиння та культові речі. Один із таких прикладів – с. Карпово-Крепинське Карпово-Крепинської сільради Свердловського району Ворошиловградської області. У 1951 р. віруючі відмовилися звільнити будинок, де знаходилися культові речі, не визнали навіть свою церковну «двадцятку» і обрали церковного старосту зі свого середовища [96, арк. 10]. На ім'я Й.В. Сталіна було написано листа, в якому селяни скаржилися на незаконне вилучення церкви під клуб. Такі дії місцевої влади віруючі вважали неправильними і зверталися до вищих інстанцій. У листі зазначалося, що вилучена будівля зводилася свого часу саме як церква. Віруючі запевняли: «Наші діти, звичайно, у церкву не йдуть, а ми, старі їхні батьки та матері, бажаємо кращого для своїх дітей і йдемо молитися за їх добре життя. Багато хто з нас втратив своїх дітей на війні, а зараз ми війни не хочемо і молимо господа, щоб він позбавив наших дітей від другої кровопролитної війни. Ми війни не хочемо, однак якщо ворожі орди нападуть на нашу священну Батьківщину, ми своїх дітей благословимо захищати Російську землю». У листах-скаргах простежується надія сільських мешканців на допомогу з боку вищих інстанцій [96, арк. 15].

Церкви відвідували переважно люди похилого віку, багато хто з них втратив дітей під час війни і єдиною втіхою була молитва. Для віруючих селян закриття храмів ставало справжнім горем, оскільки з релігійною вірою було пов'язане все їх життя. Колись вони будували ці храми своїми руками. У 1930-х рр. стали очевидцями вилучення їх під клуби (майстерні та інші заклади), у період війни на свої гроші відремонтували церкви, служили, молилися, і в 1950 р. знову втратили можливість відправляти свої духовні потреби. Віруючі селяни скаржилися: «Православним християнам тяжко бачити і переносити те, як вилучають у нас наші святі храми. Вони – наше життя і радість» [96, арк. 27].

У с. Медвежанка Свердловського району Ворошиловградської області в 1950 р. вилучення церкви під клуб викликало обурення мешканців села і прилеглих до нього хуторів. Віруючі повернули винесені культові речі до храму, склали заяву на ім'я Й.В. Сталіна за підписом 800 осіб. Скаржилися на місцеву владу, яка забороняла збирати підписи й погрожувала арештами [96, арк. 34].

Так само негативно до закриття храму ставилася релігійна громада с. Олексіївка Білокуракинського району [96, арк. 93]. Така ж ситуація була характерна і для с. Велика Чернігівка Верхньо-Тепловського району Ворошиловградської області, де функціонувала типова церква з банями, дзвіницею. Відвідування її було незначним, однак на великі релігійні свята збиралося понад 200 людей. До рішення виконкому від 21 квітня 1951 р. про вилучення будівлі під майстерні МТС громада поставилася негативно [96, арк. 97].

Після вилучення колишні церковні споруди підлягали переобладнанню. У них встановлювали перегородки з виділенням кімнат для гурткової роботи, підшивали стелі, ремонтували стіни. У с. Лобачівка Берестечківського району Волинської області будівлю церкви було передано колгоспу ім. Ворошилова під використання матеріалів на будівництво культосвітньої установи [96, арк. 127].

Від віруючих с. Всесвятське Перещепинського району Дніпропетровської області було направлено на ім'я Й.В. Сталіна листа, в якому наголошувалося на їх похилому (переважно 80 років і більше) віці. Вони поступово вмирили і хотіли, щоб їх ховала їхня церква. В листі віруючих до вищих владних інстанцій зазначено:

«Значною відрадою для нас, віруючих, є поминання в неділю наших онуків, братів, батьків, синів, загиблих в роки вітчизняної війни». Цей документ підписало 136 осіб [96, арк. 180–181]. Найближчі до села культові споруди були на відстані 9–10 км [96, арк. 193].

Вилучення діючих церков часто пов'язувалося з нестачею в колгоспах великих приміщень для проведення культурно-масових заходів і зборів членів укрупнених господарств. У с. Сурсько-Литовське Дніпропетровської області сільський клуб розміщувався у глинобитній будівлі площею 80 кв. м і загальною місткістю 140 осіб. При клубі було створено сільський лекторій, стаціонарну кіноустановку, працював духовий оркестр, гуртки художньої самодіяльності: драматичний, хоровий, концертна бригада. У день «Сталінської конституції» (5 грудня) урочисте засідання проводилося у два сеанси. Водночас у селі діяв типовий храм площею 320 кв. м, збудований у 1908 р. (у 1933 р. його вже переобладнували під клуб). По війні тут відновилися служби. На початку 1950-х рр. щонеділі церкву відвідувало до 100 віруючих, а у великі свята (Великдень, Різдво) – значно більше [96, арк. 198]. Храм вилучили під клуб. Натомість, як компенсацію, віруючим надали можливість відправляти свої релігійні потреби у колишньому сільському клубі [96, арк. 199].

Доволі активна релігійна громада існувала у с. Стара Збур'ївка Херсонської області. Культову споруду тут у недільну службу відвідувало близько 80 людей переважно похилого віку (молодь релігійних обрядів майже не здійснювала). Велика церква (на 250 місць) стояла у центрі села, поряд зі школою, сільрадою, ССТ. Натомість будівля сільського клубу знаходився на відстані 1 км від центру й була занадто малою для проведення культурно-масових заходів. Це й викликало бажання правління колгоспу перемістити релігійну громаду до існуючого клубу, а Свято-Троїцьку церкву переобладнати під новий сільський клуб [98, арк. 157–158].

У с. Рибальче Херсонської області ситуація була тотожною. У зв'язку з неможливістю проводити культурно-масову роботу в малому сільському клубі було вирішено вилучити в релігійної громади колишню типову церкву, яка до війни вже переобладнувалася під сільський клуб, а під час війни тут знову розмістилися віруючі. Це в основному були старі люди [98, арк. 173].

У с. Зеленівка Херсонської області релігійна громада збиралася у типовій церковній споруді. До війни її вже переобладнували під сільський клуб, тоді зруйнували дзвіницю. Однак у повоєнний час віруючі її відновили. Оскільки у селі не було нормальних приміщень для культурно-освітньої роботи, а церкву відвідували тільки люди похилого віку, вирішено було вилучити храм у віруючих [98, арк. 198–199].

Щоправда подеколи Рада у справах Російської православної церкви, вивчаючи питання закриття окремих храмів, визнавала такі дії передчасними. Так, знесення церкви у с. Рясне Краснопільського району Сумської області, яка знаходилася на колгоспному дворі й була, на думку місцевих представників влади, перешкодою для ведення господарства, визнали передчасним [97, арк. 233]. Натомість в Миколаївській області було знято з обліку Троїцьку церкву в с. Любомирівка Березнегуватського району, яка ще в 1936 р. була передана сільраді під клуб, а після війни зайнята релігійною громадою й зберегла вигляд типового храму [99, арк. 176–177].

По всій республіці релігійні громади писали звернення на адресу місцевого та центрального керівництва залишити наявні церкви віруючим. Заяви селян часто містили прохання допомогти в питанні купівлі приватного будинку під культові потреби [99, арк. 87–88]. Прихожани Покровської церкви с. Сестринівки Вінницької області скаржилися, що 2 серпня 1951 р. о 4-й ранку приїхала машина з району, зламали замки та двері церкви, зняли хрест і без відома віруючих облаштували у храмі клуб, де ввечері вже демонстрували кіно. Народ стояв біля церкви цілий день, плакали і благали віддати святині. При цьому селяни згадували свої конституційні права: «У нашій Сталінській конституції дозволена свобода релігійного культу». Дії місцевої влади селяни вважали позазаконними [95, арк. 208]. Щоправда, місцевих начальників, у тому числі завідувача районного відділу культосвіти за перебільшення повноважень зняли з роботи.

У 1954 р. посилювався наступ на релігію. Щоправда, в листопаді того року, постановою ЦК КПРС така політика щодо релігії була оцінена як помилкова [788, с. 70]. І все ж кампанія з закриття церков тривала в УРСР і у другій половині 1950-х рр.,

що викликало негативну реакцію з боку віруючих. У лютому 1959 р. було здійснено ряд заходів з припинення культової діяльності за межами храмів. Почали засипати криниці та джерела, біля яких відбувалися церковні ходи, руйнували каплиці [788, 72]. У 1960-х рр., за висновками дослідників, процес вилучення культових споруд набув великих масштабів. За новим законодавством, відкрити нову церкву було майже неможливо, натомість закрити діючу – дуже легко. Відтепер питання про вилучення храмів вирішували облвиконкоми [788, с. 73].

На Луганщині серед населення були популярними так звані «святі місця». 16 червня 1961 р. до джерела, яке «авантюристичними елементами» було проголошене «цілющим», відбулося паломництво. За ним спостерігали уповноважені по справах РПЦ. Цього року з боку прочан не зафіксували різких висловлювань на адресу партійних агітаторів, що спостерігалося раніше. Дехто з них навіть намагався переконати агітаторів, що відвідування «святих місць» більш безпечно для суспільства, ніж хуліганство, крадіжки та кримінальні злочини [109, арк. 53–54].

Загалом документи уповноважених у справах РПЦ при Раді Міністрів УРСР свідчать, що протягом 1950-х рр. у сільській місцевості республіки відбувалося вилучення релігійних споруд. На 1 січня 1956 р. у селах нараховувалося 7648 церков, з яких 5974 – типові. Молитовних будинків – 1674 [149 арк. 2]. Найбільшою кількістю культових споруд відзначалися Вінницька, Дрогобицька, Львівська, Станіславська та Тернопільська області, найменшою – Кримська область. На Вінниччині протягом 1956–1962 рр. кількість церков і молитовних будинків скоротилася на 26,5%, а порівняно з 1951 р. – на 37% [95, арк. 1–9]. Наприкінці 1950-х рр. у Житомирській, Кіровоградській, Полтавській, Чернігівській, Черкаській, Хмельницькій областях один храм або молитовний будинок припадав на 3–5 тис. населення [860, с. 106].

Постановою Ради Міністрів СРСР № 263 від 16 березня 1961 р. і Ради Міністрів УРСР № 590 від 29 квітня 1961 р. щодо посилення контролю за виконанням законодавства про культу і вказівкою Ради у справах Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР виконкоми місцевих рад депутатів трудящих та вповноважені ради по областях підготували і провели одночасний облік релігійних

об'єднань та молитовних будинків. Заступник голови Ради Міністрів УРСР П.Т. Тронько 20 вересня 1961 р. видав розпорядження і зобов'язав облвиконкоми забезпечити контроль за проведенням обліку [150, арк. 2]. У жовтні 1961 р. в кожній області в декількох районах відбувся пробний облік церковних споруд і виявлено помилки в попередніх облікових формах. У жовтні – листопаді 1961 р. пройшли інструктивні наради з обласними уповноваженими ради з питань підготовки до проведення обліку релігійних споруд [150, арк. 3].

У ході перевірки виявилось, що в окремих областях обліковці допускали зменшення кількості осіб, які відвідують церкви і служби у дні релігійних свят. В УРСР було враховано 6464 релігійні громади, які займали 5463 типових релігійних споруди й 955 молитовних будинків. При цьому 46 громад не мали приміщень для відправлення своїх духовних потреб. У сільській місцевості було обліковано 5649 громад, тобто 84,5% від усіх виявлених діяли на селі [150, арк. 5].

Із 6418 (100%) споруд, зайнятих релігійними громадами, 40% були кам'яними, 53% – дерев'яними і 5,5% – глинобитними. Площа всіх церковних споруд становила понад 1 млн кв. м. Із загальної кількості релігійних споруд 278 (4,3%) являли собою пам'ятки архітектури [150, арк. 5].

У 1961 р. було виявлено 1470 недіючих типових церкви, громади яких свого часу зняли з реєстрації. Загалом саме у 1960–1961 рр. в УРСР закрили найбільшу в порівнянні з попередніми роками кількість храмів – 888. Серед недіючих релігійних споруд 131 – пам'ятка архітектури. Вилучені церкви було запропоновано віддати під господарські потреби, знести як старі, непридатні для інших цілей або з причини реконструкції сіл [150, арк. 7]. На 1 січня 1961 р. у селах республіки залишалося 5635 культових споруд.

Дії влади щодо зняття з реєстрації викликали невдоволення віруючих, породжуючи негативні емоції і навіть відкриті конфлікти селян із владою. У с. Ялтухи Деражнянського району Хмельницької області у відповідь на дії представників правління, віруючі написали скаргу на адресу Президії Верховної Ради УРСР щодо грубого ставлення до селян із боку місцевої влади. Виявилось, що правління села зустріло священика, підготувавши до його приїзду 0,5 л горілки та

закуску. Після п'ятики пішли до церкви для перевезення культових речей у храм с. Коричинець. Однак віруючі не віддали церковне начиння. Правління села все ж таки виконало свою задумку, тільки пізніше. Після кіносеансу, о 21-й год., коли всі селяни розійшлися, церкву відкрили й перевезли все у віддалене село. У листі селян зазначалося, що вони не проти закриття храму, тільки вимагають, щоб культові речі їхньої церкви доставили у село, яке знаходиться неподалік [146, арк. 14].

У 1961 р. факти опору селян політиці закриття храмів було зареєстровано у с. Липняжка, Клинове, Вербівка Кіровоградської та в інших областях УРСР [109, арк. 30]. У с. Обухівка Бердичівського району Житомирщини у 1964 р. місцеве партійне керівництво наприкінці дня під'їхало до церкви, яка була знята з реєстрації через незначну кількість віруючих, для вивезення культового майна. Віруючі вдарили у дзвони, зібралось майже все село. Люди були обурені діями властей, які вимушено відступили. Аналогічні випадки траплялися в Київській (с. Пасківщина), Одеській (с. Виноградівка) областях [788, с. 71].

Утискам піддавалися громади інших релігійних культів. У сільській місцевості діяльність малих конфесій була доволі розповсюдженою, хоча і значно меншою, ніж так званих традиційних. Найбільшими легальними були громади євангельських християн-баптистів. На середину 1950-х рр. їх було зареєстровано 1349. Причому від 1944 р. (отримано дозвіл створити центр) їх кількість значно зменшилася [840, с. 230]. Тобто діяльність євангельських християн також піддавалася утискам і обмеженням. У 1953 р. віруючі громади ЄХБ с. Слобода Гулівська Барського району Вінницької області написали скаргу на голову сільради та його секретаря, в якій звинувачували місцеву владу в безправних, хуліганських діях [114, арк. 3]. Баптисти с. Мошни Черкаського району Черкаської області побоювалися гонінь із боку радянської влади: «Ми ніколи не чекали, що в нашій вільній країні, яку ми захищали зі зброєю в руках під час навали німецьких окупантів у мирний час не дозволять вільно молитися» [114, арк. 71].

Релігійна громада католиків с. Красне Тиврівського району Вінницької області писала багато скарг у різні інстанції з проханням повернути їй колишній костел. Орієнтовно з навколишніми селами громада нараховувала 1000–1300 осіб.

Відібравши костел (планувалося переобладнати під школу), протягом 8 років райвиконком так і не втілював у реальність задумане, час від часу використовуючи колишню культову споруду як комору для засипки зерна. Без належного нагляду будівля руйнувалася під впливом погодних умов і з причини розтягнення на будматеріали [114, арк. 15–16]. Так само католицька громада с. Тинна Кам'янець-Подільської області, яка складалася з мешканців 14 сіл і нараховувала 3000 осіб віком від 25 років і старше, писала скарги з проханням зареєструвати її й повернути аварійний будинок костелу з наступним його поновленням за рахунок віруючих [114, арк. 5]. У Хмельницькій області в 10 селах Віньковецького району проживали католики. У 1958 р. вони писали скарги про надання дозволу відремонтувати костел [118, арк. 3].

У 1963 р. у Закарпатській області діяло зареєстрованих 432 православні громади, 81 – реформістської церкви, 41 – римо-католицької, 3 – юдейських, 23 – ЄХБ, 10 – адвентистів сьомого дня. Крім того, було виявлено незареєстровані релігійні групи: 80 – свідків Єгови, 22 – п'ятидесятників, 17 – вільних християн, 9 – адвентистів-реформістів. Обряд хрещення у 1963 р. по області виконували близько 70% населення, вінчання – 50%, відспівування померлих – 60%. У Донецькій області було 950 осіб зареєстрованих віруючих п'ятидесятників. На молитви вони збиралися пізно вночі на конспіративних квартирах [120, арк. 19].

Дослідження 1950–1960-х рр. свідчать, що 80% віруючих православного сповідання становили люди віком від 50 років. Натомість до малих конфесій західних областей входила майже половина людей молодого та середнього віку. Найбільше молоді серед «сектантів» було виявлено у Чернівецькій області – 14%, у Закарпатській та Івано-Франківській – по 7% [716, с. 112]. Із 66 громад євангельських християн-баптистів у Чернівецькій області 60 діяли по селах [860, с. 106]. У 1963 р. в області було 2 незареєстровані групи євангельських християн-баптистів – у селах Тарасівка та Новоселиця. Два – три рази на місяць вони збиралися для молитви. Окремі віруючі відвідували збори зареєстрованих груп у сусідніх селах [120, арк. 31]. У с. Городищі Лисичанського району Луганської області діяла громада

старообрядців. На свято Покрови 14 жовтня у село приїжджали старообрядці з міст та інших сіл, де не було своєї церкви [120, арк. 57].

У селах було багато храмів та молитовних будинків, зведених за типовими проектами. За ними потрібно було доглядати, робити ремонт. Важливим обов'язком була сплата державі податків. Як зазначено в документах, більшість релігійних громад виконували необхідні вимоги щодо утримування церкви: ремонтували, підтримували порядок, сплачували податки тощо. Зняті з реєстрації релігійні громади зазвичай продовжували своє існування, винаймали будинки, збиралися по хатах своїх членів [96, арк. 88].

І все ж таки порушення звичайного ритму життя спричинило зміни традиційних для українського села цінностей і, перш за все, ставлення до релігії. Якщо своєрідними охоронцями традицій, норм поведінки та світосприйняття були насамперед представники найстаршого покоління та жінки середнього віку, то молодь у переважній більшості відходила від усталених у сільському середовищі норм, що виявлялося в конфліктах зі старшим поколінням, а також у відкритому протесті проти традицій.

Уповноважені у справах РПЦ у своїх доповідях відзначали, що відвідування храмів та молитовних будинків було звичайним явищем для сільської місцевості. Різниця існувала між селами західних та східних областей. І це в більшості було пов'язано з наявністю храмів. Там де їх не було, населення виїжджало до великих сіл або до міст. Тобто, у цілому релігійні звичаї існували повсюдно.

На початку 1950-х рр. у селах Рівненщини до церкви приходило багато віруючих. У с. Волошки Рівненської області храм зазвичай відвідувало до 200 людей, а у великі релігійні свята – до 400 [97, арк. 32]. У с. Теремне Рівненської області віруючих нараховували до 300 осіб, а місцева релігійна громада справно сплачувала державні податки [97, арк. 48]. У с. Красне Сталінської області в неділю молитовний будинок відвідувало до 100 осіб, а у великі свята – до 800. За відсутності церкви віруючі йшли до сусідніх сіл. Кожна релігійна громада утворювала свою церковну двадцятку, яка мала виконавчі функції.

Селяни зазвичай платили священикам та церкві за здійснення релігійних обрядів грошима, а також продуктами. Наприклад, у 1951 р. хрещення коштувало 15 руб., поховання – 85 руб., молитва на дому – 4 руб., панахида – 5 руб., причастя на дому – 5 руб. 50 коп., вінчання – 100 руб., соборування – 30 руб. [96, арк. 255].

В УРСР у великі релігійні свята у 1961 р. церкви відвідувало понад 2,2 млн людей, з яких на сільську місцевість припадало 1,6 млн (73%) [150, арк. 6]. У храмах Станіславської області в такі свята зазвичай перебувало 294 тис. осіб, Львівської – 276 тис., Тернопільської – 202 тис., Донецької – 132 тис., Луганської – 103 тис., Київської – 100 тис. [150, арк. 6]. Це при тому, що уповноважені по областях, як правило, свідомо зменшували кількість людей, які відвідували церкву, наводили сумнівні показники присутності молоді або дітей шкільного віку. У с. Поморяни Золочівського району Львівської області в обліковій картці було вказано, що в релігійні свята церкву відвідують 200 осіб, а перевірка дала цифру у 400 віруючих [150, арк. 4].

Було виявлено незареєстровані групи та громади віруючих. Із загальної кількості 89 більшість була характерна для Станіславської (44 незареєстровані релігійні групи «уніатського спрямування») та Львівської – 43 «уніатські» громади – областей, у Житомирській – 1 громада. На Харківщині група віруючих у с. Гаївка Балаклійського району періодично збиралася у хаті одного з членів, молилися та співали псалми. У с. Містечко Брусилівського району Житомирської області незареєстрована релігійна громада збудувала молитовний дім і 1–2 рази на місяць збиралася в ньому на молитву.

В офіційних документах скорочення кількості храмів обґрунтовувалося відмовою віруючих від церкви, що начебто було результатом посиленої атеїстичної пропаганди та результатом зростання культури й добробуту селян. Однак у житті селян релігійність і традиції мали велике значення. У 1957 р. у східних та західних областях УРСР на такі великі свята, як Різдво та Хрещення, церкви були переповнені віруючими. 70–80% їх становили жінки, найбільше середнього віку [104, арк. 1]. До церкви приходила й молодь. У доповідях уповноважених у справах РПЦ вказується, що у селах Старосамбірського району Львівської області з загальної кількості

присутніх 20–25% складала молодь, багато було дітей шкільного віку. У великі свята населення сіл, окрім тваринників, не працювало. На ринках не було колгоспників. У с. Зоря поблизу Маріуполя Сталінської області відзначали Святвечір. У релігійні свята майже не працювали, а якщо й була робота, то тільки вдень. На Великдень у кожній хаті випікали паски, фарбували яйця в лушпинні цибулі й носили посвячувати до церкви міста Маріуполя, адже у селі її не було [596].

Деяка частина селян церкву не відвідувала, однак продовжувала виконувати релігійні обряди. Це в основному стосувалося чоловіків. Наприклад, у Хмельницькій області 82–85% тих, хто відвідував церкву, були жінки. Віруючих чоловіків було значно більше, ніж тих хто приходив до храмів. У селах Хмельниччини в 1960 р. хрестили 93–96% немовлят, причому багато хто з їхніх батьків церкву не відвідував узагалі або 1–2 рази на рік [146, арк. 16]. Так, у с. Красносілки Старокостянтинівського району по вихідних днях церкву відвідувало 12–16 віруючих, однак релігійні свята проводилися з особливою пишністю, до храму приходили люди різного віку, у тому числі молодь (здебільшого дівчата), діти (з бабусями та матерями) [146, арк. 17]. Обов'язково відзначалися Великдень, Різдво, Трійця, Хрещення. У ці дні церкви були переповнені. Практикувалися пожертви, тарілочні збори [146, арк. 21].

У 1958 р. в родинях продовжували хрестити дітей, молодь вінчалася у храмах, священників запрошували для здійснення обряду поховання. У літній період, під час збору врожаю, церковна служба розпочиналася о 7-й год. і завершувалася о 8.30.

Деякі голови колгоспів вдавалися до погроз на адресу священників та їхніх родин із метою боротьби з впливом православної церкви на віруючих. Подеколи забороняли проводити пасхальне богослужіння вночі. У таких випадках жінки йшли до голови колгоспу з проханням відкрити церкву для проведення служби [146, арк. 33].

Про активну підтримку релігії та церкви сільським населенням говорять великі прибутки храмів. Так, у 1959 р. на Хмельниччині було відремонтовано 49 церковних споруд [146, арк. 16]. Храм у Старокостянтиніві було покрито новим залізом, замінено і пофарбовано підлогу, на що витратили 35 тис. руб. Була також

відремонтована Коричинецька церква – на суму 10 тис. руб. [105, арк. 138–139]. У 1960 р. в релігійних громадах зростали грошові доходи від здійснення обрядів. Щоправда, зменшалася кількість вінчань [109, арк. 42–47].

У Станіславській області у 1960 р. крім православних храмів нараховувалося 6 церков під впливом «уніатів». У с. Надорожня нелегально проводилося богослужіння [148, арк. 9]. На Різдво у храмах виставляли вертепні скриньки з подіями священної історії. Усьому надавався яскравий вигляд, прикрашалися ялинки. Це свідчило про прибутки церкви. У Станіславській області в 1951 р. вони становили 2319 руб., а у 1958 р. – уже 4729 руб. [148, арк. 12]. Порівняно з 1950 р. у 1958 р. збільшилася кількість хрещень та поховань за участю священників. Багато хто це робив як данину традиціям або за вимогами найстарших членів родини. Духівництву було заборонено ходити з молитвами по хатах, залучати молодь служками. Священники на початку року ходили по домівках із колядою, від чого в 1959 р., наприклад, у Станіславській області прибутки церкви склали 1534 руб. [148, арк. 66]. У 1959 р. порівняно з 1950 р. збільшилася кількість обрядів хрещення (на 368) та поховання (на 1074) [148, арк. 73].

У Харківській області у 1959 р. обряд хрещення здійснили 40% усіх народжень, що порівняно з 1957 р. було менше лише на 1%. Релігійний обряд відспівування збільшився на 1,4% по відповідних роках і складав 25% від усіх поховань. У Житомирській області у 1959 р. хрестили 44% усіх немовлят, однак порівняно з 1957 р. це зменшення на 12%. Таке ж зменшення характерно для відспівування померлих, однак усе одно в області поховання за релігійним обрядом виконувалося у 42,6% випадків [144, арк. 19]. На Черкащині в 1959 р. хрещення здійснювали у 34% усіх народжень, у 28,8% – відспівували померлих. Отже, навіть беручи до уваги деякі цифрові погрішності, у сільській місцевості республіки стабільно виконувалися релігійні обряди, що свідчило про живучість традиційних духовних цінностей у житті українського селянства.

На початку 1960 р. релігійні обряди та звичаї, як і раніше, були поширеними серед мешканців сільської місцевості: хрещення дітей, відспівування, вінчання, освячення будинків, поминання померлих на кладовищах і панахиди у церквах [147,

арк. 10]. Найбільша кількість віруючих була характерна для західноукраїнських областей, тут більше, ніж на сході республіки здійснювалося обрядів хрещення, поховання, вінчання. Наприклад, у Чернівецькій області 62,8% населення хрестили дітей, 78,6% здійснювали релігійний обряд поховання, 51% – вінчання [144, арк. 20]. У 1961 р. підготовка до відзначення Різдва у сільській місцевості на Чернівеччині характеризувалася помітним забоем худоби й інтенсивними хатніми роботами. До церкви приходило багато жінок (70–75%), менше було чоловіків, молоді й дітей шкільного віку – зовсім небагато. У перший і другий день Різдва на колгоспних ринках у містах торгівля завмирала [110, арк. 12–14].

Активне відвідування віруючими храмів, як на Великдень, так і напередодні, у Вербну неділю, Страсний тиждень було характерним для Миколаївської області. Багато хто навіть не міг потрапити до церкви, люди стояли біля огорожі [106, арк. 61–64]. Уповноважені у справах РПЦ пояснювали збільшення віруючих у храмах Миколаївщини збігом релігійних свят із 1 Травня та переселенням сюди значної кількості мешканців із західноукраїнських областей (за 1958 р. і чотири місяці 1959 р. – 4455 осіб). Напередодні свята ремонтувалися та прикрашалися церкви (відремонтовано 53 із 96 храмів, які перебували на реєстрації). Селяни святково одягалися. У 1961 р. під час Різдва в Миколаївській області було зафіксовано деяке зменшення відвідування церкви, що в основному пов'язувалося з погодними умовами. Унаслідок безперервних дощів виникло бездоріжжя. В храми в основному приходили жінки поважного віку (85–90%), а також були діти-школярі, яких приводили з собою матері та бабусі [110, арк. 19–20]. Зменшення у храмах віруючих було зафіксоване у сільській місцевості Запорізької області. Погодні умови, дощі, бездоріжжя вплинули на мешканців віддалених населених пунктів. Однак багато людей здійснювали обряд хрещення, а також практикували різдвяну кутю або вечері. Деякі колгоспники на Різдво не виходили на роботу [110, арк. 24–27].

У Сталінській області в дні релігійних свят у сільських церквах було багатолюдно – від 200 до 4000 людей припадало на кожен із діючих храмів [106, арк. 89–91]. Відвідували їх жінки й чоловіки середнього та поважного віку. Доходи церкви під час великих свят зростали.

На Харківщині, як і в попередні роки, у хрещенські свята на ринках не було торгівлі. Віруючі освячували воду в церквах або на церковних подвір'ях [110, арк. 39–40]. Багато було селян, які дотримувалися Великого посту [111, арк. 140]. В Одеській області, як і у Сталінській, колгоспники приїжджали на релігійні свята до міських храмів. Хрещення було не менш важливим, ніж Різдво. У церквах було велелюдно [110, арк. 57–58]. Селяни навколишніх сіл приносили своїх дітей для хрещення в міські храми [106, арк. 74]. У селах Кримської області відвідування церков у великі свята залежало від природних та кліматичних умов. У період дощів і бездоріжжя людей було дещо менше. Однак на великі свята у храмах було багатолюдно. Багато сільських мешканців відвідували міські церкви. Селяни приїжджали до міст підводами. Характерним було сповідання молоді на останній тиждень Великого посту [106, арк. 36–37]. У 1963 р. в 5 з 10 адміністративних районів Кримської області не було діючих храмів, однак розгалужена мережа автомобільних доріг дозволяла мешканцям сільської місцевості відвідувати церкви в містах [111, арк. 73].

На Сумщині великі релігійні свята відзначали в усіх селах. Із тією різницею, що там, де не було діючих храмів, селяни вдень виходили на роботу, а ввечері святкували. У селах із діючими храмами люди групами, родинами приходили до церкви. Приносили з собою кошики, нерідко приводили дітей дошкільного й молодшого шкільного віку. Церкви були переповнені, на подвір'ї стояла молодь, школярі та віруючі [106, арк. 116].

Жвавою була підготовка до Різдва в населених пунктах Станіславської області. Віруючі сіл Радча, Дитятин, Жуків просили прислати священика. На ринках у містах 7–9 січня 1961 р. не було привозу з сіл, не працювали колгоспні ларьки. У колгоспах робота зупинялася (за винятком працівників тваринницьких ферм, механізаторів, конторських службовців). У придорожніх каплицях стояли ікони, горіли свічки. На кладовищах всі могили були уставлені запаленими свічками (с. Хом'яківка Лисецького району). Служба у церквах сільської місцевості проходила з 4-ї до 9-ї год. Одночасно зі старшими людьми у храмах було близько 40% чоловіків середнього віку, багато молоді віком 20–25 років, діти дошкільного і шкільного віку.

У с. Ямниця Лисецького району церква була прикрашена ялинкою. Прихожани стояли навіть у дверях та на подвір'ї церкви [110, арк. 32–37]. Після служби діти ходили по хатах із колядою, а дорослі групами переходили один до одного в гості [106, арк. 108]. 8 січня дорослі також ходили з колядою. Колгоспники в основному не працювали.

Хрещення святкували освяченням води, яке проводили в дерев'яних або металевих бочках, мисках і баліях, встановлених посеред церкви на табуретах або лавках. Протягом дня віруючі приходили і брали освячену воду. При вході до церкви було встановлено тумбочки з тарілками для «пожертвувань на церкву». Виходячи з храму багато віруючих несли освячену воду в бідонах, пляшках і глечиках. Подекуди цей посуд був прикрашений кольоровими стрічками і маленькими букетами штучних квітів. У сільських районах служба проходила з 10-ї до 13-ї год., а подеколи і з 7-ї до 9-ї год. Багато хто заходив до церкви перед роботою. Удень у храмі були присутні в основному жінки середнього і старшого віку, дівчата, які брали участь у церковному хорі. Багато віруючих тримали в руках запалені свічки. На воротах селянських садиб було прибито невеличкі саморобні хрести, прикрашені різнокольоровими стрічками і букетами штучних квітів. Працювали лише працівники тваринницьких ферм, решта колгоспників приступала до роботи пізніше звичайного. Були й такі, хто зовсім не виходив на роботу. Торгівля на ринках Станіславської області завмирала [110, арк. 52–55]. Активізація діяльності віруючих із сіл відбувалася напередодні Великодня, вони наполегливо вимагали дозволити святити паски в незареєстрованих храмах. Віруючі старшого віку після служби у церквах у Вербну неділю з освяченою гілкою верби поверталися до дому, а молодь ішла до клубу, де ввечері демонстрували кінокартину [106, арк. 110]. На Пасху церкви у селах Станіславщини були переповнені народом. Діти шкільного віку збиралися на церковному подвір'ї і стріляли сіркою, за допомогою ключа і цвяхів, що входило до уніатського обряду – бити по дошках і стріляти сіркою від сірників, тобто створювати шум під час служби [106, арк. 113]. У 1963 р. віруючі з сіл, де не було діючих храмів, відвідували сусідні села. З огляду на загрозу відновлення греко-католицизму тут було дозволено проводити разові служби у дні великих релігійних

свят. Напередодні сільське населення активно скуповувало продукти харчування: борошно, оселедці, ковбасні, хлібобулочні та кондитерські вироби. У кожній церкві було 3–4 ялинки, прикрашених ватою і блискітками, а у церковному хорі брали участь усі віруючі, які перебували у храмі [111, арк. 37–51]. У 1963 р. понад 80% мешканців сіл святили паску [111, арк. 111–115].

У сільській місцевості Рівненщини відвідування храмів на Різдво та Хрещення було значним. На селі церковна служба розпочиналася о 8–9-й год. і тривала до 14–15-ї год. Встановлювалися та прикрашалися ялинки [110, арк. 59–61]. На Волині церкви також були переповнені на великі свята. У 1963 р. під час свята Хрещення не виходили на роботу навіть механізатори [111, арк. 4–8].

Освячення пасок відбувалося в усіх селах Закарпаття, навіть там, де не було православного священика [106, арк. 25–30]. У Великий піст селяни сповідалися та причащалися. Ходили у сусідні села. У селі Ставне Березнянського району в 1959 р. паски святив колишній диякон греко-католицької церкви – колгоспник віком 65 років. Уночі до нього прийшов церковний староста і попросив освятити паски, оскільки у храмі зібралося багато віруючих, які навіть стояли просто неба під дощем понад дві години, очікуючи священика. У громадах колишньої уніатської та православної церков було прийнято за відсутності священика в неділю й великі свята збиратися у храмі та молитися самим під керівництвом псаломщиків.

Активна підготовка до великих релігійних свят проходила у Львівській області. У віддалених гірських селах, де не було діючих храмів, молодь улаштовувала колядки. У селах з діючими церквами колядки організовували у храмах. У цей час усі присутні співали пісень під керівництвом псаломщиків. У церкві продавали саморобні ікони, календарі. Напередодні свята віруючі зверталися до уповноважених у справах РПЦ з проханням дозволити відправляти служби в невеликих церквах. Під час посту велика кількість людей відвідувала церкву. Серед них багато було молоді, дітей шкільного і дошкільного віку, яких приводили бабусі. Люди йшли до храму безперервно, родинами, із дітьми, які несли в руках лозу. Через закриття церков у селах у 1963 р. збільшився наплив віруючих до міст. Освячення пасок розпочиналося о 17-й год. та тривало до ранку. Панахиди відправлялися як у церкві, так і на

кладовищі, залежно від погодних умов. Напередодні Великодня на ринках було багато продуктів, а під час свята торгівля майже завмирала [111, арк. 86].

Серед населення сільської місцевості часто розповсюджувалися чутки про явлення чуда у церквах. У 1963 р. такі чутки поширилися в селах Закарпатської області. На вікнах деяких храмів начебто проявлялися святі образи [111, арк. 34–36]. Із гірських сіл у такі церкви групами по 3–5 осіб приходили жінки. Далі люди почали приходити і з низинних сіл. У с. Забродь близько 120–150 віруючих молилися біля церкви, співали псалми. На другий день приїхала комісія, розмовляючи з представниками якої люди виявляли рішучі настрої: «Якщо не зітрете (з вікон образи святих), то вас зітремо». Сліди на вікнах нагадували плями від керосину, бензину, технічних мастил. На вікні церкви у с. Верхня Либохора Старосамбірського району Львівської області «проявився образ» Богородиці. До храму потягнувся народ із сусідніх районів. Так, 25–27 липня 1963 р. зібралося понад 300 людей. Приїжджали й з інших областей.

Данина традиціям і релігійності сільського населення проявилася в носінні натільних хрестиків. Більшість тих, хто їх носив – це люди віком від 50 років [708, с. 96]. Велике значення в повсякденному житті селян мала наявність у хатах ікон. Це була народна традиція. У кожній хаті обов'язково був святий куточок, де розміщувалися образи. Уважалося, що людина мала народитися й померти під цими іконами [596]. В умовах посиленої атеїстичної пропаганди люди подеколи стверджували, що зберігають удома ікони як данину традиціям [696, с. 32]. Були віруючі, які стверджували, що ікони «їсти не просять», дітей вони хрестять тому, що самі хрещені, а новозбудовану хату освічують, адже так робили їхні діди [696, с. 33]. Присутність цих обрядових речей допомагала творити молитву, викликала в молодшого покоління звичку бачити ікони щодня.

Матеріали соціологічних опитувань 1960-х рр. свідчать, що релігійні свята й обряди в основному відзначали мешканці сіл, люди з низьким культурно-освітнім рівнем [708, с. 97]. Очевидці тодішнього сільського життя вже сьогодні, перебуваючи в більш зрілому віці та згадуючи своє ставлення до релігії й віри в молодості, визнають, що під впливом тотальної пропаганди атеїзму нешанобливо ставилися до

традицій українського народу. Звісно, в юні роки важко зрозуміти й, тим більше, відчувати той біль і ті переживання, які приходять уже з рокам, із певним життєвим досвідом. Коли людина молода та здорова їй годі збагнути, чому їхні матері та бабусі виконують щодня певний релігійний ритуал. А вже з часом, особливо залишившись сам на сам зі своїми думками, проблемами, починають розуміти старше покоління.

Таким чином, традиційна духовна культура зберегла своє значення у житті сільських мешканців УРСР. Релігійність сільського населення мала декілька характерних ознак. По-перше, основними охоронцями давніх релігійних традицій були жінки старшого покоління. На питання одного школяра: «Чому ви вірите в Бога, адже релігія – це опіум для народу?», одна бабця відповіла: «Ти як хочеш, а я в Бога вірила і з цією вірою вже й помру». Тобто, молодше покоління, не маючи власного досвіду й перебуваючи під впливом атеїстичної пропаганди сприймало на віру слова лекторів і вчителів, а життєвий духовний досвід своїх предків уважало старомодним, відсталим. По-друге, атрибути релігійності залишилися у сільському суспільстві у вигляді святих куточків у хатах, менше – носіння натільних хрестиків. Ікони загалом були майже повсюдно в оселях селян. Представники середнього віку сприймали це як данину традиціям, виявлення поваги до старшого покоління. Наступною ознакою наявності духовних релігійних традицій у суспільстві були доволі розповсюджені релігійні звичаї й обряди. Свята відзначали мешканці майже всіх регіонів республіки. Навіть члени родин партійців приходили до церков.

За висновками уповноважених у справах РПЦ, як і ідеологів атеїзму, релігійність селян здебільшого пов'язувалася з можливістю у ці дні відпочити та поспілкуватися з рідними або сусідами. Саме тому на заміну релігійним святкам протягом 1950-х і особливо на початку 1960-х рр. у радянському суспільстві впроваджувалися нові свята та обряди, які мали викоренити прояви «релігійних пережитків» та виховувати «нову радянську людину», вільну від «усіляких забобонів», пов'язаних із «тяжкою долею українського народу» й особливо селянства.

6.2. Свята та розваги

Свята й розваги відіграють виняткову роль у житті соціуму. У повсякденності виділяють дві основних складові – трудову та побутову, галузь виробництва і споживання, праці й відпочинку [705, с. 71]. Співвідношення праці та відпочинку у соціальній буденності може розповісти про якість життя. При цьому відпочинок, як перерва у звичайних справах, може бути як коротко-, так і довготерміновим. У цьому контексті свята також можна віднести до своєрідного відпочинку. О.В. Золотухіна-Аболіна вводить поняття «лакуни позаповсякдення», що означає незвичний, навіть екстремальний життєвий досвід, куди можна втекти від буденності. Як шляхи втечі автор наводить «пригоди», «свято». Можливо, до цього слід додати й «розваги» [867, с. 153].

У цілому поняття відпочинку та свята в деяких моментах тотожні. Ураховуючи, що «свято» і «святкові дні» виникли занадто давно (походження від язичницьких часів, релігійні свята) і протягом доволі тривалого періоду сформувалися та закріпилися свої традиції і звичаї в їх відзначенні, можна вважати, що повторювані щороку свята є елементом повсякденного життя, тобто «святкової буденності».

З іншого боку, свята та розваги безпосередньо належать до духовних цінностей. У традиційній культурі народу та соціуму можна бачити особливості спілкування, морально-етичних норм поведінки, металні риси. Споживання духовних цінностей належить до сфери духовних відносин, які проявляються в пізнавальному, моральному, естетичному, релігійному та інших видах. У повсякденному міжособистісному спілкуванні людей духовні відносини проявляються як у виробничій, так і сімейній сферах життєдіяльності. Безсумнівно, одною з духовних потреб у процесі духовного споживання є спілкування.

У житті радянського соціуму 1950–1960-х рр., хоч і повільно, однак упроваджувалися свята, які мали символізувати й закріплювати нові устої суспільства. Ідеологи атеїзму, уповноважені у справах РПЦ в областях звертали увагу, що живучість релігійних традицій пов'язана насамперед із можливістю

відпочити від тяжкої повсякденної праці, влаштувати святковий стіл тощо. Релігійні свята відображали природну потребу людини в періодичному святковому проведенні часу, потребу у спілкуванні й колективному переживанні подій [708, с. 97].

Із метою подолання «релігійних пережитків» у щоденне життя впроваджувалися нові свята та обряди. Формування нової радянської обрядовості розпочалося у 1920-х рр. Однак цей процес розтягнувся на декілька десятиліть, ставши в період М.С. Хрущова знову актуальним [675].

Загалом у житті сільської людини окрім релігійних були свята особисто-родинні або родинно-побутові з відповідною обрядовістю. Відзначення родинних подій, як правило, проходило за участі сільської спільноти. Нова сімейно-побутова обрядовість включала у себе елементи народних традицій [719, с. 164]. Однак нові радянізовані свята та обряди закріплювалися надзвичайно повільно. Довгий час поряд із ними продовжували співіснувати релігійні обряди вінчання, хрещення та поховання. Активне впровадження церемоній реєстрації шлюбів і народжень, які мали замінити «релігійні пережитки» у сімейно-побутовій обрядовості села, відбувалося на початку 1960-х рр.

Урочиста реєстрація шлюбів проводилася у клубах, будинках культури, сільських радах [123, арк. 1–3]. Щоправда через недосконалість інфраструктури й незадовільне забезпечення товарами сільмагів далеко не всі села мали можливість улаштувати свято. Проте певна атрибутика й традиції потроху закріплювалися у сільському соціумі. Спочатку характерною рисою введення цих свят була широка пропаганда самої церемонії із залученням представників місцевої (колгоспної) влади та звичайних односельців.

У 1964 р. у Миколаївській області під час урочистої шлюбної церемонії у клубі грав духовий оркестр, молодят фотографували, поздоровляли, вручали квіти. При реєстрації були присутні колгоспники, депутати сільради, секретар партійної організації, голова колгоспу. Після церемонії влаштували концерт [123, арк. 5]. На Полтавщині у сільських клубах обладнали кімнати урочистих церемоній реєстрації

шлюбів та новонароджених («зірчини») [123, арк. 8]. У селах Чернігівської області бажаючі зареєструвати свій шлюб подавали заяви до сільської ради, секретар разом із молодятами призначав дату реєстрації. Далі заяви вивішували на видному місці. Сільрада сповіщала правління колгоспу, де працювали молодята й на день реєстрації колгосп виділяв для весільної церемонії коней або автомобіль. Реєстрація шлюбу проводилася в урочистій обстановці у сільському клубі, в якому були виділені спеціальні кімнати з дзеркалами для молодого і молодої, дружок, подруг. Залу клубу прикрашали квітами, а сцену – союзними та прапорами національних республік, а також червоним транспарантом «Міцна сім'я – міцна держава» [123, арк. 11]. Весільного «потягу» чекало все село. Біля клубу було багато народу. Молодих зустрічали хлібом і сіллю. За старою традицією при вході до клубу їх обсипали житом: «Щоб жито родило, а вам у житті щастило!» [123, арк. 13]. Молодята були одягнені в українські національні костюми. Голову нареченої прикрашав вінок. Під ноги їм кидали квіти. Далі оформлювалося свідоцтво про шлюб. Голова сільської ради проголошував про його реєстрацію й вітав молодих із бокалом шампанського в руках. Подекуди проводили одночасно декілька урочистих церемоній реєстрації. Вітали молоді сімейні пари словами: «Будьте гожі як вода, веселі як весна, робочі як бджола, багаті як земля!». На сцену виходила родина, яка прожила в любові і злагоді багато років, та вручала молодим голубів – символ вірності, любові й радості (с. Скоринець Чернігівського району Чернігівської області) [123, арк. 14]. Деяким молодим парам (найбільш заслуженим) колгосп дарував придане. За давньою традицією молоду сім'ю з клубу додому проводжало все село. Загалом весільна церемонія характеризувалася збереженням народних традицій: сватання, гільце, коровай тощо [123, арк. 164].

У сільських радах Черкаської області проводилися комсомольські весілля з залученням широкої громадськості. У с. Руська Поляна працювала «весільна комісія», яка до кожного весілля розробляла свій весільний план. Сільський народний хор брав участь у весіллі, виконуючи відповідні пісні зі свого репертуару. У селах області зберігся звичай сватання [123, арк. 22].

Попри те, що в кожній області УРСР у селах практикувалися нові радянські свята, залишалися актуальними й народні традиції. Так, на Закарпатті за два тижні до весілля молоді призначали першу і другу дружку (с. Жденеве Воловецького району) [123, арк. 46–57]. Молодий із друзями – визначав дружбів. Дружки і дружби запрошували на весілля родичів, друзів, знайомих: «Просили вас молоді та їхні батьки й ми вас просимо до наших молодих на весілля!». Напередодні весілля дружби і дружки сходилися в молодой, потім ішли в ліс по барвінок, котрий рвали через кручених. Увечері плели вінки та співали пісень:

Ой зацвіли фіалочки,
 Зацвіли, зацвіли,
 Та всі гори долиночки
 Покрили, покрили.
 Ви би одну доріженьку
 Лишили, лишили,
 Щоб по ній молодята
 Ходили, ходили

Ой, хрещатий барвіночку не лежи в заріночку,

Ой, час би з тя вінки вити, головоньку сподобити

Дружки подруги примірюючи вінок на голову молодій співали:

Віддали ми білу дівку
 Віночок їй звіли
 Аби нею молодою
 Люди не журились.
 Закувала зозуленька
 На готи, на готи
 Де дівчина народилась,
 Там ти не бувати.
 Де дівчина народилась,
 Там ти не бувати,
 Бо вже їдеш до другої
 Хати газдувати.

На другий день приводили в порядок подвір'я. На воротах ставили плетений із барвінку вінок, який сповіщав односельцям про весілля. Гості молодої збиралися в неї вдома, а молодого – у нього. Для реєстрації шлюбу йшли у клуб із веселою музикою, танцями, піснями. При вході до клубу звучав вальс. Приміщення прикрашали килими, квіти, гасла. У голови реєстраційної комісії через плече була перекинута стрічка з гербом УРСР. Із клубу всі йшли додому, молодих закидали квітами. Вони підходили до подвір'я, але ворота були міцно зачинені. Від молодого просили викуп за молоду. На шляху додому була ще одна перепона – молодому давали буханець хліба й дерев'яний ніж та просили швидко розрізати хлібину. Якщо справиться із завданням – здібний до життя. На порозі молодих зустрічали батько й мати, котра обсіпала молодих цукром і пшеницею, натомість батько – монетами, щоб були багаті, любили один одного як голуби пшеницю і все їхнє життя було щасливим та солодким. Перший дружба намагався спіймати у кресаню (чорний фетровий капелюх у гуцулів) більше пшениці, запевняючи всіх, що скільки він спіймає зернин, стільки в молодих буде дітей. Далі всі заходили у хату, сідали до столу і весілля тривало. Увечері молоді сідали на лаву перед столом, за ними ставав дружба і дружка, із боків – свашки. Хто-небудь із родичів молодого (старша сестра, братова жінка) знімали з молодої вінок, а молодий клав на голову червону квітчасту хустку [123, арк. 52]. Старша свашка зав'язувала її кінцями назад, як у молодиць, а зверху на хустку клали вінок і накривали рантухом (головний убір заміжньої жінки, намітка) [873]. Через тиждень після весілля молодих відвідували батьки, найближчі родичі, товариші по роботі. Молода пов'язувала чоловікам тайстрини (гаптовані різнокольоровими нитками сумки), жінкам – рушники на знак поваги до гостей.

У Чернівецькій області сільське весілля також складалося з урочистої реєстрації шлюбу у клубі, куди молоді приходили у супроводі нанашка (вінчальний батько) і нанашки (вінчальна мати) [597]. Це не були друзі нареченої та нареченого, як сьогодні, а щаслива одружена сімейна пара з родичів. Святкували весілля три дні (субота, неділя, понеділок) усім селом.

На Донеччині весілля гуляли з розмахом [591]. Спочатку робили невеличкий вечірок у нареченої удома. Він був і як заручини, і як дівич-вечір, і як парубоцькі вечорниці. Через тиждень реєстрували шлюб. Весілля було через 10 днів. Чоловік зі своїм почтом зранку приїздив до молодої на вантажівці. Хрещені батько й мати одягали дівчину у весільну сукню. Її шили самі з простої білої тканини, трохи нижче колін, із довгим рукавом. Фату робили з фатину і одягали на голову з модними восковими квітами. На машину вантажили придане молодої (ліжко, шафу, перину, постільну білизну, швейну машинку тощо). Далі разом із батьками молодої всі їхали до будинку чоловіка. Матір нареченого зустрічала молодят хлібом-сіллю, сходилося багато гостей і відбувалося весільне гуляння. Готували їжу і накривали святкові столи лише жінки. Обов'язково всім гостям роздавали шишки. Родина нареченої і нареченого святкували кожен із своїми гостями окремо, а подружжя гуляло в обох удома.

Грецькі весілля у селах Донецької області мали свої звичаї. Їх зазвичай відзначали вдома, запрошували родичів, друзів і найближчих сусідів. За традицією сватів до дівчини засилали тричі. Два рази їм відмовляли, не зважаючи на запропонований викуп, а втретє погоджувалися. Наречену вдягали в білу сукню, яку шили на замовлення, голову прикрашали фатою. Нуна і калота (хрещені мати та батько) готували спеціальні святкові страви та приносили їх на весілля. Обов'язково нуна приносила грецький пиріг – спричу (чак-чак - солодкий пиріг зі шматочків тіста, политих медом). Під час весілля співали грецьких пісень. Мати чоловіка, коли приводила молоду до дому, три рази мізинцем нареченої змазувала вхідні двері, щоб життя було солодким. Потім через голову молодят розбивала тарілку із зерном, грішми та цукерками [592].

У селах Хмельниччини шлюб реєстрували у сільській раді. Також побутував релігійний обряд вінчання. Обов'язково мало бути хоча б маленьке весілля. Зазвичай свати приходили з хлібом і горілкою до батьків молодої. Після сватання їх перев'язували рушниками, а молодому дарували хустину. Перед самісіньким весіллям наречена, убрана у вінок зі стрічками, із калачем запрошувала на весілля дорогих гостей: «Просили мати й батько, і я, щоб ви прийшли на весілля!» [598].

У суботу робили коровай і весільні «шишки», які продавали тим, хто ввечері приходив допомагати, а гроші віддавали матері нареченої. У цей же вечір наречений просив молоду на весілля, яка дарувала йому ікону Ісуса Христа, рушник, а собі залишала ікону Божої Матері. Весільним транспортом в основному слугували коні. У підводу, вистелену сіном і покриту рядном, впрягали коней, прикрашених квітами, стрічками, віттям. Молодий їхав до молодої з короваєм, іконою і «росишкою» (вирубана соснина, прикрашена стрічками), яка була вставлена у хлібину. Мати нареченої зустрічала гостей хлібною парою (випечені разом дві булочки). Тоді ж викупали наречену, перев'язували всіх рушниками і запрошували до столу. На місці, де сиділи молоді, розстиляли кожуха, який символізував добробут, щастя і злагоду. Весілля гуляли чотири дні: перший – у нареченої, другий – «перезов» – убивали курку, з хлібом і росишкою ділили коровай у нареченого і перепивали різні подарунки-жарти, а на третій день («потрусини») переодягали чоловіка в молоду і навпаки. Могла бути і циганка з лялькою, яка ворожила на пелюшки, сорочечки та віддавала молодим. На четвертий день гості молодого несли частування до батьків молодої, святкували, а потім забирали наречену до себе. В основному молоде подружжя мешкало у хаті чоловіка [598]. Звичайно, що шлюбні народні традиції дещо відрізнялися не тільки по окремих областях, а навіть по селах у межах одного району [652].

У Запорізькій області подекуди при одруженні не було святкових церемоній. Молодята їхали вдвох до селищної ради, де в кабінеті секретаря розписувалися. Навіть обручки та свідків не було. Єдине, що було – у нареченої весільна біла сукня, яку шили самі, а в нареченого – костюм. Спочатку сиділи вдома з родичами нареченої, а потім їхали до батьків нареченого [612].

Отже, характерною ознакою весільних свят у 1950–1960-х рр. на селі було збереження традиційної народної культури і звичаїв при їх проведенні. З одного боку, уже в 1950-х рр. було впроваджено реєстрацію шлюбів у клубах або сільських радах, а з іншого – доволі розповсюдженим було колективне святкування весілля, під час якого велике значення мали жарти, ігри, гумор. Також характерним було святкування весілля окремо в родинах нареченого й нареченої.

Не менш значущим святом родинно-побутового циклу було хрещення дитини. Щоправда, на початку 1960-х рр. повсюдно впроваджувалася урочиста церемонія реєстрації новонароджених («зірчини»). Було розроблено окремі сценарії проведення реєстрації немовлят, які сприяли популяризації радянської обрядовості у суспільстві.

Обрядово-побутова комісія рахувала всіх новонароджених за певний відрізок часу і проводила з батьками бесіди щодо урочистої реєстрації їхніх дітей. Населення інформували про подію художньо оформленими оголошеннями. Зал клубу святково прикрашали. Обов'язково на сцені були бюсти або портрети керівників партії, плакати із зображенням матері з дитиною й голубом [123, арк. 16]. Виготовляли спеціальні свідоцтва про народження. На банкетному столі виставляли шампанське, цукерки та квіти. До зали клубу заходили батьки дитини, куми, бабусі й дідусі. Далі батьків вітали, вручали подарунки. Батько обіцяв виховувати дитину патріотом Батьківщини і жити за принципом: людина людині – друг, товариш і брат. Батьки запевняли, що виховуватимуть дитину працелюбною, чесною, скромною, навчатимуть її не боятися труднощів, діяти й жити за принципом: один – за всіх, усі – за одного. Щоб вона гарно вчилася, підвищувала освіченість і культуру в душі «дружби народів», непримиренного ставлення до «релігійного дурману», хуліганства та інших проявів «пережитків минулого». Далі йшли тости за здоров'я дітей, батьків, музика, художня самодіяльність [123, арк. 17]. Проте хрещення дітей залишалося на селі як данина традиціям майже у всіх областях республіки. Наприклад, у Миколаївській області дані 1964 р. свідчать, що хрещення коливалися в межах 50% усіх народжень [123, арк. 5]. У Житомирській області – 56%, Луганській – 52% усіх народжень [123, арк. 24, 33].

Важливою подією у житті радянського села та сільської родини були проводи до лав збройних сил. Служба в армії вважалася престижною. Хлопця, який досягнув призовного віку і з якихось причин не пішов служити, дівчата на селі вважали неповноцінним і не хотіли за такого виходити заміж. Якщо призов із причини навчання переносили на наступний рік, подеколи юнаки самі йшли до

військкоматів і домовлялися, щоб їх включили у списки призовників свого року народження [589]. Отже, уникати служби в армії тоді було ганьбою [599]. Для юнака призов був почесним обов'язком, а для односельців – знаменною подією. Напередодні від'їзду призовників їх запрошували до сільського клубу, організовували мітинг, концерт. У клубі збиралася молодь. Щоправда, у 1950-х рр. така практика проведів в армію існувала далеко не в усіх селах УРСР. Зазвичай, селяни збиралися за одним великим столом, бажали найкращого. При цьому ніхто нікого не запрошував. Якщо хочеш прийти – береш пляшку горілки та хлібини й ідеш на проводи. Обов'язково фотографувалися. Тодішні призовники згадують, що столи ломилися від їжі та самогонки. Батьки юнаків призовного віку спеціально заготовляли оковиту або позичали у сусідів [589]. Традиційні народні звичаї збереглися у ставленні до новобранця як до молодого. До лацкани піджака йому приколювали традиційну квітку або білу хустинку [123, арк. 179]. У Дніпропетровській області призовникові на лацкани піджака дівчата чіпляли квіти і різнокольорові стрічки. На Миколаївщині призовників перев'язували великим рушником і кожна дівчина вішала йому на лацкани піджака хустинку [586]. Наступного дня майбутні вояки сідали на підводи та їхали в райцентр. Дівчата вплітали коням у гриви стрічки (с. Перемога Баришівського району Київської області, більшість сіл Старобешівського району на Донеччині) [854, с. 93]. Коли вранці батьки везли сина у військкомат, то була традиція три рази скидати шапку назад у двір, щоби солдат скоріше повернувся додому [591]. У 1960-х рр. за новобранцями по деяких селах приїжджала машина і забирала їх до військкоматів [599]. Своєрідні звичаї проведів в армію існували у селах Чернівецької області. До клубу на поклик сурми новобранці йшли у супроводі родичів і друзів, а попереду виступала мати й на рушнику несла хліб-сіль, котрий, як материнське благословення, віддавала синові в дорогу [724, с. 123]. Отже, проводи до лав радянської армії, з одного боку, залишалися святом родинно-побутового циклу, а з іншого – мали колективну природу, про що свідчила участь усієї сільської громади у цій визначній події.

Так само неабияким явищем був приїзд солдата у відпустку. Односельці збиралися у дворі батьківської хати або десь поряд, спілкувалися, фотографувалися. Оскільки останнє не було надто поширеним у селах фотографуватися приходили усі – жінки, чоловіки, діти. Коли приїздив фотограф усі намагалися краще одягтися, привести себе в порядок [616]. Фотографії тих років часто колективні, групові.

Своє значення у житті сільської родини мало святкування Нового року. Хоча традиційно селяни більше готувалися до Різдва, усе одно у хатах ставили ялинку. Її прикрашали, виходячи з власних можливостей родини: гілки обертали білим папером, розвішували саморобні іграшки (знову ж таки з паперу), горішки, яблука, інколи цукерки, різнокольорові серпантини, вата імітувала сніжок [588]. Мати готувала святкову вечерю. Загалом свято Нового року приваблювало дітей своєю особливою підготовкою, можливістю прикрасити ялинку іграшками власного виробництва і надзвичайною атмосферою у домівці.

Обов'язково відзначали такі свята, як Купала, Трійця, Спас. Ці дні не були вихідними, однак селяни додержувалися давніх народних традицій. На Трійцю хату прикрашали зеленою травою. Наприклад, у Житомирській області так званім «зіллям» (аїр), яким застеляли підлогу, а у стріхах вішали польові квіти [588]. До Спаса не їли яблук, особливо жінки, в яких були померлі діти. Уважалося, що на тому світі їй дитині не дадуть яблука, якщо мати їх їстиме до Спаса. Навіть компоти до яблуневого Спаса варили без яблук [588].

Відзначення загальнодержавних свят проходило за заздалегідь заготовленим сценарієм, при цьому щорічно повторюваним. Підготовкою до чергових річниць «Великої Жовтневої соціалістичної революції» і Дня солідарності трудящих опікувалися сільські ради та правління колгоспів. Участь селян у демонстраціях та мітингах на честь загальнодержавних подій була обов'язковою. В основному вони вабили з суто практичних міркувань, адже ці дні були вихідними й у сільмагах можна було придбати нехарактерні для щоденної торгівлі товари. Отже, мешканці сіл переважно добре ставилися до таких свят. Готувалися до них заздалегідь. Усе село приводили «в культурний вигляд», готували плакати, гасла. У клубі

відбувалися репетиції святкового концерту. Своя робота була в кожного. Сільське споживче товариство дбало про завезення дефіцитних товарів у магазини. Громадяни наводили лад у дворах, вибілювали хати, ремонтували огорожі, а також прибирали біля громадських споруд. Демонстрація зазвичай розпочиналася об 11-й год. й до опівдня все вже завершувалося. Основним місцем проведення свят у районних центрах була центральна площа, де влаштовували трибуну, прикрашену портретами керівництва партії та країни. Під час демонстрації голови колгоспів і сільрад поздоровляли односельців зі святом. У сільському магазині («кооперації») можна було придбати промислові, кондитерські вироби, керосин та ін. 1 травня відзначали мітингами, учні читали вірші, танцювали, у клубі ставили п'єси. Із фонду всевобучу дітям видавали подарунки [183, арк. 33].

Велике значення в побуті селян мали свята календарно-виробничого циклу. У 1950–1960-х рр. в них було поєднано елементи традиційної народної культури з обрядами нового способу життя. Вони перш за все відзначалися артілями, ланками, бригадами. Одним із таких свят був День урожаю або «колгоспні обжинки». Однак на початку 1950-х рр., в умовах тяжкої повоєнної сільської буденності, ці свята часто мали характер нагородження передовиків виробництва після завершення всіх сільськогосподарських робіт. Більш-менш активніше по колгоспах УРСР це свято почало впроваджуватися наприкінці 1950-х рр. Готуючись до нього кожна домогосподарка випікала пишний хліб, готувала смачні страви. Парадний куточок кімнати прикрашали колоссям пшениці. День проведення свята щороку встановлювало правління колгоспу, це обов'язково була неділя [725, с. 104]. Неодмінним елементом будь-якого свята ставали транспаранти, гасла, плакати, портрети діячів партії та уряду. Для селян це свято було надзвичайною подією – люди святково вдягалися, грала музика, лунали співи. Відзначають, що хлопці були у вишитих сорочках, дівчата – у вінках з хмелю і колосків пшениці [849, с. 157]. Під час свята влаштовували виставки врожаю, осінніх короваїв, які випікали домогосподарки, прикрашаючи їх різними візерунками. Коровай обов'язково робили з борошна нового врожаю. Українські селяни брали участь у художній самодіяльності. Святково

оформлені колони, пишні снопи пшениці, великі кавуни, кошики з фруктами – усе це елементи свята завершення збору врожаю.

Окремі риси святкування обжинків пов'язувалися зі спеціалізацією колгоспів. Наприклад, у Закарпатській області в господарствах, де основною культурою була картопля, відзначали День закінчення бульбобрання [888, с. 158]. Після завершення збору ланкова через їздового передавала зелену смерічку, прикрашену найбільшою картоплиною, польовими квітами, різнокольоровими стрічками з паперу. Колгоспники починали свято на полі, причому кожна ланка відзначала його окремо. Увечері до хати ланкової запрошували бригаду, з якою змагалися. Як правило, селян-передовиків виробництва нагороджували дефіцитними товарами – швейними машинками, матеріалом на костюм, готовим одягом. Після офіційної частини відбувався концерт художньої самодіяльності.

Колгоспні обжинки дещо відрізнялися по республіці. Однак загалом це свято проходило в усіх колгоспах і пов'язано воно було з прославлянням передовиків праці, переможців соцзмагань. Про це говорить і той факт, що на відміну від дореволюційних обжинків у селах радянської України сніп, квіти та вінки несли не найвродливіші дівчата, а жінки-передовиці [854, с. 91].

Основою нових свят, звичаїв та обрядів була виробнича практика. Протягом 1950-х рр. поступово у сільську буденність запроваджувалися такі професійні свята, як дні тваринника, механізатора, виноградаря, Свято трудової слави та інші, які теж вшановували передовиків сільського господарства. Із 1955 р. в УРСР почали відзначати День тваринника. Замість Іллі-пророка, Спаса, Маковія, Хрещення радянська влада запроваджувала свята весни, молоді, пісні, зими [787, с. 103]. Свято весни приурочували до завершення весняних польових робіт, воно поступово мало замінити традиційну релігійну Трійцю. У 1964 р. у с. Драчинцях Сторожинецького району Чернівецької області замість Трійці відзначали зустріч весни з літом. Село прикрашали гасла, прапори, транспаранти. По вулиці до дворів найкращих колгоспників навіть рухалася колона прикрашених автомашин із музикою й піснями [123, арк. 43]. Свята зустрічі весни відбувалися в різних селах із деякими особливостями.

Наприклад, у клубі влаштовували зустріч зими з весною, де зима «рапортувала» про повну підготовку колгоспу до весни, вручали премії і нагороди найкращим працівникам [123 арк. 43]. Однак народні традиції міцно трималися у святковій практиці, звичайні люди й сьогодні згадують саме давні народні свята.

Духовні потреби сільських мешканців знаходили виявлення у відпочинку та розвагах. Тут слід виокремити статево-вікові категорії селян. Так, більшість людей середнього й похилого віку відпочивала неактивно, або працюючи вдома. Якщо була така можливість, читали книжки, шили, а частіше наводили порядок у хаті, на подвір'ї, городі. Зимовими вечорами жінки могли збиратися в когось на дому. Тут вони в'язали, ткали [594]. Як правило, у батьків вільного часу майже не було. Як згадують колишні селяни «Так як завершать роботу, лягали відпочивати. Гуляли тільки на свято в своїх кампаніях» [591].

Дівчата гралися іграшками, які самі собі робили. Їх шили з тканини, набивали соломкою. Батьки робили дітям м'ячки, вирізали картинки для аплікацій. Лялькам робили одяг із паперу. Діти збиралися разом і грали в піжмурки, російську лапту, м'ячки. Очевидці згадують, що коли в клубах демонстрували дуже популярні фільми, такі, як «Тарзан», хлопці копіювали головного героя, намагалися стрибати по деревах, що нерідко закінчувалося травмами [588]. Популярними були ігри у війну.

Більш доросла молодь розважалася у сільському клубі танцями під гармошку або патефон. Хлопці збиралися й вечорами гуляли селом. Інколи траплялися бійки [606]. Дівчата та хлопці розважалися, граючи в ігри – з хустинкою, скакалками, «ручайок», співали пісень. Щовечора збиралися біля одного з дворів або ходили вулицями, влаштовували танці, співали [591; 599]. Дуже подобалися повільні танці. Щоправда, узимку танців не було.

Чоловіки у зимову пору, коли не було роботи, розважалися по-своєму. Зазвичай збиралися на вулиці гуртом і спілкувалися. Основною темою для розмови був пошук горілки. Як правило, грошей на це не було. Сусіди в борг не давали, тож єдиною можливістю роздобути спиртне було вмовити когось з

сусідів дати в борг. Сперечалися, аж доки не доходили згоди щодо можливості отримати самогон. Наприклад, відро на 8–10 людей [589].

Серед розваг мешканців села слід назвати свідоме порушення існуючих норм поведінки. Особливо це було характерним для підлітків та молоді. Протоколи засідань сільських рад свідчать, що доволі частими були порушення правил поведіння під час відвідування клубів, на кіносеансах тощо (паління, лузання соняшнику, руйнування огорож) [183, арк. 68]. Така антиповедінка була характерною перш за все для молоді [791, с. 33]. В українському селі 1950–1960-х рр. вона в основному пов'язувалася з розвагами.

Хуліганські дії траплялися під час релігійних заходів. У с. Уладівка Хмельницького району Вінницької області в період пасхальної служби п'яні молодики (15 осіб) вдерлися у храм і не зважаючи на докори віруючих палили, лаялися нецензурними словами, били в рею (заміняла дзвони) і навіть справляли у церкві природні потреби [106, арк. 5].

На Житомирщині група 15–16-річних бешкетників вдерлася на дзвіницю (с. Троковичи), де обрізали мотузку від дзвонів у пасхальну ніч 1959 р., кидалися камінням, зламали штахетну огорожу кладовища. Справа дійшла до втручання міліції [106, арк. 15–22].

У Дрогобицькій області учні старших класів і частина молоді розважалися під час Великодня по-своєму. У результаті пострілів із самопалу стався ряд нещасних випадків. У с. Добрівляни Стрийського району такі «забави» призвели до смертельного поранення учня шостого класу. В одному з сіл Комарнівського району (назва до 1959 р.) так само загинув семикласник – син священика [106, арк. 55].

У с. Компаніївка Кіровоградського району молодь закрила у церкві віруючих, кидалася грязюкою, а в пасхальну ніч відрізали мотузку від дзвонів [111, арк. 69]. Мали місце бійки п'яних молодиків із використанням холодної зброї (с. Хомутець Брусилівського району Житомирської області) [107, арк. 3].

Доволі часто до трагічних наслідків призводила пиятика. У с. Бабич Івано-Франківської області під час релігійного свята між місцевими чоловіками

виникла суперечка, у результаті чого один із кампанії був убитий [111, арк. 42]. Загалом пияцтво було розповсюдженим явищем на селі. Захмелілі чоловіки як правило били своїх дружин та домочадців, завдавали шкоди домашньому господарству, навіть могли спалити хату [563].

Таким чином, у структурі духовного споживання переважав традиційний набір свят і розваг. Загалом можна виокремити свята родинно-побутового та виробничого циклів. При цьому, не зважаючи на впровадження нових радянських обрядів, зв'язок із народними традиціями був доволі міцним. У сільському середовищі, по-перше, збереглися звичаї відзначати родинні святкові події всією громадою, або разом із сусідами та родичами. По-друге, під час відзначення родинних подій і далі побутовали різноманітні народні звичаї та обряди. По-третє, поряд із радянськими звичаями у сільському колективі трималися давні, релігійно забарвлені.

Свята виробничого циклу, так само, як і загальнодержавні, обов'язково відзначалися на селі. Цьому сприяла як загальна лінія на проведення та святкування значущих подій у житті держави, так і традиційні народні свята. Зазначимо, що новий радянський набір свят доволі часто будували з використанням народних традицій, і до того ж приурочували до колишніх релігійних або навіть язичницьких свят. Отже, можна сказати, що відбувалася ломка традицій у рамках самих традицій і таким чином у суспільстві закріплювалися нові радянські цінності – колективні інтереси вище особистих, відданість справі, праця на благо суспільства, ентузіазм, почуття обов'язку тощо.

Зовсім інші ціннісні орієнтири демонструвала молодь та люди, які вели асоціальний образ життя. У поведінці таких молодих людей проявлявся бунт проти традиційної культури, зневажливе ставлення до релігійних почуттів і духовних потреб старшого покоління села, знецінення культурних норм.

6.3. Сільська родина у збереженні духовних цінностей народу

Родина, родинні відносини відіграють виняткову роль у розвитку будь-якого суспільства. Адже стабільна, матеріально забезпечена сім'я зі здоровою морально-психологічною атмосферою позитивно впливає на покращення суспільних відносин у державі, створює умови для її економічного та культурного зростання. Своєю чергою, політика держави стосовно родини обумовлює ступінь її добробуту й культурно-освітнього розвитку. За загальноприйнятою характеристикою, родина – це засноване на шлюбі або кровній спорідненості об'єднання людей, яких пов'язує спільність побуту і взаємна відповідальність [656, с. 20]. Функції родини виходять з об'єктів діяльності: господарсько-економічна, генеративно-виховна, культурно-рекреаційна. Утім, найголовнішою є репродуктивність [656, с. 17]. Величезну роль відіграє соціалізація молодшого покоління, передача йому досвіду сімейного життя, здобуття дитиною освіти. Родина має значення в підготовці до шлюбу й майбутнього сімейного життя. Ознайомлення з ранніх років із сімейними ролями, навичками поведінки відбувається в повсякденному родинному житті. Діти з раннього віку усвідомлюють і засвоюють систему цінностей, ставлення батька і матері один до одного, до старшого покоління. Родина формує основи демографічних установок і подальшої демографічної поведінки індивіда. Отже, вона має виняткове значення у процесі відтворення й передачі практичних навичок та теоретичних знань майбутнім поколінням.

Родина відіграє вагомую роль у процесі охорони здоров'я своїх членів – догляді за хворими, створенні клімату емоційної рівноваги, організації впорядкованого побуту, що сприяє збереженню здоров'я та, у кінцевому підсумку, довголіттю всіх її членів. Своєю чергою наявність довгожителів свідчить про здоровий клімат у суспільстві та є показником ефективної політики держави.

Сільська родина відрізняється специфічними характеристиками, які виходять з умов існування спільноти – економічних пріоритетів, умов праці, замкненості середовища і, як наслідок, більш усталеної системи родинних відносин. Саме в родині відбувається передача теоретичних знань та практичних навичок

сільського соціуму майбутнім поколінням, що напряду впливає на збереження як самої родини, так і тих установок і знань, які необхідні в існуванні системи села.

За матеріалами перепису 1959 р., у сільській місцевості УРСР нараховувалося 5,78 млн. родин, що становило 54,4% усіх родин республіки [497, с. 200]. Отже, більшість сімей мешкала на селі. Із часом частка зменшилася на 3,7% і у 1970 р. у селах проживало тільки 45,4% від загальної кількості родин УРСР, що свідчить про певні зміни у соціально-демографічній структурі [501, с. 218]. Сільські родини були великими – понад 70% їх склалися з 7 та більше осіб [497, с. 200–201].

За період 1959–1979 рр. приріст сімей у сільській місцевості зменшився, і складав тільки 10%, тобто відбувалося скорочення численності сільського населення, зміни у віковій та шлюбній структурі села. В основі такої динаміки були, по-перше, загальне скорочення сільського населення, міграційні процеси, в яких, перш за все, була задіяна молодь. Саме молоді люди виїжджали в міста на навчання, де й залишалися на нових місцях роботи. Це спричиняло поступове старіння сільського населення, зменшення народжуваності та збільшення смертності. По-друге, на селі досить відчутною була диспропорція в кількості жінок та чоловіків. У середньому на 1000 осіб у сільській місцевості в 1959 р. припадало 712 одружених чоловіків і 496 жінок, тобто 71,2% чоловіків віком від 16 років і старше перебували у шлюбі, тоді як кількість пошлюблених жінок дорівнювала 50% [503, с. 263]. Таку ситуацію викликали багато факторів. Найголовніше значення мала кількісна перевага жінок над чоловіками. Наприкінці 1950 р. різниця між ними складала 12,8% на користь жінок. Зазначимо, що у віковій групі до 19 років на селі переважало чоловіче населення, а вже старше 20 років проявлялася перевага жінок шлюбного віку. Тобто, на кожного чоловіка у середньому припадало 1,5 жінки [497, с. 31]. Це було пов'язано як із наслідками війни, так і з економічною ситуацією в радянському селі, коли чоловіки не знаходили можливості працювати в колгоспах і перебиралися до селищ або міст, де влаштовувалися на підприємства, а також перевищенням показників смертності чоловіків над жінками. Зменшення кількості чоловіків відбувалося у віковій групі 20–24 роки, а подальше

скорочення вже набувало значних розмірів, викликаючи диспропорцію в кількості чоловіків і жінок. У віковій групі 35–39 років на 10 чоловіків припадало 16 жінок, а у старших групах таке співвідношення становило 10:18 [497, с. 31].

Наприкінці 1960-х рр. кількісна перевага жінок над чоловіками на селі фактично збереглася і складала 12% [503, с. 7]. При цьому на 1000 осіб віком від 16 років і старше у середньому припадало 784 чоловіка, які перебували у шлюбі, і 570 жінок шлюбного статусу [503, с. 263]. Протягом часу змінилися кількісні показники одружених чоловіків і жінок за різними віковими групами. У селі загалом не були надто популярними шлюби серед вікових груп 16–17 і 17–18 років. Особливо це стосується хлопців. На 1000 осіб чоловічої статі віком 16–17 років припадало 5 і 4 одружених хлопця, відповідно, у 1959 і 1970 рр. [503, с. 263]. Дівчата також не поспішали заміж у цьому віці, хоча пошлюблених у даній віковій групі було майже у 7 разів більше, ніж хлопців.

Більш-менш рівномірно порівняно з чоловіками сільських жінок шлюбного статусу в 1959 р. було у віковій групі 30–34 років. На 1000 осіб приходилося 728 жінок шлюбного статусу. У наступних вікових групах кількість одружених жінок незмінно скорочувалася. Щоправда, у 1970 р. ситуація змінилася. У віковій групі 30–34 років одружені жінки склали 83,4% і у старших вікових групах їх кількість була представлена досить щільно, до вікової групи 50–54 роки. У наступних вікових групах кількість жінок шлюбного статусу скорочувалася, і у віці 70 років і старше становила 24,5%. На 1000 осіб чоловічої статі віком 25–69 років припадало від 83% до 97% одружених [503, с. 263].

Найвищі показники заміжніх жінок (63%) були характерними для Закарпатської області. Друге місце посідала Одещина, де на 1000 жінок від 16 років і старше припадало 56,5% пошлюблених. Найменша кількість жінок, які перебували у шлюбі, відзначалася у Чернігівській області (43,6%) [497, с. 45]. Найбільша кількість одружених чоловіків була характерною для Одещини (74,4%), а найменша (67,5%) – для Житомирщини. Загалом, простежуючи регіональний компонент у питанні шлюбного статусу жінок, слід підкреслити, що найбільша

кількість одружених фіксувалася у західній, південно-західній, східній, південно-східній частинах України. Тут у середньому 50–56% усіх жінок від 16 років перебували у шлюбі. Для центральних областей був характерним досить низький показник жінок шлюбного статусу – від 43% до 50%. Це можна пояснити як загальноукраїнською тенденцією кількісної переваги жінок над чоловіками, так і окремими особливостями в регіонах. Саме в областях центральної частини республіки у сільській місцевості простежувалася більш висока кількісна перевага жінок – 57–58% від загальної чисельності мешканців сіл. До речі, наприклад, у Закарпатській області жінок було тільки 52%. На нашу думку, найбільший відсоток жінок шлюбного статусу західноукраїнських територій був пов'язаний із ментальністю сільського населення. Чоловіки значно більше уваги приділяли родині, сприяли її матеріальному й соціальному становленню та загалом відрізнялися значно вищою прихильністю до сімейного життя. До того ж чоловіки у Закарпатті заробляли гроші тяжкою працею на лісозаготівлях, де зарплатня була вищою, ніж у колгоспах і, зрозуміло, що й матеріальний добробут таких сімей був кращим. Саме це визначало головування чоловіка в родині. У 1959 р. 84% родин Закарпатської області визнавали головами своїх сімей чоловіків [497, с. 200]. Досить високі показники патріархальності були характерними для інших західноукраїнських областей – 70–74%. Південно-східні території відзначалися меншим головуванням у родинях чоловіків – від 67% до 72%. При цьому 75% родин, в яких главами було названо чоловіків, проживали в Одеській області. Центральні області УРСР загалом мали низький відсоток родин, главами котрих визнавалися чоловіки – від 56% до 63%. Виходячи з того, що в матеріалах перепису населення 1959 р. у сільських родинях головування визначалося, як правило, за результативністю економічної діяльності, її прибутковістю, саме у центральних областях республіки був вищим відсоток родин, в яких жінки відігравали найважливішу роль у поповненні сімейного бюджету. Отже, очевидним був фактор залежності матеріальної та психологічної стабільності від можливості чоловіків економічно підтримувати свою родину та вдосконалювати її життя. Скоріш за все,

у більш урбанізованих південно-східних областях чоловіки мали значно більше можливостей додаткового заробітку в містах, селищах міського типу тощо.

Таким чином, цілком очевидно, що в українському селі була диспропорція статей і, виходячи з цього, – шлюбного статусу чоловіків та жінок. Це, своєю чергою, впливало на значну кількість самотніх людей. Усього у сільській місцевості в 1959 р. нараховувалося 737 тис. безсімейних, що складало 3,3% від усього населення села. Серед них переважну більшість становили жінки – 85,7% [497, с. 196–197]. Кількість самотніх на селі була вдвічі меншою, ніж у містах. Однак у містах кількість самотніх жінок була нижчою – 68,7%. Протягом наступного десятиліття кількість самотніх жінок на селі зростає: у 1959 р. на 1000 осіб припадало самотніх 5 чоловіків і 28 жінок, а у 1970 р. – 6 і 52 відповідно [503, с. 202].

Очевидно, що на селі була категорія людей-одинаків. Під такий статус потрапляли як громадяни похилого віку, діти яких повиростали та роз'їхалися, удови або вдівці, а також неодружені чи розлучені. Самотнє життя мало свої негативні риси. Типовою картиною життя самотньої жінки була старенька невелика хата, що потребувала ремонту. Чоловічих рук на важкі фізичні роботи не було. Такі жінки часто спілкувалися з сусідами, гостювали в повних сім'ях, адже там, попри труднощі, життя було активним і динамічним.

За існуючою демографічною типологією, у 1970 р. 60% сільських родин мали в основі так зване сімейне ядро – подружжя без дітей або з дітьми, 18,5% – родини з одного подружжя з дітьми або без, з одним з батьків або інших родичів і 4,7% складала родини з двох подружжів із дітьми або без та з одним із батьків або інших родичів. Це були так звані повні родини. Тобто, у цих сім'ях існували більш сприятливі умови для зростання матеріальних ресурсів родини, а також якісного виховання підростаючого покоління. У гіршому становищі перебували неповні родини, основу яких становили матір або батько з дітьми й один із батьків чи інших родичів. Частка таких родин загалом становила 14,6% [503, с. 240]. Можливості матеріального забезпечення та виховання дітей тут були значно складнішими, необхідність державної допомоги неповним багатодітним сім'ям – актуальною.

Зазначимо, що неповні сім'ї на селі виникали з різних причин. Це, по-перше, повоєнний період, коли катастрофічно не вистачало чоловіків. По-друге, немаловажну роль відігравала морально-психологічна та матеріальна ситуація, наслідком чого ставали розлучення. У 1950–1960-х рр. кількість розірваних шлюбів у сільській місцевості постійно збільшувалася. Так, у 1952–1956 рр. на 1000 шлюбів приходилося 16 розлучень. У 1957–1961 рр. – 26, а у 1962–1966 рр. – уже 62 [874, с. 131]. Однак у цілому, порівняно з мешканцями міст, у сільській місцевості шлюби були більш стійкими. Це пов'язувалося як із тяжким фізичним навантаженням, веденням підсобного господарства, так і з відсутністю анонімності приватного життя, притаманної містам. У 1958–1971 рр. на селі відзначалося збільшення повторних розлучень як для чоловіків, так і для жінок. Шлюби розривалися в основному з ініціативи жінок віком до 30 років. У віці 30–50 років також превалювала ініціатива жінок, однак після 50 років розлучення в основному здійснювалися за почином чоловіків [874, с. 139].

Причини розлучень крилися у структурно-функціональних змінах родини. Підвищення вимог до внутрішньосімейних відносин в умовах загальної зайнятості й економічної самостійності жінок породжували створення шлюбів із любові, за взаємними інтересами та схильностями [874, с. 132]. Однак, можливо, із часом виникала дисгармонія у сімейному житті, що було пов'язане зі зміною інтересів і цілей сімейного життя. У випадку невдалого шлюбу низький прибуток жінки не стримував її від розірвання союзу. Зазначимо, що сільські жінки вдавалися до розлучень у крайніх випадках, а однією з найпоширеніших причин була аморальна й асоціальна поведінка чоловіків, які не брали участі в поповненні родинного бюджету, а, навпаки, намагалися його використовувати суто у своїх інтересах, і до того ж не допомагали жінкам у вихованні дітей, веденні домашнього господарства тощо. У селах республіки доволі розповсюдженим було зловживання алкогольними напоями, причому не тільки серед чоловіків, які відмовлялися працювати у громадському господарстві. Пияцтво керівників колгоспів та різних сільських установ також не було дивовижною. У 47% розлучень причиною ставали саме пиятика, алкоголізм.

Утім, вони доволі рідко виступали єдиними причинами розлучень. Супровідними мотивами для розірвання шлюбів була жорстокість, скандали, побої, погрози вбивства, зради, відмова матеріально підтримувати родину, завдання їй матеріальної або моральної шкоди [874, с. 164]. Для радянського суспільства цілком природним було, коли жінка зверталася до партійних і радянських органів із проханням змусити чоловіка допомагати своїй родині грошима та у вихованні дітей. Одну з таких скарг написала жителька селища Глобине на Полтавщині – жінка просила допомоги, адже її чоловік не працював, забирав у неї всі гроші, погрожував убити свою дружину («Не працює і працювати не збирається, краще піде красти») [275, арк. 108]. Були й такі випадки, коли після розлучень чоловіки зникали та не допомагали своїй дружині у вихованні дітей. Жінки так само зверталися до партійних інстанцій і просили допомогти розшукати своїх колишніх чоловіків, залучити їх до суспільно-корисної праці, змусити сплачувати аліменти («Мені, хворій, слабкій жінці, приходиться виховувати сина, а йому, на диво, так легко жити, не давати пользи державі й не допомагати своїй дитині») [275, арк. 341].

Аналіз кількісних показників родин за наявністю зайнятих членів та утриманців у 1970 р. свідчить, що в українському селі 53% сімей мали у своєму складі двох зайнятих членів. Однак матеріальне становище таких родин напряму залежало від кількості утриманців. Понад 3 дітей приходилося на 9,3% таких сімей, 17% мали по 2 утриманця. Другу за чисельністю групу складали сільські родини, в яких був 1 зайнятий член родини – 24%. При цьому, 2,4% становили сім'ї, де на 1 зайнятого приходилося понад 3 утриманців. Найменша група родин (11,2%) мала у своєму складі 3 і більше працездатних членів. Матеріально слабкими, такими, що потребують допомоги від держави або громадських господарств, були родини без зайнятих членів (до них відносилися і родини з дітьми-сиротами). У 1970 р. родини, в яких не було зайнятих членів, складали 12%. У цій групі 0,12% родин мали 3 і більше утриманців. Отже, найгірша матеріальна та психологічна ситуація була у 12% сільських родин, які не мали у своєму складі членів із регулярним більш-менш достатнім заробітком та 2,4% багатодітних з 1 працездатним членом [503, с. 398].

Протягом досліджуваного періоду в середньому зменшився розмір сільських родин з 3,7 осіб у 1959 р. до 3,6 – у 1970 р. [503, с. 234]. Загалом дослідники стверджують, що для УРСР того періоду була характерна мала родина. Вона складалася з двох (батьки, діти) або, рідше, трьох поколінь. Кількісний склад родин у сільській місцевості республіки був неоднаковим. Найбільша питома вага великих родин, які склалися з понад 5 осіб, фіксувалася у Закарпатській області. Родин із 6 осіб тут нараховувалося 10,3%. Натомість, наприклад, на Полтавщині їх було тільки 5,3%. Загалом Закарпаття вело перед і за найбільшим середньостатистичним розміром родин – 4,2 особи. Найменші були в Полтавській, Кіровоградській, Черкаській областях – 3,4 особи [497, с. 200–203]. На Волині, Львівщині та Рівненщині середній розмір родин складав 4 особи.

У 1959 р. у середньому у сільській місцевості 1 дитина (віком до 19 років) припадала на 2,7 осіб дорослого населення. Протягом 1950–1969 рр. на селі відбулося зменшення народжуваності. Якщо в 1950 р. на 1000 осіб населення було 23,1 народжень, то у 1969 р. – 13,9 [507, с. 28]. У 1970 р. найпоширенішими у сільській місцевості УРСР були родини з 1 дитиною (32,6%). На другому місці перебували родини без дітей (26,4%). Родини з 2 дітьми становили 26,2%, 3 – 10%, 4 – 3%, 5 і більше – 1,6% [503, с. 250].

Таким чином, найпоширенішою на селі була мала сім'я. Щоправда західноукраїнські області, особливо Закарпатська, у 1950–1960-х рр. зберегли свою патріархальність, відзначалися більшим кількісним складом родин та визнанням їх главою когось із чоловіків. Подекуди у сільських родинах була жива традиція, за якою найстарший член сім'ї вважався главою [719, с. 127]. По-друге, відзначалася тенденція зменшення загалом сільського населення та дітей. Більш розповсюдженими ставали родини з одною дитиною. Це було викликано бажанням батьків створити більш сприятливі умови для розвитку та виховання підростаючого покоління.

Якість виконання функцій, покладених на родину, збереження духовних цінностей цілком залежала від матеріальних можливостей сім'ї й морально-психологічної атмосфери. На формування та поповнення родинного бюджету

впливала взаємодопомога, підтримка членів родини, розподіл і кооперація праці у процесі виховання молодшого покоління та при веденні домашнього господарства. Неабияке значення мав якісний склад родини. Багатодітні неповні сім'ї мали менше можливостей позитивно виконувати свої функції.

Існування в радянському суспільстві неповних, матеріально слабких родин вимагало від уряду створення відповідних механізмів, які могли надати допомогу сім'ям і налагодити більш-менш сприятливі умови для виховання дітей. Однак і у цьому випадку соціальне забезпечення колгоспників здійснювалося за рахунок колективних господарств і залежало від їх економічного стану, а також від встановлення в кожній артілі порядку призначення пенсій і допомоги [701, с. 44]. За рішенням загальних зборів колгоспників із прибутків виділялася певна частина продукції для створення фонду допомоги непрацездатним членам артілі. Із другої половини 1950-х рр. господарства почали відраховувати 2% своєї продукції та грошей у фонд допомоги непрацездатним. У 1953 р. такі фонди діяли у 85% колгоспів УРСР із загальною часткою охоплених господарств 41,5%. Під патронат колгоспними касами допомоги непрацездатним було взято 19 748 дітей-сиріт, яким видали матеріальну допомогу грошима та продуктами на суму 2 млн 125 тис. руб. Таким чином, у середньому на кожну дитину по республіці у сільській місцевості припадало 107 руб. У 1955 р. налічувалося 14 тис колгоспних кас взаємодопомоги, які охоплювали 4/5 всіх колгоспів. Членами таких кас були понад 3 млн колгоспників [881, с. 66]. У деяких випадках колгоспи надавали допомогу натуральною продукцією. Її одержували інваліди, жінки-породіллі, діти-сироти. Однак система була недосконалою. У 1955 р. з 1,8 млн осіб інвалідів та престарілих, а також тих, хто потребував постійної матеріальної допомоги, через колгоспні каси було забезпечено лише 600 тис., тобто третина соціально незахищених мешканців сіл. У грошовому обчисленні було сплачено 30 млн руб., тобто у середньому по 50 руб. на особу [701, с. 45].

Отже, система забезпечення соціально незахищених категорій сільського населення, особливо колгоспників, була доволі складною. Держава перекладала

підкування про тих сільських мешканців, які потребували матеріальної допомоги, на плечі колгоспів, а ті, своєю чергою, на колгоспні каси взаємодопомоги, однак розміри надходжень до таких кас цілком залежали від прибутковості господарств.

Зазначимо, що в повоєнному суспільстві державна допомога для фізично слабких, самотніх людей – справа дуже важлива. Наприклад, у Херсонській області 1954 р. було 220 дітей, які потребували патронування. Це були діти, котрі залишилися без батьків і були передані на виховання до чужих родин. Таким дітям була надана допомога у сумі 99 996 руб., що на місяць складало 37 руб. на дитину [412, арк. 5]. У 1955 р. на Херсонщині при наявності 192 дітей-сиріт допомога була надана у сумі 126 719 руб., що становило 54 руб. на місяць на дитину [413, арк. 3]. Протягом наступних років дітей, які потребували допомоги, стало менше. У 1961 р. в колгоспних селах Херсонської області таких було 127 дітей, і на кожного з них на місяць було виділено по 10 руб. [422, арк. 3].

У 1961 р. було розроблено примірне положення про порядок призначення і виплати пенсій і допомоги колгоспникам. У ньому зазначалося, що пенсії й допомога призначаються за старістю, інвалідністю, втратою годувальника. Передбачалися персональні пенсії, допомога при тимчасовій непрацездатності, одноразова на випадок народження дитини і смерті члена родини, одноразова допомога на протезування [421, арк. 1]. У системі забезпечення соціально незахищених колгоспників було задіяно органи соціального забезпечення, сільські ради, колгоспні каси взаємодопомоги. По досягненні 65 і 60 років чоловіки й жінки мали право на пенсію. При цьому в положенні вказувалися норми визначення сум. Мінімум у перекладі на трудовні – 5 трудовнів, максимум – 30 трудовнів. Ураховували також стаж праці в колгоспі (відсоток до заробітку): до 5 років – 15%, понад 30 – 70% заробітку. До пенсій нараховували надбавку, якщо в родині були непрацездатні утриманці. При наявності 1 утриманця – 10%, 2 і більше – 15%. Бралася до уваги також «ударна праця» у громадському господарстві. Якщо її один раз відзначало правління колгоспу, до пенсії додавали 5%, 2 рази – 10%, 3 рази – 15%. У положенні йшлося, що пенсія має сплачуватися з 1-го числа наступного місяця і довічно. Пенсії по інвалідності виплачувалися

інвалідам 1-ї та 2-ї груп, за підтвердженням медичних комісій. Для інвалідів 3-ї групи в документі передбачалося переведення на роботу за рекомендацією лікарів. Жінкам-породіллям колгосп надавав відпустку 56 днів до пологів і 56 – після них, а у випадку ненормальних пологів або народження другої і третьої дитини відпустка складала 70 календарних днів. Допомога жінкам-породіллям залежала від стажу роботи в колгоспі, незалежно від членства в колгоспній касі взаємодопомоги [421, арк. 13]. Передбачалося, що 100 руб. на дитину одержувала мати, якщо виробила необхідний мінімум трудовнів та звернулася по допомогу не пізніше шести місяців після народження дитини [421, арк. 14]. Допомога на поховання складала 50–100 руб. залежно від кількості років роботи в колгоспі: до 10 років – 50 руб., понад 10 років – 100 руб. [421, арк. 15]. У цілому від колгоспних кас взаємодопомоги надходила різнопланова підтримка: у вигляді грошей, зерна, молока, жирів, овочів, путівки в будинок відпочинку, санаторій.

Пенсійне забезпечення колгоспників було пов'язане зі стажем роботи. Наприклад, у статуті одного з колгоспів Херсонської області в 1956 р. обумовлювалися розміри пенсій для колгоспників, які втратили працездатність, у нормі від 50 до 150 трудовнів. Для колгоспників-чоловіків старше 60 років і для жінок віком від 55 років, котрі відпрацювали від дня створення колгоспу – 150 трудовнів щорічно, від 15 років – 100 трудовнів, від 20 до 25 років – 125 трудовнів на рік. Чоловікам старше 65 років і жінкам понад 60 років, які відпрацювали від 5 до 15 років, пенсія дорівнювала 75 трудовнів на рік, від 2 до 5 років – 50 трудовнів [425, арк. 10].

Тільки 1964 р. було утворено союзний фонд соціального забезпечення колгоспників, який формувався з відрахувань колгоспів і міжколгоспних підприємств та організацій. Із цього фонду виплачувалися пенсії за віком, інвалідністю, втратою годувальника, робилися виплати жінкам-породіллям, на дітей малозабезпеченим сім'ям [701, с. 49].

Перевірка становища багатодітних родин у 1952 р. у колгоспах Полтавської області показувала, що такі родини проживали у скрутних матеріальних умовах. Діти не мали окремих ліжок, матраців, подушок. Усі разом спали на печі [275, арк.

66]. Багатодітні родини з одним годувальником отримували від колгоспу допомогу, якої не вистачало на нормальне функціонування сім'ї. Наприклад, за шість місяців колгосп виділив тільки 217 кг хліба родині з чотирма дітьми. Тобто, на кожну дитину припадало по 300 г хліба в день. До речі, середньостатистичні показники свідчать, що в 1952 р. на одну особу приходилося 158 кг муки та хліба на рік, тобто 430 г у день [56, арк. 16]. У малозабезпечених родинах не вистачало калорійних продуктів харчування. Щоправда, колгоспи допомагали багатодітним родинам як грошима, так і продовольством, однак цієї допомоги, як свідчать матеріали перевірок, не вистачало. Наприклад, для придбання одягу і взуття артіль виділяла на багатодітну родину 300 руб. На будівництво хати – ліс, очерет, цеглу та 100 кг пшениці [275, арк. 89–91].

Особливою нужденністю відзначалися родини сиріт. У повоєнний період сімей, в яких діти залишалися без опіки внаслідок загибелі батьків, було чимало. Таким дітям навіть не було у чому ходити до школи [591]. У 1952 р. члени однієї з подібних родин, звертаючись у партійні інстанції, вказували, що батько загинув на фронті в 1943 р., а мати померла від тяжких робіт у 1951 р. Усі діти в родині були шкільного віку, найстарша ходила в 10 клас. Тобто, заробити на прожиття було нікому. Жили на квартирі, платили по 35 руб. на місяць. «Усі ми навчаємося у школі, але до нового навчального року в нас немає жодної книжки, немає взуття, одягу, шкільного приладдя. До цього ми не бачили жодної краплі молока, жирів дають мало [...] ми спимо на полу, а зимою всі п'ятеро і двоє хазяїв на голій цеглі або дошках» [275, арк. 65]. Отже, діти-сиріти залишалися без достатнього споживання навіть хліба, що в умовах нестачі інших продуктів харчування і грошей призводило до постійного відчуття голоду.

Як бачимо, сільські родини перебували в різних умовах щодо матеріального забезпечення. Це напряду пов'язувалося з якісними показниками роботи самих колгоспів, оплатою праці на трудовні, можливостями членів родини виконувати фізичні навантаження, кількістю працездатних, утриманців, інвалідів, пенсіонерів та розмірами їхніх пенсій і державних виплат.

У сучасній вітчизняній науці виділяють функції, котрі забезпечують повноцінне існування сім'ї як соціального інституту та соціально-психологічної групи: господарсько-економічна, генеративно-виховна, культурно-рекреаційна [656, с. 16]. Особливе значення має виховання дітей або їх соціалізація. Цей процес тісно пов'язаний із повсякденною практикою життя родини, ставленням її членів один до одного та загалом духовними цінностями народу, їх збереженням.

Сільська родина як осередок радянського суспільства в УРСР у 1950–1960-х рр. відігравала велике значення у процесі виховання та соціалізації дітей. Зазначимо, що сам по собі цей процес мав на селі декілька характерних складових, зумовлених особливостями життя сільського соціуму. По-перше, це надання дитині практичних знань та навичок, які складають господарсько-економічний компонент виховання. В основу трудового виховання дітей покладалися праця й особистий приклад батьків, а також статево-віковий поділ праці. По-друге, це розумове, фізичне та морально-етичне виховання, що спиралося як на народні традиції й релігійні уявлення, так і включало у себе компонент шкільного та ідеологічного виховання, що в той час було тісно пов'язано з відвідуванням дітьми школи.

У трудовому вихованні дітей першочергову роль відігравали взаємовідносини членів родини. Адже вмiла і правильна організація господарських робіт, поділ функцій між усіма членами родини, взаємодопомога, кооперація дозволяли покращувати умови матеріального та культурного життя. Оскільки особи працездатного віку, як правило, були задіяні у громадському господарстві, то в домашніх справах, годівлі та догляді за худобою, приготуванні їжі для родини в основному були задіяні підлітки й найстарше покоління. Відомо, що основні надходження продукції тваринництва в домогосподарство забезпечувалися домашньою худобою. Отже, серед основних питань в організації життєдіяльності сім'ї був розподіл обов'язків між її членами. Із раннього віку діти виконували по господарству різні роботи: пасли гусей, худобу, годували тварин, брали участь у заготівлі кормів. Дівчата прибирали в хаті, доглядали за молодшими. Працювали всі – і малі, і дорослі, тільки з різним навантаженням [588; 589; 595]. У процесі залучення дітей до господарських робіт одночасно

відбувалася їх соціалізація, здобуття практичних навичок та знань, які могли знадобитися в майбутньому виробничому процесі.

Неабияку роль відігравали організаційний та контрольний моменти. Батьки обов'язково перевіряли виконану дітьми роботу. До речі, це було не тільки виховним аспектом, а й відповідним способом сільського життя, величезним фізичним навантаженням на дорослих і катастрофічною нестачею вільного часу, особливо в пору напружених сезонних робіт у колгоспі. Дітей виховували у суворості. Як правило, за невиконання завдань карали. Батьки давали роботу дітям на день. У випадку, якщо батько працював у тракторній бригаді й у період сільгоспробіт по декілька тижнів проводив на польовому стані, він залишав сином перелік завдань, які необхідно було виконати за його відсутності. Повернувшись на вихідні, перевіряв роботу. Фізичне покарання відбувалося у вигляді лущування ремінцем. Один з очевидців тодішнього сільського життя розповідав, що після того, як вони з батьком спробували поборотися й перемогу здобув син, батько вже ніколи не брав у руки ремінь [589].

Трудові навантаження на дітей були доволі важкими. Наприклад, у селах Хмельницької області до обов'язків дітей входило пасти худобу у череді. О 5-й год. мати будила й дитина пасла корів колгоспників. Учасники тодішнього життя згадують: «Дуже хотілося спати. Прив'яжу мотузкою корову до руки і лягаю спати неподалік. Вона пасеться, потрохи просувається і тягне мене на мотузці за собою» [589]. Із дітьми траплялися різні непередбачені ситуації («Пішов пасти гусей, узяв із собою книгу. Гуси паслися, я читав, заснув, птиця сама пішла додому і сусіди загнали її до сараю»). Коли «пастух» повернувся мати вже чекала з коромислом. Довелося тікати й аж до ночі переховуватися. У таких випадках миротворцями виступали бабусі. Уже пізно ввечері бабуся вийшла з хати, побачила онука навпроти хати через вулицю і покликкала додому [589].

Діти з раннього віку залучалися до робіт у колгоспі [588, 589, 595]. Улітку допомагали батькам у бригадах, і навіть одержували заробітну плату. Працювали разом із батьком на тракторі або з матусею – у польових бригадах, брали участь у сапанні буряків тощо. Коли мати хворіла, дівчата-підлітки працювали замість неї.

Наприклад, на силосуванні [588]. Робота була тяжкою, доводилося стояти зверху на агрегаті, було холодно. Як розповідав очевидець, «погані умови праці, холодний вітер на силосуванні спричинили застуду голови на все наступне життя».

Оскільки батько був більше задіяний на роботах у колгоспі, основний догляд за дітьми й господарством тримався на жінці. Вона підводилася о 5-й год., доїла худобу до вигону у череду, швидко готувала сніданок і йшла на роботу. Як приходила з роботи, готувала вечерю, працювала на городі, поралася по господарству. Узимку жінка вставала о 6-й год., розпалювала пічку, готувала їсти, робила дітям до школи «тормозки» й починала хатню роботу: два рази на тиждень випікала хліб, варила обіди, раз на тиждень прала, прасувала. На той час праски були залізними або чавунними, важкими. Їх гріли на вогні або засипали усередину гаряче вугілля. Звісно, це все забирало час. До того ж уваги потребували діти. Малих слід було викупати, розчесати, перевдягти, укласти спати. У таких турботах проходили дні, місяці, роки й усе життя. Саме так – щоденним власним прикладом – проходило родинне трудове виховання дітей. Старші дівчата допомагали матері, але основний вантаж роботи лежав на жінці. На відпочинок часу майже не залишалося [591]. Батьки турбувалися, щоб дітям було що їсти й пити. Жіноче життя проходило в постійній турботі про дітей, чоловіка та старших батьків. У багатодітних родинах усім дітям слід було приділити увагу, стежити за їхньою поведінкою. Батьки наставляли, щоб діти жили дружньо, були чесними, не крали, ділилися один з одним.

Фізичне здоров'я дітей було чи не найголовнішою турботою родини. Жінки користувалися переважно засобами народної медицини та гігієни. Під час хвороби (кір або застуда) давали дітям більше солодоців, щільно закривали світло, адже вірили, що кір темноти боїться. Давали пити тепле молоко та полоскати горло содою. У сім'ї дітям прищеплювали правила санітарії та гігієни: тримати в чистоті тіло та одяг, постіль і житло. Хлопців привчали загартовуватися. Щосуботи влаштовували лазню. Оскільки в будинках не було спеціальних приміщень для ванних кімнат, то корито ставили просто у хаті, гріли воду й милися, потім

переодягалися у чисте. На початку 1950-х рр. розповсюдженим явищем були воші, блощиці, блохи. Виводили їх народними методами, наприклад полином. Блощиць заливали окропом. Згодом з'явилася отрута ДДТ. За словами сільських мешканців, вошей діти приносили зі школи, а вдома їх вичісували гребінцем. У повоєнний період на селі не було миючих засобів, родина використовувала звичайні народні методи: розводили попіл соняшнику для пом'якшення води. А вже в 1950-х рр. застосовували господарське й туалетне мило, із часом з'явилися пральні порошки «Лотос», «Донбас», «Весна» та ін. [591].

У родинях дітей привчали не тільки бути працьовитими, фізично здоровими. Немаловажну роль відігравало й морально-етичне виховання. Як і раніше, у селах діти ставилися до старших шанобливо. До батька, матері, інших родичів, як і незнайомих, зверталися на «ви». Ця традиція була розповсюджена по всіх областях. Традиція звернення до батьків на «ви» була характерною для українських етнічних родин, натомість у сільських сім'ях росіян та греків практикували «ти» [589; 591; 592].

У процесі соціокультурного виховання надзвичайну роль відігравала експресивно-рекреаційна функція родини, яка формувала емоційно-психологічний клімат, сприяла зняттю напруження у внутрішніх сімейних відносинах, стресових ситуаціях. Вагому роль у створенні сприятливого клімату відігравали, по-перше, дружнє ставлення один до одного, спільне вирішення будь-яких питань. Очевидці відзначають, що батьки ніколи не сварилися, принаймні при дітях [612]. Гроші в основному знаходилися у чоловіка, однак витрачали їх за взаємною згодою. В українських родинях саме чоловік брав на себе обов'язок планувати подальше життя родини, удосконалення житла, організацію сімейних свят, улаштування дітей на навчання. Можливо, це було пов'язано з недостатньою освіченістю українських селянок, адже там, де мати мала освіту, її роль у вирішенні життєво важливих питань була більшою [592].

У сільській родині, як і взагалі сільському способі життя, жінці – матері, жінці – господині, жінці – працівниці належала визначна роль. Ураховуючи кількісну перевагу жінок у селах республіки, їх зайнятість на роботах у колективних

господарствах, ненормований робочий день, величезне значення домашнього господарства у прогонуванні й узагалі функціонуванні родини, цілком зрозуміло, що основна роль у сільському способі життя належала саме сільській жінці.

Таким чином, сільська родина у 1950–1960-х рр., виступаючи осередком радянського суспільства, зберігала патріархальність і традиційні елементи духовних цінностей народу. Перш за все про це свідчать функціональні обов'язки родини, тобто її репродуктивність та процеси соціалізації й виховання дітей. Проте, не можна говорити, що умови існування сільської родини були у цілому сприятливими для передачі важливих для подальшої життєвої практики села знань. Суттєвим чинником якості та рівня споживання духовних цінностей, які мала виконувати саме родина, була наявність батьківської опіки й турботи. Як свідчить статистика, у сільській місцевості УРСР було багато неповних сімей, з одним із батьків. І це була не найгірша ситуація, оскільки найменші можливості в передачі культурних цінностей були характерні для родин-сиріт.

У цілому в повсякденній практиці українських селян значне місце відводилося духовному споживанню, святам і розвагам. Безсумнівно, у селі збереглися народні традиції у відзначенні свят. Найпоширенішим явищем святковості було відзначення релігійних свят. При цьому їх охоронцями виступала сама сільська родина, оскільки, попри постійний тиск із боку пануючої ідеології, великі релігійні свята становили одну з головних тем святкового повсякдення – як самої родини, так і села загалом.

Загальнодержавні громадські свята також затвердилися у сільському соціумі, тим більше, що радянська система сприяла цьому: запроваджували вихідні дні, завозили дефіцитні на селі товари. Поряд із цим, свята родинно-побутового циклу віддзеркалювали духовні цінності українського народу та його традиції у весільній обрядовості, інших подіях родинного циклу. Внутрішньосімейні свята становили одну з важливих функцій родинного виховання. Саме влаштування свят допомагало родині відпочивати і прищеплювати дітям відповідну культуру. І, зрештою, основний наголос було зроблено на професійних святах, що доводить закріплення радянських цінностей у сільському суспільстві.

Старше покоління продовжувало поважати релігію, а молодше дуже швидко засвоювало нові правила, знаходячи розваги, які з часом призводили до аморальної поведінки (паління, алкоголь). Тим більше, що на селі у 1950–1960-х рр. доволі розповсюдженим було вживання спиртного й аморальна поведінка деяких керівників, голів колгоспів, членів парторганізацій, тобто, здавалося б, авторитетних людей.

Таким чином, в українському селі як раніше доволі живучими були традиційні цінності. Тим не менше своє значення мали радянські свята та обрядовість, яка широко популяризувалася та сприймалася молодшим поколінням. Молодь та люди, які вели асоціальний спосіб життя демонстрували зовсім інші ціннісні орієнтири. У поведінці таких молодих людей проявлявся бунт проти традиційної культури, зневажливе ставлення до релігійних почуттів і духовних потреб старшого покоління села, знецінення культурних норм. Це доводить, що духовне життя села доволі швидко трансформувалося.

РОЗДІЛ 7

ФОРМУВАННЯ ЖИТТЄВОЇ ПОЗИЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН

7.1. Участь селян у суспільно-політичному житті сільської громади

Сільська громада в історії українського селянства посідає виняткове місце. Дослідники визначають, що за своїм змістом вона являла собою цілісний соціально-економічний і правовий організм з власними специфічними рисами, такими, як органи самоврядування, братства, молодіжні громади, норми соціальної регуляції (звичаєве право, мораль, взаємодопомога) та публічного життя й ін. Усі вони перебували в тісному взаємозв'язку та пронизували буденне існування сільської спільноти.

У 1950–1960-х рр. село перебувало під тиском радянсько-компартійної ідеології, вбираючи у себе специфічні форми життєдіяльності. Саме вони становили суть громадського життя селянства. Сільські та селищні ради як елемент громадсько-політичного життя були органами місцевого самоврядування, якість та рівень функціонування яких впливали на буденне життя селян, формували життєву позицію селянства як відповідь на дійсність.

Під впливом партійних гасел, потужної пропаганди, а також структури державної влади та органів місцевого управління відбувалося подальше утвердження установок, які так чи інакше, але сприймалися мешканцями українських сіл, і саме через власний досвід та особисті проблеми й почування проходило формування їхньої життєвої позиції.

Зазначимо, що основні засади суспільно-політичного, економічного та господарського життя в УРСР 1950–1960-х рр. було визначено у Конституції республіки 1937 р. Згідно з цим документом, політичну основу життя становили ради депутатів трудящих [435]. Для села органами державної влади виступали сільські й селищні ради. У статті 74 розділу VII Конституції було визначено питання, які входили до компетенції місцевих рад: спрямовувати

культурно-політичне та господарське будівництво на своїй території, визначати місцевий бюджет, керувати діяльністю підлеглих органів управління, забезпечувати охорону державного ладу, сприяти зміцненню обороноздатності країни, гарантувати додержання законів та охорону прав громадян.

Виконавчими й розпорядчими органами рад депутатів трудящих усіх рівнів були обрані ними виконавчі комітети у складі голови, його заступників, секретаря та членів. Виконкоми здійснювали керівництво культурно-політичним та господарським будівництвом на своїй території на основі постанов відповідних рад депутатів трудящих та вищих державних органів [176; 179; 185].

Розділ XI Конституції радянської України визначав основні засади виборчого процесу. Вибори до сільських рад відбувалися кожні два роки з представників найбільш активних членів сільського соціуму на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні, за нормою 1 депутат не менше, ніж від 100 і не більше, ніж від 250 осіб населення (стаття 140). У виборах брали участь усі громадяни віком понад 18 років незалежно від расової і національної належності, віросповідання, освітнього цензу, осілості, соціального походження, майнового стану та минулої діяльності, за винятком психічнохворих і засуджених осіб, позбавлених судами виборчих прав [435]. Отже, сільські й селищні ради виступали органами територіального самоврядування з найширшим представленням у них сільського населення.

Протягом 1950-х рр. в УРСР постійно зменшувалася кількість сільських рад. У 1950 р. на одну сільраду припадало у середньому 1,4 тис. громадян, що було досить зручним для включення у процес місцевого самоврядування [509, с. 17–18]. Завдяки такому розподілу, враховуючи сільський прозорий і одночасно замкнений спосіб життя, майже всі представники громади так чи інакше мали певний вплив на роботу сільрад. На 1956 р. в республіці залишилося близько 11,6 тис. сільських рад [509, с. 9]. У тодішньому кількісному вимірі населення на одну з них у середньому припадало 2,1 тис. сільських мешканців. Щоправда, деякі розбіжності щодо кількісного представлення населення територіальних громад у сільських радах простежується на території східних областей. Порівняно з

центральною та західними тут було значно менше сільрад. Найбільшою їх кількістю відзначалися Вінницька (798), Житомирська, Київська і Хмельницька області, що обумовлювалося щільністю сільського населення. Найвища кількість селян, які відносилися до однієї сільради, була у Дніпропетровській області – 2,9 тис. осіб. Найнижча – на Волині (1,3 тис. осіб). У 1956 р. на території західноукраїнських областей кількість сільських мешканців, які припадали на одну сільську раду, була найменшою – від 1,3 тис. до 2,1 тис. осіб [509, с. 9]. Подекуди на один колгосп приходилося по дві й більше сільрад. У 1959 р. в Івано-Франківській області було 294 колгоспи та 478 сільських рад [219, арк. 2, 8].

Наприкінці 1950 р. відповідно до проведеної адміністративно-територіальної реформи кількість сільських рад в УРСР скоротилася до 9,08 тис. [505, с. 9]. У відання кожної з них входило декілька сіл і колгоспів. У 1959 р. в республіці нараховувалося 36,1 тис. сіл та хуторів, тобто сільських населених пунктів із різною кількістю населення (від 5 до понад 5 тис. мешканців) [497, с. 26]. У середньому на одну сільську раду припадало майже 4 населених пункти і 2,3 тис. сільського населення. У подальшому тенденція щодо укрупнення сільрад призвела до значного збільшення кількості населених пунктів, так само і сільського населення, які відносилися до однієї сільської ради. У 1965 р. у середньому по УРСР кожна сільрада відала питаннями життєдіяльності сільської спільноти у складі 2,6 тис. осіб. Це – найбільший показник протягом 1960-х рр. [507, с. 17–18].

У зв'язку з подальшим укрупненням сільських районів, що відбувалося у відповідності до рішень листопадового пленуму ЦК КПРС і грудневого пленуму ЦК КПУ 1962 р. у деяких сільських місцевостях республіки на один сільський район припадало 10 тис. населення, понад 130 сільських населених пунктів, 40–45 колгоспів і радгоспів. Подекуди на одну сільраду приходилося 7–8 і навіть 15 населених пунктів. Виникла проблема віддаленості сільських рад від райцентрів, що ускладнювало мешканцям сіл вирішення питань функціонування сільської громади. Доводилося більше часу витратити на поїздки до районних центрів. Багато селян висловлювали невдоволення, оскільки сільські громадяни до райвиконкомів здебільшого зверталися у зв'язку з виділенням земельних ділянок під забудову,

придбанням будівельних матеріалів та палива, присадибним землекористуванням, звільненням та наданням пільг із сільгосподатку, щодо обов'язкових страхових та інших платежів, пенсійного забезпечення. Працівники шкіл для вирішення питань заробітної плати вчителів щомісяця по кілька разів виїжджали до райцентрів. Із метою покращення умов життєдіяльності сільської спільноти місцеві органи влади висунули пропозицію щодо передачі сільським радам прав у вирішенні та прийнятті рішень із деяких питань [256, арк. 5]. Вони стосувалися фінансування всіх соціально-культурних закладів, нарахування і проведення збору сільськогосподарського податку, звільнення громадян або надання пільг у виплаті цього податку, додаткового оподаткування господарств, члени яких не виробили мінімум трудоднів без поважних причин, складання і затвердження списків платників і збір грошей із громадян – власників худоби, якщо вони не займалися суспільно-корисною працею. У галузі соціального забезпечення передбачалося передати сільським радам повноваження у призначенні, нарахуванні й виплаті державної допомоги багатодітним і самотнім матерям, нарахуванні та виплаті пенсій місцевого значення та державної допомоги громадянам, які втратили джерела існування. У питанні землекористування було висунуто пропозицію передати сільським радам припинення дій рішень загальних зборів членів артілі з питань землекористування, якщо вони суперечили статуту, а також видавати дозвіл сільським громадянам на будівництво (господарських або індивідуальних будівель) за затвердженим планом. За сільськими радами передбачалося закріпити повноваження розподілу будівельних матеріалів. Серед інших була пропозиція щодо нотаріальних дій сільрад: договори купівлі-продажу, застави домоволодінь, свідоцтва про право на спадщину і про купівлю будівель із прилюдних торгів, свідоцтва на право власності на частину спільного майна подружжя, набутого за час перебування у шлюбі тощо. Також засвідчення копій свідоцтв про освіту.

Відповідну постанову Ради Міністрів УРСР було ухвалено 3 жовтня 1964 р. Із цього часу повноваження сільських або селищних рад значно розширилися. Вони здійснювали контроль за раціональним землекористуванням, а також могли

припиняти чинність рішень правлінь колгоспів та загальних зборів колгоспників, якщо ті суперечили статуту сільськогосподарської артілі.

Зменшення кількості сільських рад не заважало керувати і спрямовувати діяльність місцевих рад. Очевидно, що вже протягом 1950–1960-х рр. влада майже впоралася із запровадженням контролю, тотальної підзвітності владних інстанцій різних рівнів, що давало змогу робити доволі правильні висновки та ухвалювати швидкі рішення щодо нетрафаретних, із погляду офіційної ідеології, проявів суспільно-політичного життя.

Про це свідчать масиви документів, які зберігаються в державних архівах України, стосовно перевірок, звітів та рішень про діяльність місцевих рад. Велике значення в розумінні співвідношення та співпраці центральної влади та місцевих рад, а також тієї позиції, яка формувалася у сільському середовищі щодо сільського буття мають протоколи сесій сільських рад, засідань постійних комісій, проведення сільських сходів тощо.

Найважливіші питання життєдіяльності села вирішувалися під час сесій сільрад, які скликалися їх головами не менше одного разу на місяць [175; 177; 182]. Без відома сільських рад не можна було вирішити питання землекористування, водопостачання, благоустрою сіл, удосконалення соціально-побутової та культурно-освітньої інфраструктури села. Сільські активісти, які переважно брали участь у роботі сільрад та їх постійних комітетів, проявляли значну увагу, принциповість щодо актуальних проблем життєдіяльності села. Протоколи сесій сільських рад засвідчують, що протягом року приділялася увага питанням організації навчального процесу у школах: підготовка до роботи в осінньо-зимовий період, забезпечення паливом, шкільним приладдям, здійснення ремонту старих приміщень тощо. Зі звітами про роботу виступали директори шкіл, учителі. Вони були й членами постійного комітету з питань культурно-освітньої роботи на селі. Кожен виступаючий обов'язково піддавав критиці не тільки власну роботу, викривав хиби та прорахунки, – також критика лунала і на адресу голів колгоспів, сільських рад. Доволі болючим для налагодження нормального життя сільської громади була робота сільмагів, медичних закладів,

клубів та ін. Оскільки депутати сільської ради досить тісно спілкувалися зі звичайними колгоспниками, постійно були свідками якості обслуговування сільського населення, роботи місцевої інфраструктури, кожна сесія сільради ставала наочним прикладом небайдужого ставлення представників села, депутатів ради до своїх обов'язків [371; арк. 20–43]. Критика на адресу завідуючих сільськими магазинами, керівництва сільської споживчої кооперації, голів колгоспів, завідуючих клубами та бібліотеками, бригадирів, працівників медичних закладів було доволі звичною під час сесій. Результатом таких засідань обов'язково ставали рішення, які у цілому були покликані зробити життя у селі зручнішим та сучаснішим [183, арк. 17–18].

Отже, сільські ради дійсно відігравали виняткову роль у суспільно-політичному житті села, однак із часом мешканці дедалі більше бачили невідповідність між рішеннями сільрад і їх виконанням. Маючи визначний вплив на ухвалення рішень, сільські ради у цілому були заручниками результативної праці колективних господарств та щирої волі голів колгоспів і директорів радгоспів. Адже фінансові можливості рад були обмеженими. Тобто, на виконання будь-якого рішення потрібні були кошти, а їх сільрада фактично не мала. Тож безліч поточних проблем мали вирішувати завдяки праці колгоспників і колгоспним грошам.

Звісно, сільська рада мала свій бюджет, який складався з податку на самооподаткування, на колгосп та на малосімейних і самотніх людей [183, арк. 66]. Із бюджетної суми можна було дозволити ремонт клубу або школи, громадських колодязів, оплату праці клубних працівників, медпункту та власне сільської ради. Бюджет затверджувався під час сесій і включав витрати на потреби сільради, клубу, акушерського пункту з урахуванням фонду заробітної плати [183, арк. 10]. Оскільки гроші надходили у сільський бюджет із великою затримкою, фінансування радою своїх же проектів теж було недосконалим. Так, на сесії Олександрівської сільської ради Донецької області у січні 1952 р. зазначалося, що вона не отримала понад 3 тис. руб. і, як наслідок, без заробітної плати залишилися працівники клубу, медпункту та самої сільради [183, арк. 61].

Система самооподаткування сільських громадян була доволі складною. У 1959 р. загальні збори мешканців села Коричинець Коричинецької сільської ради Деражнянського району Хмельницької області встановили суми податку залежно від прибутків родини. Колгоспники, робітники і службовці, кооперовані кустарі й ремісники, які не ведуть сільського господарства, сплачували 20 руб. Одноосібні, які не мали робочої худоби та польового наділу – 40 руб., ті що мають польові наділи та робочу худобу – 75 руб. Для господарств служителів культу сума самооподаткування становила 150 руб. Податки слід було сплачувати до 1 березня поточного року [371, арк. 2].

Виходячи з того, що фінансування сільської ради цілком залежало від ефективності роботи колективних господарств, під час їх засідань розглядалися поточні проблеми колгоспів та ухвалювалися рішення щодо їх виправлення. Такі питання, як хід посівної кампанії, збір урожаю тощо були на порядку денному засідань кожної сільради. Колгоспи й сільські ради працювали в тісному контакті. Гострою була проблема нестачі робочих рук під час напружених сільськогосподарських робіт. Сільради приймали рішення залучати до роботи в колгоспах на цю пору всіх, здатних фізично працювати: не членів артлі, домогосподарок, школярів, людей похилого віку (нерідко з власним тяглом – найчастіше коровами) [183, арк. 15].

Сільські ради відали всіма питаннями громадського життя на селі. Їх компетенції підлягали поточні питання життєдіяльності сільської родини: надання матеріальної допомоги сім'ям, реєстрація шлюбів та немовлят, внесення до погосподарських книг, розділення господарств селян тощо [435]. Дозвіл на будівництво житлового будинку у селі надавала сільська рада, але в тому випадку, якщо був акт комісії про відповідність протипожежним та іншим правилам на виділеній території, довідка про санітарний стан, місце, розмір присадибної ділянки та заява бажуючого будувати хату [371, арк. 23–27, 35]. Будівництво господарських приміщень на присадибних ділянках також проходило під пильним наглядом сільради. За відповідною заявою мешканці отримували від сільської ради дозвіл на відкриття окремого погосподарського рахунку, якщо мали окремий

від батьків вхід, жили зі своєю родиною окремо від батьків. Однак у випадку, коли син був єдиний у старих батьків, до того ж мешкав разом із ними, сільрада могла відмовити у відкритті погосподарського рахунку. Після присвоєння погосподарського номеру колгоспи виділяли членам артїлі земельну ділянку й вносили її розміри до шнурових книг [371, арк. 42–43]. Сільська рада мала право звільнити господарства деяких мешканців від сільгосподатку, якщо в них було забагато утриманців, як дітей, так і хворих дорослих. Заяви громадян про звільнення від оподаткування подавалися заздалегідь [183, арк. 58–59].

До повноважень сільських рад входив розгляд скарг і заяв громадян, які зазвичай були зареєстровані у відповідній книзі. Загалом подання заяв і скарг до сільрад було спробою селян вирішити в рамках своїх прав і повноважень актуальні проблеми села.

Два рази на рік виконком сільської рада звітував перед сесією, а у грудні – перед мешканцями сіл ради. Аналіз протоколів засідань сільрад свідчить, що активні у суспільно-політичному житті селяни доволі серйозно ставилися до своїх обов'язків як членів сільських рад. Критично оцінювали роботу місцевої влади, постійних комісій, керівників підрозділів. Щоправда, критика з приводу культурного, освітнього, медичного та матеріального обслуговування сільських мешканців доволі часто простежується по одних і тих самих напрямках, що дозволяє говорити про хронічні прорахунки у справі налагодження нормальної роботи сільської інфраструктури. У 1964 р. під час засідань однієї з селищних рад Кримської області депутати наголошували на необхідності приділяти більше уваги потребам села, покращувати обслуговування населення, «переходити від розмов до вирішення справ» [160, арк. 4].

Як свідчать очевидці, вибори для сільської спільноти були справжнім святом [583]. По-перше, це був вихідний день, по-друге, у селі організовували продаж дефіцитних на той час товарів (наприклад, цукерок, морозива, халви). У працях того часу відповідно до ідеологічних установок пропагувалися вибори як широке залучення селян до «управління державою» («Із самого ранку люди поспішають на виборчі дільниці, прагнучи виконати свій громадянський

обов'язок»). Автори навіть наводили прислів'я: «Вибори радянські – не панські», «Гарну раду оберем, краще в селі заживем», «Обирати кращих в раду – вони не підведуть громаду» [787, с. 44]. Однак у сільській місцевості в той час проявлялася нерозвиненість індивідуального підходу у вирішенні проблем і прийнятті рішень. Селянин залежав від громадської думки, саме вона виконувала функцію регулювання міжособистісних стосунків і звідси виникала психологічна залежність від громади й осіб, які займали вище соціальне становище. Очевидно, що за своїми політичними вподобаннями сільський житель традиційно був прихильником сильної влади [721, с. 20]. На виборах він здебільшого віддавав свій голос за того, на кого вказувало начальство або преса. Виборів, як таких, не було. Сільські мешканці мали лише вкинути до урни бюлетень із прізвиськом одного з кандидатів, що йшов від «блоку комуністів і безпартійних» [721, с. 43]. Красномовне визначення виборам до рад дає Г.Г. Кривчик: «Специфічна радянська форма народного гуляння» [721, с. 44].

Утім, значення виборчого процесу у сільському способі життя було визначальним. Так чи інакше, але селянству були надані виборчі права, на селі підготовка до виборів стала доволі звичною подією. Під час передвиборчої кампанії організовувалися агітпункти, роз'яснювалися положення про вибори до місцевих рад депутатів трудящих, норми Конституції [204, арк. 11]. Протягом післявиборчої роботи сільських рад селянин мав можливість спостерігати за виконанням даних обіцянок та робити свої висновки. І хоча відкриті антирадянські виступи на селі не стали розповсюдженим явищем, що також пов'язувалося з ментальністю українського селянина, усе ж таки збільшення стихійного міграційного потоку в міста доводить цілком слушну логіку поведінки селян. Оскільки невлаштованість сільського буття викликала бажання переїзду в міста, де було краще.

У пресі, по радіо, у працях того періоду широко пропагувалися приклади позитивної роботи сільських рад як ефективної форми територіального самоврядування. Автори стверджували, що там, де добре налагоджено роботу, де прислухаються до вимог і побажань виборців, наявні й беззаперечні успіхи в роботі.

А, мовляв, там, де депутатські комісії не працюють, трапляються різні зловживання і порушення Статуту сільськогосподарської артілі. Звісно, дуже важко підрахувати відсоткове співвідношення сільських рад, в яких робота проходила нединамічно, із порушенням принципів суспільно-політичного життя [787, с. 45]. Однак у цілому рівень сільського життя, робота інфраструктури доводять, що далеко не в усіх місцевих радах були можливості покращувати умови повсякденного життя села.

Не дивлячись на той факт, що у 1950–1960-х рр. українські землі існували в межах єдиної національної республіки в рамках Радянського Союзу, усе ж таки відчувалися певні відмінності між центральними та південно-східними регіонами, з одного боку, і західними – з іншого.

Фонди обласних архівів містять багату інформацію про різноманітні порушення у житті сільського соціуму – принципів демократії, «соціалістичної законності» та Статуту сільськогосподарської артілі. Особливо актуальними для радянських і партійних органів було налагодження життя за радянською схемою у західноукраїнських областях, порівняно нещодавно включених до складу УРСР.

На початку 1950-х рр. на Тернопільщині відзначалося нерегулярне скликання сесій (2–3 рази на рік), засідань правління (3–6 разів на рік). У середньому кожна сільська рада області в 1950 р. провела 10 засідань. У 50% сільрад не було сформовано виконкомів. В документах відзначалося, що непоодинокі випадки, коли селяни відмовлялися від роботи у сільських радах через хвороби або неосвіченість. Депутатів сільрад не ознайомлювали з проектами рішень, оскільки останні навіть не писалися. Актив села і постійні комісії не повідомляли про проведення сесій. Пробуксовували питання життєдіяльності села, контроль за виконанням рішень [295, арк. 9].

У роботі сільських рад Львівської області в 1963 р. також мали місце грубі порушення та прорахунки. У матеріалах перевірок зазначається, що сесії сільрад скликалися нерегулярно, засідання зазвичай не були підготовлені, не налагоджено контроль за виконанням власних рішень, оскільки часто не вели жодних протоколів. Депутати сільських рад, так, як і члени постійних комісій,

працювали кепсько, що призводило до зволікань та ускладнень при розгляді заяв і скарг громадян [254, арк. 1].

Слід підкреслити, що подібні порушення демократичних засад управління у житті сільської громади були характерними й для інших областей УРСР. Скарги на голів колгоспів та сільських рад зі звинуваченнями в недотриманні принципів справедливості та рівноправ'я на адресу вищестоящих інстанцій надходили від сільських мешканців Полтавської, Хмельницької, Сумської, Донецької, Одеської, Херсонської, Кримської та інших областей.

Одним із важливих завдань сільських рад був розгляд заяв і скарг громадян. Рішення ухвалювалися колегіально. Сільради мали встановлювати дні й години прийому скарг і заяв колгоспників, особливо головами сільських рад. Про це йшлося в пункті 1 статті 1 постанови президії ЦВК УРСР від 26 липня 1934 р. [255, арк. 52]. Однак у багатьох сільрадах подані заяви та скарги взагалі не реєструвалися, подекуди голови сільських рад виносили рішення одноосібно, без скликання виконкомів. Порушення особистих прав та інтересів громадян викликало ухвалення постанови ЦК КППС від 2 серпня 1958 р. «Про серйозні недоліки в розгляді листів, скарг і заяв трудящих» [255, арк. 60].

Неналежне ставлення до потреб сільських громадян із боку органів місцевого самоврядування спричиняло невдоволення селян. Серед найбільш поширених за своїм змістом були скарги, в яких наголошувалося на порушенні демократичних основ існування сільської громади: затримка виплат по трудовим дням, порушення виборчого процесу, незаконне виключення з членів колгоспу, відмова в наданні матеріальної допомоги родинам, які її потребували та багато інших.

Таким чином, протягом 1950–1960-х рр. сільські ради виступали важливими осередками громадсько-політичного життя. Вони мали доволі складну структуру, яка цілком була підконтрольна вищим органам влади і працювала за звичайною радянською схемою. З одного боку, згідно з задекларованими принципами демократії й колективної участі у прийнятті рішень, сільські ради демонстрували величезний вплив на життєдіяльність села. В їх компетенції перебували як питання налагодження соціально-побутової та культурно-

освітньої інфраструктури, організації загальнодержавних свят, так і вирішення особистих проблем селян. Сільради виступали найпершими органами на місцях, які мали контролювати додержання принципу широкої участі колгоспників в управлінні колективним сільським господарством. У діяльності сільських рад простежувалася досить висока громадська активність мешканців села, які були обрані місцевою громадою і своєю повсякденною роботою та ставленням до неї зміцнювали власний авторитет серед односельців. З іншого боку, у діяльності сільських рад очевидним було певне порушення загальновизнаних норм і принципів радянського життя. Ураховуючи прозорий сільський спосіб життя, звичайні селяни бачили невідповідність між заявленими гаслами і результатами роботи окремих керівників сільрад. Деякі сільські ради в УРСР існували як задекларовані демократичні органи влади, а насправді їх значення у сільському середовищі було доволі часто негативним, оскільки неповага до потреб мешканців, зневажання їхніх прав із часом призводили до породження цілком нігілістичних настроїв у суспільстві – недовіри й невіри в можливість справедливого вирішення злободенних проблем, і зрештою в радянську владу і компартію. Загалом можна вважати, що реакція основної маси сільського населення на порушення норм життя, яка проявилася у написанні листів та скарг, була своєрідною участю членів сільської громади у суспільно-політичному житті. Оскільки селяни вважали, що саме в такий спосіб можна досягти бажаного результату і покращити життя на селі.

У структурі сільської громади перебували колективні господарства. Подекуди до однієї сільради входило декілька колгоспів, а також сіл. Документом, який регулював соціально-економічне життя сільської громади, колективного господарства, був статут. У постанові ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 6 березня 1956 р. про Статут сільськогосподарської артілі говорилося, що колгоспний уклад, створивши нову, «соціалістичну організацію» та більш високу продуктивність праці, відкрив «широку дорогу до заможного життя» всім трудівникам радянського села. При цьому було зроблено акцент, що такого

результату можна досягти лише на основі справжньої самодіяльності та активної участі членів артілі в управлінні колективним господарством [489, с. 291].

У статуті зазначалося, що всі справи колгоспу розглядали загальні збори членів артілі. При наявності не менше 2/3 її членів збори вирішували такі питання, як обрання голови, правління, ревізійної комісії, прийняття до колгоспу або виключення з нього, затвердження річного виробничого плану, розцінок трудодня, норм виробництва. Інші рішення могли прийматися зборами за наявності 1/3 колгоспників [492, с. 529].

Велике значення у життєдіяльності громадських господарств мали звітно-виборчі збори, на яких говорили про досягнення, а також критикували за недовиконання попередніх планів [212, арк. 8]. У процесі укрупнення колгоспів відбувалися зміни щодо участі селян у вирішенні сільськогосподарських питань. Звітно-виборчі збори мали проходити один раз на три роки. Між ними проводилися бригадні збори, збори уповноважених колгоспників, яких обирали на один рік під час бригадних колгоспних зборів за нормою 1 уповноважений від 15–20 колгоспників [353, арк. 98]. Збори уповноважених вирішували всі питання, крім виборів голови колгоспу, ревізійної комісії, правління каси взаємодопомоги.

На практиці принципи справедливості, демократії та широкої участі членів колгоспу в управлінні справами артілі постійно порушувалися. Поширеним було недотримання ключової демократичної засади про виборність колгоспного голови, адже кандидата зазвичай підбирали партійні органи. Часто колгоспники не мали можливості усунути поганого, на їхню думку, голову колгоспу через підтримку його з боку районної парторганізації. Проведення загальних зборів членів колгоспу для обрання голови колективного господарства нерідко було формальним. Якщо селяни голосували проти кандидата від райкому партії на посаду голови, члени правління вдавалися до повторних голосувань або до фальсифікацій кількості голосів виборців.

Часто рішення приймалися за відсутності кворуму. На початку 1950-х рр., під час виборів правління та ревізійної комісії колгоспу ім. Молотова Ульянівського району Сумської області, у протоколі засідання кількість членів колгоспу була

показана меншою, ніж фактично нараховувалося на той момент [30, арк. 100]. У документах записали, що на зборах присутні 75,9% членів артілі, а насправді – тільки 47,7% від загальної кількості колгоспників. Так само загальними зборами ухвалювалися рішення про укрупнення колгоспів. У с. Лідиному (колгосп ім. Кірова) Олександрівської сільської ради Чернігівської області під час голосування за об'єднання колгоспів правління прийняло рішення, за яке члени артілі не голосували [135, арк. 51]. Загалом при вирішенні питань укрупнення положення Статуту сільськогосподарської артілі про демократичні основи управління колгоспом повсюдно порушувалися. Через тиск районних партійних керівників такі рішення ухвалювалися без відповідного кворуму, усупереч бажанням колгоспників.

Також була відсутня практика обліку присутніх на загальних зборах членів артілі, рішення проводилися повторним голосуванням [137, арк. 4]. Практично всі збори з питань злиття колгоспів в укрупнені колективні господарства були неправомочними [137, арк. 8]. Зловживання й недотримання принципів демократії було зареєстровано й під час виборів голів укрупнених колгоспів [138, арк. 49–52]. Зокрема, на Одещині. Нерегулярність скликання загальних зборів членів артілі призводила до зловживань при ухваленні рішень членами правління без урахування думки колгоспників [272, арк. 10]. У 1962 р. органами прокуратури Одеської області було внесено 282 протести на незаконні рішення та 155 представлень безпосередньо головам колгоспів [272, арк. 12]. Нерегулярність проведення загальних зборів була характерною і для Кримської області [153, арк. 66]. У колгоспах Хмельниччини порушення законності та справедливості закладалися вже у Статуті сільськогосподарської артілі [355, арк. 79]. Так, деякі господарства в доповненнях до статуту після постанови 1956 р. порушували інтереси селян [489]. У нових установчих документах передбачалося накладення грошових штрафів, відшкодування у три- або п'ятиразовому розмірі вартості колгоспного майна при втраті його колгоспником, стягнення податку від 50 до 300 руб. за випас худоби на колгоспній землі. Старим колгоспникам було передбачено наділи на 50% менші від встановлених. За самовільний ухід із роботи з колгоспників мали стягувати від 10% до 25% трудоднів, вироблених за місяць

[355, арк. 82]. Використання коней без рішення правління колгоспу або бригадира могло обійтися винним у 75 руб. штрафу, невиконання наряду – 50 руб. За розкрадання колгоспної продукції визначалися стягнення у п'ятиразовому розмірі від її вартості. Щоправда, за пропозиціями сільськогосподарського відділу обкому партії Хмельницької області ці доповнення було виключено з нових статутів колгоспів. Однак цілком очевидні намагання керівництва колективних господарств запровадити більш жорсткі правила й вимоги до членів артілі, що було відповіддю на порушення колгоспниками трудової дисципліни, розповсюдженість крадіжок колективного майна тощо. З іншого боку, порушення принципів демократії, справедливості та колективної участі колгоспників у вирішенні проблем села та господарства були очевидними для сільських громадян, що викликало відповідну реакцію селян. Написання численних скарг до вищих органів влади можна вважати спробою встановити справедливість за допомогою втручання вищих інстанцій з метою покарання місцевих керівників за зловживання. Одним із виявів протесту сільської спільноти проти свого економічного, соціального та морально-психологічного становища.

У західноукраїнських областях так само були випадки порушення внутрішньоколгоспної демократії. Так, 1953 р. фіксувалися характерні прорахунки в роботі звітних і звітно-виборчих зборів у колгоспах Тернопільської області. Практично не працювали контрольно-ревізійні комісії, обмежуючись інвентаризацією. Загальні збори не мали кворуму (2/3 членів артілі). Рядові члени колгоспу майже не критикували у своїх виступах керівників. Ухвалювалися незаконні рішення про визнання роботи голови колгоспу задовільною, були порушення у процесі його обрання [359, арк. 13]. Прокуратура Тернопільської області зробила представлення про факти порушення Статуту сільськогосподарської артілі і соціалістичної законності за 1957 р. з боку керівних кадрів колгоспів [308, арк. 1–14]. До кримінальної відповідальності було притягнуто 14 голів колгоспів, до партійної – 70. Розповсюдженим явищем стало привласнення колгоспного майна (будівельні матеріали, зерно, гроші, зменшення присадибних ділянок без рішення загальних зборів членів артілі)

[308, арк. 7]. Із колгоспників незаконно стягувалися штрафи: за порушення трудової дисципліни – 50 руб., за поїздки в місто без дозволу бригадира – 75 руб., за косіння стерні на зібраному колгоспному полі – списували 10 трудоднів на 100 кг соломи [308, арк. 9]. За утримання худоби в особистому господарстві понад встановлену норму стягували штраф 350 руб., а за неявку на загальні збори колгоспників – 5 трудоднів [308, арк. 16]. У 1958 р. в колгоспі ім. Леніна Тернопільської області різноманітні стягнення наклали на 44% колгоспників [313, арк. 39].

Практика одноосібного вирішення проблем життєдіяльності колективних господарств головами колгоспів або членами правління була характерною й для Івано-Франківської області. Існували господарства, в яких не велися протоколи загальних зборів колгоспу і засідань членів правління [216, арк. 6]. Незадовільно працювали ревізійні комісії та не проводилася перевірка фінансової діяльності [210, арк. 13]. Обласна прокуратура в 1958 р. зареєструвала порушення принципів демократії в управлінні колективними господарствами. Поширеним явищем було вирішення питань, що належали до компетенції загальних зборів, одноосібно правліннями колгоспів [217, арк. 16]. Зокрема, щодо покарань членів колективних господарств. Доволі часто застосовували штрафні санкції у вигляді списання вироблених трудоднів [217, арк. 28].

Порушення принципів демократії реєструвалися в колгоспах Львівщини. В основному вони були пов'язані з недодержанням вимог статутів щодо регулярного скликання загальних зборів і прийняття рішень [255]. У першому кварталі 1960 р. прокуратура внесла 2136 протестів із приводу порушень Статуту сільськогосподарської артілі і 359 – щодо незаконного накладання штрафів [223, арк.15]. У Львівській області загалом було 454 протести прокурора, Житомирській – 338, Харківській – 313, Хмельницькій – 295, Волинській – 279, Сумській – 272, Станіславській – 212, Тернопільській – 202 [223, арк.15].

Розглядаючи суспільно-політичне життя на селі, не можна не сказати про роль партійної організації. Положення про те, що партія являє собою «керівну і

спрямовуючу» силу, уперше з'явилося в Конституції СРСР 1977 р. Однак такою вона вважала себе (і фактично була нею) й раніше. Чисельність членів комуністичної партії на селі в 1958 р. складала 176 тис. [721, с. 38]. Наприкінці 1950-х рр. партійним був кожен тридцятий колгоспник та радгоспник. На початку 1950-х рр. ситуація дещо відрізнялася. Наприклад, у 1951 р. в колгоспі ім. Будьоного Полтавської області нараховувалося лише 13 комуністів при загальній кількості колгоспників – 523. В колгоспі ім. Леніна Полтавської області – 6 комуністів при загальній кількості 263 колгоспника [289, арк. 56].

Формування «партійних лав» у сільському середовищі було доволі відкритим, відбувалося під час відкритих партзборів, за присутності селян. На селі було набагато більше живого інтересу до особи, яка виявила бажання вступити до КПРС. В умовах сільського способу життя, де всі були на очах один в одного, складніше було отримати неофіційну згоду на прийняття в партію непорядної людини, кар'єриста або ледаря. З скарг членів артілі очевидно, що селяни вважали, що комуністи мають бути порядними, працьовитими та справедливими.

Сільські парторганізацію проводили відкриті та закриті засідання. Розглядалися питання рекомендації кандидатів у депутати рад, висунення у члени дільничних виборчих комісій, опрацьовувалися партійні документи, обговорювався стан організаційно-масової роботи на селі. Виходячи з важливості господарської діяльності колгоспів величезну роль у засіданнях партактиву мали питання посівних кампаній, лунала критика на адресу керівників бригад, правління колгоспів. Обов'язково проходили засідання, присвячені партійній просвіті, під час яких наголос робився на необхідності готуватися до занять, студіювати курс історії партії. Реалізація держпозик також не сходила з порядку денного сільської парторганізації.

Найбільш значущі заходи держави обов'язково підкріплювалися безпосередньою участю партійних колгоспників. Наприклад, проведення держпозики проходило у бригадах за активної участі комуністів на допомогу уповноваженим. До їхніх обов'язків входила «роз'яснювальна робота» з метою якомога швидшого виконання завдань [173, арк. 35]. Час від часу члени партії

звітували про свою виробничу і громадську діяльність. Це накладало певну відповідальність. Отже, важливість роботи первинних партійних осередків, як і комітетів вищих рівнів, полягала у забезпеченні виконання поставлених перед селом завдань.

Насправді низові партосередки мали досить обмежені права на проведення самостійної діяльності. Вони цілковито підпорядковувалися районним комітетам, які відправляли на село численні директиви на виконання настанов центральних та обласних партійних інстанцій. Тобто, жодне засідання не проходило без втручання представників вищих парторганів. Тим більше, під час вирішення злободенних проблем села: укрупнення колгоспів, обрання голови господарства чи сільської ради.

Таким чином, в УРСР, як і СРСР загалом, було ухвалено документи, котрі організовували та спрямовували участь селян у суспільно-політичному житті сільської громади та держави. На місцях велику роль відігравали сільські ради, загальні збори членів колгоспів. Саме вони слугували засобом залучення широкого громадського активу села до самоуправління й ухвалення важливих для життя сільського соціуму рішень. Проте передбачені в роботі цих органів функції і повноваження, засновані на принципах демократії та колегіальному прийнятті рішень, повсюдно порушувалися. Це виявлялося у слабкій роботі контрольно-ревізійних комісій, порушеннях статутних вимог, неуважному ставленні до потреб сільських громадян.

7.2. Морально-психологічна ситуація в українському селі

Після встановлення радянської влади селянство поступово пристосовувалося до нового способу життя. Численні законодавчі акти традиційно розглядали селянина як об'єкт владних рішень та політичних дій. Між іншим, об'єкт у політиці й житті взаємопов'язаний із суб'єктом. Отже, під об'єктом соціально-політичного та економічного життя розуміється

безпосередній його учасник, котрий має особливі потреби, інтереси, здатний визначати засоби їх реалізації, здійснювати реальний вплив на процес ухвалення державних рішень, спостерігати за ходом їх виконання та результативністю.

Формування життєвої позиції українського селянина багато у чому зумовлювалося морально-психологічною ситуацією на селі. Ставлення до представників колгоспної та й радянської влади цілком залежало від поведінки місцевого керівництва. При цьому селянин звертав увагу не тільки на здатність виконувати обов'язки, а також на людські риси, ставлення до колгоспників та поведінку вдома. Це визначало мікроклімат у суспільстві, результати праці колективного господарства, можливості задовольняти особисті та родинні потреби й, зрештою, цілісне функціонування сільської громади. На морально-психологічну ситуацію впливали, по-перше, перетворення в аграрному секторі, по-друге, певне значення мали ментальні риси, традиційні цінності українського селянства, які формувалися в людей у ранньому віці як результат реакції на соціально-економічні умови конкретного історичного періоду, у котрому відбувався процес соціалізації особистості. Певні статево-вікові групи мали свої норми поведінки. Ураховуючи, що сільськогосподарська праця була найголовнішою у сільському способі життя, селянин перш за все звертав увагу на господарські здібності як своїх односельців, так і керівництва колгоспів.

На селі в означений період відбувалися зміни соціального коріння колективної моралі та етики. Селяни віддавали перевагу спрощеним установкам поведінки, нескладному набору правил. З одного боку, зразки такої поведінки вміщувалися в декількох основних пунктах: уникнення родинно-майнового поділу, використання сільськогосподарських машин, упровадження агрономічних нововведень, атеїзм, віра в побудову «світлого майбутнього». З іншого боку, основна маса селянства зберегла працьовитість, здатність виживати в будь-яких умовах, обережність у своїх рішеннях і діях, практичність. Селяни вважали можливим брати участь в управлінні державою, пред'являти претензії до влади, виходячи з уявлень про своєрідний «суспільний договір» між селянством і державою – вони забезпечували останню

необхідними засобами життєдіяльності, а та, своєю чергою (як і суспільство), мала виконувати власні обов'язки, справедливо реалізуючи інтереси селянства.

Селянські архетипи «божественного характеру» державної влади знайшли відображення в орієнтаціях на панування держави. Саме традиційною вірою селян у справедливість її дій пояснюється довіра їх до радянської влади. Численні листи та скарги селян до партійних і радянських органів демонстрували лояльне ставлення до центральної влади. Водночас у цих документах містилися критичні зауваження на адресу місцевої влади, робився акцент на зневажливому ставленні до проблем села, кумівстві, пияцтві, аморальній поведінці. Проте, протягом перших повоєнних років відбувалася ломка загальноприйнятих і затверджених установок щодо правильності дій центральних органів влади.

Сільське середовище в повоєнний період було неоднорідним. Вищий прошарок складався з представників колгоспної та радянської влади. Це були переважно голови господарств, сільрад, бухгалтери, обліковці, бригадири, секретарі парторганізацій тощо. Вони перебували у центрі постійної уваги односельців. Другу категорію представляли пересічні колгоспники, які мали активну життєву позицію й намагалися критикувати місцеве начальство, викривати хиби та прорахунки в його роботі. Найбільша частина сільських мешканців належала до групи з поміркованими поглядами.

Документи свідчать про порушення основних принципів функціонування колективних господарств. Розповсюдженою була практика неправильного нарахування трудоднів. Наприклад, під час молотьби зернових. Причому норми виробітку й розцінки у трудоднях не затверджувалися загальними зборами. Нерідким було несвоєчасне нарахування трудоднів, що призводило до затримання оплати за виконану роботу [29, арк. 49].

Порушення принципу розподілу сільськогосподарської продукції за виробленими трудоднями допускалися в багатьох колективних господарствах. Наприклад, у Закарпатській області натуральні аванси видавали не за відомістю, а на основі розпорядження голови колгоспу особам, які не брали участі у громадському виробництві. Реалізація колгоспної продукції на ринку

відбувалася без належного обліку. Були випадки, коли отримані від торгівлі гроші йшли повз касу господарства [29, арк. 50]. Селяни звертали увагу на непоодинокі факти таких зловживань, від чого формувалося ставлення до представників місцевої влади й до радянської дійсності.

Досить яскраво морально-психологічна ситуація простежується за матеріалами скарг, заяв та листів. Так, у 1951 р. селяни колгоспу ім. Молотова Ульяновського району Сумської області скаржилися на дії голови господарства: «Що робить він із колгоспниками, як керує колгоспом – про це навіть писати страшно, не те, щоб переносити знущання комуніста» [30, арк. 4]. Скаржники звертали увагу, що керівник за рахунок праці колгоспників «купив» районне начальство й почувався досить упевнено. Були випадки рукоприкладства щодо жінок, чоловіки яких загинули на фронтах війни, якщо ті відмовлялися підписуватися на держпозику у сумі, визначеній головою. «А що собою являє мова голови колгоспу. Вона в нього повна грубих площадних слів, він ніколи не звертається на ім'я та по батькові, а надумує різні погані слова» [30, арк. 5]. За документом виходить, що в колгоспі панувала справжня диктатура голови та його родичів, які обіймали тут різні посади. Навіть члени правління не могли критикувати начальство. «Щоранку біля хати голови стоїть пара красивих коней, запряжених у бричку, сидить кучер. Голова сидить і навіть голови не повертає на вітання колгоспників. Селяни тайком говорять, що раніше так тільки поміщики їздили, а тепер комуніст – голова колгоспу» [30, арк. 5]. Керівник господарства роз'їжджав по гостях парою добрих коней, купив автомашину, тоді як у бригадах не вистачало возів та навіть вірьовок [30, арк. 69]. Така сільська радянська дійсність радикально відрізнялася від проголошених у законодавчих нормах. Колгоспники бачили велику прірву між гаслами і справжнім життям, шукаючи виходу з такої ситуації: «Ми сподіваємося, що ви звернете увагу на скаргу своїх виборців, тому що депутат у Радянському Союзі – це слуга народу. А жити нам далі так не можна» [30, арк. 7]. У випадку критики на адресу голови колгоспу лунали погрози, розпочиналися переслідування. У такій ситуації селяни написали скаргу на адресу місцевих партійних керівників, однак перевірка тільки

погіршила становище скаржників і призвела до чергових матеріальних витрат колгоспу, адже членам комісії видали по декілька пудів пшениці [30, арк. 6].

Звертаючи увагу на дії голови селяни підкреслювали, що навіть обласний комітет партії захищав його. А причина полягала в тому, що він обманював усіх, не цурався підтасовки результатів змагань. Так, якщо ланкова зобов'язувалася зібрати великий урожай буряків і не виконала завдання, керівник господарства вночі наказував привезти коренеплоди від інших ланок і записували все на «стахановку» [30, арк. 7].

За матеріалами скарги працювала комісія Міністерства держконтролю УРСР, було проведене розслідування зловживань, у результаті викрито грубі порушення Статуту сільськогосподарської артілі. Так, було засвідчено заниження кількості працездатних членів господарства з метою досягти кворуму під час проведення загальних зборів колгоспу [30, арк. 100]. Фіксувалися випадки побиття односельців, погрози розправи. Голова колгоспу приймав на роботу своїх найближчих родичів і хоча сам на той час уже не займався рукоприкладством, своїм підлеглим цього не забороняв, а навпаки, дозволяв бити колгоспників, не зважаючи ні на що [30, арк. 53]. Мали місце факти несправедливого розрахунку. Так, за перевезення підводою дров для школи на відстань 7 км голова вимагав заплатити у 7 разів більше, ніж сплатила сільрада в аналогічній ситуації [30, арк. 68].

Звичайні колгоспники були свідками крадіжок із боку самих посадовців, а коли інвалід другої групи в березні підібрав на полі зогнилу кукурудзу, об'їзний його побив та погрожував застрелити з рушниці. Голова колгоспу спробував відмовити постраждалого від подання заяви до міліції, підкупив його, виділивши за рахунок колгоспу 3 центнери соломи, 30 кг хліба, 0,36 га присадибного наділу, у результаті чого нерозділене господарство інваліда та його батька нараховувало 1,07 га землі [30, арк. 69]. За результатами слідства керівник колгоспу ім. Молотова Анновської сільради Ульяновського району Сумської області був засуджений до 20 років виправно-трудових таборів із конфіскацією майна [30, арк. 99].

Подібні красномовні скарги надходили до органів влади різних інстанцій від селян Полтавської, Сталінської (Донецької), Івано-Франківської, Житомирської, Ворошиловградської, Тернопільської та інших областей УРСР.

Факти «взаємодопомоги» між районним начальством і головами колгоспів мали місце повсюдно. Рядові колгоспники, як правило, повідомляли про це центральні керівні органи анонімними скаргами [373; 375; 376]. Очевидно, що на селі в умовах надзвичайно тяжкої повсякденної праці, перш за все в колективному господарстві, та її нееквівалентної оплати колгоспники чи не щоденно були свідками зловживань із боку керівників, які витрачали артільні гроші й сільськогосподарську продукцію за власним рішенням. Тоді як реальний виробник, від праці якого без перебільшення залежала життєдіяльність цілої держави, ледве животів, забезпечуючи свої потреби за рахунок натурального господарства, адміністрація колгоспів щорічно затримувала видачу натуроплати та грошей за виконану роботу.

Неправомірні дії правління колгоспу викликали в 1956 р. обурення селян господарства ім. Кірова Великоновосілківського району Сталінської області [34]. У своїх листах-скаргах до редакції газети «Правда» та центральних партійних органів колгоспники стверджували, що керівництво господарства обікрало його на 64 тис. руб. Найголовнішими порушниками скаржники вважали голову колгоспу та бухгалтера. При цьому члени артілі вказували на грубу поведінку колгоспної адміністрації, систематичне пияцтво, безгосподарність, зухвале ставлення до односельців, розбазарювання колгоспного майна й привласнення артільних коштів [34, арк. 3–4].

Сценарій подання скарг повсюди був практично однаковим. Спочатку відправляли листи до сільських рад, далі – на адресу районних партійних комітетів, які зазвичай спрямовували на загальні збори членів артілі своїх представників. Так, у колгоспі ім. Кірова такі збори проходили з 20-ї год. попереднього дня й до 5-ї год. наступного. Нова скарга відправлялася у ЦК КПУ, звідки її переадресовували на райком партії. І знову проводилися загальні збори членів артілі. Якщо повторна скарга не давала результатів, голова

колгоспу продовжував поводитися неналежним чином, пиячив, грубо ставився до колгоспників і спеціалістів із сільського господарства тощо, селяни відправляли лист до редакції газети «Правда», зазначаючи, що всі попередні скарги (на адресу прокуратури, редакції журналу «Перець») не дали результату, оскільки їх знову пересилали в райком партії [34, арк. 14–17].

Комісія Міністерства держконтролю УРСР підтвердила факти порушень, присвоєння головою колгоспу цегляного будинку, розкрадання сільськогосподарської продукції та інші зловживання. Наслідком цього було зниження трудової дисципліни в колгоспі, на полях залишилися незібраними кукурудза, капуста, картопля, буряки. Така ситуація, звісно, була реакцією звичайних колгоспників не тільки на дії голови, а також на зневажливе ставлення до проблем села з боку районних партійних та радянських інстанцій.

На думку колгоспників, погані результати сільськогосподарського виробництва в господарствах були безпосередньо пов'язані з безгосподарністю деяких керівників: не здійснювалася затримка снігу, не готувалися культури для посіву, пшенична солома гнила на полях, а худобі не було, що їсти, окрім старої соломи, реманент погано ремонтувався, на один трудовдень видавали мало хліба, відрізали в колгоспників городи тощо [275, арк. 7]. У деяких колгоспах не було приміщень для худоби, яка зимувала практично просто неба. На фермах курчата гинули без кормів, у дощову погоду покрівля протікала. Через нестачу палива незадовільно працювали молотильні агрегати. На початку 1950-х рр. при обробітці землі дуже мало використовувалося тракторів. У 1955 р. селянські скарги також вказували на становище у тваринництві: худоба без догляду, нормально не годується, не вистачає працівників [281, арк. 69].

Ще однією причиною була аморальна поведінка членів правлінь колгоспів та сільрад. Так, у с. Устимівка Глобинського району Полтавської області сільські мешканці вважали місцевих управлінців шахраями, пияками та порушниками демократичних устоїв: «Усі вони являються і депутатами сільської ради, а що ж вони натворили, скільки пропили колгоспних грошей!» [281, арк. 8]. Селяни звертали увагу на використання членами правлінь та сільрад своїх посад у

корисливих цілях: придбання дефіцитних товарів, купівля в колгоспних магазинах продуктів за заниженими цінами. У той час, як колгоспникам постійно затримували оплату по трудовнях, деяку продукцію колгоспу правління вивозило на ринок до Кременчука, причому виручені гроші не проводилися через колгоспну касу. Без відома селян і навіть рішень правління на ринках продавали пшеницю, борошно, цукор, жито, овочеві культури, яйця. Колгоспники вважали це прямим порушенням Статуту сільськогосподарської артілі. Практикувалося заниження цін на продану продукцію та підвищення – на закуплене для колгоспу. Наприклад, у колгоспі ім. Молотова Глобинського району Полтавської області для придбання великої рогатої худоби було витрачено 8000 руб., а насправді куплено всього 3 корови по ціні 1500 руб. за голову [281, арк. 8].

Місцеве керівництво вдавалося до різного роду зловживань, розраховуючи, що з незгодними односельцями завжди можна було знайти спільну мову, наприклад пообіцяти більш високу оплату трудовня (1 кг хліба й 1,5 руб. на кожен протягом усього року), якщо оберуть головою колгоспу потрібну людину. Були й більш радикальні методи: нецензурна лайка, мордобій, зняття з роботи. У 1951 р. в колгоспі ім. Ворошилова Гребінківського району Полтавської області за побиття колгоспниці до судової відповідальності було притягнуто бригадира [289, арк. 6]. Селяни вважали, що з метою використання своїх посад у корисливих цілях голови господарств оточували себе найближчими родичами й таким чином прикривали свої незаконні дії. Скаржників обурювала аморальна поведінка деяких комуністів. У скаргах часто згадувалися пияцтво та побої. Колгоспники стверджували: «Таких керівників судити треба. Ми читаємо газети і чуємо, як вирішує пленум ЦК КП(б)У. Чи можна надіятися на таких керівників (голів колгоспів та членів парторганізацій)?» [275, арк. 8].

Деякі селянські скарги відзначаються літературним оформленням ситуації на селі: «Коли голова приїжджає на територію колгоспу, він забуває, що він голова. Машина з повного ходу зупиняється біля магазину, збігаються всі лизуни і починаються хазяйські діла, зразу по 200 гр., а далі й вище. Понапивавшись, вони роз'їжджають по об'єктах колгоспу автомашиною». Селяни господарства

ім. Свердлова Глобинського району Полтавщини скаржилися на недостойну поведінку голови колгоспу та його помічників, які вживали щодо трудівників образливі епітети: «німецькі прихвосні», «куркулі» тощо [275, арк. 32]. Негідна поведінка управлінців викликала з боку односельців такі слова: «Видравшись на край кузова, вчепившись руками за кабінку, розхристаний, одпустивши живіт, без фуражки» (голова, бригадир та ін.). У випадку якоїсь провини з боку колгоспників (загинула вівця або теля, що було й не дивним з огляду на умови, в яких утримувалася худоба) збиралося правління, «для сміливості ще добавлять по 200 гр., молодежі зійдеться десяток і починається з 9-ї год. вечора і кінчається утром, поки не похмеляться і не зчерпається запас слів» [275, арк. 32]. Об'їждчики полів теж зазнавали критики селян: «У колгоспі мається об'їждчик полів [...], займається об'їздом по хатах, де роблять добру самогонку, і знімає проби».

Спостерігаючи щоденну поведінку місцевих керівників, селяни розуміли, що представники колгоспного правління не виконують своїх прямих обов'язків, мають низький рівень культури, ведуть аморальне життя: «Можна побачити об'їждчика часто в настроєнні, стоїть під хатою, розхристаний, без фуражки, як унтер Пришибеєв, і стука себе в груди кулаком: «Якби я був головою колгоспу, то я б усіх пересудив» [275, арк. 34].

Документи свідчать про величезну прірву між заявленими принципами і звичайним повсякденним життям. Причому селяни наводили приклади порушення засад колгоспної системи, указуючи на затримання оплати праці по трудоводнях та невиплату за перевиконання планів збору врожаю, за здачу продукції в рамках контрактацій. Це було характерним як для 1951 р., так і протягом усього десятиліття. Так, декілька років до Глобинського райкому партії Полтавської області надходила скарга від селян сільськогосподарської артілі с. Майбородівки на несвоєчасні або недостатні розрахунки колгоспу з ними [275, арк. 144]. Такі ж факти було виявлено за результатами перевірки анонімного листа колгоспників с. Пустовойтове. Селянам недодавали належний їм хліб, голова та бухгалтер намагалися утримати з них по 20% збіжжя, не маючи на це рішення

загальних зборів артїлі [275, арк. 283]. У с. Наталівка Гребінківського району Полтавщини в 1954 р. колгоспники вважали, що голова багато пиячить, обманює своїх односельців та привласнює гроші, призначені для нарахування за перевиконання плану [292, арк. 53]. За вирощування буряків у 1953 р. колгоспникам мали виплатити понад 14 тис. руб. Однак тільки у квітні наступного року їм нарахували понад 8 тис. руб., а решту колгосп заборгував членам артїлі. Від сільських мешканців ішли, як правило, колективні скарги на адресу редакцій газет, наприклад «Правди України», в яких детально описувалися порушення основ артільного життя. З урахуванням важкої ручної праці у сільському господарстві, тим більше, що в області багато перш за все жінок було зайнято на вирощуванні цукрових буряків, невиплата по трудовнях викликала обурення, загострювала морально-психологічну ситуацію, що проявлялося у зростанні недовіри звичайних колгоспників до місцевих управлінців.

Розповсюдженим явищем була значна дебіторська заборгованість колгоспів. Подеколи суми сягали десятків тисяч рублів. Селян обурював той факт, що в умовах непростої радянської дійсності частина сільських мешканців, які перебували в родинних стосунках із керівництвом колгоспів, знаходили в господарстві кошти для задоволення власних потреб. Натомість хтось узагалі не мав житла, оскільки дуже складно було заробити на будівництво чи купівлю хати. У 1959 р. голова колгоспу ім. Жданова Полтавської області набрав без оплати за зниженими цінами продуктів, будівельних матеріалів та інших дефіцитних товарів на загальну суму 24 тис. руб. За його прикладом діяли й інші члени правління, що призвело до заборгованості 66 тис. руб., при тому, що господарство не розраховалося з колгоспниками грошима на суму 252 тис. руб. і натуральними продуктами – на понад 100 тис. руб. [286, арк. 59].

Скарги селян вказували на неадекватну поведінку голів колгоспів та членів правління артїлей. Колгоспники звинувачували місцевих керівників у зловживанні алкоголем, зухвалому ставленні до односельців. Дуже часто голови колгоспів дозволяли собі спілкуватися з колгоспниками на підвищених тонах, на власний розсуд ухвалювали рішення [291, арк. 143]. Керівник господарства «по 3–5 днів не

з'являвся в колгосп у період продажу кавунів, помідорів, зерна, валявся п'яним біля магазину, опущені штани» [275, арк. 9]. Підтвердилися факти анонімного листа селян колгоспу ім. Дзержинського, що голова приходив у контору в нетверезому стані, систематично пиячив разом із директором школи, побив бухгалтера, без рішення загальних зборів артілі продавав продукцію та худобу на ринку [275, арк. 234]. Селяни шанобливо ставилися до представників інтелігенції на селі, і цілком зрозуміло, що аморальна поведінка останніх викликала засудження та критику: «Директор – соучасник у п'янках із головою колгоспу, маючи жінку і двох дітей протягом декількох років веде аморальний спосіб життя, розложився в бити». Колгоспники артілі ім. Свердлова скаржилися на ненормальну поведінку головного полевода: «У п'яному виді зайшов на конюшню, вимагав запрягти коней, причепився до робочого конюшні, погрожував вигнати його з бригади, а також сина і доньку. Хвалився, що він головний полевод і депутат» [275, арк. 332]. Щоденно формувалося ставлення селянина до представників колгоспної влади і загалом до радянського способу життя.

У скаргах селяни повсюдно критикували представників влади, але найчастіше – голів колгоспів та їхню поведінку на роботі, у побуті. У колективних господарствах Херсонщини рядові колгоспники звинувачували своє керівництво у зловживаннях, порушеннях демократичних основ управління та аморальній поведінці [379, арк. 48–51, 53, 69, 237]. Доволі поширеними були скарги на грубе ставлення до колгоспників із боку голів господарств [407]. 25 жовтня 1963 р. в господарстві ім. Кірова Великоолександрівського району Херсонської області жінки попросили голову надати машину, щоб поїхати в місто для купівлі дитячого одягу та взуття. Керівник відмовив, на що одна з жінок, звернувшись до сина, зауважила, що він тепер ходитиме босим, мовляв: «Хай ті їздять, хто одержує тисячі». Голова колгоспу накинувся на неї. Скарга, яка була спрямована секретареві обкому партії, звертала увагу, що керівник господарства отримує чималі гроші. У селі не було лазні для колгоспників, а для голови придбали ванну з титаном. Він не цікавився життям своїх односельців, що викликало законне обурення [384, арк. 48–53].

На зловживання з боку керівництва скаржилися колгоспники Івано-Франківщини. У господарстві «Більшовик» Коломийського району селяни звинувачували місцеву владу у привласненні грошей, пияцтві та грубому ставленні до рядових членів артiлі [206, арк. 55]. Неналежне ставлення до колгоспників було лейтмотивом багатьох заяв [391, арк. 38–44, 116–119]. У 1961 р. один із членів колгоспу «Шлях до комунізму» (с. Підбереж Болехівського району) відправив на ім'я голови Президії Верховної Ради УРСР Д.С. Коротченка скаргу, в якій викривалися факти безгосподарності, порушення демократичних основ існування колективного господарства та аморальна поведінка голови колгоспу. Автор листа описав становище на фермах, умови, в яких утримується худоба членів артiлі, котру викупили в колгоспників, та багато інших зловживань, що зрештою стало причиною проведення перевірок і під час звітно-виборчих зборів артiлі було обрано іншого голову [214, арк. 9].

Ще однією причиною невдоволення колгоспників місцевим керівництвом було порушення фінансової дисципліни. Селяни одного з господарств Херсонської області написали листа до редакції газети з запитанням: «Чи можна вірити таким комуністам? І що можна вважати правильним: те що ви пишете, або те, що відбувається на очах? Чи все можна комуністам?» [392, арк. 62–72].

Критика з боку селян лунала на адресу представників парторганізацій. Порушення «соціалістичної законності», хуліганські дії, пияцтво, крадіжки ж усе це бачили колгоспники від деяких членів сільських первинних партійних організацій [376, арк. 65–67]. У колгоспі ім. ХХІ з'їзду Скадовського району Херсонської області селяни, говорячи про своє нужденне становище, звертали увагу, що голова колгоспу платить по 180 руб. парторгові. «Якщо голові потрібен ад'ютант, хай платить зі свого карману. [...] Ніколи з людиною не поспілкувався, не допоміг» (тобто, парторг). Селяни бачили несправедливість: «Корм завіз раніше всіх, вугілля раніше всіх і більше всіх. Лісоматеріали і виписував, і так брав, а вдові слід стояти під кабінетом голови декілька днів. І то нічого не отримує» (ішлося знову-таки про парторга) [391, арк. 144–152].

Голова колгоспу навіть допоміг парторгові «дістати» телевізор. Селяни добре розуміли ситуацію й безпосередньо факт правопорушення: «Вони думають, ми нічого не знаємо, називають неуками. А спробуй-но відкрито виступити, то...». За 1963–1964 рр. група колгоспників артiлі ім. Богдана Хмельницького Волочиського району Хмельницької області написала 20 різних листів до обласних, республіканських, центральних партійних, адміністративних та інших органів зі скаргами на голову колгоспу, секретаря парторганізації, добиваючись відповідної уваги й вирішення проблеми [362].

Робота бухгалтерів та обліковців також викликала критику з боку селян. В основному у скаргах говорилося про доволі солідні заробітки в них і мізерні – у колгоспників, указувалося на «аморальну поведінку», пияцтво [375, арк. 54, 85–92, 102–196]. У деяких господарствах селяни не довіряли обліковцям і вимагали проведення перевірок [399, арк. 53–80].

Серед представників колгоспної влади були бригадири та керівники різних підрозділів. Їхні професіональні та людські риси також ставали предметом уваги селян. Колгоспники, як правило, звинувачували бригадирів у безгосподарності та грубому ставленні до членів артiлі [376, арк. 61]. У численних скаргах селяни вимагали придивитися до виконання бригадирами своїх обов'язків, зняти з посади. Навіть погрожували поінформувати вище керівництво СРСР: «Ви зверніть увагу і заберіть його (бригадира) за 24 години, тоді народ повірить, що є справжні комуністи, а не то народ на цьому не зупиниться. Тепер не так складно і до Хрущова М.С. потрапити» [376, арк. 133–136]. Подібне ставлення до деяких бригадирів фіксувалося в колгоспах Херсонської області [380, арк. 77–84]. Обурення селян викликало зловживання службовим становищем [388, арк. 24–37]. Як правило, після перевірок бригадирів знімали з посад. Невдоволення колгоспників оплатою праці викликало критику та написання скарг на завідувачів токами [385, арк. 121–127].

Рядові селяни бачили несправедливе ставленням до себе в тому, що дружини управлінців не працювали в колективному господарстві, у той час, як

звичайних колгоспників штрафували за невихід на роботу або за невиконання мінімуму трудовнів [207, арк. 15, 64, 84].

Основна маса селян працювала в колгоспі, виробляючи мінімум трудовнів. Але було багато осіб, які не брали участі у громадському виробництві, пиячили, хуліганили. Члени первинних парторганізацій проводили серед такої категорії сільського населення виховну роботу, критикували їх. У період напружених сільськогосподарських робіт, коли катастрофічно бракувало робочих рук, адже треба було виконувати високі плани поставки продукції державі, використовували методи масово-політичної роботи. Як правило, у кожному колгоспі випускали стінні газети, які писалися на живому матеріалі, від руки. Їх вивішували в конторах або людних місцях. У колгоспі ім. Дзержинського (с. Обізнівка Полтавської області) така стіннівка користувалася значною популярною серед мешканців. Її редактор – секретар парторганізації – готуючи черговий випуск обов'язково відзначав у матеріалах найкращі бригади та критикував тих, хто не працював. Випуск стінгазети від 7 серпня 1955 р. (№ 11) увійшов в історію села, здобув широкий розголос серед районних партійців. У цьому номері, як завжди, містилася критика на адресу «ледачих колгоспників», п'яниць та хуліганів, які пізніше домалювали карикатуру й дописали: «Давай змагатися за те, в кого гірше вийде» [281, арк. 68]. Далі була ціла низка пояснювальних записок від секретаря парторганізації, а саму ситуацію кваліфікували як «політичне хуліганство». Відтоді стінну газету вивішували у закленій вітрині під замком.

Загалом для сільського способу життя характерним явищем було зловживання алкоголем, причому не тільки з боку представників місцевої влади, а також і рядових колгоспників. На початку 1960-х рр. у роботі сільських рад питання боротьби за тверезість набуло значної актуальності. Це простежується по багатьох областях і селах УРСР [171, арк. 7–8, 12, 91]. Так, бюро Одеського обкому КПУ 3 листопада 1962 р. ухвалило постанову щодо заходів боротьби з пияцтвом і самогонуванням у селах області [271, арк. 1]. Аналогічні заходи вживалися в інших місцевостях республіки [315, арк. 2]. Подекуди саме з причини алкоголізму траплялися порушення техніки безпеки та завдання шкоди

колективним господарствам. Зазвичай колгоспників-пияків попереджали та зрештою звільняли з роботи, що ставало причиною написання скарг на адресу різних партійних і радянських інстанцій [383, арк. 34–42, 86, 88–95]. У 1964 р. у селах Одеської області було виявлено 1022 особи, які зловживали алкоголем. Без поважних причин ніде не працювали 2672 людини і 435 «працювали» лише про око [273, арк. 95]. Пияцтво часто супроводжувалося хуліганством та навіть кримінальними злочинами. Хуліганські вчинки, пиятика колгоспників ставали предметом обговорення під час загальних зборів селян [249, арк. 88].

У сільській місцевості молодь доволі рано прилучалася до алкоголю й тютюну. У 1951 р. Гребінківський райком КП(б)У (Полтавська область) прийняв рішення заборонити магазинам продавати сірники й папіроси дітям віком до 16 років. Це було пов'язано з частими пожежами у хлібних масивах, що відбувалося внаслідок паління цигарок підлітками [389, арк. 15–16].

Життя сільської громади, окремих її членів, було, як правило, надбанням усього села та околиць. Аморальна поведінка постійно ставала предметом засудження, критики не тільки під час громадських зборів, а також в міжособистісних стосунках. Особливо це стосувалося жінок та дівчат. На селі не схвалювалося, коли дівчина зближувалася з одруженим чоловіком. Багато хто з дівчат страждав від загального засудження. Дехто навіть, не витримавши, наважувався звести рахунки з життям. У с. Наталівка Полтавської області двадцятирічна дівчина, завагітнівши від одруженого заступника голови колгоспу, вирішила викликати на сьомому місяці вагітності штучні пологи. У результаті дитина померла, розпочалося слідство (до 1955 р.). Не витримавши морально-психологічної напруги, дівчина пішла з життя, залишивши записку: «Ну, тепер я вирішую сама... Пускай люди говорять, а я не чутиму» [289, арк. 26–27]. Хоча в повоєнні десятиліття зберігалось традиційно шанобливе ставлення до дівчини, її гідності та незайманості, усе ж очевидці тодішнього життя відзначають, що подекуди жінки народжували дітей поза шлюбом, що було наслідком суттєвого браку чоловіків у селі.

Протягом 1950–1960-х рр. відбулася певна зміна поглядів селян на сільську радянську дійсність. Якщо у 1950-х рр. колгоспники головним чином звинувачували місцеве керівництво, районних партійних функціонерів та представників органів влади в недбайливому ставленні до членів колгоспів, то вже на початку 1960-х рр. очевидною є критика на адресу центральних органів. Так, у Державному архіві Хмельницької області зберігається лист колгоспників, які, виходячи з власного досвіду, висловили думку, що погане становище членів колективних господарств пов'язане не тільки з роботою керівництва колгоспів, але також і з цілеспрямованою політикою вищих органів влади. За 1961 р. колгосп заборгував своїм членам 600 ц кукурудзи. Правління видавало людям гнилу кукурудзу, а кращу переробляли на силосний концентрат для свиней, мовляв «люди – не свині, з'їдять і гнилу». Обурення викликало, що артіль не видає колгоспникам сіна і соломи для прокорму худоби. Як результат – багато часу витрачалося на пошук кормів, траплялися крадіжки. На думку колгоспників, державні органи ставили колгоспам завдання, намічали плани, вимагали їх виконання, а питання організації праці, нормування заробітної плати, додаткової оплати були пущені напризволяще. Кожен колгосп мав свої норми, свою систему оплати праці, у тому числі й додаткової. Однак найголовніше те, що від господарств ніхто не вимагав виконання їхніх зобов'язань перед власне колгоспниками. Районні керівники ніколи не цікавилися, чи залишився хліб для людей і на фураж, а вимагали «продати державі» 1,5–2 зернових плани. «Нам здається, що в цьому питанні винні не тільки керівники колгоспу, а так само і вищестоящі органи» [359, арк. 30]. «Для робітників існують цілі кодекси законів про працю, їхні права захищає держава в обличчі профспілок [...], а колгоспники наче нерідні діти в мачухи» [359, арк. 31].

Таким чином, у 1950–1960-х рр. морально-психологічна ситуація у селі мала наступні риси. Виходячи з сільського способу життя й певної замкненості середовища існували традиційні уявлення про норми поведінки та ставлення індивідуумів один до одного. Перш за все, селяни поважно трактували добрих

господарів, тим більше, якщо це були місцеві управлінці, люди освічені, виховані, котрі поважали односельців. Такі уявлення цілком відповідали партійним і радянським установкам. У протилежному випадку колгоспники намагалися критикувати керівників, партійців та односельців за аморальну поведінку, безгосподарність. Наслідком ставали й численні скарги на адресу партійних, радянських інстанцій. Селяни вірили, що їхні дії мають виправити ситуацію. Однак поступово у сільському суспільстві змінювалося ставлення й до вищого керівництва, до радянської дійсності, яка демонструвала верховенство декларативних засад над звичайним повсякденним життям і над людським фактором. А це, своєю чергою, впливало на збільшення стихійних міграційних потоків до більш зручних у життєвому плані міст.

Морально-психологічна ситуація на селі у 1950-х рр. була досить складною. Женучись за високими показниками розвитку сільського господарства керівництво часто порушувало ті принципи, які декларувалися в основоположних документах. З одного боку, село перебувало під партійним тиском, спрямованим на активізацію участі колгоспників у громадському виробництві, зростання творчої ініціативи. Характерними були ейфорійні настрої щодо «світлого майбутнього», швидкої «побудови комунізму» тощо. З іншого – на селі існувало безліч негативних, недемократичних, «нерадянських» проявів, котрі у цілому трактувалися колгоспниками як порушення їхніх прав і свобод. Хоча селянство не сприймало колгоспне майно як власне, його інтереси дуже тісно були пов'язані з матеріальним еквівалентом вкладеної у громадське виробництво праці. Отже, зважаючи на те, що селяни в 1950-х рр. вели здебільшого нужденне життя, виконуючи тяжку фізичну працю, вони розуміли, що на селі створився прошарок населення, який майже безконтрольно користувався своїми повноваженнями, нехтуючи демократичними засадами управління колгоспами. Це викликало конфліктні ситуації, такі, як відмова працювати у громадському господарстві, критика начальства, неявка на загальні збори колгоспників, відмова голосувати, написання листів-скарг тощо. Настрої селян відзначалися насамперед недовірою до сільської адміністрації, партійних

та радянських органів нижчих рівнів і, навпаки, вірою у справедливість центральних інстанцій. Останнє яскраво свідчило про виразні ментальні риси селянства щодо ідеалізації вищої влади. Психологічні та політичні настрої в українському селі простежуються у словах одного з колгоспників, який у 1959 р. скаржився на грубу поведінку голови господарства: «З такими працівниками, як [...], ми ще три століття не доберемося до вершин комунізму» [291, арк. 145].

7.3 Реакції селян на повсякденні практики життя

Соціальна та економічна несправедливість породжували відповідні дії селян, які були спрямовані на подолання порушень із боку місцевої влади, на покращення матеріального становища родини. Одними з таких можна вважати невихід окремих членів колгоспу на роботу. Проблема трудової дисципліни перебувала у центрі уваги правлінь колгоспів і сільських рад [302, арк. 183; 28, арк. 20–23]. Зазначимо, що запровадження обов'язкового мінімуму трудоднів для колгоспників було черговою спробою радянських і партійних органів спонукати селянську масу до роботи у громадському господарстві. Український селянин намагався приділяти належну увагу присадибному господарству, яке відіграло основну роль у поповненні бюджету його родини. При цьому несправедливість у нарахуванні трудоднів та їх оплаті вже на початку 1960-х рр. призвела до формування у сільських колективах негативних настроїв.

Питання трудової дисципліни для колгоспів було настільки актуальним, що часто до роботи залучали інвалідів, підлітків, старих. У зв'язку з незадовільним виходом колгоспників на роботу інколи наймали людей зі сторони. Їм встановлювали безкоштовне харчування та гарантовану оплату трудодня [215, арк. 21].

Своєрідною реакцією селян на сільську буденність можна вважати пошук роботи в містах і на підприємствах у містах. Молодь в основному не бажала працювати в колективних господарствах та намагалася знайти роботу в інших

організаціях [271, арк. 24]. Голови колгоспів скаржилися, що без їхнього дозволу селяни влаштовуються на найближчі підприємства з переробки сільськогосподарської продукції або на лісозаготівлі тощо. Зрозуміло, що така поведінка селян була спрямована на покращення матеріальних можливостей власних родин. Натомість колгоспне виробництво позбувалося робочих рук.

Частина колгоспників, пристосовуючись до умов сільської буденності 1950–1960-х рр., заробляла на життя кустарними промислами. У 1960 р. в Тернопільській області було взято на облік та оподатковано 2058 кустарів, які займалися приватним ремонтом, будівництвом хат. Ремонт оселі коштував 1600 руб., даху хати – 800 руб., сільського клубу – 400 руб. [305, арк. 8]. Деякі кустарі виробляли черепицю (45 коп. за штуку), надгробні плити і хрести (800–1000 руб.), мурували печі, виготовляли рядна [305, арк. 9]. На початку 1960-х рр. значно збільшилася кількість людей, які займалися кустарними промислами [305, арк. 12].

Під час проведення загальних зборів членів артїлі селяни доволі часто критикували місцевих управлінців. Так, гостра критика лунала на голову колгоспу ім. Молотова Ульянівського району Сумської області у 1950 р. [30, арк.. 52 - 55]. Так само колгоспники колгоспу ім. Кірова Велико-Новоселківського району Сталінської (Донецької) області підчас загальних зборів членів артїлі 15 травня 1956 р. критикували голову колгоспу та бухгалтера [34, арк. 3 - 4]. Проявом незгоди селян із доволі розповсюдженою практикою проведення загальних зборів та прийняття ними рішень була неявка на збори артїлі. Через це вони часто не мали кворуму й були неправомочними ухвалювати рішення. Місцеве керівництво, намагаючись подолати пасивність сільської громади чи то навмисне ігнорування правління колгоспу та районного начальства, спробувало активізувати участь селян у загальних зборах запровадженням системи штрафів.

Окремо слід сказати про відмову селян голосувати під час загальних зборів членів артїлі за безпідставне, на думку рядових колгоспників, рішення. Такі випадки траплялися, коли обирали голову господарства, а районне начальство намагалось «протягнути» свою кандидатуру. Відмова голосувати або

голосування «проти» було розповсюдженим явищем у 1950-х рр., коли приймалися рішення про укрупнення колгоспів. Під час проведення загальних зборів в колгоспі ім. Кірова селяни не голосували ні «за» ні «проти» і вважалися відсутніми. Селяни намагалися в такий спосіб підкреслити нелогічність об'єднання господарств, розташованих за декілька кілометрів один від одного. В ряді колгоспів селяни взагалі не брали участі в обговореннях про укрупнення колгоспів. У документах зазначається, що практично всі загальні збори колгоспників із приводу об'єднання в 1950 р. були неправомочними [137, арк. 8]. У випадку ухвалення в будь-який спосіб (повторне голосування, фальсифікація кількості присутніх на зборах членів колгоспу) небажаного для селян рішення найбільш активні колгоспники писали листи на адресу вищих радянських та партійних інстанцій.

У 1953 р. в одному з колгоспів Тернопільської області під час загальних зборів селяни відмовилися голосувати за визнання роботи колишнього голови незадовільною. З причини чого в протоколі робота голови за 1952 р. була без оцінки. За новообраного голову селяни не голосували [303, арк. 14].

У 1961 р. селяни одного з колгоспів Херсонської області під час загальних зборів членів артiлі мало не побили президію правління. Обурення викликала пропозиція партійного районного представника обрати нового голову колгоспу [380, арк. 125–134].

Написання членами колгоспів листів, заяв і скарг на адресу центральних газет і журналів, партійних та радянських органів різних рівнів було поширеним явищем і являло собою спробу залучити до рішення місцевих проблем вищі органи влади в надії, що, зрештою, місцеві керівники почнуть прислухатися до рядових селян.

Листи, заяви та скарги надходили до радянських і партійних органів усіх областей УРСР. Колгоспники намагалися в такий спосіб захистити свої інтереси й повідомити про порушення на місцях. Так, виконком Житомирської обласної ради депутатів трудящих у 1949–1950 рр. отримав 283 листа та скарги про порушення Статуту сільськогосподарської артiлі [29, арк. 4–19]. Селяни наголошували на

незаконному виключенні з колгоспу, відрізання землі присадибного наділу, неправильному нарахуванні трудоднів, безгосподарності голів колгоспів, систематичному пияцтві керівництва, поганій організації посівної компанії, самовільному захопленні керівництвом колгоспної землі, затриманні оплати по трудоднях тощо. При цьому характерною була тяганина у вивченні ситуації по скаргах, відправлення заяв громадян на розгляд районних партійних органів.

У Ворошиловградській області колгоспники звертали увагу на порушення основ «демократичного управління» господарствами, перевищення повноважень головами колгоспів, розбазарювання громадських коштів, худоби, приховування критики на адресу місцевого начальства, грубе ставлення до колгоспників тощо. У багатьох випадках селяни сигналізували щодо продажу продукції сільського господарства районним партійцям за низькими цінами, указували на використання родинних зв'язків під час призначення на посади в колгоспах [29, арк. 20–27].

Дуже часто листи-скарги селян мали анонімний характер, що пояснювалося побоюванням помсти з боку голів колгоспів. На селі існувала практика переслідувань скаржників. Так, після численних переадресацій скарга 44-х колгоспників одного з господарств Ворошиловградської області потрапила до райвідділу сільського господарства, після чого загальні збори колгоспників у присутності секретаря райкому КП(б)У, заступника голови райвідділу сільського господарства та начальника міліції звинуватили колгоспників – авторів скарги. Голова колгоспу почав переслідувати скаржників: знімав із посад, відправляв на важкі роботи, періодично по 3–5 днів не допускав до праці, забороняв користуватися колгоспним тяглом, на засіданні правління колгоспу виключив їх зі складу членів артілі (що, до речі, не затвердили загальні збори господарства). До незадоволених подекуди застосовували фізичну силу: «За критику голови колгоспу викликав начальник МДБ, вдарив під бороду і по голові». Таким чином, скарга, яка була відправлена в район, навіть після встановлення фактів зловживань із боку голови колгоспу не була задоволена [29, арк. 45–47].

Значно збільшилася кількість листів рядових колгоспників щодо порушень Статуту сільськогосподарської артілі та внутрішньоколгоспної демократії після

обговорення під час загальних зборів селян постанови Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б), Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У «Про виконання постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 вересня 1946 р. «Про заходи по ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах"», яке проводилося в 1952 р. [205, арк. 22].

Загалом, на думку колгоспників, районне начальство підтримувало керівників колективних господарств, які демонстрували високі показники виробництва сільськогосподарської продукції, не конфліктували з райкомами та обкомами партії, завжди йшли назустріч у виконанні постійно зростаючих планів поставок державі продукції сільського господарства. У ході перевірки порушень Статуту сільськогосподарської артілі зазвичай залучалися саме ті райкомівські працівники, які разом з іншими особами отримували в колгоспі продукти за нижчими цінами [29, арк. 47].

Документи свідчать, чим саме були стурбовані сільські мешканці. По областях УРСР працювали приймальні з розгляду скарг і заяв громадян, які проводили відповідну систематизацію й вели статистику. У 1953 – 1954 рр. колгоспники Тернопільської області скаржилися на порушення принципу матеріальної зацікавленості, відсутність авансів, незаконні обшуки в домах селян, в результаті яких були вилучені харчі та сільськогосподарські продукти. В Терембовлянському районі Тернопільської області селяни скаржилися на незаконне обкладання сільськогосподарським податком [305, арк. 2 - 3]. За 1958 р. до виконкому Станіславської обласної ради депутатів трудящих надійшло 25 скарг щодо порушень Статуту сільськогосподарської артілі, 31 – про безгосподарність керівників господарств, 29 – виключення з колгоспу, 30 – питання обліку праці, несвоєчасних розрахунків по трудоднях і найбільша кількість – 195 скарг – стосувалися присадибних ділянок [218, арк. 3, 9]. У наступні роки по області збільшилася кількість скарг на виключення з колгоспу та облік праці й нарахування трудоднів [221].

У 1960 р. найбільше скарг із питань присадибної землі надійшло з Київської (244), Сумської (211), Вінницької (157), Житомирської (123), Хмельницької (119),

Львівської (107), Полтавської (107), Чернігівської (103), Черкаської (102) областей. Більшість із них були обґрунтованими. Правління колгоспів, проводячи роботи з упорядкування присадибного землекористування, у багатьох випадках допускало серйозні помилки й порушення [223, арк. 2]. Із такими скаргами у 1960 р. до виконавчого комітету Станіславської обласної ради депутатів трудящих щоденно зверталось до 20 осіб [223, арк. 2]. Більшість скарг (майже 60%) при перевірці було підтверджено, особливо у Волинській, Львівській, Рівненській, Тернопільській та Станіславській областях [223, арк. 12]. У наступні роки написання скарг та заяв на адресу вищих органів влади не втратило актуальності. Рядові учасники колгоспного життя саме в такий спосіб вирішували свої поточні життєві проблеми. Як правило, після надходження до Президії Верховної Ради УРСР скарги контролюючі органи здійснювали перевірку й відбувалося відновлення порушених прав сільських громадян [226, арк. 1]. Більшість скарг мали підстави. Місцеве керівництво звинувачували в підміні організаційно-масової роботи грубим адмініструванням.

Листи та скарги членів колгоспів були декількох видів: колективні, анонімні й за підписом людини, яка не мала жодного відношення до цього документа. Існували також заяви та скарги з достовірними підписами авторів. Як правило, колгоспники не підписувалися, оскільки побоювалися, що представники радянських чи партійних органів переадресують скарги місцевому керівництву, після чого розпочнеться переслідування авторів [392, арк. 62–72]. Нерідко підписи були сфальсифікованими. У ході перевірок з'ясовувалося, що людина, яка нібито написала скаргу, не мала до неї жодного відношення й узагалі була малоосвіченою [214, арк. 9]. Утім, навіть у такий спосіб селяни досягали бажаного, адже до села приїздила перевірка та викривала факти зловживань.

Крім критики правлінь колгоспів з боку звичайних селян-колгоспників та написання заяв і скарг, подекуди селяни спрямовували листи погрожуючого характеру саме на адресу людини, яка себе поводила неправильно з точки зору односельців. У 1964 р. на адресу зоотехніка одного з колгоспів Тернопільської області група колгоспників відправила листа з погрозами: «Звертається до Вас

група людей, у яких накіпіло на душі. Всі штрафи і різні сексотські вихватки, якими ви нанесли ущерб людям, будуть оплачені по відповідним цінам» [319, арк. 19].

Привласнення селянами колгоспної продукції також являє собою практику, спрямовану на покращення свого матеріального становища. Звісно, крадіжки колгоспного майна були криміналом, однак такий спосіб виживання був розповсюдженим явищем. За свідченнями очевидців тодішнього сільського життя, уночі село аж «тріщало» від крадіжок. Кожен намагався запастися продуктами для себе, фуражем для худоби на зимовий період [589]. Це підтверджують і архівні матеріали [267, арк. 32]. До того ж селяни знали, що представники номенклатури користувалися своїми посадами та брали в колгоспах майже за безцінь (а інколи й безкоштовно) продукцію сільського господарства. Один з учасників тодішнього життя працюючи завідувачем пташником вів облік яєць, які колгоспне начальство брало без оплати для районних управлінців. Наприкінці року, підрахувавши загальну кількість яєць, яка пішла вздовж колгоспної каси, працівник ферми взяв собі декілька десятків яєць [589]. У 1951 р. було порушено 893 кримінальні справи в колгоспах Тернопільської області [323, арк. 32]. В основному рядові колгоспники були притягнуті до кримінальної відповідальності. В подальшому неофіційне отримання сільськогосподарської продукції рядовими селянами в колгоспах області залишилося, не дивлячись на притягнення до відповідальності. Один з колгоспників так висловив свою думку: «Крал и красть буду» [321, арк. 90].

У 1963 р. факти крадіжок було зареєстровано у селах Одещини [271, арк. 14–15, 17]. Саме на початку 1960-х рр. становище з хлібом було доволі напруженим і в областях проводилася боротьба за економію зерна. У цей час було викрито факти розкрадання колгоспного майна – збіжжя та іншої продукції [273, арк. 93–94].

Одним зі способів виживання можна вважати самозахоплення землі. За рахунок збільшення наділів, тим більше не обкладених податком, селянин підвищував обсяги виробленої сільгосппродукції, кошти від реалізації якої поповнювали бюджет родини. Протягом 1950–1960-х рр. повсюдно селяни

обробляли додаткові земельні наділи, які не були зареєстровані у шнурових книгах і, відповідно, не обкладалися податком. Такі факти фіксувалися по всій республіці [303, арк. 18; 151, арк. 16; 203, арк. 37]. В Одеській області 1964 р. у деяких колгоспах половина домогосподарств користувалася самозахопленими наділами [274, арк. 17]. Так само в домогосподарствах колгоспників було більше встановленої після 1963 р. норми худоби [30, арк. 18].

Неуважне ставлення держави до колгоспів та колгоспників, хибна політика щодо сільського господарства зрештою призвели до активізації протесту в сільському середовищі. Хоча факти страйків та мітингів у радянський час замовчувалися, матеріали архівів свідчать, що 1963 р., коли погіршилася ситуація з хлібом, на селі було зареєстровано відкриті виступи колгоспників, які відмовлялися вийти на роботу в колективному господарстві до прийняття їхніх вимог. Так, у колгоспі ім. 1 Травня Болградського району Одеської області 14 серпня 1963 р. механізатори та частина колгоспників інших спеціальностей не вийшли на роботу й, зібравшись біля контори правління, вимагали скликання загальних зборів з питання розподілу хліба на трудодні [271, арк. 17]. Дізнавшись, що механізаторам заплановано видавати по 1 кг хліба на трудодень і 0,5 кг – решті колгоспників, люди вимагали збільшити норму вдвічі. Селяни зажадали призупинити здачу збіжжя державі. Біля контори вони залишалися до пізнього вечора. І тільки після того, як їм пообіцяли видати пшеницею за перше півріччя й кукурудзою – за друге, в обсягах, які вимагали члени артілі, на наступний день колгоспники таки вийшли на роботу [271, арк. 18]. У колгоспі «Росія» Болградського району група селян, зібравшись на центральній площі, вимагала скликання загальних зборів для вирішення питання розміру оплати трудоднів. Умовою було видати на трудодень механізаторам по 2 кг, а решті – по 1 кг. Жодні роз'яснення й умовляння про складну ситуацію з хлібом не допомогли. Колгоспники стверджували, що в минулому й позаминулому роках вони «страйкували» і тоді їм видали хліб. Розійшлися по домівках лише ввечері, а ранком знову вийшли на площу. Після партзборів їм пообіцяли задовольнити вимоги. Також частина доярок не вийшла на обіднє доїння. Невихід на роботу і

вимоги збільшити розцінку трудодня відбувся в колгоспі «Україна» Болградського району Одеської області. Причиною відкритих протестів, за висновками Одеського сільського обласного комітету КПУ, стали низька оплата праці, нерегулярна видача грошей, слабе керівництво, грубе ставлення до колгоспників із боку управлінців. Загалом правління колгоспів не мало авторитету серед селян [271, арк. 20–22]. Подібні ж настрої було зафіксовано в господарствах Херсонщини [391, арк. 225–230].

Про настрої в колгоспах деякою мірою свідчать висловлювання й листи реемігрантів до своїх близьких за кордоном [311]. В основному вони були незадоволені поверненням у СРСР, працею в колгоспах та висміювали колгоспний лад. У листах застерігали своїх родичів не їхати до Радянського Союзу [311, арк. 7]. Навіть в Уругваї, за словами цих людей, рівень життя був вищим, ніж у «країні Рад». Реемігранти будь-що намагалися вирватися назад.

Зрештою, невлаштованість, непопулярність сільського способу життя викликала відтік молоді з села. Навіть попри заборону виїзду з сіл і відсутність паспортів у колгоспників батьки знаходили можливість допомогти своїм дітям у пошуках навчальних закладів або місця роботи в містах. Виїзд працездатної частини населення зрештою набув значних масштабів, призвівши до «старіння» села й незворотних процесів у відтворенні сільського населення.

Матеріали одної із скарг колгоспників колгоспу ім. Ворошилова с. Зубрець Золотопотіцького району Тернопільської області скаржилися на грубі порушення з боку місцевого керівництва і говорили про самовільний виїзд колгоспників із села.

Таким чином, практика повсякдення мешканців сіл УРСР протягом 1950–1960-х рр. постійно акумулювала у собі незадоволення значної частини селян умовами життя та праці. Це впливало на вироблення сільським суспільством власної реакції та дій із намаганням покращити економічне й соціальне становище. У такий спосіб проходило формування життєвої позиції селян, які, за висловлюванням, наведеним в одному документі, почувалися в рідній державі «нерідними дітьми мачухи» [362, арк. 31].

Отже, у цілому, основоположні документи декларували принципи демократії, рівноправ'я, справедливості. Натомість, аналізуючи листи і скарги сільських громадян, виявляються грубі порушення, помилки та прорахунків в роботі в першу чергу голів колгоспів та районних партійних управлінців, на які по-своєму реагували члени сільської громади.

Характерною ознакою скарг був їх адресат – селяни апелювали до вищих органів влади (голови Верховної Ради, генсека ЦК КПРС) та центральних газет і журналів. Причому зазвичай відправляли скарги одночасно за декількома адресами. У повсякденній практиці селяни робили спроби вирішити проблеми на місці: критикували начальство під час загальних зборів колгоспників, на сільських сходах, писали листи до районних та обласних комітетів партії. У випадку неможливості вирішити проблему таким чином, колгоспники зверталися до вищих інстанцій, акцентуючи увагу на необхідності прийняття справедливого рішення. За матеріалами скарг працювали комісії Міністерства держконтролю УРСР, які й виявляли факти грубих порушень і прорахунків.

Навіть за визначенням партійних та державних комісій, на селі були розповсюдженими грубі порушення «соціалістичної законності», «демократичних основ» управління і Статуту сільськогосподарської артілі. Отже, у своїй повсякденній практиці селяни стикалися з явною несправедливістю, неувагою до їхніх проблем, невиконанням принципів загального управління колгоспами, безгосподарністю та недбалістю начальства, доволі часто – його аморальною поведінкою.

Така сільська реальність аж ніяк не корелювала із задекларованими нормами та принципами. В ідеалі сприймаючі основні документи, які регулювали життя радянського суспільства, селяни бачили велику прірву між дійсністю й офіційними гаслами. Надалі визрівала своєрідна недовіра, по-перше, до місцевих керівників, членів первинних партійних організацій, районних, обласних представників. Деяка довіра в 1950-х рр. зберігалася до вищих органів влади, однак і у цьому випадку селяни зазвичай наприкінці своїх листів робили акцент на необхідності спрямувати комісію від центральних органів влади, а у

випадку неможливості її організації (тобто, існувала невпевненість) не переадресувати листа до місцевих органів. Довіри до останніх не було, оскільки між головами колгоспів і районним партійним начальством існували негласні домовленості та «співпраця». У подальшому, уже на початку 1960-х рр., селяни поступово втрачали довіру й до вищих органів влади.

Таким чином, повсякденна практика селянства республіки 1950–1960-х рр. поступово формувала життєву позицію, в якій чітко простежувалося розуміння відмінності свого становища від умов міських мешканців і робітників. Різноманітні порушення радянських норм життя у сільському середовищі та очевидна неповага до потреб колгоспників викликали серед селян почуття другорядності й безправності. А це, своєю чергою, зумовлювало поведінку колгоспників, спрямовану власними діями, не враховуючи норм сільського життя, приймати правильні, із погляду селян, рішення. Доволі часто це була неявка на роботу у громадському господарстві, на загальні збори колгоспників, пошук роботи в інших місцях, на підприємствах міст, намагання батьків прилаштувати своїх дітей деінде, тільки не в колгоспі.

ВИСНОВКИ

– Історіографічний аналіз засвідчує достатньо високий рівень наукового опрацювання окремих аспектів теми та суспільного інтересу до вивчення проблем села. Тим не менше неосмислені проблеми повсякденних практик українських селян, умови їх життя і праці, шляхи поповнення родинного бюджету, можливості матеріального, духовного, побутового та культурно-освітнього споживання, задоволення медичних потреб та морально-психологічної ситуації в українському селі. Все це не дозволяє повноцінно розкрити причини скорочення сільського населення України у період реформування аграрного сектору економіки в Радянському Союзі та наслідки для подальшого суспільного розвитку. Аналіз історіографії дозволив зробити висновок про актуальність обраної для дослідження теми, констатувати великий інтерес у вітчизняній і світовій історії до вивчення історії повсякденності та відсутність комплексних досліджень повсякденного життя українських селян.

– До наукового дослідження було залучено комплекс джерел, які дозволили глибоко проаналізувати структури повсякденного життя селян, реконструювати морально-психологічну ситуацію та показати реакцію населення сіл на життєві проблеми. Велика кількість джерел запроваджена до наукового обігу вперше, серед них скарги, листи та заяви селян, матеріали їх перевірок, сімейні бюджети, інформації і звіти про релігійні свята та обряди, нові радянські свята, соціально-побутові та культурно-освітні умови, усні історії, фотодокументи тощо. Загалом масив використаних у дисертації документів засвідчує їхню різнобічність. Це зумовило застосування поряд з традиційними загальновідомими методами, принципами та підходами наукового пізнання нових, зокрема антропологічного підходу та методу мікроаналізу. Їхнє залучення дозволило сконцентрувати увагу на житті і проблемах пересічного радянського колгоспника, його повсякденних практиках, думках, настроях та почуттях, а також з'ясуванні впливу мегаісторії на звичайну людину села.

– Повсякденне життя селян-колгоспників перебувало під впливом державної політики, яка характеризується реформуванням аграрного сектору з метою досягнення глобальних змін в суспільстві – поступовому злиттю міста та села. Це мало відбутися через зростання ролі колективних господарств у економічному та господарському житті селянина, зменшенні значення домогосподарств у поповненні родинного бюджету.

– Селяни перебували в умовах постійних змін: у робочий процес впроваджувалися механізація та електрика, до державних електромереж підключалися житлові будинки, здійснювалося будівництво соціально-побутових та культурно-освітніх закладів. Проте сільське питання перебувало в хронічно незадовільному стані. Умови життя українських селян відрізнялися від міських тяжкою, багато в чому ручною, малоефективною працею, яка наскрізну пронизувала повсякденне буття людини.

– Природно-кліматичні та географічні умови на той час відзначаються доволі сприятливими для занять сільським господарством. Однак, враховуючи значні ризики у вигляді небезпечних природних явищ та слабо розвиненої агротехніки, колгоспне село періодично потрапляло під дію стихійних лих, що викликало додаткові фізичні та матеріальні затрати та впливало на врожайність і сімейний бюджет, а отже і можливості його витрат. Іншим впливом природних умов на повсякденне життя селян було перетворення села, будівництво гігантських водосховищ, зрошувальних систем та насадження лісосмуг. Це, по-перше викликало переселення селян з давніх місць мешкання, а по-друге, урізноманітнювало їхню професійну зайнятість.

– Внаслідок масштабної переселенської кампанії з зони створення штучних водоймищ, з густозаселених північно-західних регіонів у малозаселені південно-східні, ліквідації хутірських господарств відбувалися зрушення сільської поселенської структури розселення, що також змінювало традиційне життя пересічної сільської людини.

– Основною структурою повсякденності селян була економічна діяльність. Робота в колективному господарстві забирала основний бюджет виробничого

часу і вимагала фізичних затрат. Впровадження механізмів та електрики в колгоспах відбувалося доволі повільно, що зумовлювало використання ручної праці та живої тягової сили під час робіт. Особливо трудомістською була робота рілницьких бригад, в яких були задіяні переважно жінки. Кращим технічним оснащенням відрізнялися колгоспи, які спеціалізувалися на зерновому виробництві. В колгоспах існувала специфічна оплата праці – трудовень. У кожному окремому господарстві згідно Статуту встановлювалися свої розцінки трудовня і загалом в системі існування колективного господарства фонд оплати праці формувалася за залишковим принципом.

– Оплата праці в колгоспах протягом досліджуваного періоду зроста майже вдвічі. На початку 1950-х рр. характерною була затримка оплати по трудовнях, відсутність авансування. Оплата праці формувалася за рахунок натуральної продукції та грошей. Якщо на початку досліджуваного періоду в структурі прибутків переважала натуральна продукція, то в середині 1960-х рр. 70 % становила грошова стаття. В структурі натуральної продукції від колгоспу переважали зернові, хоча їхня частка поступово зменшилася, що вплинуло на практику життя селян, адже зернова продукція була значимою для відгодівлі свійських тварин. Якщо раніше сільська родина майже повністю забезпечувала власні потреби зернової продукції за рахунок оплати трудовня, то в подальшому вона більше купувала її або одержувала неофіційними шляхами. В регіональному вимірі найбільшу оплату трудовня одержували колгоспники південних областей України, що було пов'язано як з зерновою спеціалізацією колгоспів, так і з кращим їх технічним оснащенням.

Однак у структурі бюджету селянської родини оплата за роботу в колгоспі займала другорядну позицію. Перше місце належало прибуткам від особистого присадибного господарства. Протягом періоду змінилася структура посівів домогосподарств. Значно зменшилися площі під зернові культури, і навпаки зросли під городи та фруктові-ягідні насадження. В структурі надходжень від особистого господарства переважала натуральна продукція. При цьому найголовнішою статтею доходу була продукція тваринництва, яка задовольняла

власні потреби селян у споживанні та поповнювала грошову статтю бюджету родини за рахунок продажу натуральної продукції та здачі її за контрактацією. Присадибні господарства селян зберегли своє значення в поповненні родинного бюджету навіть після зростання оплати праці в колгоспах, що говорить про традиційний характер сільського життя, а саме, що український селянин як і раніше не бачив свого існування без роботи на землі.

– Співвідношення прибутків і витрат сільської родини характеризується певним збільшенням можливостей селян витратити гроші на покращення побутових умов, культурно-освітнє споживання, покупку предметів широкого вжитку, заощадження частини грошей. Тим не менше, сукупні прибутки та витрати сільських громадян продовжували мати натуральні риси та визначалися потребами родини у харчуванні, одягу, виробничих послуг колгоспного двору. Основна частина грошових витрат поглиналася потребами у предметах першої необхідності, комунально-побутових послуг, що в цілому визначає рівень життя колгоспного двору як доволі низький і багато в чому відмінний від міського.

Покращення споживання промислових непродовольчих товарів сільською родиною відбувалося доволі повільно. Тому на селі розповсюдженим був простий невибагливий одяг і взуття. До того ж невеликим був асортимент товарів у державній торгівельній мережі, що вимагало від сільських мешканців додаткові витрати на придбання товарів першої необхідності. Розповсюдженою практикою було пошиття одягу та взуття майстрами-кустарями та власне самими споживачами.

Зміни житлових умов селян в основному відбувалося за рахунок добудування до старої хати або виділення окремої кімнати від іншої. Селянські родини в основному мали окреме житло. Характерними ознаками сільського житлового комплексу були невеликі розміри, 2 – 3 кімнати, прості меблі, частіше вироблені сільськими майстрами-кустарями. Селяни як правило використовували при будівництві та добудуванні до старої хати місцеві будівельні матеріали, що пояснюється як спробою здешевити роботи, так і відсутністю будівельних

матеріалів у державній торгівельній мережі. На селі була розповсюджена участь сільського колективу – толока – в будівельному процесі.

Можливості матеріального та духовного споживання напряму залежали від соціально-побутових, культурно-освітніх та медичних закладів і перш за все від їх розповсюдженості та оснащеності. В селах України не вистачало якісно обладнаних клубів, шкіл, медичних закладів, магазинів, лазень, перукарень, майстерень з пошиття та ремонту одягу та взуття, налагодженого транспортного зв'язку. Сільський спосіб життя відрізнявся від міського поганим облаштуванням та практикою задовольняти власні потреби, долаючи значні відстані для забезпечення звичайних щоденних потреб.

Найбільш розповсюдженими в святковому житті були релігійні свята, що дозволяє говорити про збереження традиційної духовної культури в умовах боротьби з релігійними проявами. Відзначається статево-вікова диференціація у ставленні до релігії. В основному люди похилого віку та жінки були охоронцями релігійних традицій. Молодь поступово сприймала атеїстичну пропаганду. Свята родинно-побутового циклу доводять, що традиційні риси у відзначенні свят навіть в умовах нав'язування нової радянської обрядовості зберегли своє значення в сільському житті. Загальнодержавні свята сприймалися як можливість відпочити від тяжких будень. Своє значення у збереженні народних традицій мала сільська родина, однак вона відчувала ломку традицій і, передусім, у проявах девіантної поведінки молодшого покоління. Сільська родина характеризується диференціацією за своїм складом. Доволі великою була наявність неповних родин на селі, що пояснюється як диспропорцією статей, так і структурно-функціональними змінами родини.

– Суспільно-політичне життя селян знаходилося в межах нормативно-правових актів, які надавали права обирати та бути обраними для всіх мешканців села. Тим не менше, радянські норми постійно порушувалися. Селянство реагувало на недоліки в роботі місцевих управлінців. Незадовільний стан роботи правлінь колгоспів і сільських рад породжували песимістичні настрої в сільському суспільстві.

Покращення споживання промислових непродовольчих товарів сільською родиною відбувалося доволі повільно. Тому на селі розповсюдженим був простий невибагливий одяг і взуття. До того ж невеликим був асортимент товарів у державній торгівельній мережі, що вимагало від сільських мешканців додаткові витрати на придбання товарів першої необхідності. Розповсюдженою практикою було пошиття одягу та взуття майстрами-кустарями та власне самими споживачами.

– Морально-психологічна ситуація в українському селі характеризується існуванням нездорових явищ, які були породженням збоїв самої радянської системи. Економічна та соціальна несправедливість, зловживання службовими обов'язками місцевим керівництвом різних рівнів, включаючи районне партійне начальство, їх аморальна поведінка викликали реакцію сільського населення, спрямовану власними діями виправити ситуацію.

– Стратегіями виживання селян в умовах тяжкої сільської радянської дійсності були дії, спрямовані покращити матеріальне становище родини, серед яких найголовніше місце займають отримання сільськогосподарської продукції неофіційними шляхами (крадіжки), самозахоплення землі, критика на адресу місцевих керівників, написання заяв і скарг селянами, існування та розповсюдження кустарних промислів, виїзд з села до міст.

– Повсякденні практики сільського життя на фоні задекларованих в основоположних документах прав, поступово формували життєву позицію селян, в якій чітко простежується визнання своєї другорядності і безправності в суспільстві, що породжувало відповідні настрої і дії населення сільської місцевості та структурні зміни в суспільстві.

Перспективи подальшої розробки проблеми вбачаються в інтердисциплінарних, міждисциплінарних і краєзнавчих дослідженнях, а також у вивченні мікроісторії українського селянства, що полягає в дослідженні історії життєвих практик селян окремих малих населених пунктів та навіть родин. Заслуговують на увагу проблеми життя і праці окремих професійних груп населення сіл, зокрема сільської інтелігенції. Це зумовлено необхідністю створення

фундаментальних видань, що надасть можливість узагальнити історіографічну спадщину і поширити академічні знання серед широкої громадськості.

Виходячи з результатів проведеного дослідження, спираючись на історичний досвід, автор дослідження сформулювала *науково-практичні рекомендації*:

– що особливе місце повинні займати програми заохочення населення до життя в сільській місцевості, механізми кредитування селян з метою створення сприятливих умов сільськогосподарської діяльності, соціально-побутового та культурно освітнього життя на селі. Актуальність таких програм пов'язана з необхідністю надання селянам можливостей вдосконалення життєвих практик.

– необхідним є вироблення відповідних законодавчих актів з метою захисту інтересів та прав сільських громадян.

– доцільно проводити бюджетні обстеження селян з метою з'ясування їх матеріального становища і можливостей матеріального та духовного споживання, відпочинку, задоволення сучасних побутових та культурних потреб. На нашу думку селянська історія матиме перспективу лише за умов соціальної потреби (громадського замовлення).

– важливо вивчати міжнародний історичний досвід практики селянського життя з метою вдосконалення сучасних умов праці та життя селян.

– необхідно активно пропагувати сільський спосіб життя з метою відродження села.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Джерела

І. Архівні документи

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)

Ф. р. 2. Рада Міністрів Української РСР

Оп. 8.

1. Спр. 120. Переписка с Советом Министров, министерствами и центральными учреждениями СССР, 1950 р., 43 арк.
2. Спр. 8893. Листування з міністерствами Союзу РСР і Українською РСР про постачання будівельними матеріалами, планування сіл, що переселяються з зони затоплення водосховища Каховської ГЕС, 1952,. 165 арк.
3. Спр. 8930. Отдел водохозяйственных мероприятий. Переписка с Ворошиловградским, Волынским, Винницким, Дрогобычским, Днепропетровским облисполкомами по вопросу водохозяйственных мероприятий, 1953 р., 254 арк.
4. Спр. 8931. Отдел водохозяйственных мероприятий. Переписка с Житомирским, Кировоградским, Киевским, Каменем-Подольским облисполкомами по вопросу водохозяйственных мероприятий, 2 січня – 31 грудня 1953 г., 288 арк.
5. Спр. 8908. Листування з міністерствами радгоспів, бавовництва та сільського господарства Української РСР про виконання плану водогосподарського будівництва, ліквідацію недоліків у будівництві

Шкодогорського зрошувального масиву в Одеській області. Т. 4., 1953 р., 335 арк.

Оп. 9.

6. Спр. 9. Информации о размерах ущерба, причиненных колхозам ливнями и градом, принятых мерах по ликвидации последствий стихийных бедствий и необходимой помощи пострадавшим колхозам, 1955 р., 174 арк.
7. Спр. 885. Документи про зселення в колгоспні села хутірських господарств України, 1955 р., 119 арк.
8. Спр. 909. відділ водогосподарських заходів. Листування з міністерствами і центральними установами Української РСР про розвиток сільського господарства, міст і курортів Кримської області, будівництво Яготинського водоймища на Малому Суної, ставкове рибне господарство тощо, 1955 р., 218 арк.
9. Спр. 921. Документи про будівництво каналу Північний Донець-Донбас, 1955 р., 267 арк.
10. Спр. 4462. Документи про підготовку водоймища Каховської ГЕС до затоплення, 1958 р., 251 арк.
11. Спр. 7623. Документи про організацію боротьби з ерозією ґрунтів на території УРСР, 1955 р., 291 арк.

Оп. 13.

12. Спр. 314. Матеріали з питань загального землеробства, боротьби з ерозією ґрунтів, 1965 р., 229 арк.

Ф. 27. Министерство сельского хозяйства Украинской ССР.

Оп. 18.

13. Спр. 3198. Приказы по Министерству сельского хозяйства УССР, 1950 г., 212 арк.
14. Спр. 3232. «Главводхоз». Технический отдел. Переписка с Советом Министров и ЦК(б)У по водохозяйственному строительству. Директивы о разработке мероприятий по широкому развитию орошаемого земледелия в южных областях украинской ССР и в северных районах Крыма, 117 арк.
15. Спр. 3840. Материалы по постановлению сентябрьского Пленума ЦК КПСС (справки, сведения, планы, расчеты). Справка о наличии, состоянии и использовании земель с оросительной сетью в колхозах Украинской ССР, 1953 г., 139 арк.

Ф. 342. Министерство здравоохранения УССР

Оп. 15.

16. Спр. 5801. Управление лечпрофпомощи. Отдел сельских лечпрофучреждений. Справки и акты обследования работы областных больниц за 1958 г., 334 арк.
17. Спр. 6238. Отдел мед статистики. Сводный статистический отчет Министерства о работе сельских больниц по областям Украины за 1958 год, 37 арк.
18. Спр. 7056. Управление лечебно-профилактической помощи. Отдел сельских лечебно-профилактических учреждений. Справки о ходе выполнения постановления ЦККП Украины «О мерах улучшения медицинского обслуживания сельского населения», 1958 г., 109 арк.

19. Спр. 7501. Відділ медичної статистики. Річні звіти облздороввідділів про діяльність сільських дільничних лікарень за формою № 13. Том 1. Почато 1960 р. Закінчено 1960 р., 102 арк.
20. Спр. 7502. Відділ медичної статистики. Річні звіти облздороввідділів про діяльність сільських дільничних лікарень за формою № 13. Том 2. Почато 1960 р. Закінчено 1960 р., 103 арк.

Ф. 539 Министерство госконтроля УССР

Он. 1

21. Спр. 2150. Группа по министерствам промстройматериалов и жилищно-гражданского строительства УССР. Материалы проверки по подготовке чаши Каховской ГЭС к затопления по Днепропетровской области, а также Херсонской области и Управлению по строительству в колхозах при СМ УССР, 1954 г., 173 арк.
22. Спр. 2151. Группа по министерствам жилищно-гражданского строительства и промстройматериалов УССР. Материалы проверки выполнения постановлений Правительства в части проведения работ по подготовке чаши водохранилища Каховской гидроэлектростанции к затоплению, 1954 г., 167 арк.
23. Спр. 2152. Группа по министерствам жилищно-гражданского строительства и промстройматериалов УССР. Материалы проверки выполнения постановлений Правительства в части проведения работ по подготовке чаши Каховской гидроэлектростанции к затоплению, 1954 г., 227 арк.
24. Спр. 2188. Группа МГК УССР по Мин. промстройматер. и строительства. Справки и объяснения к материалам проверки ознакомления на месте с ходом устранения недостатков по

- подготовке чаши Каховской ГЭС к затоплению, которые были выявлены ранее производимыми проверками МГК УССР, 1955 г., 88 арк.
25. Спр. 2191. Проверка хода строительства больниц и других лечебных заведений, осуществляемого Министерством городского и сельского строительства УССР. Том 1., 1955 г., 118 арк.
26. Спр. 2978. Проверка выполнения Житомирским областным управлением Министерства связи СССР постановления Совета Министров СССР № 2739 от 31 октября 1953 г. «О телефонизации колхозов» и заданий по телефонизации МТС, 138 арк.
27. Спр. 2979. Группа по Министерству автотранспорта УССР. Материалы проверки хода строительства и ремонта автомобильных дорог и мостов УССР и подготовка их к перевозкам сельскохозяйственных продуктов урожая 1956 г., 156 арк.
28. Спр. 3401. Материалы проверки о нарушениях Устава сельскохозяйственной артели в колхозе «Парижская коммуна» Днепропетровского пригородного района Днепропетровской области, 1950 г., 60 арк.
29. Спр. 3410. Проверка состояния писем и жалоб на нарушение Устава сельскохозяйственной артели в Вознесенском райисполкоме и райотделе сельского хозяйства Николаевской, Ворошиловградской и Житомирской областей, 1950 г., 51 арк.
30. Спр. 3412. Материалы проверки соблюдения Устава сельскохозяйственной артели в колхозе им. Молотова, Ульяновского района Сумской области, 1951 г., 104 арк.
31. Спр. 3440. Копии докладных записок в Совет Министров УССР, ЦККП Украины, МГК СССР, 1952 г., 60 арк.

32. Спр. 3447. Материалы проверки деятельности переселенческого управления при СМ УССР по переселению и хозяйственному устройству переселенцев за 1951 – 1952 гг. Житомирский облсовет, Заставницкий райсовет и др., 1952 г., 201 арк.
33. Спр. 3449. Материалы проверки исполкома Чугуевского районного Совета депутатов трудящихся Харьковской области и его отдела сельского хозяйства по вопросу обеспечения своевременности пополнения и правильности расходования неделимых фондов колхозов, 1952 г., 151 арк.
34. Спр. 3672. Группа по Министерствам сельского хозяйства и совхозов и хлебопродуктов УССР. Материалы проверки письма группы колхозников о нарушениях Устава сельхозартели им. Кирова, Б.Новоселковского района, Сталинской области., 1956 г., 35 арк.

Ф. 582 Державний комітет статистики (Держкомстат України)

Оп. 4

35. Спр. 1588. Сведения о численности колхозных дворов по видам и количеству, 1952 р., 90 арк.
36. Спр. 1625. Докладные записки облстатуправлений и Укрстатуправления по итогам электрификации сельского хозяйства, 1953 г., 233 арк.
37. Спр. 1632. Докладные записки облстатуправлений по заготовкам и закупкам за 1953 год, 1953 г., 310 арк.
38. Спр. 1700. Сектор урожайности. Итоги контрольных обходов дворов за 1953 год., 1953 г., 30 арк.
39. Спр. 1853. Итоги контрольных обходов дворов за 1953 год, 1953 г., 56 арк.

40. Спр. 1925. Сводные годовые отчеты облстатуправлений о финансово-хозяйственной деятельности колхозов УССР за 1953 г., 1953 г., 234 арк.
41. Спр. 1973. Переписка с ЦСУ УССР и ведомствами по сплошной проверке записей в похозяйственных книгах и списках сельскохозяйственного учета на 1 января 1954 г., 1954 г., 92 арк.
42. Спр. 2060. Агрометеорологические бюллетени и прогнозы погоды Управления гидрометеорологической службы УССР за 1954 г., 1954 г., 296 арк.
43. Спр. 2065. Итоги контрольных обходов по УССР и областям, 1954 г., 54 арк.
44. Спр. 2164. Годовые отчеты колхозов за 1954 год (Областные и республиканские итоги), 1954 г., 327 арк.

Он. 20

45. Спр. 84. Отдел переписи населения. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Распределение населения по полу, возрасту, национальности, уровню образования и обучения, 1960 г., 81 арк.
46. Спр. 85. Отдел переписи населения. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Таблица 2, 5. Распределение населения по полу и возрасту по УССР и областям. (Пересчет по административно-территориальному делению на 1 января 1960 года), 1960 г., 217 арк.
47. Спр. 86. Отдел переписи населения. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Таблица 3. Распределение населения по национальности. (Пересчет по административно-территориальному делению на 1 января 1960 года), 1960 г., 176 арк.
48. Спр.86а. Отдел переписи населения. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Таблица 3 (4). Распределение населения по

- национальности и родному языку, по УССР и по областям, 1960 г., 241 арк.
49. Спр. 87б. Отдел переписи населения. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Таблица 10а. Распределение населения по источникам средств существования, общественным группам и возрасту по Украинской ССР и областям: Винницкой – Львовской, 1960 г., 149 арк.
50. Спр. 88. Отдел переписи населения. Сведения о численности наличного и постоянного населения и лиц в возрасте 18 лет и старше по каждому сельскому населенному пункту с указанием численно преобладающей национальности по административно-территориальному делению на 1 января 1960 г. по областям УССР (форма Б). том 1. (Винницкая- Закарпатская области), 1960 г., 288 арк.
51. Спр. 88а. Отдел переписи населения. Сведения о численности наличного и постоянного населения и лиц в возрасте 18 лет и старше по каждому сельскому населенному пункту с указанием численно преобладающей национальности по административно-территориальному делению на 1 января 1960 г. по областям УССР. том 2. (Запорожская – Львовская области), 1960 г., 266 арк.
52. Спр. 89. Отдел переписи населения. Сведения о численности наличного и постоянного населения и лиц в возрасте 18 лет и старше по каждому сельскому населенному пункту с указанием численно преобладающей национальности по административно-территориальному делению на 1 января 1960 г. по областям УССР (форма Б). том 3. (Николаевская - Сумская области), 1960 г., 365 арк.
53. Спр. 90. Отдел переписи населения. Сведения о численности наличного и постоянного населения и лиц в возрасте 18 лет и старше по каждому сельскому населенному пункту с указанием численно преобладающей национальности по административно-

территориальному делению на 1 января 1960 г. по областям УССР (форма Б). том 4. (Тернопольская - Черновицкая области), 1960 г., 304 арк.

54. Спр. 183. Сборник основных итогов Всесоюзной переписи населения 1959 г. по Украинской ССР, 1961 год, 120 арк.

Оп. 24.

55. Спр. 437. Отдел статистики бюджетов. Сведения о совокупном доходе семей колхозников, рабочих и служащих по Украинской ССР за 1956 год., 1956 г., 44 арк.
56. Спр. 438. Отдел статистики бюджетов. Аналитические записки ЦСУ УССР по итогам обследования бюджетов рабочих, служащих и колхозников по Украинской ССР за 1955 год и 1-ое полугодие 1956 г., 1956 г., 209 арк.
57. Спр. 490. Отдел статистики бюджетов. Сводные итоги обследования бюджетов колхозников по Украинской ССР за 1956 год, 1956 г., 150 арк.
58. Спр. 491. Отдел статистики бюджетов. Сводные годовые итоги обследования бюджетов колхозников по областям Украинской ССР за 1956 год, 1956 г., 60 арк.
59. Спр. 492. Отдел статистики бюджетов. Сводные полугодовые итоги обследования бюджетов колхозников по областям Украинской ССР за 1-ое полугодие 1956 год, 1956 г., 105 арк.
60. Спр. 494. Отдел статистики бюджетов. Сводные месячные итоги обследования бюджетов колхозников по Волынской области УССР за 1956 год, 1956 г., 129 арк.

61. Спр. 495. Отдел статистики бюджетов. Сводные месячные итоги обследования бюджетов колхозников по Винницкой области УССР за 1956 год, 1956 г., 129 арк.
62. Спр. 496. Отдел статистики бюджетов. Сводные месячные итоги обследования бюджетов колхозников по Днепропетровской области УССР за 1956 год, 1956 г., 120 арк.
63. Спр. 497. Отдел статистики бюджетов. Сводные месячные итоги обследования бюджетов колхозников по Киевской области УССР за 1956 год, 1956 г., 139 арк.
64. Спр. 504. Отдел статистики бюджетов. Сводные итоги обследования бюджетов колхозников по Украинской ССР по единовременным и разовым заданием за 1956 год – Форма «Ж» - «Площадь приусадебного посева под урожай 1956 г. в хозяйствах колхозников», 1956 г., 28 арк.
65. Спр. 514. Отдел статистики бюджетов. Аналитические записки облстатуправлений УССР об итогах обследования бюджетов колхозников по областям Украинской ССР за 1952 – 1955 годы, 1955 г., 176 арк.
66. Спр. 600. Отдел статистики бюджетов. Республиканская картотека бюджетов колхозников в целом по всем производственным направлениям колхозов Украинской ССР за 1957 год, 1957 г., 30 арк.
67. Спр. 609. Отдел статистики бюджетов. Статистические справки Статуправления УССР по бюджетам рабочих и колхозников Украинской ССР за 1958 год, 1958 г., 75 арк.
68. Спр. 699. Отдел статистики бюджетов. Республиканская картотека ряда основных показателей бюджетов колхозников по Украинской ССР за 1958 год, 1958 г., 30 арк.

69. Спр. 709. Отдел статистики бюджетов. Докладные аналитические записки Статуправления УССР об итогах обследования бюджетов рабочих, служащих и колхозников по Украинской ССР за 1958 г, 1958 г., 151 арк.
70. Спр. 710. Отдел статистики бюджетов. Докладные аналитические записки облстатуправлений УССР об итогах обследования бюджетов рабочих, служащих и колхозников по областям Украинской ССР за 1958 год, 1958 г., 191 арк.
71. Спр. 764. Отдел статистики бюджетов. Сводные годовые итоги обследования бюджетов колхозников по областям Украинской ССР за 1959 год, 1959 г., 60 арк.
72. Спр. 972. Отдел статистики бюджетов. Докладные аналитические записки об итогах обследования бюджетов рабочих, служащих и колхозников по Украинской ССР за 1962 г., 1962 г., 88 арк.
73. Спр. 791. Отдел статистики бюджетов. Сведения о группировках бюджетов колхозников по размерам дохода на одного члена семьи по Украинской ССР и областям за 1959 год, 1959 г., 67 арк.
74. Спр. 794. Отдел статистики бюджетов. Сводки о площадях приусадебного посева под урожай 1959 г в хозяйствах обследуемых колхозников по Украинской ССР и областям, 1959 г., 51 арк.
75. Спр. 795. Отдел статистики бюджетов. Сведения о жилищных условиях обследуемых семей колхозников по Украинской ССР по состоянию на 1 сентября 1959 г., 1959 г., 78 арк.
76. Спр. 806. Отдел статистики бюджетов. Докладные аналитические записки облстатуправлений УССР о покупке непродовольственных товаров, пошиве и ремонте одежды и обуви в обследуемых семьях рабочих, служащих и колхозников; о жилищных условиях обследуемых семей по областям Украинской ССР за 1959 и 1-ое полугодие 1960 г., 1960 г., 231 арк.

77. Спр. 901. Отдел статистики бюджетов. Докладне аналитические записки облстатуправлений УССР об итогах обследования бюджетов рабочих, служащих и колхозников по областям Украинской ССР за 1961 г. (Винницкая – Львовская области). 1961 г., 308 арк.
78. Спр. 902. Отдел статистики бюджетов. Докладне аналитические записки облстатуправлений УССР об итогах обследования бюджетов рабочих, служащих и колхозников по Украинской ССР за 1963 г. (Николаевская – Черниговская области), 1963 г., 246 арк.
79. Спр. 1035. Отдел статистики бюджетов. Итоги выборочного обследования ЦСУ УССР и облстатуправлений наличия предметов домашнего обихода в семьях колхозников по Украинской ССР и областям по состоянию на 1 июня 1962 г., 1962 г., 134 арк.
80. Спр. 1048. Отдел статистики бюджетов. Докладне аналитические записки ЦСУ УССР об итогах обследования бюджетов рабочих, служащих и колхозников по Украинской ССР за 1963 г., 1963 г., 84 арк.
81. Спр. 1049. Отдел статистики бюджетов. Докладне аналитические записки облстатуправлений УССР об итогах обследования бюджетов рабочих, служащих и колхозников по областям Украинской ССР за 1963 г. (Винницкая – Львовская области)., 1963 г., 329 арк.
82. Спр. 1239. Отдел статистики бюджетов. Сводные годовые итоги обследования облстатуправлениями бюджетов колхозников по областям Украинской ССР за 1965 г. (формы № 4 – 7, приложения к формам № 1. Т. 1.), 1965 г., 66 арк.
83. Спр. 1254. Отдел статистики бюджетов. Сводные итоги обследования ЦСУ УССР и облстатуправлениями бюджетов пенсионеров в обследуемых семьях колхозников Украинской ССР и областям по состоянию на 30 июня 1965 г., 1965 г., 96 арк.

84. Спр. 1255. Отдел статистики бюджетов. Разработочные таблицы ЦСУ УССР для расчета репрезентативности показателей бюджетов рабочих и колхозников по Украинской ССР и данные о репрезентативности обследуемых колхозов и семей колхозников по Украинской ССР и областям (форма «Д») за 1965 год, 1965 г., 134 арк.
85. Спр. 1256. Отдел статистики бюджетов. Основные показатели обследования бюджетов колхозников по областям и экономическим районам Украинской ССР за 1965 год, 1965 г., 28 арк.
86. Спр. 1257. Отдел статистики бюджетов. Сведения ЦСУ и облстатуправлений УССР о группировках бюджетов семей колхозников по уровню их потребления в зависимости от дохода, приходящиеся на одного члена семьи по Украинской ССР и областям за 1965 год. (форма «Г», таблицы 1 - 5). Т. 1., 1965 г., 73 арк.
87. Спр. 1260. Отдел статистики бюджетов. Сведения облстатуправлений о совокупном доходе бюджетов семей колхозников по областям Украинской ССР за 1965 год, 1965 г., 47 арк.
88. Спр. 1261. Отдел статистики бюджетов. Сведения ЦСУ УССР о посевных площадях и плодово-ягодных насаждениях в хозяйствах колхозников по Украинской ССР за 1965 год, 1965 г., 32 арк.
89. Спр. 1262. Отдел статистики бюджетов. Статистические справки ЦСУ УССР о росте благосостояния населения Украинской ССР за 1953 – 1964 годы, о размере и составе совокупного дохода, обследуемых семей колхозников УССР за 1965 год, 1965 г., 77 арк.
90. Спр. 1323. Отдел статистики бюджетов. Сведения ЦСУ УССР о посевах и сборе продуктов на приусадебных участках колхозников и урожае плодов, ягод и винограда на приусадебных участках колхозников по Украинской ССР в 1966 г., 1966 г., 14 арк.

***Ф. 4487. Министерство городского и сельского строительства УССР и
его главные управления***

Оп. 1

91. Спр. 566. Приказы за январь месяц 1956 г., 1956 г., 382 арк.
92. Спр. 570. Приказы за май месяц 1956 г., 1956 г., 191 арк.
93. Спр. 3435. Переписка по вопросам проектирования населенных пунктов, подлежащих переносу из зоны затопления Кременчугской Гидроэлектростанции, 1954 г., 206 арк.

***Ф. 4648. Уполномоченный Совета по делам русской православной церкви
при СМ СССР по Украинской ССР***

Оп. 1

94. Спр. 67. Переписка с Советом по делам русской православной церкви при СМ СССР по вопросам, относящимся к деятельности церкви за 1951 год, 1951 г., 12 арк.
95. Спр. 68. Решение исполкомов областных Советов депутатов трудящихся, заключения Уполномоченных Совета и протоколы Совета на изъятие у религиозных обществ здания и на снятие с регистрации религиозных обществ, 1951 г., 309 арк.
96. Спр. 69. Решение исполкомов областных Советов депутатов трудящихся, заключения Уполномоченных Совета и протоколы Совета на изъятие у религиозных обществ здания и на снятие с регистрации религиозных обществ по Ворошиловградской, Волынской, Житомирской, Закарпатской областям, 1951 г., 347 арк.
97. Спр. 73. Решение исполкомов областных Советов депутатов трудящихся, заключения Уполномоченных Совета и протоколы

- Совета на изъятие у религиозных обществ здания и на снятие с регистрации религиозных обществ по Ровенской, Сталинской, Станиславской и Сумской областям, 1951 г., 300 арк.
98. Спр. 74. Решение исполкомов областных Советов депутатов трудящихся, заключения Уполномоченных Совета и протоколы Совета на изъятие у религиозных обществ здания и на снятие с регистрации религиозных обществ по Тернопольской, Харьковской, Херсонской, Черниговской и Черновицкой областям, 1951 г., 346 арк.
99. Спр. 86. Решение исполкомов областных Советов депутатов трудящихся, заключения Уполномоченных Совета и протоколы Совета на изъятие у религиозных обществ здания и на снятие с регистрации религиозных обществ по Киевской, Кировоградской, Львовской, Николаевской и Одесской областям, 1952 г., 316 арк.
100. Спр. 88. Решение исполкомов областных Советов депутатов трудящихся, заключения Уполномоченных Совета и протоколы Совета на изъятие у религиозных обществ здания и на снятие с регистрации религиозных обществ по Сталинской, Станиславской, Сумской и Тернопольской областям, 1952 г., 313 арк.
101. Спр. 98. Переписка с Советом по делам русской православной церкви при СМ СССР по вопросам, относящимся к деятельности церкви за 1953 год, 1953 г., 25 арк.
102. Спр. 114. Переписка с Советом по делам русской православной церкви при СМ СССР по вопросам, относящимся к деятельности церкви за 1954 год, 1954 г., 4 арк.
103. Спр. 142. Переписка с Советом по делам русской православной церкви при СМ СССР по вопросам, относящимся к деятельности церкви за 1956 год, 1956 г., 5 арк.

104. Спр. 160. Специальные донесения уполномоченных Совета по областям Украинской ССР о религиозных праздниках и случаях религиозного суеверия за 1957 год, 1957 г., 254 арк.
105. Спр.176. Специальные донесения уполномоченных Совета по областям Украинской ССР о религиозных праздниках и случаях религиозного суеверия за 1958 год, 1958 г., 258 арк.
106. Спр.193. Специальные донесения уполномоченных Совета по областям Украинской ССР о религиозных праздниках и случаях религиозного суеверия за 1959 год, 1959 г., 159 арк.
107. Спр.219. Специальные донесения уполномоченных Совета по областям Украинской ССР о религиозных праздниках и случаях религиозного суеверия за 1960 год, 1960 г., 142 арк.
108. Спр. 238. Информации, представленные Уполномоченным Советом по УССР в высшие правительственные и партийные инстанции. 1961 год, 1961 г., 118 арк.
109. Спр. 239. Информации, докладные записки и справки областных уполномоченных о религиозной обстановке, процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях, о состоянии контроля за выполнением законодательства о культах по областям УССР за 1961 год, 1961 г., 91 арк.
110. Спр. 298. Специальные донесения уполномоченных Совета по областям Украинской ССР о религиозных праздниках и случаях религиозного суеверия за 1961 год, 1961 г., 171 арк.
111. Спр. 405. Специальные донесения уполномоченных Совета по областям Украинской ССР о религиозных праздниках и случаях религиозного суеверия за 1963 год, 1963 г., 157 арк.

112. Спр. 447. Информации и докладные записки Уполномоченных Совета по областям Украинской ССР о религиозных праздниках и случаях религиозного суеверия за 1965 год, 1965 г., 190 арк.
113. Спр. 453. Жалобы и заявления верующих о возобновлении деятельности церквей и молитвенных домов, изъятых у них зданий под клубы и снятых с регистрации религиозных общин, как распавшихся, по областям 1965 год, 1965 г., 433 арк.

Оп. 2

114. Спр. 148. Информации, докладные записки и справки Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров УССР, представленные в высшие партийные и правительственные органы республики за 1953 год, 1953 г., 17 арк.
115. Спр. 155. Заявления и жалобы верующих о открытии церквей и молитвенных домов по областям Украинской ССР за 1953 г., 1953 г., 130 арк.
116. Спр. 182. Заявления и жалобы верующих об открытии церквей и молитвенных домов по областям УССР за 1954 год, 1954 г., 102 арк.
117. Спр. 236. Заявления и жалобы верующих об открытии церквей и молитвенных домов и переписка по их рассмотрению за 1957 год. Том 2 (по областям УССР от буквы «З» до «Ч»), 1957 г., 211 арк.
118. Спр. 248. Информации, докладные записки и справки Уполномоченного Совета по УССР, представленные в высшие правительственные и партийные органы республики за 1958 год, 1958 г., 33 арк.
119. Спр. 402. Информации, докладные записки и справки Уполномоченного Совета по УССР, представленные в высшие правительственные и партийные органы республики о религиозной

обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1963 год., 1963 г., 24 арк.

120. Спр. 403. Информации, докладные записки и справки областных Уполномоченных о религиозной обстановке, о состоянии контроля за выполнением законодательства о культах за 1963, 1963 г., 63 арк.
121. Спр. 425. Информации, докладные записки, справки Уполномоченного Совета по УССР, представленные в высшие правительственные и партийные органы о религиозной обстановке, о состоянии контроля за выполнением Законодательства о культах за 1964 год, 1964 г., 56 арк.
122. Спр. 426. Информации, докладные записки и справки областных Уполномоченных о религиозной обстановке, о состоянии контроля за выполнением Законодательства о культах за 1964 год, 1964 г., 151 арк.
123. Спр. 427. – Информации обласных Уполномоченных Совета по внедрению в жизнь современных гражданских обрядов и новых обычаев в УССР за 1964 год. – 57 арк.

***Ф. 4980. Министерство производства и заготовок
сельскохозяйственных продуктов УССР***

Оп. 1

124. Спр. 1364. Переписка с Госбанком СССР, СМУССР и областными конторами госбанков о выдаче ссуд, возмещении убытков от стихийных бедствий и другим вопросам, 1964 г., 25 арк.

Ф. 5116. Міністерство культури України

Он. 8

125. Спр. 10. Комітет в справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР. Управління клубних установ. Річні звіти про роботу культурно-освітніх установ за 1953 р. областей: Львівської, Вінницької, Дрогобицької, Чернівецької, Ровенської, Чернігівської, Хмельницької за 1953 р., 1953 р., 280 арк.
126. Спр. 91. Управління клубних установ. Стенограма республіканської наради керівників сільських клубів 4 липня 1956 року. Списки опорних будинків культури, клубів, гуртків художньої самодіяльності, 1956 р., 147 арк.
127. Спр. 123. Головне управління культурно-освітніх установ Міністерства культури УРСР. Статистичні дані про будівництво, сітку, кадри, обладнання, фінансування культосвітніх установ, 1956 р., 140 арк.
128. Спр. 176. Головне управління культурно-освітніх установ Міністерства культури УРСР. Управління клубних установ. Інформації, доповідні записки будівництва клубних установ та їх матеріальної бази, 1959 р., 368 арк.
129. Спр. 276. Управління клубних установ. Довідки та доповідні записки про роботу клубних установ за 1964 р., 1964 р., 51 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1. Центральний комітет Компартії України

Он. 30

130. Спр. 2160. Докладные записки инспекторов ЦК КП(б)У – о политическом и организационно-хозяйственном укреплении колхозов, 1950 г., 104 арк.
131. Спр. 1958. Вопросы и ответы на вопросы, заданные участниками республиканского совещания секретарей первичных организаций укрупненных колхозов, 1950 г., 39 арк.
132. Спр. 2136. Проект постановления Совета Министров СССР, проект письма товарищу Сталину, справки Херсонского обкома КП(б)У, Госплана УССР – о мероприятиях по дальнейшему развитию сельского хозяйства в колхозах степных областей УССР, 1950 г., 105 арк.
133. Спр. 2143. Материалы об организации экскурсий колхозников западных Закарпатской и Измаильской областей в передовые колхозы восточных областей и Московской области, 1950 г., 53 арк.
134. Спр. 2147. Справки обкомов КП(б)У, Министерства сельского хозяйства УССР, управления по делам сельского и колхозного строительства об основных показателях передовых и отстающих колхозов и МТС, 1950 г., 59 арк.
135. Спр. 2163. Справки сельскохозяйственного отдела ЦК КП(б)У, обкомов КП(б)У и Министерства сельского хозяйства УССР – об укрупнении колхозов по областям Украины, 1950 г., 223 арк.
136. Спр. 2165. Справки Министерства сельского хозяйства УССР о слиянии колхозов, о результатах обследования работы укрупненных колхозов. Предложения института экономики Академии Наук УССР по землеустройству и изменения проведения общих собраний в укрупненных колхозах, 1950 г., 145 арк.

137. Спр. 2167. Докладные записки и справки обкомов КП(б)У и Совета по делам колхозов по вопросу укрупнения колхозов и о мерах по устранению допущенных недостатков, 1950 г., 115 арк.
138. Спр. 2169. Докладные записки и справки обкомов КП(б)У и Совета по делам колхозов – о случаях нарушения Устава сельскохозяйственной артели, 1950 г., 105 арк.
139. Спр. 2170. Справки сельскохозяйственного отдела ЦККП(б)У и переписка о переселении колхозников и единоличных крестьян в южные области УССР. Справка бригады ЦККП(б)У и Совета Министров УССР по Николаевской области – о ходе строительства жилых домов для переселенцев и их бытовом устройстве, 1950 г., 47 арк.
140. Спр. 2171. Сведения Статистического управления Украинской ССР: о численности сельских электростанций, о ходе укрупнения колхозов УССР, о применении наемной рабочей силы в колхозах, о состоянии орошения по УССР и др., 1950 г., 168 арк.
141. Спр. 2172. Проект постановления СМ СССР и письма товарищу Маленкову П.М. об улучшении эксплуатации колхозных и межколхозных сельских электростанций и электроустановок. Докладная записка Статуправления УССР об электрификации совхозов, МТС и колхозов, 1950 г., 51 арк.
142. Спр. 2175. Переписка по заявлениям сельсоветов, колхозов, совхозов – об обеспечении электроэнергией, строительстве сельских электростанций, 1950 г., 161 арк.
143. Спр. 2265. Докладные записки и справки отдела городского хозяйства ЦК КП(б)У, Управления по делам сельского и колхозного строительства, Министерства сельского хозяйства УССР – о ходе проектирования и строительства колхозных сел в Украинской ССР, 1950 г., 98 арк.

Государственный архив Российской Федерации***Ф. р. 6991. Совет по делам Русской православной церкви при Совете
Министров СССР****Он. 1*

144. Спр. 1788. Отчетно-информационных докладов и другой переписки по вопросам церкви по Украинской ССР, 1959 г., 177 л.
145. Спр. 1793. Отчетно-информационных докладов и другой переписки по вопросам церкви по Закарпатской области, 1960 г., 96 л.
146. Спр. 1810. Отчетно-информационных докладов и другой переписки по вопросам церкви по Хмельницкой области, 1960 г., 67 л.
147. Спр. 1804. Отчетно-информационных докладов и другой переписки по вопросам церкви по Сталинской области, 1960 г., 22 л.
148. Спр. 1805. Отчетно-информационных докладов и другой переписки по вопросам церкви по Станиславской области, 1960 г., 103 л.

Он. 2

149. Спр. 158. Статистические сведения уполномоченных о количестве зарегистрированных действующих церквей, молитвенных домов, духовенства и ходатайств верующих об открытии церквей в УССР по состоянию на 1 января 1956 г., 1956 г., 106 л.
150. Спр. 314. Статистические сведения уполномоченных о количестве зарегистрированных действующих церквей, молитвенных домов, ходатайствах верующих об открытии церквей в Украинской ССР по состоянию на 1 января 1962 г. (фф. №№ 1, 2, 3), 1962 г., 108 л.

Державний архів Автономної Республіки Крим

***Ф. п. 1. Крымский областной комитет коммунистической партии
Украины***

Оп. 1

151. Спр 3633. Сельскохозяйственный отдел. Справки работников обкома партии и обкома комсомола о стиле и методах работы некоторых руководителей колхозов, МТС, совхозов по вопросу животноводства, 1953 г., 71 арк.
152. Спр 3635. Сельскохозяйственный отдел. Справки работников отдела и райкома партии по выполнению постановлений партии и правительства о ликвидации нарушений Устава сельхозартели в колхозах и хозяйственному устройству колхозников-переселенцев, 1953 г., 36 арк.
153. Спр 3876. Особый сектор. Секретная часть. Информации обкома партии в ЦК Компартии Украины о проведении Пленумов, городских и районных партийных конференций, отчетно-выборных собраний в районных и первичных парторганизациях, собраниях партийных активов, совещаниях, политическом настроении трудящихся, 1956 г., 94 арк.
154. Спр 4167. Особый сектор. Секретная часть. Информации, докладные записки обкома партии в ЦК Компартии Украины о ходе выполнения постановлений партии и правительства по сельскому хозяйству, об организаторской работе по его подъему, 1959 г., 55 арк.
155. Спр 4173. Особый сектор. Секретная часть. Переписка обкома партии с ЦК Компартии Украины о развитии сельского хозяйства Украины,

материально-техническом обеспечении колхозов и совхозов, 1959 г., 30 арк.

156. Спр 4242. Особый сектор. Протокольная часть. Стенограмма областного совещания по обсуждению хода сельскохозяйственных работ, выполнения плана заготовки сельскохозяйственных продуктов и подготовки к зимовке скота, 1960 г., 61 арк.
157. Спр 4246. Особый сектор. Протокольная часть. Отчеты, информации, справки обкома партии в ЦК Компартии Украины о состоянии идеологической работы, 1960 г., 145 арк.
158. Спр 4300. Особый сектор. Протокольная часть. Протоколы, стенограммы VII, VIII, IX Пленумов обкома Компартии Украины о ходе выполнения январских Пленумов ЦК КПСС и ЦК Компартии Украины по дальнейшему развитию сельского хозяйства, о созыве XXX-ой областной партийной конференции и утверждении отчетного доклада обкома партии на этой конференции, об организационных вопросах, 1961 г., 133 арк.
159. Спр 4329. Особый сектор. Секретная часть. Информации, справки, докладные записки обкома партии в ЦК Компартии Украины о капитальном строительстве (в том числе в колхозах и совхозах), о работе промышленных предприятий, о кадрах, 1961 г., 91 арк.

Ф. р. 1237. Азовский сельский Совет депутатов трудящихся Азовского района Крымской области

Оп. 2

160. Спр. 43. Книга доходов сельского бюджета, 1953 г., 24 арк.
161. Спр. 44. Книга расходов сельского бюджета и расходов по самообложению, 1953 г., 44 арк.

Оп. 3

162. Спр. 1. Пос. Азовское Азовского района Крымской области. Материалы финансово-бюджетной, торгово-заготовительной, по здравоохранению, по благоустройству постоянных комиссий поселкового Совета, 1959 г., 16 арк.
163. Спр. 43. Пос. Азовское Джанкойского района Крымской области. Материалы финансово-бюджетной, по социалистической законности и общественного порядка, культурно-просветительской и народного образования, торгово-заготовительной, здравоохранения и соцобеспечения, жилищно-бытовой и коммунального строительства, по благоустройству и дорожному строительству постоянных комиссий поселкового Совета, 1964 г., 33 арк.
164. Спр. 47. Пос. Азовское Джанкойского района Крымской области. Материалы комиссии по борьбе с пьянством и туеядством, 1964 г., 13 арк.

Ф. р. 3286. Группа комиссии Государственного контроля Совета Министров УССР по Крымской области, гор. Симферополь

Оп. 1

165. Спр. 15. Материалы проверки хода зимовки скота в колхозах и совхозах Крымской области, 1962 г., 32 арк.
166. Спр. 23. Материалы проверки готовности сельскохозяйственной техники к весенне-полевым работам в колхозах и совхозах Крымской области в 1962 г., 1962 г., 50 арк.
167. Спр. 33. Материалы проверки состояния подготовки к уборке и хранению урожая кукурузы в колхозах, совхозах и хлебоприемных пунктах Крымской области 1962 г., 1962 г., 124 арк.

168. Спр. 47. Заявление гражданки Беляевой и материалы проверки о недостатках в работе областной туберкулезной больницы в селе Орловка, Бахчисарайского района Крымской области 1962 г., 1962 г., 52 арк.

Ф. р. 4176. Исполнительный комитет Армянского сельского Совета депутатов трудящихся с. Армянск Краснопереконский район Крымской области

Оп. 1

169. Спр. 75. Книга протоколов заседаний исполнительного комитета сельской Рады депутатов трудящихся за 1964 г., 1964 г., 41 арк.

Ф. р. 4444. Исполнительный комитет Суворовского сельского Совета депутатов трудящихся, с. Суворове, Евпаторийского района Крымской области

Оп. 1

170. Спр. 19. Книга протоколов сессии сельского Совета депутатов трудящихся 1955 - 1957 г., 37 арк.
171. Спр. 38. Книга протоколов сессии сельской Рады депутатов трудящихся за 1963 г., 1963 г., 27 арк.

Ф. р. 4592. Краснолиманский сельский Совет депутатов трудящихся Бахчисарайского района и его исполнительный комитет. с. Красный Мак

Оп. 1

172. Спр. 55. Протоколы сессии депутатов трудящихся сельского Совета одиннадцатого созыва, 1968 г., 25 арк.

Державний архів Донецької області

Ф. 712. Приморский райком КП Украины Сталинской области

Оп. 1

173. Спр. 11. Протоколы партийных собраний первичной парторганизации колхоза им. Жданова, 1953 г., 90 арк.
174. Спр. 12. Протоколы партийных собраний первичной парторганизации колхоза им. Жданова, 1954 г., 95 арк.

***Ф. р. 3189. Мало-Янисольский сельский совет Володарского района
Сталинской области***

Оп. 1

175. Спр. 19. Протоколы сессий сельсовета, 1950 г., 25 арк.
176. Спр. 20. Протоколы заседаний исполкома сельсовета, 1950 г., 20 арк.
177. Спр. 25. Протоколы сессий сельсовета, 1951 г., 18 арк.
178. Спр. 26. Протоколы сессий сельсовета, 1951 г., 14 арк.
179. Спр. 34. Протоколы заседаний исполкома сельсовета, 1952 г., 21 арк.
180. Спр. 55. Протоколы сессий сельсовета, 1953 г., 30 арк.
181. Спр. 66. Протоколы заседаний исполкома сельсовета, 1954 г., 14 арк.

Ф. р. 3190. Куйбышевский сельсовет, Володарского района, Донецкой области

Оп. 1

182. Спр. 95. Протоколы сессий сельского совета, 1958 г., 23 арк.

Ф. р. 3342. Исполком Александровского сельского совета Краснолиманского района Донецкой области

Оп. 1

183. Спр. 31. Протоколы сессии сельского Совета, 1952 г., 100 арк.

184. Спр. 52. Книга протоколов Сессии сельсовета депутатов трудящихся. 1953 год. 1954 год, 43 арк.

185. Спр. 53. Материалы по оргмассовой работе, 1953 г., 90 арк.

Ф. р. 3695. Министерство сельского хозяйства. Колхоз «Авангард» Грузчанского сельского совета Добропольского района Сталинской области

Оп. 1

186. Спр. 22. Протоколы заседаний правления колхоза, 1951 г., 43 арк.

187. Спр. 33. Книга протоколов общего собрания колхоза «Авангард» Грузчанского с/с Добропольского района, 1955 г., 47 арк.

Ф. р. 4249. Сталинское областное статистическое управление.

г. Сталино

Он. 3

188. Спр. 8690. Сектор статистики сельского хозяйства. Сведения об электрифицировании колхозов, РТС, МТС и совхозов Сталинской области за 1958 г., 1958 г., 25 арк.
189. Спр. 8706. Сектор статистики культуры, здравоохранения и демографии. Месячные отчеты обласанстанций об инфекционных заболеваниях и профилактических мероприятиях. 1958 г., 1958 г., 84 арк.
190. Спр. 9508. Сектор статистики Всесоюзной переписи населения. Сведения о численности населения по данным Всесоюзной переписи населения по городам обласного, районного подчинения, поселкам городского типа и сельским районам Сталинской области. 1959 г., 1959 г., 36 арк.
191. Спр. 9509. Сектор статистики Всесоюзной переписи населения. Сведения о численности наличного и постоянного населения и лиц в возрасте 18 лет и старше по каждому населенному пункту Сталинской области с указанием численно преобладающей национальности, 1959 г., 88 арк.
192. Спр. 9510. Сектор статистики Всесоюзной переписи населения. Сведения о численности населения по городам, поселениям и сельской местности Сталинской области, 1958 г., 54 арк.
193. Спр. 9446. Сектор статистики сельского хозяйства. Сводные данные об электрификации колхозов, РТС, МТС и совхозов Сталинской области за 1959 г., 1959 г., 104 арк.
194. Спр. 9529. Сектор статистики культуры, здравоохранения и демографии. Докладные записки о проделанной работе отдела культуры, здравоохранения и демографии Сталинского обласного управления, 1959 г., 28 арк.

***Ф. р. 4633. Безыменский сельский Совет депутатов трудящихся
Новоазовского района Донецкой области УССР с. Безыменное***

Оп. 1

195. Спр. 89. Материалы постоянной комиссии по здравоохранению (планы, протоколы, акты проверки) за 1951 год, 1951 г., 4 арк.
196. Спр. 90. Материалы постоянной комиссии заготовительной (планы, протоколы, акты проверки) за 1951 год, 1951 г., 4 арк.
197. Спр. 91. Материалы постоянной комиссии культурно-просветительской (планы, протоколы, акты проверки) за 1951 год, 1951 г., 4 арк.
198. Спр. 92. Материалы постоянной комиссии сельскохозяйственной (планы, протоколы, акты проверки) за 1951 год, 1951 г., 4 арк.

***Ф. р. 5895. Отдел переселения исполкома Сталинской области
депутатов трудящихся г. Сталино***

Оп. 1

199. Спр. 1 Приказы переселенческих Управлений при Совете Министров СССР и УССР. 1951 – 1958 гг., 1958 г., 148 арк.
200. Спр. 2. Указания переселенческого управления при Совете Министров УССР и постановления облисполкома по переселениям. 1951 г., 1951 г., 67 арк.
201. Спр. 4. Распоряжения и решения облисполкома. 1952 – 1953 гг., 1953 г., 25 арк.
202. Спр. 6. Приказы и распоряжения переселенческого управления при Совете Министров УССР 1953 г., 1953 г., 119 арк.

Державний архів Івано-Франківської області***Ф. п. 1. Івано-Франковський (Станиславський) обласний комітет****Оп. 1*

203. Спр. 1511. Особый сектор. Протокольная часть. Справки сельхозотдела, информации райкомов партии, областных организаций о выполнении постановлений обкома партии о мерах по ликвидации нарушений Устава сельскохозяйственной артели в колхозах, колхозах Галичского района, 1952 г., 154 арк.
204. Спр. 1517. Особый сектор. Протокольная часть. Стенограмма совещания вторых секретарей горкомов, райкомов по вопросу подготовки к выборам в местные Советы депутатов трудящихся, 24 декабря 1952 г., 14 арк.
205. Спр. 1527. Особый сектор. Секретная часть. Отчеты, информации в ЦК КП(б) Украины об организационно-хозяйственном укреплении колхозов, общественного хозяйства, ликвидации нарушений Устава сельскохозяйственной артели в колхозах, социалистической законности, подготовке к весенне-полевым работам, уборке урожая, итогах отчетно-выборных собраний в колхозах и другим вопросам, 1952 г., 14 арк.
206. Спр. 1537. Общая часть. Отчеты, информации в ЦК ВКП(б) Украины, ЦК КП(б) Украины о лесозаготовках, ремонте жилого фонда, улучшении бытового обслуживания населения, итогах коллективизации и организационно-хозяйственном состоянии колхозов, принятых мерах по ликвидации нарушений Устава сельскохозяйственной артели, повышении квалификации председателей колхозов и другим вопросам, 1953 г., 83 арк.

207. Спр. 1577. Особый сектор. Общая часть. Информации райкомов партии, областных организаций об упорядочивании оплаты труда колхозников, расчетах колхозов за проведенные работы МТС, 1952 г., 99 арк.
208. Спр. 1579. Особый сектор. Общая часть. Отчеты . Информации райкомов партии о ходе и об итогах проведения отчетных и отчетно-выборных собраний в колхозах / Письмо Обкома Партии № 140 от 15 января, 461 от 20 февраля 1952 г., 1952 г., 51 арк.
209. Спр. 1724. Особый сектор. Общая часть. Справки, информации горкомов, райкомов партии, Председателя Совета по делам колхозов по Станиславской области о работе промышленных предприятий, нарушении правил советской торговли, мероприятий по ликвидации нарушений недостатков о соблюдении Устава сельскохозяйственной артели в колхозах области, фактах проникновения в колхозы жуликов и спекулянтов и расхищении ими государственной и колхозной собственности и другим вопросам, 1953 г., 125 арк.
210. Спр. 1950. Сельскохозяйственный отдел. Справки, докладные записки отдела о соблюдении колхозами Устава сельскохозяйственной артели, падеже овец в колхозах Надворнянского района, 1955 г., 22 арк.
211. Спр. 2230. Сельскохозяйственный отдел. Докладные записки отдела о количестве свеклосеющих колхозов, бригад, звеньев в области, опыте работы Бурштанского района по подкормке сахарной свеклы, состоянии ухода за посевами сахарной свеклы, заготовках кормов на силос и организации копки картофеля в колхозах Галицкого района, 1958 г., 10 арк.
212. Спр. 2405. Особый сектор. Секретная часть. Информации в ЦК Компартии Украины о строительстве предприятий оборонной промышленности, проведении отчетных и отчетно-выборных колхозных собраний, 1960 г., 12 арк.

213. Спр. 2444. Особый сектор. Общая часть. Информации горкомов, райкомов партии о развитии промышленности, организации социалистического соревнования, переселении семей в восточные области, подготовке кадров для сельского хозяйства, работе добровольных народных дружин и другим вопросам, 1960 г., 118 арк.
214. Спр. 2546. Особый сектор. Общая часть. Письма в ЦК КПСС, Совет Министров УССР рабочих Полоницкого лесничества Делятинского лесокомбината, колхозника Иванишина М. С., колхоза «Шлях коммунизма» с. Подбереж Болеховского района о повышении зарплаты, улучшении бытовых условий и бесхозяйственности в колхозе, 1961 г., 22 арк.

***Ф. р. 295. Виконавчий комітет Станіславської обласної Ради депутатів
трудящих***

Оп. 5

215. Спр. 869. Канцелярія. Інформації, доповідні записки, звітні та інші матеріали з питань підйому сільського господарства областей України, порушення Статуту сільськогосподарської артілі та впорядкування оплати праці в колгоспах Станіславської області, 1952 р., 155 арк.
216. Спр. 870. Канцелярія. Доповідні записки представника в справах колгоспів при Уряді СРСР по Станіславській області про порушення Статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах Станіславської області та довідки про їх виконання, 1952 р., 114 арк.
217. Спр. 1560. Канцелярія. Протести органів прокуратури на незаконні рішення виконкомів місцевих Рад депутатів трудящих, подання і доповідні записки про порушення соціалістичної законності і Статуту

- сільськогосподарської артілі та листування з цих питань, 1958 р., 128 арк.
218. Спр. 1601. Приймона по скаргах. Звіт обліку заяв, листів і скарг трудящих за 1958 р., 1958 р., 9 арк.
219. Спр. 1666. Канцелярія. Дані про кількість населення, колгоспів, сільських рад по групах населення і дані про голів сільських і селищних Рад Станіславської області за віком і стажем, 1959 р., 8 арк.
220. Спр. 1694. Канцелярія. Вказівки про порядок землекористування в не колективізованих селах Станіславської області, 1959 р., 17 арк.
221. Спр. 1799. Приймона по скаргах. Звіт обліку заяв, листів і скарг трудящих за 1959 рік, 1959 р., 20 арк.
222. Спр. 1815. Канцелярія. Матеріали про трудовлаштування колишніх колгоспників з колгоспів перетворених у радгоспи і лісогосподарства, 1960 р., 16 арк.
223. Спр. 1817. Канцелярія. Листування з Президією Верховної Ради УРСР про стан розгляду заяв і скарг громадян на порушення соцзаконності і Статут сільськогосподарської артілі в колгоспах області, 1960 р., 37 арк.
224. Спр. 2092. Приймона по скаргах. Річні, піврічні і квартальні звіти про розгляд заяв і скарг, що надійшли до облвиконкому та інформаційні довідки про стан рішення листів, заяв і скарг трудящих, виконками районних міських рад депутатів трудящих відділами Управління облвиконкому за 1961 р., 1961 р., 156 арк.
225. Спр. 2152. Канцелярія. Матеріали з питань поліпшення справи землекористування в колгоспах і радгоспах Станіславської області та впорядкування присадибного землекористування, 1962 р., 60 арк.
226. Спр. 2170. Канцелярія. Доповідна записка Президії Верховної Ради УРСР про скарги громадян на порушення соціалістичної законності та

- зловживання службовим станом керівників місцевих органів, директивні листи Ради Міністрів УРСР та облвиконкому з питань порушення соціалістичної законності, 51 арк.
227. Спр. 2199. Канцелярія. Довідки, інформації та листування з питань побутового обслуговування населення, 1962 р., 91 арк.
228. Спр. 2215. Приймона по скаргах. Звіти річних, піврічних, квартальні обліку заяв, листів і скарг трудящих за 1962 рік, 1963 р., 59 арк.
229. Спр. 2345. Канцелярія. Директивні листи Ради Міністрів УРСР і облвиконкому та довідки з питань колгоспного будівництва і землекористування хутірських дворів по Івано-Франківській області. 4 лютого 1963 р., 1963 р., 25 арк.
230. Спр. 2454. Оргінструкторський відділ. Матеріали з питань розгляду і вирішення листів, заяв і скарг трудящих, 1963 р., 185 арк.
231. Спр. 2477. Канцелярія. Приймона по скаргах. Піврічні, річні звіти по обліку заяв, листів і скарг трудящих та додатки до них, листування Президії Верховної Ради та Ради Міністрів УРСР за 1963 рік, 1964 р., 120 арк.
232. Спр. 2509. Канцелярія. Листи, заяви, скарги колгоспів та матеріали до них, 1964 р., 127 арк.
233. Спр. 2573. Приймона по скаргах. Квартальні, піврічні, річні звіти по обліку заяв, листів і скарг трудящих та додатки до них, листування Президії Верховної Ради УРСР та Ради Міністрів УРСР за 1964 рік, 1965 р., 104 арк.
234. Спр. 2580. Оргінструкторський відділ. Стенограма наради-семінару голів виконкомів сільських і селищних Рад депутатів трудящих області, 1964 р., 67 арк.

***Ф. р. 1398. Сільськогосподарська артіль (колгосп) «Перемога»
с. Вербилівці Рогатинського району Станіславської області***

Оп. 1

235. Спр. 47. Книга протоколів загальних зборів колгоспу і засідань правління колгоспу за 1953 р., 1953 р., 56 арк.
236. Спр. 60. Книга протоколів загальних зборів колгоспу і засідань правління колгоспу за 1954 р., 1954 р., 57 арк.
237. Спр. 70. Книга протоколів загальних зборів колгоспу і засідань правління колгоспу за 1955 р., 1955 р., 64 арк.
238. Спр. 72. Умови на соцзмагання колгоспів ім. Шевченко сільради Вербилівці Рогатинського району за 1955 р., 1955, 9 арк.
239. Спр. 88. Книга протоколів загальних зборів колгоспу і засідань правління колгоспу за 1956 р., 1956 р., 62 арк.
240. Спр. 97. Книга протоколів загальних зборів колгоспу і засідань правління колгоспу за 1957 р., 1957 р., 68 арк.
241. Спр. 112. Книга протоколів загальних зборів колгоспу і засідань правління колгоспу за 1958 р., 1958 р., 62 арк.

***Ф. р. 2414. Виконавчий комітет Соколівської сільської Ради депутатів
трудящих с. Соколівка Косівського району***

Оп. 1

242. Спр. 36. Книга протоколів засідань виконавчого комітету сільської Ради депутатів трудящих за 1953 р – 1954 р., 1954 р., 55 арк.
243. Спр. 42. Протоколи сесій сільської Ради депутатів трудящих за 1954 р., 1954 р., 23 арк.

244. Спр. 44. Договір по соцзмаганню з Річківською сільською радою на 1954 р., 1954 р., 6 арк.
245. Спр. 54. Книга протоколів сесій сільської Ради депутатів трудящих за 1956 р., 1956 р., 17 арк.
246. Спр. 44. Договір по соцзмаганню з Бабинською сільською радою та актів перевірки про їх виконання за 1956 р., 1956 р., 6 арк.
247. Спр. 63. Книга протоколів засідань виконавчого комітету сільської Ради депутатів трудящих за 1958 р., 1959 р., 88 арк.
248. Спр. 69. Протоколи загальних зборів селян с. Соколівка за 1959 р., 1959 р., 6 арк.
249. Спр. 83. Протоколи загальних зборів селян с. Соколівка за 1960 р., 1960 р., 10 арк.
250. Спр. 96. Квартальні плани роботи постійних комісій сільської Ради на 1963 р., 1963 р., 44 арк.
251. Спр. 98. Звіт про роботу вуличного комітету сільської Ради за 1963 р., 1963 р., 3 арк.
252. Спр. 107. Протоколи звітування депутатів сільської Ради перед виборцями, 1964 р., 25 арк.
253. Спр.117. Протоколи загальних зборів селян с. Соколівка з порядком денним «Інформації прокурора області про вчинення вбивства гр. Дійчук» 25 вересня 1965 р., 1965 р., 3 арк.

Державний архів Львівської області

***Ф. р. 221. Виконком Львівської обласної сільської Ради депутатів
трудящих***

Он. 2

254. Спр. 5033. Організаційно-інструкторський відділ. Доповідні записки інструкторів оргвідділу про перевірку роботи райвиконкомів і сільських Рад за 1963 р., 1963 р., 146 арк.
255. Спр. 5034. Організаційно-інструкторський відділ. Доповідні записки інструкторів оргвідділу по перевірці листів, заяв і скарг громадян, 1963 р., 88 арк.
256. Спр. 5047. Організаційно-інструкторський відділ. Матеріали (довідки, пропозиції, листування) про передачу деяких з відання районних установ і організацій на вирішення виконкомів сільських (селищних) Рад депутатів трудящих, 1963 р., 29 арк.
257. Спр. 5051. Організаційно-інструкторський відділ. Матеріали (рішення, інформації і інші) про стан культурно-побутового обслуговування населення області за 1963 р., 1963 р., 116 арк.
258. Спр. 5056. Організаційно-інструкторський відділ. Матеріали (інформації, довідки, списки і інше) про боротьбу з особами, які ухиляються від суспільно-корисної роботи і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя, 1963 р., 166 арк.

Державний архів Одеської області

Ф. р. 2062. Неделківська сільська Рада Савранського району Одеської області

Он. 2

259. Спр. 34. Книга протоколів сесій сільської Ради депутатів трудящих за 1950 – 1954 р., 1954 р., 52 арк.

***Ф. р. 5538. Исполнительный комитет Шершенецкого сельского совета
депутатов трудящихся Кадымского района Одесской области.
с. Шершенцы***

Оп. 1

260. Спр. 206. Протоколы сельського совета, 1969 г., 30 арк.

***Ф. р. 5543. Исполнительный комитет Кадымского поселкового Совета
депутатов трудящихся Одесской области***

Оп. 1

261. Спр 126. Протоколы поселкового сонета, 1968 г., 98 арк.

***Ф. р. 5766. Топалынский сельский Совет село Топала Красноокнянского
района Одесской области***

Оп. 1

262. Спр. 114. Книга протоколів сесії сільської Ради депутатів трудящих за 1964 р., 1965 г., 20 арк.

***Ф. р. 5937. Сельскоозыятвенная артель /колхоз/ им. Щорса Шимковского
сельсовета, Троицкого района Одесской области***

Оп. 1

263. Спр. 34. Протоколы правлений колхозов и общих собраний за 1957 г., 1957 г., 45 арк.

264. Спр. 61. Протоколы правлений колхозов и общих собраний членов колхоза за 1963 г. (Ананьевский район), 1963 г., 66 арк.

Ф. р. 6596. Васильевский сельский совет Фрунзенского района Одесской области

Оп. 1

265. Спр. 80. Васильевский сельский совет Фрунзенского района Одесской области., 1964 г., 76 арк.

Ф. р. 6600. Ново-Павловский сельский Совет Фрунзовского района Одесской области УССР

Оп. 1

266. Спр. 66. Книга протоколов заседаний исполнительного комитета сельской Рад депутатів трудящих за 1964 р., 1964 г., 24 арк.

Ф. п. 11. Одесский областной комитет (обком) Компартии Украины. Сельскохозяйственный сектор

Оп. 14

267. Спр 645. Особый сектор. Докладные записки, справки административных органов о выполнении постановлений бюро обкома КП Украины о соблюдении социалистической законности в органах прокуратуры и милиции области и о мерах по усилению борьбы с растратами и хищениями в торговых организациях, 1953 г., 83 арк.

268. Спр 942. Особый сектор. Отчеты, справки, информации обкома партии в ЦК КП Украины о состоянии учета и хранения постановлений вышестоящих партийных органов в Одесском горкоме партии; о праздновании 300-летия воссоединения Украины с Россией;

о работе сети партийного просвещения в 1953 – 1954 учебном году, итоги выборов народных судей и женских Советов; о строительстве артезианских шахт и колодцев, состоянии оросительных систем, об оргнаборе рабочих для угольной промышленности, подготовки механизаторских кадров для МТС, о переселенцах и их хозяйственном устройстве, о ходе ликвидации экономически слабых колхозов, 1954 г., 92 арк.

Он. 15

269. Спр 158. Справки, информации райкомов КП Украины в отдел о невыполнении постановлений вышестоящих партийных органов по вопросам ухода за посевами пропашных культур, улучшение агрономического и зоотехнического обслуживания колхозов; соблюдения Устава сельхозартели; укрепление колхозов руководящими кадрами, работы председателей колхозов тридцатитысячников, 1955 г., 159 арк.
270. Спр 333. Сельскохозяйственный сектор. Справки отдела на письма и телеграммы, поступившие в обком КП Украины от партийных, советских, хозяйственных органов, предприятий и учреждений по вопросам сельского хозяйства, работы железнодорожного транспорта и автомобильного транспорта, 1961 г., 123 арк.

Ф. п. 11468. Одесский сельский областной комитет (обком) КП Украины

Он. 1

271. Спр. 75. Особый сектор. Докладные записки, справки отделов обкома, управления охраны общественного порядка обкому партии о ходе выполнения постановлений партийных органов об усилении борьбы с

- пьянством, нарушении трудовой дисциплины, уголовной преступностью среди молодежи, о сохранности урожая, экономии хлебных ресурсов, 1963 г., 37 арк.
272. Спр. 93. Отдел торгово-финансовых органов. Докладные записки прокурора области Управления общественного порядка облисполкома и облсуда обкому партии по наиболее характерным и распространенным нарушениям законности, правопорядка и Устава колхоза и принимаемых мерах по их устранению. Сведения о качественном составе народных заседателей, 1963 г., 151 арк.
273. Спр. 148. Общий отдел. Докладные записки, справки КГБ, Управления общественного порядка облисполкома, облвоенкомата по вопросам улучшения охраны госграницы, усиления борьбы с идеологическими диверсиями, деятельности сектантов, о реагировании населения о решении ЦК. О состоянии преступности в области и борьбе с расхитителями, о недостатках в воспитании допризывников, 1964 г., 147 арк.
274. Спр. 164. Отдел торгово-финансовых органов. Докладные записки прокурора области и Управления охраны общественного порядка отделу обкома партии о ходе выполнения вышестоящих партийных органов о соблюдении соцзаконности, охране хлебопродуктов и кормов, о нарушении закона о сельскохозяйственном налоге, об искоренении безнадзорности и преступности среди несовершеннолетних и по другим вопросам, 1964 г., 63 арк.

Державний архів Полтавської області

Ф. 25. Глобинский РК КП (б) Украины Полтавской области

Оп. 1

275. Спр. 142. Заявления и жалобы трудящихся и материалы по ним, 1952 г., 502 арк.
276. Спр. 157. Заявления и жалобы трудящихся от А до М., 1953 г., 342 арк.
277. Спр. 158. Заявления и жалобы трудящихся от Н до Я., 1953 г., 342 арк.
278. Спр. 167. Директивные указания ОК КП Украины по вопросам сельского хозяйства о уборке и заготовке овощей, о продуктивности животноводства и о заготовке кормов, 1953 г., 208 арк.
279. Спр. 173. Заявления и жалобы трудящихся от А до М, 1954 г., 447 арк.
280. Спр. 174. Заявления и жалобы трудящихся от М до Я, 1954 г., 447 арк.
281. Спр. 191. Заявления и жалобы трудящихся (от А до Н), 1955 г., 274 арк.
282. Спр. 192. Заявления и жалобы трудящихся от О до Ю, 1955 г., 296 арк.
283. Спр. 211. Заявления и жалобы трудящихся, 1956 г., 344 арк.
284. Спр. 215. Директивные указания ЦК КП Украины о состоянии и мерах улучшения идеологической работы парторганизаций, о выполнении программ вечерних партшкол и др., 1956 г., 82 арк.
285. Спр. 236. Протоколы №№ 1 – 15 11 заседаний бюро райкома компартии Украины и материалы к ним, 1959 г., 332 арк.
286. Спр. 239. Листи, скарги і заяви трудящих, розглянуті на бюро райкому партії і компрометуючими даними на комуністів, 1959 р., 148 арк.

Оп. 3

287. Спр. 2. Протоколы №№ 1 – 11 заседаний бюро райкома компартии Украины, 1960 г., 323 арк.

288. Спр. 7. Скарги і заяви трудящих, розглянуті на бюро РК КП України і компрометуючими даними на комуністів, 1960 р., 225 арк.

***Ф. 27. Коммунистическая партия Украины. Гребенковский райком
КП(б) Украины Полтавской области. Отдел сельского хозяйства***

Оп. 1

289. Спр. 139. Переписка по сельскохозяйственным вопросам с обкомом КП Украины и другими организациями, 1951 г., 92 арк.
290. Спр. 140. Описи на возвращенные совершенно секретные и секретные документы в особый сектор обкома КП(б)У за 1951 г., 1951 г., 183 арк.
291. Спр. 213. Совершенно секретно. Жалобы и заявления трудящихся и материалы к ним. Часть 1. С буквы А до буквы О за 1954 г., 1954 г., 287 арк.
292. Спр. 214. Совершенно секретно. Жалобы и заявления трудящихся и материалы к ним. Часть 2., 1954 г., 234 арк.
293. Спр. 163. Переписка отдела с обкомом КП Украины, 1952 г., 158 арк.
294. Спр. 186. Переписка отдела с обкомом КП Украины и другими организациями, 1953 г., 172 арк.

Державний архів Тернопільської області

***Ф. р. 1833. Исполком Тернопольского областного Совета депутатов
трудящихся***

Оп. 2

295. Спр. 414. Общий отдел. Справки областного исполкома о работе местных Советов депутатов трудящихся о состоянии социалистического соревнования сельских, поселковых, городских и

- районных Советов депутатов трудящихся и состоянии организационно-массовой работы, поступлении жалоб за 1950 г., 1950 г., 102 арк.
296. Спр. 434. Общий отдел. Список сел, в которых еще не организованы колхозы, 1950 г., 14 арк.
297. Спр. 523. Общий отдел. Информация о проведении первых организационных сессий районных, городских, поселковых и сельских Советов депутатов трудящихся и состоянии организационно-массовой работы сельских Советов за 1951 г., 1951 г., 65 арк.
298. Спр. 534. Общий отдел. Справки о работе райисполкомов и состоянии организационно-массовой работы сельсоветов Тернопольской области за 1951 г., 1951 г., 75 арк.
299. Спр. 557. Общий отдел. Переписка с Советом Министров Украинской ССР о ходе строительства школ, медучреждений, оплате трудодня колхозников, выполнении плана сельского и колхозного строительства, выращивании чумызы в колхозах, организации и проведении социалистического соревнования между сельскими Советами области и другое, 1951 г., 215 арк.
300. Спр. 611. Общий отдел. Сведения о хуторских хозяйствах Тернопольской области по состоянию на 5 февраля 1952 г., 1952 г., 112 арк.
301. Спр. 612. Общий отдел. Сведения о хуторских хозяйствах Тернопольской области по состоянию, 1952 г., 183 арк.
302. Спр. 621. Общий отдел. Переписка с представителями Совета по делам колхозов по Тернопольской области по охране общественных земель колхозов, состоянию и работе производственных бригад в колхозах, нарушениях Устава сельскохозяйственной артели, состоянии посевов овощных культур, 1952 г., 603 арк.

303. Спр. 656. Общий отдел. Переписка Совета по делам колхозов при Правительстве СССР по Тернопольской области, о принятии предупредительных мер по усилению охраны общественных земель от расхищения в колхозах и результатах проверки соблюдения Устава сельскохозяйственной артели, 1953 р., 48 арк.
304. Спр. 694. Информации и справки о работе культпросветучреждений и переписка с советскими и партийными органами по финансовым вопросам, разбору жалоб и заявлений и другим вопросам, 1954 г., 259 арк.
305. Спр. 329. Канцелярия. Представления областного прокурора о нарушениях социалистической законности и Устава сельскохозяйственной артели, о фактах нарушения финансовыми органами правил регистрации некооперированных кустарей и ремесленников, 1960 г., 12 арк.
306. Спр. 320. Отдел: Секретный. Сведения об итогах естественного движения населения, о численности населения и наличных хозяйств, о числе неграмотных, о наличии и техническом состоянии тракторов, находящихся в народном хозяйстве за 1954 г., 1954 г., 26 арк.
- Он. 5.*
307. Спр. 382. Отдел: Спецчасть. Докладные записки о разоблачении группы спекулянтов, борьбе с хищениями хлеба и пищевых отравлениях колхозников за 1957 г., 1957 г., 33 арк.
308. Спр. 383. Отдел: Спецчасть. Представления областной прокуратуры о фактах нарушения Устава сельскохозяйственной артели и социалистической законности в области за 1957 г., 1957 г., 26 арк.
309. Спр. 385. Отдел: Спецчасть. Информационный отчет о состоянии и деятельности религиозных культов за 1957 г., 1957 г., 62 арк.

310. Спр. 386. Отдел: Спецчасть. Информация о работе овощесушильных заводов, трудоустройстве репатриантов, оказании помощи колхозам и колхозникам, пострадавшим от стихийного бедствия за 1957 г., 1957 г., 24 арк.
311. Спр. 387. Отдел: Спецчасть. Информации управления КГБ об отрицательных настроениях и высказываниях со стороны реэмигрантов, проживающих на территории области за 1957 г., 1957 г., 22 арк.
312. Спр. 410. Отдел: Спецчасть. Докладные записки и справки о фактах хищения посевного материала в колхозах области, поджоге поднавеса колхозного тока, разобласчении группы расхитителей зерна в колхозе им. Чапаева, Козловского района за 1958 г., 1958 г., 54 арк.
313. Спр. 411. Отдел: Спецчасть. Представления, протесты, информации и справки о нарушениях Устава сельскохозяйственной артели и соцзаконности в колхозах области, промышленных предприятиях за 1958 г., 1958 г., 45 арк.
314. Спр. 504. Отдел: Спецчасть. Информации о праздновании «Пасхи», провокационных действиях заместника Почаевской лавры Севостиана, проведении обряда водного крещения в общинах евангелистских христиан-баптистов и другое, 1961 г., 52 арк.
315. Спр. 506. Отдел: Спецчасть. Информации об активизации борьбы с самогоноварением, применении радиоактивных веществ, улучшении деятельности исправительно-трудовых учреждений, 1961 г., 10 арк.
316. Спр. 535. Отдел: Первая часть. Отчет о состоянии и деятельности религиозных культов в области за 1961 г., 1961 г., 36 арк.
317. Спр. 544. Отдел: Первая часть. Информации об итогах проведения религиозных праздников в области за 1962 г., 1962 г., 23 арк.

318. Спр. 545. Отдел: Первая часть. Справки, докладные записки о состоянии преступности среди несовершеннолетних и молодежи в области за 1962 г., 1963 г., 28 арк.
319. Спр. 581. Отдел: Первая часть. Докладные записки об улучшении деятельности советской милиции, состоянии паспортного режима в области, о фактах покушений и угроз членов актива колхозов за 1964 г., 1964 г., 19 арк.

Ф. п. 1. Тернопольский областной комитет компартии Украины

Он. 1

320. Спр. 2678. Особый сектор. Секретная часть. Информации, справки, докладные записки работников отдела пропаганды и агитации обкома партии, уполномоченных советов по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР и религиозных культов при облисполкоме в обком КП Украины, о деятельности церкви и религиозных культов и мерах по улучшению атеистической работы среди населения, 1955 г., 136 арк.
321. Спр. 2682. Особый сектор. Секретная часть. Справки, докладные записки отделов обкома КП Украины, райкомов партии, административных органов в обком КП Украины о нарушениях социалистической законности, работе органов милиции и финансовых органов, Уставе сельскохозяйственной артели, хищениях и злоупотреблениях в потребкооперации, пищевой промышленности, колхозах и на транспорте, 1953 г., 168 арк.
322. Спр. 2799. Особый сектор. Секретная часть. Информации, справки, докладные записки, отчеты обкома партии в ЦК КПСС и ЦК КП Украины о ходе выполнения постановления ЦК КПСС и Совета

Министров СССР «О мерах по дальнейшему укреплению колхозов руководящими кадрами», обсуждению решений январского, июльского Пленумов ЦК КПСС и Февральского Пленума ЦК КП Украины о развитии промышленности и сельского хозяйства, о ходе подготовки и выборах в Верховный Совет УССР и местные Советы депутатов трудящихся, проведении Пленумов обкома КП Украины, ходе и результатах отчетов и выборов в районные и первичные партийные организации, профсоюзных органах, колхозах, организациях ДОСААФ, мерах по улучшению органов милиции, среди офицеров запаса и в отставке, о фактах антисоветских проявлений лиц, возвратившихся с мест заключения, принятых мерах по ликвидации стихийного бедствия на территории области, охране колхозной собственности, 1955 г., 150 арк.

323. Спр. 2806. Особый сектор. Секретная часть. Справки, докладные записки райкомов партии, административных органов в обком КП Украины о нарушении Устава сельскохозяйственной артели, хищениях в колхозах и мерах по усилению борьбы за сохранность колхозной собственности, 1956 г., 80 арк.
324. Спр. 3029. Особый сектор. Секретная часть. Информации, справки райкомов партии, областной прокуратуры в обком КП Украины о выполнении постановления бюро обкома партии об устранении и недопущении фактов нарушения Устава сельскохозяйственной артели и соцзаконности со стороны руководящих колхозных кадров, 1957 г., 71 арк.

***Ф. р. 2303. Колгосп ім. Булганіна Бутинської сільської Ради
Вишнівецького району Тернопільської області***

Оп. 1

325. Спр. 1. Протоколи загальних зборів колгоспу і засідань правління колгоспу за 1955 р., 1955 р., 30 арк.
326. Спр. 2. Протоколи загальних зборів колгоспу і засідань правління колгоспу за 1955 р., 1955 р., 82 арк.

Оп. 2

327. Спр. 3. Сельско-хозяйственная артель им. Свердлова, села Бутин Вишневецкого района Тернопольской области. Протоколы общих собраний колхозников и заседаний правления колхоза за 1959 г., 1959 г., 49 арк.
328. Спр. 7. Сельско-хозяйственная артель им. Свердлова, села Бутин Вишневецкого района Тернопольской области. Протоколы общих собраний колхозников и заседаний правления колхоза за 1962 г., 1962 г., 47 арк.
329. Спр. 9. Сельско-хозяйственная артель им. Свердлова, села Бутин Збаражского района Тернопольской области. Протоколы общих собраний колхозников и заседаний правления колхоза за 1963 г., 1963 г., 31 арк.
330. Спр. 11. Сельско-хозяйственная артель им. Свердлова, села Бутин Збаражского района Тернопольской области. Протоколы общих собраний колхозников и заседаний правления колхоза за 1964 г., 1964 г., 13 арк.

Державний архів Харківської області

***Ф. р. 4785. Управление культуры Исполнительного комитета
Харьковского Областного Совета депутатов трудящихся***

Оп. 6.

331. Спр. 15. Отдел культпросветучреждений. Сводный годовой статистический отчет с объяснительной запиской о работе клубных учреждений районов Харьковской области за 1965 г., 1965 г., 56 арк.

***Ф. р. 5125. Отдел здравоохранения Исполнительного комитета
Харьковского областного Совета депутатов трудящихся
(Облздравотдел) г. Харьков***

Оп. 2

332. Спр. 391. Лечебно-профилактический сектор. Стенограмма совещания Областного актива медработников Харьковского облздравотдела от 23 марта 1954 г., 1954 г., 145 арк.
333. Спр. 505. Лечебно-профилактический сектор. Переписка с Министерством Здравоохранения УССР по вопросу санитарно-гигиенической подготовки чаши Красно-Оскольского водохранилища, 1955 г., 54 арк.
334. Спр. 512. Лечебно-профилактический сектор. Статистические сведения о состоянии здравоохранения Харьковской области за 1955 год по сравнению с 1940 и 1954 годами, 1954 г., 34 арк.
335. Спр. 1231. Лечебно-профилактический сектор. Доклад заведующего облздравотделом на сессии областного Совета депутатов трудящихся «О состоянии и задачах здравоохранения Харьковской области» Проект решения по этому вопросу 10 марта 1959 г., 1959 г., 59 арк.

Оп. 4

336. Спр. 342. Лечебно-профилактический сектор. Справка о состоянии здравоохранения по обследованию сельского населения Харьковской области за 1964 г., 1964 г., 52 арк.
337. Спр. 343. Лечебно-профилактический сектор. Справка о проверке медицинского обслуживания населения районов Харьковской области за 1964 г., 1964 г., 115 арк.

Ф. п. 2. Харьковский сельский обком Компартии Украины*Оп. 1*

338. Спр. 56. Особый сектор. Протокольная часть. Протокол №№ 29 – 31 бюро обкома Компартии Украины, 1964 г., 165 арк.

Оп. 4

339. Спр. 771. Особый сектор. Протокольная часть. Пр. №№ 88, 89 заседаний бюро обкома КП(б)У, 1952 г., 102 арк.
340. Спр. 782. Особый сектор. Протокольная часть. Пр. №№ 101 - 103 заседаний бюро обкома КП(б)У, 1952 г., 185 арк.
341. Спр. 784. Протокольная часть. Протоколы 104 - 106 заседаний бюро обкома КП(б)У, 1952 г., 161 арк.
342. Спр. 976. Протокольная часть. Протоколы №№ 66, 67 заседаний бюро обкома КП Украины, 1952 г., 165 арк.
343. Спр. 978. Протокольная часть. Материалы к протоколам № 66, 67 заседаний секретариата обкома Компартии Украины, 1953 г., 109 арк.

Оп. 5

344. Спр. 423. Особый сектор. Протокольная часть. Стенограмма совещания работников печати о работе газет и издании работ классиков марксизма-ленинизма, 1956 г., 87 арк.
345. Спр. 646. Особый сектор. Протокольная часть. Материалы к протоколам № 6 - 7 заседаний бюро обкома КП(б)У, 1958 г., 128 арк.
346. Спр. 1061. Особый сектор. Протокольная часть. Протоколы №№ 34 - 35 заседаний бюро обкома КП(б)У, 1961 г., 185 арк.

Оп. 6

347. Спр. 55. Особый сектор. Протокольная часть. Протокол №№ 8 – 9 заседаний секретариата обкома Компартии Украины, 1965 г., 121 арк.
348. Спр. 57. Особый сектор. Протокольная часть. Материалы к протоколам 8 – 11 заседаний секретариата обкома Компартии Украины, 1965 г., 176 арк.

Державний архів Хмельницької області***Ф. п. 487. Каменець-Подольський обком КП України****Оп. 6*

349. Спр. 676. Отдел сельскохозяйственный. Отчеты, справки, информации райкомов партии, советских органов о ликвидации нарушений Устава сельскохозяйственной артели, проведении общественных собраний колхозников (по алфавиту районов от А до Ш), 160 арк.

Ф. п. 487. Хмельницкий обком компартии Украины

Он. 6

350. Спр. 972. Отдел сельскохозяйственный. Записки, справки работников отдела о результатах проверки МТС и колхозов, ухода за посевами сахарной свеклы и кукурузы, практике оплаты труда на уборке урожая. Список передовых колхозов, бригад, звеньев и передовиков сельского хозяйства, 1955 г., 113 арк.

Он. 7.

351. Спр. 135. Отдел сельскохозяйственный. Записки, справки, письма отдела о выполнении постановлений ЦК КПСС и Совета Министров «Об Уставе сельскохозяйственной артели и ежемесячном авансировании колхозников». Списки передовиков сельского хозяйства, 1956 г., 70 арк.

352. Спр. 138. Отдел сельскохозяйственный. Справки, информации, письма райкомов КП Украины о разокрупнении колхозов, заготовке удобрений, выполнении постановлений бюро обкома партии по развитию и повышению продуктивности общественного животноводства, 73 арк.

353. Спр. 139. Отдел сельскохозяйственный. Справки, информации, письма райкомов КП Украины о состоянии озимых посевов и подготовке к весеннему севу, об обсуждении проекта Устава сельхозартели, итогов соцсоревнования. Списки передовиков сельского хозяйства, 1956 г., 180 арк.

354. Спр. 140. Отдел сельскохозяйственный. Информации райкомов КП Украины о проведении отчетно-выборных собраний в колхозах области, 1956 г., 83 арк.

355. Спр. 289. Отдел сельскохозяйственный. Справки, информации райкомов КП Украины о выполнении мероприятий по преодолению отставания экономически слабых колхозов, о выполнении постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР об Уставе сельхозартели и развитии инициативы колхозников в организации колхозного производства, 1957 г., 139 арк.
356. Спр. 291. Отдел сельскохозяйственный. Отчеты, информации горкомов, райкомов КП Украины об итогах отчетных и отчетно-выборных собраний в колхозах (по алфавиту районов от А до Я, 1957 г., 138 арк.
357. Спр. 467. Отдел сельскохозяйственный. Информации райкомов КП Украины об итогах проведения отчетов и выборов в колхозах (по алфавиту районов от А до Я), 1958 г., 139 арк.
358. Спр. 663. Отдел сельскохозяйственный. Отчеты, информации райкомов КП Украины об итогах проведения отчетов и выборов в колхозах, 1959 г., 138 арк.

Ф. п. 6571. Партархив Хмельницкого обкома КП Украины.

Хмельницкий сельский обком КП Украины

Оп. 1

359. Спр. 73. Особый сектор. Протокольная часть. Материалы проверки по жалобам и заявлениям Городокского района за 1963 г., 1963 г., 216 арк.
360. Спр. 74. Особый сектор. Протокольная часть. Материалы проверки по жалобам и заявлениям Городокского района за 1963 г., 1963 г., 188 арк.

361. Спр. 75. Особый сектор. Протокольная часть. Материалы проверки по жалобам и заявлениям Дунаевецкого района за 1963 г., 1963 г., 235 арк.
362. Спр. 220. Особый сектор. Протокольная часть. Материалы проверки по жалобам и заявлениям Городокского района за 1964 г., 1964 г., 260 арк.

***Ф. р. 4173. Коричинецька сільська Рада Деражнянського району
Хмельницької області УРСР***

Оп. 2

363. Спр. 1. Організаційно-масова робота сільської Ради, 1959 р., 25 арк.
364. Спр. 3. Протоколи загальних зборів громадян села та порядок самооподаткування, 1959 р., 11 арк.
365. Спр. 4. Плани роботи, протоколи засідань, звіти, інформації постійних комісій сільської Ради за 1959 р., 1959 р., 63 арк.
366. Спр. 5. Затверджений річний бюджет та звіти про його виконання 1959 р., 1959 р., 74 арк.
367. Спр. 12. Матеріали підготовки до сесії та виконкомів сільської Ради, 1960 р., 48 арк.
368. Спр. 20. Книга протоколів засідань виконавчого комітету сільської Ради депутатів трудящих за 1961 р., 1961 р., 35 арк.
369. Спр. 21. Книга протоколів засідань виконавчого комітету сільської Ради депутатів трудящих за 1960 р., 1960 р., 67 арк.
370. Спр. 32. Книга протоколів засідань виконавчого комітету сільської Ради депутатів трудящих за 1961 р., 1961 р., 35 арк.
371. Спр. 33. Книга протоколів засідань виконавчого комітету сільської Ради депутатів трудящих за 1961 р., 1961 р., 49 арк.

372. Спр. 43. –Книга протоколів засідань виконавчого комітету сільської Ради депутатів трудящих за 1962 р., 1962 р., 24 арк.

Державний архів Херсонської області

***Ф. п. 3553. Херсонский областной комитет КП Украины
Херсонской области***

Оп. 1

373. Спр. 99. Особый сектор. Заявления и жалобы трудящихся, справки инструкторов о результатах проверки по заявлениям и ответы на них на букву «». 25 декабря 1962 г. – 3 января 1963 г., 1963 г., 57 арк.
374. Спр. 100. Особый сектор. Заявления и жалобы трудящихся, справки инструкторов о результатах проверки по заявлениям и ответы на них на букву «Б». 18. XII. 1962 г. – 30. XI. 1963 г., 1963 г., 171 арк.
375. Спр. 101. Особый сектор. Заявления и жалобы трудящихся, справки инструкторов о результатах проверки по заявлениям и ответы на них на букву «» без підписи, 279 арк.
376. Спр. 102. Особый сектор. Заявления и жалобы трудящихся, справки инструкторов о результатах проверки по заявлениям и ответы на них на букву «» без підписи, 297 арк.
377. Спр. 103. Особый сектор. Заявления и жалобы трудящихся, справки инструкторов о результатах проверки по заявлениям и ответы на них на букву «В», 143 арк.
378. Спр. 104. Особый сектор. Заявления и жалобы трудящихся, справки инструкторов о результатах проверки по заявлениям и ответы на них на букву «Г», 85 арк.

379. Спр. 105. Особый сектор. Заявления и жалобы трудящихся, справки инструкторов о результатах проверки по заявлениям и ответы на них на букву «групповые», 111 арк.
380. Спр. 106. Особый сектор. Заявления и жалобы трудящихся, справки инструкторов о результатах проверки по заявлениям и ответы на них на букву «Д Е Ж». 20 декабря 1962 г. – 10 октября 1963 г., 1963 г., 156 арк.
381. Спр. 107. Особый сектор. Заявления и жалобы трудящихся, справки инструкторов о результатах проверки по заявлениям и ответы на них на букву «З, И», 125 арк.
382. Спр. 108. Особый сектор. Заявления и жалобы трудящихся, справки инструкторов о результатах проверки по заявлениям и ответы на них на букву «К». 29. VIII. 1962 г. – 2. IV. 1963 г., 1963 г., 248 арк.
383. Спр. 109. Особый сектор. Заявления и жалобы трудящихся, справки инструкторов о результатах проверки по заявлениям и ответы на них на букву «К» коллективные. 27. IV. 1963 г. – 1. XI. 1963 г., 1963 г., 109 арк.
384. Спр. 110. Особый сектор. Заявления и жалобы трудящихся, справки инструкторов о результатах проверки по заявлениям и ответы на них на букву «Л». 12. XII. 1962 г. – 27. XI. 1963 г., 1963 г., 59 арк.
385. Спр. 111. Особый сектор. Заявления и жалобы трудящихся, справки инструкторов о результатах проверки по заявлениям и ответы на них на букву «М», 229 арк.
386. Спр. 114. Особый сектор. Заявления и жалобы трудящихся, справки инструкторов о результатах проверки по заявлениям и ответы на них на букву «П». 20. XII. 1962 г. – 30. XII. 1963 г., 1963 г., 60 арк.

387. Спр. 115. Особый сектор. Заявления и жалобы трудящихся, справки инструкторов о результатах проверки по заявлениям и ответы на них на букву «Ф». 2. I. 1963 г. – 3. IX. 1963 г., 1963 г., 109 арк.
388. Спр. 116. Особый сектор. Заявления и жалобы трудящихся, справки инструкторов о результатах проверки по заявлениям и ответы на них на букву «С». 28. XII. 1962 г. – 14. XI. 1963 г., 1963 г., 129 арк.
389. Спр. 117. Особый сектор. Заявления и жалобы трудящихся, справки инструкторов о результатах проверки по заявлениям и ответы на них на букву «Т, У, Ф, Х», 159 арк.
390. Спр. 118. Особый сектор. Заявления и жалобы трудящихся, справки инструкторов о результатах проверки по заявлениям и ответы на них на букву «Ц, Ч, Ш, Ю». 16. XII. 1962 г. – 4. I. 1963 г., 122 арк.
391. Спр. 311. Особый сектор. Заявления и жалобы трудящихся, справки инструкторов о результатах проверки по заявлениям и ответы на них на букву без подписи. 7. XII. 1963 г. – 1. IX. 1964 г., 1964 г., 247 арк.
392. Спр. 312. Особый сектор. Заявления и жалобы трудящихся, справки инструкторов о результатах проверки по заявлениям и ответы на них на букву без подписи, 73 арк.
393. Спр. 314. Особый сектор. Заявления и жалобы трудящихся, справки инструкторов о результатах проверки по заявлениям и ответы на них на букву групповые. 20. XII. 1963 г. – 8. XII. 1964 г., 1964 г., 64 арк.
394. Спр. 315. Особый сектор. Заявления и жалобы трудящихся, справки инструкторов о результатах проверки по заявлениям и ответы на них на букву «Г, Д, Е, Ж, З, И». 11. II. 1963 г. – 23. VII. 1964 г., 1964 г., 164 арк.
395. Спр. 316. Особый сектор. Заявления и жалобы трудящихся, справки инструкторов о результатах проверки по заявлениям и ответы на них на букву «К», 182 арк.

396. Спр. 318. Особый сектор. Заявления и жалобы трудящихся, справки инструкторов о результатах проверки по заявлениям и ответы на них на букву «М». 19. II. 1963 г. – 21. IX. 1964 г., 1964 г., 147 арк.
397. Спр. 319. Особый сектор. Заявления и жалобы трудящихся, справки инструкторов о результатах проверки по заявлениям и ответы на них на букву «Н, О, П», 234 арк.
398. Спр. 320. Особый сектор. Заявления и жалобы трудящихся, справки инструкторов о результатах проверки по заявлениям и ответы на них на букву «Р, С, Т, У». 5. V. 1963 г. – 12. X. 1964 г., 1964 г., 204 арк.
399. Спр. 321. Особый сектор. Заявления и жалобы трудящихся, справки инструкторов о результатах проверки по заявлениям и ответы на них на букву «Ц, Ч, Ш, Щ, Я». 22. II. 1963 г. – 4. XII. 1964 г., 1964 г., 132 арк.

***Ф. п. 3558. Белозерский сельский производственный партийный
комитет Херсонской области УССР***

Оп. 1

400. Спр. 8. Информация Херсонскому обкому КП Украины о проведенной работе по выполнению постановления ЦК КПСС, КП Украины, обкома партии об идеологической и организационной партийной работе, о ходе отчетно-выборных отчетных партийных собраний и др. вопросам. 29 января – 25 декабря 1963 г., 1963 г., 92 арк.
401. Спр. 10. Переписка по рассмотрению жалоб и заявлений трудящихся (А - Ч). 1963 г., 1963 г., 88 арк.

Ф. п. 3704. Областное производственное управление по орошаемому земледелию и водному хозяйству

Он. 1

402. Спр. 21. –Стенограмма областного совещания работников сельского хозяйства. 28 апреля 1958 г., 1958 р., 109 арк.
403. Спр. 98. Государственный комитет Совета Министров УССР по водному хозяйству «УКРГИПРОВОДХОЗ». Проектное задание. Мероприятия по понижению грунтовых вод в с. Новая Маячка Херсонской области. Сметно-финансовый расчет. 1960 г., 1960 р., 60 арк.
404. Спр. 126. Государственный комитет Совета Министров УССР по водному хозяйству «УКРГИПРОВОДХОЗ». Мероприятия по понижению грунтовых вод в с. Новая Маячка, Каховского района Херсонской области. Т. II. Электроснабжение насосных станций и скважин. Проектное задание. 1961 г., 1961 р., 30 арк.
405. Спр. 202. Отдел эксплуатации. Материалы по борьбе с наводнениями за 1963 г. (имеются за 1962 г. Постановления, решения, мероприятия), 1963 р., 114 арк.
406. Спр. 242. Планово-экономический. Материалы применения аккордно-премиальной системы труда в колхозах и совхозах области (постановления, положения, справки и т. д.) 12 мая – 21 сентября 1964 г., 1964 р., 71 арк.

Ф. р. 132. Чаплинский районный КП Украины Херсонской области

Оп. 13.

407. Спр. 10. Общий отдел. Переписка по рассмотрению жалоб и заявлений трудящихся. Буква Г – Ф, 27 арк.

Оп. 14.

408. Спр. 12. Общий отдел. Переписка по рассмотрению жалоб и заявлений трудящихся. Буква Б – Л. 1956 г., 1956 р., 29 арк.

Оп. 15.

409. Спр. 14. Переписка по рассмотрению жалоб и заявлений трудящихся. Буква А – К. 1957 г., 1957 р., 17 арк.

Оп. 16.

410. Спр. 20. Переписка по рассмотрению жалоб и заявлений трудящихся. Буква Б – Л. 1959 г., 1959 р., 43 арк.

***Ф. р. 2137. Отдел социального обеспечения Исполкома Херсонского
областного Совета депутатов трудящихся***

Оп. 2

411. Спр. 231. Годовые информационные отчеты областного и районных отделов социального обеспечения о колхозных кассах взаимопомощи колхозников за 1953 г., 1953 р., 160 арк.

412. Спр. 262. Статистические годовые отчеты областного и районных отделов социального обеспечения о колхозных кассах взаимопомощи колхозников за 1954 г., 1954 р., 70 арк.

413. Спр. 286. Информационные отчет областного и районных отделов социального обеспечения о колхозных кассах взаимопомощи колхозников за 1955 г., 1953 р., 59 арк.
414. Спр. 309. Информационные отчет областного и районных отделов социального обеспечения о колхозных кассах взаимопомощи колхозников за 1956 г., 1956 р., 42 арк.
415. Спр. 318. Справки об обеспечении престарелых колхозников и инвалидов колхозного труда. За 1957 г., 1957 р., 15 арк.
416. Спр. 334. Информационные отчет областного и районных отделов социального обеспечения о колхозных кассах взаимопомощи колхозников за 1957 г., 1957 р., 47 арк.
417. Спр. 362. Информационные отчет областного и районных отделов социального обеспечения о работе колхозных касс взаимопомощи колхозников за 1958 г., 1958 р., 47 арк.
418. Спр. 365. Годовые отчеты областного и районных отделов социального обеспечения о материально-бытовом обслуживании инвалидов Великой отечественной войны, труда, семей погибших военнослужащих и семей умерших кормильцев за 1959 г., 1959 р., 24 арк.
419. Спр. 366. Годовые отчеты городских и районных отделов социального обеспечения о назначении государственных пособий многодетным и одиноким матерям за 1959 г., 1959 р., 237 арк.
420. Спр. 391. Информационные отчет областного и районных отделов социального обеспечения о колхозных кассах взаимопомощи колхозников за 1959 г., 1959 р., 37 арк.
421. Спр. 434. Проект положения о порядке назначения и выплаты пенсий и пособий колхозникам Херсонской области, 16 арк.

422. Спр. 460. Информационные отчет областного и районных отделов социального обеспечения о колхозных кассах взаимопомощи колхозников за 1961 г., 1961 р., 38 арк.
423. Спр. 494. Информационные отчет областного и районных отделов социального обеспечения о колхозных кассах взаимопомощи колхозников за 1962 г., 1962 р., 20 арк.

Оп. 3

424. Спр.7. Пенсионный отдел. Материалы об организации Советов соцобеспечения колхозников (справки, списки, сведения и др.) за 1964 г., 1964 р., 173 арк.

Ф. р. 1953. Херсонское областное управление сельского хозяйства

Оп. 3

425. Спр. 14. Управление экономики и планирования. Уставы сельскохозяйственных артелей за 1956 г., 1956 р., 325 арк.

Ф. р. 2294. Областной отдел здравоохранения Исполкома Херсонского областного Совета депутатов трудящихся. г. Херсон

Оп. 3

426. Спр. 35. Сектор планово-финансовый. Годовые отчеты сельских больниц за 1963 г., 1963 р., 34 арк.

Он. 1

427. Спр. 471. Статистический сектор. Годовые статистические отчеты фельдшерско-акушерских пунктов и колхозных родильных домов за 1954 г. Т. 2., 1954 г., 222 арк.
428. Спр. 892. Сектор лечебно-профилактической помощи. Стенограмма областного актива работников здравоохранения и справки о состоянии медицинского обслуживания населения за 1961 г., 1961 г., 218 арк.

***Ф. р. 3690. Комитет партийного государственного контроля
Херсонского промышленного обкома КП Украины и облисполкома.***

г. Херсон

Он. 1

429. Спр. 46. –Материалы проверки об экономном использовании хлеба. Сентябрь – ноябрь 1963 г., 1963 г., 47 арк.
430. Спр. 277. Материалы проверки внедрения доильных установок в колхозах и совхозах Херсонской области. Май 1963 г. – ноябрь 1963 г., 1963 г., 34 арк.
431. Спр. 400. Материалы проверки состояния государственной закупки яиц по области. 2 февраля 1964 г.– 23 февраля 1964 г., 1964 г., 37 арк.
432. Спр. 407 а. Материалы проверки выполнения плана строительства и ввода в эксплуатацию жилья для учителей, врачей, агрономов и других специалистов сельского хозяйства. Сентябрь 1964 г.– февраль 1965 г., 1965 г., 21 арк.

***Ф. р. 3936. Комитет партийного государственного контроля по
Чаплинскому производственному управлению по орошаемому
земледелию пгт. Чаплино, Чаплинского района Херсонской области***

Оп. 1

433. Спр. 17. Материалы проверок магазинов, подготовка механизаторских кадров, работі детских яслей, состоянии посевов овощей в хозяйствах района (планы, информации, сведения, акты, справки и др.) 20 января 1964 г. – 25 декабря 1964 г., 1964 г., 163 арк.

II. Законодавчі документи

434. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. Утверждена Чрезвычайным VIII съездом Советов Союза ССР 5 декабря 1936 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://archive.nbuv.gov.ua/articles/history/1936cnst.htm>
435. Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки 30 січня 1937 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1937.html>
436. Пленум ЦК КПСС 3–7 сентября 1953 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Ч. III. – Москва: Гос. изд. полит. лит., 1954. – С. 610–653.
437. Постанова Ради Міністрів Української РСР «Про затвердження положення про ремонтно-технічну станцію» // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1959. – С. 17–25.
438. Постанова Ради Міністрів Української РСР Про заходи по забезпеченню виконання плану будівництва в колгоспах Української

- РСР на 1957 р. // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1957. – №5/6. – С. 47.
439. Постанова Ради Міністрів Української РСР. Про будівництво шкіл в Українській РСР за рахунок коштів колгоспів і подання колгоспам допомоги в шкільному будівництві. 30 квітня 1958 р. // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1958. – №5. – С. 26–29.
440. Постанова Ради Міністрів Української РСР. Про виплату державних пенсій пенсіонерам, які працюють у сільському виробництві. 20 березня 1964 р. // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1964. – №3. – С. 26–27.
441. Постанова Ради Міністрів Української РСР. Про заходи по поліпшенню експлуатації електросіток і електростанцій в колгоспах, радгоспах і МТС. 22 грудня 1957 р. // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1957. – №16. – С. 31–33.
442. Постанова Ради Міністрів Української РСР. Про заходи по посиленню протипожежної охорони в сільських місцевостях Української РСР. 22 березня 1958 р. // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1958. – №3. – С. 57–61.
443. Постанова Ради Міністрів Української РСР. Про заходи по посиленню грозозахисту в сільській місцевості Української РСР. 2 грудня 1961 р. // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1962. – №12. – С. 5–7.
444. Постанова Ради Міністрів Української РСР. Про заходи, зв'язані з здійсненням Закону про пенсії і допомогу членам колгоспів 24 грудня 1964 р. // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1965. – №12. – С. 39–41.

445. Постанова Ради Міністрів Української РСР. Про кредитування будівництва жилих будинків для колгоспників. 16 березня 1965 р. // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1965. – №3. – С. 31–32.
446. Постанова Ради Міністрів Української РСР. Про організацію виконання постанови Верховної Ради Української РСР «Про стан і заходи по дальшому поліпшенню побутового обслуговування населення в Українській РСР». 31 серпня 1964 р. // Збірник постанов і розпоряджень Уряду української радянської соціалістичної республіки. - № 8. – К. : Держвидавполітліт УРСР, 1964. – С. 42 - 49.
447. Постанова Ради Міністрів Української РСР. Про передачу деяких питань з відання районних установ і організацій на вирішення виконкомів сільських (селищних) Рад депутатів трудящих української РСР. 3 жовтня 1964 р. // Збірник постанов і розпоряджень Уряду української радянської соціалістичної республіки. – № 10. – К. : Держвидавполітліт УРСР, 1964. – С. 16 – 17.
448. Постанова Ради Міністрів Української РСР. Про поліпшення житлово-побутових умов учителів шкіл сільської місцевості Української РСР. 18 червня 1964 р. // Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української радянської соціалістичної республіки. - № 6. – К. : Держвидавполітліт УРСР, 1964. – С. 31 - 35.
449. Постанова Ради Міністрів Української РСР. Про заходи по поліпшенню охорони материнства і дитинства в Українській РСР. 20 травня 1957 р. // Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української радянської соціалістичної республіки. - № 9. – К.: Держвидавполітліт УРСР, 1957. – С. 30 – 31.
450. Постанова Ради Міністрів Української РСР. Про поліпшення роботи культурно-освітніх установ на селі // Збірник постанов і розпоряджень

- уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1960. – №15. – С. 17–21.
451. Постанова Ради Міністрів Української РСР. Про поліпшення справи сільського будівництва в Українській РСР // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1957. – №5/6. – С. 3–5.
452. Постанова Ради Міністрів Української РСР. Про порядок вибраківки тракторів, комбайнів, машин і устаткування радгоспів, машинно-тракторних і спеціалізованих станцій. 25 жовтня 1958 р. // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1958. – №14. – С. 20–21.
453. Постанова Ради Міністрів Української РСР. Про порядок застосування указів Президії Верховної Ради Української РСР від 16 травня 1963 р. «Про норми утримання худоби в особистій власності громадян, які не є членами колгоспів» та «Про грошовий податок з громадян – власників худоби, які не займаються суспільно-корисною працею, та громадян, які утримують худобу з метою особистого збагачення». 24 червня 1963 р. // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1963. – №6. – С. 6–7.
454. Постанова Ради Міністрів Української РСР. Про розвиток телефонного зв'язку в сільській місцевості // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1960. – №7. – С. 46–49.
455. Постанова Ради Міністрів Української РСР. Про розширення використання зрідженого газу для побутових потреб населення в 1962–1965 рр. 9 травня 1962 р. // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1962. – №5. – С. 24–29.

456. Постанова Ради Міністрів Української РСР. Про скасування обов'язкових поставок і натуроплати за роботи на МТС, про новий порядок, ціни і умови заготівель сільськогосподарських продуктів // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1958. – №7. – С. 64–112.
457. Постанова ЦК Комуністичної партії України і Ради Міністрів Української РСР. Про упорядкування штатної чисельності і оплати праці адміністративно-управлінського і обслуговуючого персоналу колгоспів і радгоспів. 16 квітня 1963 р. // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1963. – №4. – С. 5–24.
458. Постанова ЦК КП України і Ради Міністрів Української РСР «Про завершення реорганізації машинно-тракторних станцій» // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1959. – №11. – С. 3–16.
459. Постанова ЦК КП України і Ради Міністрів Української РСР «Про підготовку механізаторських кадрів в сільському господарстві» // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1960. – №12. – С. 3–4.
460. Постанова ЦК КП України і Ради Міністрів Української РСР «Про реорганізацію машинно-тракторних станцій в ремонтно-технічні станції і створення районних інспекцій по сільському господарству» 23 травня 1958 р. №676 // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1958. – №6. – С. 3–14.
461. Постанова ЦК КП України і Ради Міністрів Української РСР. Про впорядкування будівництва на селі 29 листопада 1968 р. // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1969. – №12. – С. 4–10.

462. Постанова ЦК КП України і Ради Міністрів Української РСР. Про усунення необґрунтованих обмежень особистого підсобного господарства колгоспників, робітників та службовців. 2 листопада 1964 р. // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1965. – №11. – С. 3–6.
463. Постановление пленума ЦК КПСС. 25 декабря 1959 г. О дальнейшем развитии сельского хозяйства // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.). – Т. 4. – Москва: Изд. полит. лит., 1968. – С. 625–633.
464. Постановление пленума ЦК КПСС. 26 марта 1965 г. О неотложных мерах по дальнейшему развитию сельского хозяйства СССР // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 5. – Москва: Изд. полит. лит., 1968. – С. 606–609.
465. Постановление пленума ЦК КПСС. 26 февраля 1958 г. О дальнейшем развитии колхозного строя и реорганизации машинно-тракторных станций // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.). – Т. 4. – Москва: Изд. полит. лит., 1968. – С. 392–397.
466. Постановление пленума ЦК КПСС. Об отмене обязательных поставок и натуроплаты за работы МТС, о новом порядке, ценах и условиях заготовок сельскохозяйственных продуктов // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.). – Т. 4. – Москва: Изд. полит. лит., 1968. – С. 432–433.
467. Постановление Совета Министров СССР. 1 апреля 1965 г. О повышении материальной заинтересованности колхозов и совхозов в увеличении производства и продажи мяса государству // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 5. – Москва: Изд. полит. лит., 1968. – С. 618–619.

468. Постановление Совета Министров СССР. 17 декабря 1965 г. О снижении тарифа на электрическую энергию, отпускаемую государственными энергосистемами и электростанциями на производственные нужды колхозам, совхозам и другим сельскохозяйственным предприятиям // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 5. – Москва: Изд. полит. лит., 1968. – С. 738.
469. Постановление Совета Министров СССР. 17 декабря 1965 г. Об улучшении кредитования колхозов // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 5. – Москва: Изд. полит. лит., 1968. – С. 739.
470. Постановление Совета Министров СССР. 20 июля 1964 г. О государственном пенсионном обеспечении и социальном страховании председателей, специалистов и механизаторов колхозов // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.). – Т. 5. – Москва: Изд. полит. лит., 1968. – С. 484.
471. Постановление Совета Министров СССР. 3 ноября 1951 г. Об улучшении статистики бюджетов рабочих, служащих и колхозников // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.). – Т. 3. – Москва: Изд. полит. лит., 1968. – С. 670-673.
472. Постановление Совета Министров СССР. 3 сентября 1964 г. О порядке и размерах отчислений от доходов колхозов в централизованный союзный фонд социального обеспечения колхозников и об организационных мероприятиях, связанных с осуществлением закона о пенсиях и пособиях членам колхозов // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.). – Т. 5. – Москва: Изд. полит. лит., 1968. – С. 497–500.
473. Постановление Совета Министров СССР. 6 ноября 1964 г. Об утверждении Положения о централизованном союзном фонде

- социального обеспечения колхозников // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.). – Т. 5. – Москва: Изд. полит. лит., 1968. – С. 517–521.
474. Постановление ЦК ВКП(б) 30 мая 1950 г. Об укрупнении мелких колхозов и задачах партийных организаций в этом деле // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.). – Т. 3. – Москва: Изд. полит. лит., 1968. – С. 614–616.
475. Постанова Ради Міністрів Української РСР. Про пільги по переселенню на 1958 р. 11 лютого 1958 р. // Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української радянської соціалістичної республіки. – № 2. – К.: Держвидавполітліт УРСР, 1958. – С. 29 – 31.
476. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР. 1 апреля 1965 г. О капитальных вложениях на развитие сельского хозяйства в 1966–1970 гг. // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 5. – Москва: Изд. полит. лит., 1968. – С. 612–613.
477. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР. 1 апреля 1965 г. Об оказании финансовой помощи колхозам // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 5. – Москва: Изд. полит. лит., 1968. – С. 609–611.
478. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР. 1 апреля 1965 г. Об обеспечении сельского хозяйства тракторами, сельскохозяйственными машинами, транспортными средствами, землеройной техникой и минеральными удобрениями в 1966–1970 гг. // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 5. – Москва: Изд. полит. лит., 1968. – С. 611.
479. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР. 1 апреля 1965 г. О плане закупок сельскохозяйственных продуктов на 1966–1970 гг. // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 5. – Москва: Изд. полит. лит., 1968. – С. 613–617.

480. Постанова ЦК КП України і Ради Міністрів Української РСР. Про застосування в колгоспах додаткової оплати праці колгоспників за одержану продукцію. 4 лютого 1961 р. // Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української радянської соціалістичної республіки. – № 2. – К.: Держвидавполітліт УРСР, 1961. – С. 5 - 7.
481. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР. 1 апреля 1965 г. Об отнесении затрат по коренному улучшению земель в колхозах за счёт государственного бюджета // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 5. – Москва: Изд. полит. лит., 1968. – С. 609.
482. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР. 12 сентября 1968 г. Об упорядочении строительства на селе // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т.7. – Москва: Изд. полит. лит., 1970. – С. 90–94.
483. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР. 20 марта 1967 г. О неотложных мерах по защите почв от ветровой и водной эрозии // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 6. – Москва: Изд. полит. лит., 1968. – С. 352–363.
484. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР. 21 февраля 1961 г. Об электрификации сельского хозяйства в 1961–1965 гг. // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.). – Т. 4. – Москва: Изд. полит. лит., 1968. – С. 720–726.
485. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР. 27 августа 1966 г. Об электрификации сельского хозяйства в 1966–1970 гг. // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.). – Т. 6. – Москва: Изд. полит. лит., 1968. – С. 218–225.
486. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР. 31 июня 1957 г. О развитии жилищного строительства в СССР // Решения партии и

- правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.). – Т. 4. – Москва: Изд. полит. лит., 1968. – С. 355–370.
487. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР. 4 июля 1957 г. Об отмене обязательных поставок сельскохозяйственных продуктов государству хозяйствами колхозников, рабочих и служащих // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 4. – Москва: Изд. полит. лит., 1968. – С. 349–351.
488. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР. 6 марта 1956 г. О ежемесячном авансировании колхозников и дополнительной оплате труда в колхозах // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.). – Т. 4. – Москва: Изд. полит. лит., 1968. – С. 288–290.
489. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР. 6 марта 1956 г. Об уставе сельскохозяйственной артели и дальнейшем развитии инициативы колхозников в организации производства и управлении делами артели // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.). – Т. 4. – Москва: Изд. полит. лит., 1968. – С. 290–297.
490. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР. 6 марта 1959 г. О мерах по улучшению бытового обслуживания населения // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 4. – Москва: Изд. полит. лит., 1968. – С. 559–564.
491. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР. 9 марта 1955 г. Об изменении практики планирования сельского хозяйства // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.). – Т. 4. – Москва: Изд. полит. лит., 1968. – С. 192–197.
492. Примерный устав сельскохозяйственной артели, принятый II Всесоюзным съездом колхозников-ударников и утверждённый Советом Народных Комиссаров Союза ССР и Центральным

- комитетом ВКП(б) 17 февраля 1935 г. // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.). – Т. 2. – Москва: Изд. полит. лит., 1967. – С. 519–530.
493. Программа Коммунистической партии Советского Союза // Материалы XXII съезда КПСС. – Москва: Госполитиздат, 1961. – С. 376–384.
494. Розпорядження № 932-р. Про будівництво Головшляхбудом СРСР під'їзних автомобільних шляхів до садиб колгоспів. 4 вересня 1957 р. // Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 1957. – №13. – С. 36.
495. Указ Президиума Верховного Совета СССР. 10 апреля 1965 г. О подоходном налоге с колхозов // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 5. – Москва: Изд. полит. лит., 1968. – С. 622–626.
496. Указ Президиума Верховного Совета СССР. 26 сентября 1967 г. О дальнейшем улучшении пенсионного обеспечения // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 6. – Москва: Изд. полит. лит., 1968. – С. 610–613.

III. Статистичні матеріали

497. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – М.: Госстатиздат, 1963. – 210 с.
498. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Т. IV. Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов. – М.: Статистика, 1973. – 648 с.

499. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Т. V. Распределение населения СССР, союзных и автономных республик, краев и областей по общественным группам, источникам средств существования и отраслям народного хозяйства. – М.: Статистика, 1973. – 296 с.
500. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Т. VI. Распределение населения СССР и союзных республик по занятиям. – М.: Статистика, 1973. – 808 с.
501. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Т. VII. Миграция населения, число и состав семей в СССР, союзных и автономных республиках, краях и областях. – М.: Статистика, 1974. – 456 с.
502. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Т. I. Численность населения СССР. Союзных и автономных республик, краев и областей. – М. : Статистика, 1972. – 176 с.
503. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Т. II. Пол, возраст и состояние в браке населения СССР, союзных республик, краев и областей. – М. : Статистика, 1972. – 272 с.
504. Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 года. Том IX. Распределение населения СССР и союзных республик по занятиям. Часть 1. Статистический сборник. – Москва, 1990. – 285 с.
505. Народне господарство Української РСР в 1959 році. Статистичний щорічник. – Київ: Держстатвидав, 1960. – 731 с.
506. Народне господарство Української РСР в 1964 р. Статистичний щорічник. – Київ : ЦСУ УРСР «Статистика», 1965. – 695 с.
507. Народне господарство Української РСР в 1969 році. Статистичний щорічник. – Київ: Статистика, 1970. – 611 с.
508. Народне господарство Української РСР у 1989 році. – К., 1990.

509. Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник. 1956. – Київ: Держстатвидав, 1957. – 535 с.
510. Народное хозяйство Украинской ССР в 1979 р. Статистический ежегодник. – Киев: Техника, 1980. – 367 с.

IV. Матеріали періодики

511. 32 роки колгоспним шляхом // Колгоспник України. – 1957. – № 10. – С. 3 – 5.
512. 640 центнерів цукрових буряків з гектара // За більшовицький врожай. Орган політвідділу Станіславської МТС, Станіславської області. – 1951. – № 3 (74). – С. 2.
513. Басецький Л. І. Нове в організації доїння / Л. І. Басецький // Колгоспник України. – 1956. – № 9. – С. 27 – 28.
514. Борисевич Н., Віленць Л. Безлісе будівництво в колгоспах Криму / Н. Борисевич, Л. Віленць // Сільське будівництво. – 1955. – № 7. – С. 5 – 6.
515. Буслович Г. Печі для жилих будинків колгоспників / Г. Буслович // Сільське будівництво. – 1953. – № 4. – С. 6 – 7.
516. Бюджет моєї родини // Колгоспник України. – 1957. – № 10. – С. 35 – 36.
517. Веселовська А. Ю. Молоді механізатори – на освоєння цілинних і перелогових земель / А. Ю. Веселовська // Механізація сільського господарства. – 1954. – № 4. – С. 8.
518. Відповіді на запитання // Колгоспник України. – 1956. – № 7. – С. 46.
519. Віленць Л. На нові місця / Л. Віленць // Сільське будівництво. – 1953. – № 4. – С. 8 – 11.

520. Вітковський М. П. Оплата праці залежно від продукції та її собівартості / М. П. Вітковський // Колгоспник України. – 1957. – № 9. – С. 7 – 9.
521. Гладкий С. Помічник правління колгоспу / С. Гладкий // За більшовицький врожай. Орган політвідділу Станіславської МТС, Станіславської області. – 1951. – № 8 (79). – С. 1.
522. Гончаренко Б. Будинки з комишиту / Б. Гончаренко // Сільське будівництво. – 1957. – № 9. – С. 22.
523. Грицай М. Трутні в колгоспній родині / М. Грицай // За більшовицький врожай. Орган політвідділу Станіславської МТС, Станіславської області – 1951. – № 11 (82). – С. 2.
524. Гриценко І. Ф. Як ми облікуємо працю / І. Ф. Гриценко // Колгоспник України. – 1954. – № 1. – С. 35 – 36.
525. Грубич І. Своєчасно перенесемо села на нові місця / І. Грубич // Сільське будівництво. – 1958. – № 3. – С. 5– 6.
526. Гуцин М. Ю., Соловійова М. О. Добре підготувати сади до зимівлі / М. Ю. Гуцин, М. О. Соловійова // Колгоспник України. – 1956. – № 9. – С. 33 – 34.
527. Дроздов П. Комиш – цінний місцевий будівельний матеріал / П. Дроздов // Сільське будівництво. – 1955. – № 2. – С. 3 – 4.
528. Енkelес Г. С. Нове в колгоспному обліку / Г. С. Енkelес // Колгоспник України. – 1957. – № 2. – С. 9.
529. Зустрічаємо свято перемоги // Колгоспник України. – 1957. – № 9. – С. 3 – 5.
530. Іволги А. А. Керування справами артiлі / А. А. Іволги // Колгоспник України. – 1955. – № 12. – С. 31 – 33.

531. Караванович А. Драмгурток села Ямниця / А. Караванович // За більшовицький врожай. Орган політвідділу Станіславської МТС, Станіславської області. – 1951. – № 12 (83). – С. 1.
532. Коваленко М. І. Переваги комплексних бригад / М. І. Коваленко // Колгоспник України. – 1956. – № 7. – С. 3 – 5.
533. Козлов М. Будівлі з саману в колгоспах Закарпаття / М.Козлов // Сільське будівництво. – 1956. – № 11. – С. 5 – 6.
534. Колгосп «Комсомолец» погано готується до весни // За більшовицький врожай. Орган політвідділу Станіславської МТС, Станіславської області. – 1951. – № 6 (77). – С. 1.
535. Колгоспна праця. Орган Вільшанського комітету комуністичної партії України і райради депутатів трудящих Одеської області. – 1954. – № 4 (2808).
536. Колгоспна праця. Орган Вільшанського комітету комуністичної партії України і райради депутатів трудящих Одеської області. – 1954. – № 7 (2811).
537. Колодієв П., Вільконський М. Використання плавневого лісу на будівництві в колгоспах / П. Колодієв, М. Вільконський // Сільське будівництво. – 1953. – № 6. – С. 18.
538. Косенко С. З досвіду спорудження житлових будинків у Закарпатській області / С. Косенко // Сільське будівництво. – 1958. – №3. – С. 6-10.
539. Крисальний О.В. Підвищувати продуктивність праці в колгоспах / О.В. Крисальний // Колгоспник України. – 1957. – № 4. – С. 6 – 7.
540. Кузьмінський І. А. Виробництво місцевих будівельних матеріалів у колгоспах / І. А. Кузьмінський // Колгоспник України. – 1956. – № 6. – С. 10 – 11.
541. Кургузов М. Колгоспна хлібопекарня / М. Кургузов // Сільське будівництво. – 1959. – №10. – С. 15-17.

542. Кушнір П. Н. Планування колгоспного виробництва / П. Н. Кушнір // Колгоспник України. – 1955. – № 2. – С. 31 – 33.
543. Лисенко О. Дніпродзержинська ГЕС будується / О. Лисенко // Сільське будівництво. – 1956. – № 7. – С. 7 – 8.
544. Лисечко М. У новому селі Ленінському / М. Лисечко // Сільське будівництво. – 1954. – № 5. – С. 16 – 17.
545. Любота М. Сільськогосподарська артіль допомагає колгоспникам у спорудженні жилих будинків / М. Любота // Сільське будівництво. – 1956. – № 6. – С. 8 – 9.
546. Матійко М. М. Розвиток сільської електрифікації в УРСР / М. М. Матійко // Механізація сільського господарства. – 1954. – № 11. – С. 24 – 26.
547. Миношник А. О., Лозовський М. В. Матеріальна зацікавленість – важливіша умова дальшого організаційно-господарського зміцнення колгоспів / А. О. Миношник, М. В. Лозовський // Колгоспник України. – 1956. – № 10. – С. 3 – 5.
548. Незважаючи на посуху // Колгоспник України. – 1954. - № 3. – С. 17 – 18.
549. Нижній М.І. Зміни і доповнення до Статуту сільськогосподарської артілі продиктовані життям / М.І. Нижній // Колгоспник України. – 1956. – № 5. – С. 3 – 4.
550. Нижній М.І. Щомісячне авансування колгоспників / М.І. Нижній // Колгоспник України. – 1955. – № 5. – С. 33 – 35.
551. Нижній М.І., Щеглюк Г. М. Грошова оплата праці в колгоспах / М.І. Нижній, Г. М. Щеглюк // Колгоспник України. – 1962. – № 3. – С. 7 – 8.

552. Одинцов В. Є. Забезпечити успішну експлуатацію електроустановок взимку / В. Є. Одинцов // Механізація сільського господарства. – 1954. – № 12. – С. 25.
553. Омельченко М. На березі Каховського моря / М. Омельченко // Сільське будівництво. – 1955. – № 5. – С. 3 – 4.
554. Палієнко Г. Д., Кондратенко А. І. Облік затрат у колгоспному виробництві / Г. Д. Палієнко, А. І. Кондратенко // Колгоспник України. – 1957. – № 8. – С. 12 – 14.
555. Перехрест С. М. Велике гідромеліоративне будівництво / С. М. Перехрест // Колгоспник України. – 1957. – № 10. – С. 33 – 34.
556. Писарева Г. М. В сім'ї – перше загартування / Г. М. Писарева // Колгоспник України. – 1962. – № 8. – С. 36.
557. Підлісний Ф. Ф. Нове в організації й оплаті праці / Ф. Ф. Підлісний // Колгоспник України. – 1957. – № 5. – С. 7 – 8.
558. Плоткін Н. Стандартні будинки заводського виготовлення для індивідуального будівництва / Н. Плоткін // Сільське будівництво. – 1954. – № 2. – С. 19.
559. Рогаченко С. про поліпшення бухгалтерського обліку в колгоспах / С. Рогаченко // Колгоспник України. – 1954. – № 1. – С. 37 – 38.
560. Романов Д. Жилі будинки колгоспників з комишу / Д. Романов // Сільське будівництво. – 1956. – № 1. – С. 14.
561. Свидерський В. Огорожі з комишу / В. Свидерський // Сільське будівництво. – 1956. – № 7. – С. 15 – 16.
562. Семенов М. Б. Два роки на госпрозрахунку / М. Б. Семенов // Колгоспник України. – 1962. – № 9. – С. 35.
563. Семецький М. Вилікуватись можна / М. Семецький // Колгоспник України. – 1962. – № 4. – С. 9.

564. Сітало Л. П. Ефективність запровадження передової агротехніки // Колгоспник України. – 1957. – № 8. – С. 6 – 7.
565. Січковський В. Є. Як ми боремося за підвищення продуктивності праці / В. Є Січковський // Колгоспник України. – 1955. – № 3. – С. 35 – 37.
566. Скоробагатько Ф. Ф. Більше продукції при меншій застаті трудоднів / Ф. Ф. Скоробагатько // Колгоспник України. – 1955. – № 10. – С. 31 – 32.
567. Скоробагатько Ф. Ф. Ленінським шляхом / Ф. Ф. Скоробагатько // Колгоспник України. – 1957. – № 10. – С. 15 – 19.
568. Скоробагатько Ф. Ф. Ширше запроваджувати помісячне авансування колгоспників / Ф. Ф. Скоробагатько // Колгоспник України. – 1954. – № 4. – С. 29 – 30.
569. Смирнов М. П. Міжколгоспні будівельні організації / М. П. Смирнов // Колгоспник України. – 1957. – № 6. – С. 12 – 14.
570. Смирнов М. П., Пахомов Ю. М. Акордно-преміальна оплата праці / М. П. Смирнов, Ю. М. Пахомов // Колгоспник України. – 1962. – № 5. – С. 9 – 10.
571. Срібний К. Ф. Захищати населені пункти від паводків гірських річок / К. Ф. Срібний // Колгоспник України. – 1956. – № 11. – С. 38 – 39.
572. Старченко С. П. Прибутково-видатковий кошторис і контроль за його виконанням // Колгоспник України. – 1956. – № 3. – С. 38-39.
573. Табашников В. М. Як ми облікуємо витрати на виробництво сільськогосподарської продукції / В. М. Табашников // Колгоспник України. – 1956. – № 7. – С. 9 – 11.
574. Талько І. І. Догляд за руками доярки / І. І. Талько // Колгоспник України. – 1962. – № 8. – С. 35.

575. Тарасенко М. П., Шик Б. І. Розвивати присадибне садівництво / М. П. Тарасенко, Б. І. Шик // Колгоспник України. – 1956. – № 12. – С. 31 – 32.
576. Федоренко В. Забудова і впорядкування сіл на Запоріжжі / В. Федоренко // Сільське будівництво. – 1959. – № 5. – С. 4 – 5.
577. Федорова Н. А., Лук'янченко І. М. Посіяти озимі культури в кращі агротехнічні строки / Н. А. Федорова, І. М. Лук'янченко // Колгоспник України. – 1956. – № 7. – С. 13 – 14.
578. Халімоненко М. І. Оплату праці – залежно від урожаю і продуктивності тваринництва / М. І. Халімоненко // Колгоспник України. – 1962. – № 4. – С. 7 – 8.
579. Чаплицький В. Будівництво на нових місцях / В. Чаплицький // Сільське будівництво. – 1953. – № 5. – С. 15.
580. Чаплицький В. Виготовлення і застосування комишитових плит / В. Чаплицький // Сільське будівництво. – 1955. – № 2. – С. 5 – 6.
581. Чинчевич В. І. Щомісячне авансування колгоспників / В. І. Чинчевич // Колгоспник України. – 1957. – № 6. – С. 9.
582. Чернощоків А. К. Комплексна бригада в колгоспі / А. К. Чернощоків // Колгоспник України. – 1962. – № 2. – С. 3 – 4.
583. Шапіро І. Житлове будівництво в селах західних областей України / І. Шапіро // Сільське будівництво. – 1953. – № 5. – С. 13 – 15.
584. Школяренко В. З саману – красиво і доботно / В. Школяренко // Сільське будівництво. – 1958. – № 8. – С. 4 – 5.
585. Штанько Ф. Реконструкція колгоспних сіл / Ф. Штанько // Сільське будівництво. – 1956. – № 10. – С. 12.

V. Матеріали інтерв'ю

586. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Авраменко О. М., що мешкає в м. Маріуполі, пр. Будівельників, буд. 104, кв. 73 (у досліджуваний період – с. Кавказ Миколаївської області).
587. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Єфименко М. М., що мешкає в с. Урзуф, вул. Пушкіна, 18, Донецька область.
588. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Данік Надія Іванівна. Село Вчорайше Ружинського району Житомирської області. 1938 рік народження.
589. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Лисак Феофан Андрійович. Хутір Сатурин Деражнянського району Хмельницької області. 1937 рік народження.
590. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Кутішенко Марія Степанівна. Село Ришавка Коростинецького району Житомирської області. 1951 рік народження.
591. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Гребенюк Валентина Леонідівна. СМТ Володарське Донецької області. 1939 рік народження.
592. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Галалу Ніна Георгіївна. Село Мало-Янісоль Донецької області. 1929 рік народження.
593. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Бородавка Іван Филипович Хутір Новопетрівка Амвросіївський район Донецької області. 1939 рік народження.
594. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Салутіна Любов Павлівна. С. Тополине Володарського району Донецької області. 1940 рік народження.

595. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Білогривий Василь Федорович. Село Семенівка Чернігівської області. 1938 рік народження.
596. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Горелова Олександра Миколаївна, Горелов Тимофій Іванович та Рогова Раїса Сергіївна. С. Зоря навколо м. Маріуполя Донецької області.
597. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Бабин Іван Леонідович. Село Подвір'ївка Кельменецького району Чернівецької області.
598. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Герасимчук Марія Дмитрівна. Село Солов'є Хмельницької області. 1941 рік народження.
599. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Воронова Єлизавета Олександрівна. Село Садове Білозерського району Херсонської області. 1940 рік народження.
600. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Галюта Поліна Гаврилівна. Селище Тарамчук Ольгінського (тепер – Мар'їнського) району Донецької області. 1937 рік народження.
601. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Косарич Василь Михайлович. С.м.Тельманове, вул. Жовтнева 161, Тельманівський район, Донецька область. 1940 рік народження.
602. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Вангельєва Неллі Костянтинівна. Село Зажиточне, Тельманівський район, Донецька область. 1941 рік народження.
603. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Власенко Надія Іванівна. Село Лісне, Покровського району Дніпропетровської області. 1970 рік народження.
604. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Алексєєва Антонина Михайлівна. Село Урзуф Першотравневого району Донецької області. 1940 рік народження.

605. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Литвиненко Валентина Петрівна. Село Андріївка, Володарського району, Донецька область. 1939 рік народження.
606. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Олійник володимир Миколайович. Село Писарівка, Ямпільського району Вінницької області. 1935 рік народження.
607. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Коссе Любов Степанівна. Село Труженка Володарського району Донецької області. 1935 рік народження.
608. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Шурко Анна Григорівна. Село Зоря Володарського району Донецької області. 1937 рік народження.
609. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Лещищак Катерина Миколаївна. Село Козацьке Новоазовського району Донецької області. 1931 рік народження.
610. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Трубакова Людмила Олександрівна. Село Астраханка Мелітопольського району Запорізької області. 1949 рік народження.
611. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Марасіна Галина Василівна. Село Старомлинівка Великоновоселківського району Донецької області. 1939 рік народження.
612. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Елагіна Марія Володимирівна. Село Очеретувате Токмацького району Запорізької області. 1942 рік народження.
613. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Яковенко Анна Нікіфоровна. Село Першотравневе Першотравневого району Донецької області. 1939 рік народження.

614. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Баша Лідія Борисівна. Село Партизани Приморського району Запорізької області. 1939 рік народження.
615. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Сьоміна Ганна Дмитрівна. Село Великі Івани Харківської області. 1926 рік народження.
616. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Гладка Надія Михайлівна. Хутір Олександрівка Володарського району Донецької області. 1927 рік народження.
617. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Єрмоменко Антоніна Петрівна. Село Стародубівка Першотравневого району Донецької області. 1937 рік народження.
618. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Бороденко Григорій Тимофійович. Село Первомайське Тельманівського району Донецької області. 1927 рік народження.
619. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Сербин Леонід Петрович. Село Веселе Нікішинська сільрада Шахтарського району Донецької області. 1950 рік народження.
620. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Майтамал Катерина Василівна. Село Анадоль Волновахського району Донецької області. 1940 рік народження.
621. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Дорошенко Дмитрій Антонович. Село Вербове Пологівського району Запорізької області. 1932 рік народження.
622. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Кушта Марія Кіндратівна. Село Гийче Жовківського району Львівської області. 1940 рік народження.

623. Особистий архів автора. Свідчення про життя. Мігачова Анна Андріївна. Село Річки Білопільського району Сумської області. 1931 рік народження.

Література

VI. Монографії, наукові статті

624. Артёмов В.А., Болгов В.И., Вольская О.В., Колобов Л.С., Пусеп А.Г., Сидляренко А.И., Яницкий О.Н. Статистика бюджетов времени трудящихся / В.А. Артёмов, В.И. Болгов, О.В. Вольская, Л.С. Колобов, А.Г. Пусеп, А.И. Сидляренко, О.Н. Яницкий. – М.: Статистика, 1967. – 220 с.
625. Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В. Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 448 с.
626. Баран В. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953–1985 рр./ В. Баран – Львів: МП «Свобода», 1992. – 124 с.
627. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.) / В.К. Баран, В.М. Даниленко. – К.: Альтернативи, 1999. – 303 с.
628. Безкоровайна Т. О., Ситенко Л. Т. До характеристики поглядів сучасних віруючих (за матеріалами конкретно-соціологічних досліджень) / Т. О. Безкоровайна, Л. Т. Ситенко // Питання атеїзму. – 1968. – Вип. 3. – С. 84 – 92.
629. Безпалко Є. Я. Робота партійних організацій по подоланню пережитків капіталізму в свідомості колгоспників / Є. Я. Безпалко // Наукові праці з історії КПРС. – 1968. – Вип. 26.– С. 96.

630. Белова В. А. Число детей в семье / В. А. Белова – М. : Статистика, 1975. – 176 с.
631. Беляева Л. Вода идёт в Степь / Л.Беляева. – Симферополь: Крымиздат, 1958. – 72 с.
632. Беренштейн Л. Ю. В авангарді трудівників села (колгоспні і радгоспні партійні організації України між ХХ і ХХІІІ з'їздами КПРС) / Л. Ю. Беренштейн. – К., 1968. – 210 с.
633. Беренштейн Л. Ю. Партійне керівництво впровадженням прогресивних форм організації та оплати праці в колгоспах України (1959 – 1965 рр.) / Л. Ю. Беренштейн // Наукові праці з історії КПРС. 1968. – Вип. 26. – С. 82.
634. Беренштейн Л.Ю., Панченко П.П., Джос Ф.Х., Каденюк О.С., Коломієць С.С. Українське село у 20 – 90 роках ХХ століття: Короткий історико-економічний нарис / Л.Ю. Беренштейн, П.П. Панченко, Ф.Х. Джос, О.С. Каденюк, С.С. Коломієць. – К., 1998. – 122 с.
635. Бессмертный Ю. Л. «Анналы»: переломный этап / Ю. Л. Бессмертный // Одиссей. Человек в истории. Культурно-антропологическая история сегодня. – Москва: «Наука», 1991 – С. 7 – 24.
636. Білецький Б. Ф. Діяльність Комуністичної партії по здійсненню міжколгоспного електроенергетичного будівництва у 1951 – 1958 рр. (На матеріалах Української РСР) / Б. Ф. Білецький // Наукові праці з історії КПРС. – 1968. – Вип. 25. – С. 106.
637. Білецький Б. Ф. З досвіду роботи парторганізацій промислових підприємств України по наданню допомоги селу в завершенні суцільної електрифікації (1959 – 1970 рр.) / Б. Ф. Білецький // Наукові праці з історії КПРС. – 1976. – Вип. 83.– С. 16 – 21.

638. Бондарчук П. Особливості інтерпретації догматично-канонічних норм на рівні буденної релігійної свідомості віруючих в Україні (середина 1940 – середина 1980-х рр.) / П. Бондарчук // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – 2007. – Вип. 11. – С. 188 – 228.
639. Бондарчук П.М. Релігійна свідомість віруючих УРСР (1940–1980-і роки): повсякденні прояви, трансформації / П.М. Бондарчук. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2012. – 322 с.
640. Бортнійчук М. Т., Ліскун Є. І. Масово-політична робота партійних організацій України серед колгоспного селянства (З досвіду партійних організацій Вінницької, Житомирської і Хмельницької областей, 1959 – 1965 рр.) / М. Т. Бортнійчук, Є. І. Ліскун // Наукові праці з історії КПРС. – 1970. – Вип. 37. – С. 155 – 159.
641. Боффа Дж. История Советского Союза. В двух томах. – Т. 2. От Отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущев. 1941–1964 / Дж. Боффа. – М.: Международные отношения, 1990. – 632 с.
642. Бритченко С. П. Роль КПСС в укреплении социалистической законности при осуществлении членами колхозов права на ведение личного подсобного хозяйства / С. П. Бритченко // Научные труды по истории КПСС. – 1983. – Вып. 126. – С. 86 – 93.
643. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVIII вв.: [В 3-х т.] / Ф. Бродель / Пер с фр. Л.Е. Куббеля; вступ. сл. и ред. Ю.Н. Афанасьева. – Т. 1. – Москва: РГБ, 2005. – 623 с.
644. Бродель Ф. Структуры повседневности: возможное и невозможное / Ф. Бродель. – Москва: «Прогресс», 1986. – 623 с.
645. Бучинский И. Е. Засухи, суховеи, пыльные бури на Украине и борьба с ними / И.Е. Бучинский – К.: Урожай, 1970. – 236 с.

646. Бучинский И.Е. Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем / И.Е. Бучинский. – К.: Гос. издат. сельхоз. лит. УССР, 1963 – 308 с.
647. Бучинський І.Є. Посуха та боротьба з нею / І.Є. Бучинський – К.: Держвид. сільськогосп. літ. Української РСР, 1959. – 66 с.
648. Василевич Б. Вінок шани / Б. Василевич // Народні традиції сьогодні. – Львів : Книжково-журнал. видав., 1963. – С. 73 – 77.
649. Васьків В. Юності день сонцесяйний / В. Васьків // Народні традиції сьогодні. – Львів : Книжково-журнал. видав., 1963. – С. 43 – 46
650. Венжер В.Г. Колхозный строй на современном этапе / В.Г. Венжер – М.: Экономика, 1965. – 304 с.
651. Вербицкая О.М. Российское крестьянство: от Сталина к Хрущову. Сер. 40 – нач 60-х гг. / О.М. Вербицкая. – М: Наука, 1992. – 224 с.
652. Весільний обряд Поділля // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – 2008. – Вип. 13. – С. 184-193.
653. Вітрук Л. Д. Поліпшення побутових умов населення Української РСР (1946 – 1958 рр.) / Л. Д. Вітрук // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – 1978. – Вип. 4. – С. 121 – 138
654. Войцехівський Ю.В. Інтелігенція українського села: 1960-ті – перша половина 1980-х років / Ю.В. Войцехівський. – К.: Бердянськ, 2004. – 124 с.
655. Волеваха В.О., Ромушкевич В.І. Суховії на Україні / В.О. Волеваха, В.І. Ромушкевич. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1972. – 140 с.
656. Волков А. Г. Семья – объект демографии / А. Г. Волков. – М.: Мысль, 1986. – 271 с.
657. Воронкін О. Ф., Литвиненко В. Ф. Про діяльність парторганізацій України в справі атеїстичного виховання молоді (1959 – 1970 рр.) / О.

- Ф. Воронкін, В. Ф. Литвиненко // Наукові праці з історії КПРС. – 1975. – Вип. 71. – С. 73 – 78.
658. Гайворонський М. Атеїзм – підвалина доктрини марксизму і більшовицького тоталітаризму / М. Гайворонський // Церква і соціальні проблеми. Енцикліка. Сотий рік. – Львів, 1994. – С. 174.
659. Гинзбург К. Сыр и черви. Картина мира одного мельника, жившего в XVI в. / К. Гинзбург – М.: РОССПЭН, 2000. – 272 с.
660. Гордон А.В. Крестьянство Востока: исторический субъект, культурная традиция, социальная общность / А. В. Гордон. – М.: Наука, 1989. – 222 с.
661. Гуревич А.Я. Проблема ментальностей в современной историографии / А.Я. Гуревич // Всеобщая история: дискуссии, новые подходы. Выпуск 1. – Москва, 1988. – С. 75 – 89.
662. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии / Э. Гуссерль. – М.: Академический проект, 2009. – 486 с.
663. Даниленко В.М. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945 – 1953 рр.) / В.М. Даниленко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2005. – Вип. 9. – С. 3 – 16.
664. Даниленко В.М. Політичні зміни в СРСР і Україні в період хрущовської «відлиги» / В.М. Даниленко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2008. – Вип. 14. – С. 3 – 17.
665. Даниленко В. М., Романюк І. М. Крах політики реформування сільськогосподарського виробництва / В. М. Даниленко, І. М. Романюк // Історія українського селянства. – Т. 2. Київ: Наукова думка, 2006. – 411 – 476.
666. Даниленко В.М., Романюк І.М. Повсякденне життя селян / В.М. Даниленко, І.М. Романюк // Історія українського селянства: Нариси: У 2 т. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 378–390.

667. Даниленко В.М., Романюк І.М. Українське село в добу реформ М. Хрущова / В.М. Даниленко, І.М. Романюк // Історія українського селянства: Нариси: У 2 т. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 411–478.
668. Динамика капитализма: [Пер. с фр.] / Ф. Бродель. – Смоленск: ТОО «Полиграмма», 1993. – 123 с.
669. Донець А.С. Матеріальна зацікавленість селян України в результатах своєї праці в ході проведення реформ 1953 – 1965 рр. / А.С. Донець // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Історичні науки. – 2003. – Т. 27. Вип. 14. – С. 125 – 131.
670. Евсеев Е.Т. Проблемы отношения к труду на селе: уроки застойного периода на Украине / Е.Т. Евсеев. – Харьков: «Основа» при Харьковском гос. ун-те, 1991. – 157 с.
671. Еліас Н. Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження / Н. Еліас. [пер. з нім. О.Логвиненко]. – Київ, Видавничий дім “Альтернативи”. – 2003. – 672 с.
672. Єленський В. Є. Сувора «відлига». Замітки про антицерковну кампанію кінця 50-х – початку 60-х рр. / В. Є. Єленський // Людина і світ. – 1990. – № 6. – С. 21 – 25.
673. Єленський В. Є. Сувора «відлига». Замітки про антицерковну кампанію кінця 50-х – початку 60-х рр. / В. Є. Єленський // Людина і світ. – 1990. – № 7. – С. 24 – 28.
674. Желтов М.П. Культурные коды воспроизводства жизни земледельца / М.П. Желтов // Социально-гуманитарные знания. – 2006. – № 4. – С. 153–158.
675. Жидкова Е. Введение новых гражданских праздников и обрядов в 1950–60-е годы / Е.Жидкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.igh.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=136:v

- vedenie-novykh-grazhdanskikh-prazdnikov-i-obryadov-v-1950-60-egody&catid=82:stenogrammy-konferentsij&Itemid=130
676. Жулканич Н. М. Трансформація аграрних відносин в областях Українських Карпат (друга половина 60-х рр. ХХ – початок ХХІ ст.) / Н. М. Жулканич. – Ужгород: Карпати, 2008. – 408 с.
677. Завальнюк О. М., Рибак І.В. Новітня аграрна історія України / О. М. Завальнюк, І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. – 288 с.
678. Зверев С. М. Діяльність Комуністичної партії України по зміцненню і розвитку громадського господарства колгоспів (1951 – 1958) / С. М. Зверев. – К., 1969. – 171 с.
679. Здоровега Н. Іменування дитини / Н. Здоровега // Народні традиції сьогодні. – Львів : Книжково-журнал. видав., 1963. – С. 121 – 126.
680. Зернова О.І. Колгоспи України в 60-ті роки ХХ століття / О.І. Зернова // Український селянин. Зб. наук. праць. . – 2002. – Вип. 5 – С. 178 – 182.
681. Золотухина-Аболина Е. В. Повседневность: философские загадки / Е. В. Золотухина-Аболина. – М., 2005. – 289 с.
682. Зрошення на Миколаївщині. – Одеса: Маяк, 1966. – 80 с.
683. Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945 – 1953 / Зубкова Е. Ю. – М.: РОССПЭН, 1999. – 229 с.
684. Ионин Л. Г. Культура и социальная структура / Л. Г. Ионин // Социологические исследования. – 1996. – № 2. – С. 3 – 12; № 3 – С. 31 – 43.
685. История запретов и разрешений аборт в России [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ria.ru/spravka/20100402/217356070.html>.

686. Історія міст і сіл Української РСР. У 26-ти томах. – Т. 1-26. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1966-1973.
687. Історія народного господарства Української РСР: у 3 т., 4-х кн. – Т. 3, Кн. 2: Соціалістична економіка в 60-80-ті роки / Т. І. Дерев'янкін [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1987 – 439 с.
688. Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук, конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / Упоряд.: Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю. Міністерство освіти і науки України; НАН України. Інститут історії України; ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди; Кафедра історії та культури України; Навчально-науковий центр усної історії. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 246 с.
689. Історія селянства Української РСР. – Т. II. – К., 1967. – 534 с.
690. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – Т. 2. – К.: «Наукова думка», 2006. – 655 с.
691. Історія українського селянства: Нариси: В 2 т. / О.В. Андрощук, В.К. Баран, О.М. Веселова, О.І. Ганжа, Г.П. Герасимова. – К.: Наукова думка, 2006.
692. Історія Української РСР: У 8-ми т., 10 кн. – Т. 8. – К.: Наукова думка, 1979. – 390 с.
693. Каминский А.М., Севастьянов А.В. Проектирование и строительство колхозных и совхозных поселков / А.М. Каминский, А.В. Севастьянов. – М., 1982. – С. 31.
694. Катунский А. Старообрядчество / А. Катунский. – М.: Изд. полит. лит., 1972. – 120 с.
695. Келембетова В.Ю. Побут і релігійні пережитки (етнографічно-соціологічне дослідження) / В.Ю. Келембетова. – К.: Наукова думка, 1974. – 191 с.

696. Келембетова В.Ю. Про релігійні пережитки в побуті та боротьбу з ними / В.Ю. Келембетова // Народна творчість та етнографія. – 1961. – Кн. 4. – С. 27 – 34.
697. Климат и опасные гидрометеорологические явления Крыма. – Ленинград: Гидрометеоиздат, 1982. – 318 с.
698. Климат Украины / Под ред. Г.Ф. Приходько. – Ленинград: Гидрометеорологич. издат., 1967. – 414 с.
699. Ковалев С. А. Типология и районирование сельского расселения / С. А. Ковалев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://demoscope.ru/weekly/2006/0255/analit08.php>.
700. Ковалевский Б.П. Укрепление союза рабочего класса и колхозного крестьянства в период строительства коммунизма 1959 – 1970 гг. (на материалах Украинской ССР) / Б.П. Ковалевский – К.: Наукова думка, 1972. – 324 с.
701. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя в 2-й пол. ХХ ст. (1945 – 2000) / Л. В. Ковпак. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003 – 250 с.
702. Когут П.В. Колективізація в західноукраїнському селі / П.В. Когут. – Львів: ЛФ УАДУ – Логос, 2000. – 80 с.
703. Козакевич М.З. Селянська садиба на українському Поліссі / М.З. Козакевич // Матеріали етнографії та мистецтвознавства. – 1959. – Вип. V. – С. 9 – 25.
704. Козакевич М.З. Типи поселень на українському Поліссі / М.З. Козакевич // Матеріали етнографії та мистецтвознавства. – 1959. – Вип. IV. – С. 24 – 40.
705. Козлова О.Н. Повседневность как источник и итог социального бытия / О.Н. Козлова // Социально-гуманитарные знания. – 2001. – № 6. – С. 69–82.

706. Колесниченко В. А. О деятельности Коммунистической партии по укреплению экономики колхозного производства в условиях развитого социализма (1961 – 1970 гг.) / В. А. Колесниченко // Научные труды по истории КПСС. – 1977. – Вып. 87. – С. 36 – 43.
707. Колесниченко В. О. Здійснення Компартією України ленінських принципів матеріальної заінтересованості в колгоспному виробництві (1961 – 1970 рр.) / В. О. Колесниченко // Наукові праці з історії КПРС. – 1976. – Вип. 80. – С. 93 – 99.
708. Колодний А.М. Обрядово-побутова релігійність сучасного віруючого / А.М. Колодний // Питання атеїзму. – 1969. – Вип. 4. – С. 92 – 104.
709. Коляструк О.А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти / О.А. Коляструк. – Х.: Курсор, 2008. – 122 с.
710. Коляструк О.А. Теоретико-методологічні аспекти вивчення повсякденного життя / О.А. Коляструк // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.). – Ч. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 5–46.
711. Копачевська М.Н. Заморозки на Україні / М.Н. Копачевська. – К.: Укр. акад. сільськогоспод. наук, 1961. – 68 с.
712. Король Р. Свято буряководів / Р. Король // Народні традиції сьогодні. – Львів: Книжково-журнал. видав., 1963. – С. 65 – 72.
713. Косарик Д.М., Кувеньова О.Ф. Нове в побуті колгоспників-переселенців Середнього Подніпров'я / Д.М. Косарик, О.Ф. Кувеньова // Народна творчість та етнографія. – 1961. – Кн. 4.– С. 85 – 88.
714. Косміна Т.В. Народні традиції у формуванні сучасних сільських жилих комплексів УРСР / Т.В. Косміна // Прогресивні народні традиції в збагаченні радянського способу життя. – К., 1986. – С. 129 – 143.

715. Костик П. У боротьбі за технічне оснащення сільського господарства: Діяльність Компартії України по створенню і дальшому розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства західних областей УРСР (1939 - 1975) / П.Костик. – Львів, 1980. – 168 с.
716. Косуха П. І. Про характер і причини проявів релігійності серед молоді / П. І. Косуха // Питання атеїзму. – 1969. – Вип. 4. – С.111 – 121.
717. Котлов П. Ю. Діяльність Комуністичної партії України по удосконаленню суспільно-економічних відносин колгоспного села (1951 – 1958 рр.) / П. Ю. Котлов. – Харків, 1974. – 143 с.
718. Кравец Е.М., Кувенёва А.Ф. Основные проблемы изучения общественного и семейного быта колхозного крестьянства Украины. / Е.М. Кравец, А.Ф. Кувенёва. – М.: Наука, 1964. – 8 с.
719. Кравец О.М. Сімейний побут і звичаї українського народу / О.М. Кравец. – К.: Наук. думка, 1966. – 199 с.
720. Кривчик Г.Г. Еволюція форм організації та оплати праці у сільському господарстві України в умовах тоталітарного режиму 60 – 80 рр. / Г.Г. Кривчик // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2001. – № 4 (18). – С. 65 – 70.
721. Кривчик Г.Г. Українське село під владою номенклатури (60 – 80-ті рр. ХХ ст.). / Г.Г. Кривчик. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001. – 192 с.
722. Кром М.М. Антропологический поход к изучению русского средневековья (заметки о новом направлении в американской историографии) / М.М. Кром // Отечественная история. – 1999. – № 6. – С. 90 – 106.
723. Кром М.М. Повседневность как предмет исторического исследования / М.М. Кром // История повседневности. Европейский университет. – СПб., 2003. – С. 7 – 14.

724. Кувеньова О.Ф. Громадський побут українського селянства / О.Ф. Кувеньова. – К., 1966. – 136 с.
725. Кувеньова О.Ф. Радянське свято врожаю / О. Ф. Кувеньова // Народна творчість та етнографія. — 1957. — Кн. 1. — С. 98 – 106.
726. Культура і побут населення України / [Наулко В. І., Артюх Л. Ф., В. Ф. Горленко, Т. В. Косміна та ін.]. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
727. Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956 – 1964 рр.) / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. –1998. – № 3. – С. 120 – 129.
728. Курьянович А. В. История повседневности: особенности похода, цели и методы / А. В. Курьянович // История в XXI веке. – Москва, 2001. – С. 35 – 43.
729. Лаас Н. О. Культурні практики українського радянського соціуму часів пізнього сталінізму та хрущовського періоду: дослідження проблеми в англо-американській історіографії / Н. О. Лаас // Література та культура Полісся. – 2009. – Вип. 49. – С. 178–188.
730. Лаєвська Ю. В. Державна політика щодо особистого підсобного господарства селян у період хрущовської відлиги: історіографія проблеми Ю. В. Лаєвська // Історичні і політологічні дослідження. – 2008. – №1–2. – С.148–153.
731. Лапоног С. І. Сільський жилий будинок. Практичні поради по будівництву та експлуатації / С.І. Лапоног, З.В. Мойсеєнко, Ю.Ф. Хохол. – К.: Будівельник, 1966. – 180 с.
732. Лелеко В. Д. Культурология повседневности: становление и современное сосотояние / В. Д. Лелеко // Фундаментальные проблемы культурологии. Теория культуры. – Т. 1. – СПб.: Алетейя, 2008. – С. 377 – 389.

733. Лисак В. Етнічна ситуація в селах України у 1950 – 1960-х рр. / В.Лисак // Матеріали круглого столу «Міжкультурний діалог в полі етнічній Донецькій області: здобутки та перспективи». – Маріуполь: «Новий світ», 2013. – С. 86 – 94.
734. Лисак В. Можливості та якість харчування сільської родини України у 1950–1960-х рр. / В.Ф.Лисак // Каразінські читання (історичні науки). 65-та Міжнародна конференція молодих учених. 20 квітня 2012 р. – Харків, 2012. – С. 297 – 298.
735. Лисак В. Повсякденне життя селянства Полтавщини у 1950 – 1960 рр. / В.Ф.Лисак // Архівний збірник. Матеріали наукової конференції: документальна спадщина Полтавщини: минуле, сучасне, перспективи. 12 серпня 2008 року. – Полтава, 2008. – С. 120 – 125.
736. Лисак В. Повсякденне життя українських селян у 1950 – 1960-х рр. (історіографія проблеми) / В.Ф.Лисак // Історіографічні дослідження в Україні. – 2010. – Випуск 20. – С. 485 – 507.
737. Лисак В. Релігія в повсякденному житті українських селян 1950 – 1960-х рр. / В.Ф.Лисак // Каразинські читання (історичні науки): Тези доповідей 62-ї міжнародної наукової конференції молодих вчених (ХНУ імені В.Н. Каразіна, 24 квітня 2009 р.) – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2009. – С. 200 – 201.
738. Лисак В. Сільська родина в Україні як осередок суспільства 1950 – 1960 рр. / В.Ф.Лисак // Каразінські читання (історичні науки) : Тези доповідей 64-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 22 квітня 2011 р.) – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – С. 229 – 230.
739. Лисак В. Споживання культурно-освітніх послуг у повсякденному житті українських селян у 1950 – 1960-х рр. / В.Ф.Лисак // Каразинські читання (історичні науки): Тези доповідей 63-ї міжнародної наукової конференції молодих вчених (ХНУ імені В.Н. Каразіна, 23 квітня 2010 р.) – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2010. – С. 202 – 203.

740. Лисак В. Ф. Матеріальне становище сільської родини у 1950 – 60-х рр.: якість та рівень життя в сільському середовищі / В.Ф.Лисак // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2011. – С. 181 – 183.
741. Лисак В. Ф. Медичне обслуговування сільського населення України у 1950 – 1960-х рр. / В. Ф. Лисак // Література та культура Полісся. – 2011. – Вип. 66. – С. 298 – 308.
742. Лисак В. Ф. Морально-психологічна ситуація в українському селі в 1950-х роках (на матеріалах фонду Міністерства держконтролю УРСР) / В.Ф.Лисак // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Серія «Історія». – 2009. – Том 115. – Вип. 109. – С. 63 – 68.
743. Лисак В. Ф. Повсякденність українських селян в умовах радянської дійсності (1950–1960-ті рр.): монографія / В. Ф. Лисак. – Донецьк: ТОВ «Східний видавничий дім», 2013. – 356 с.
744. Лисак В. Ф. Рівень та якість споживання продуктів харчування в контексті повсякденного життя українських селян у 1950 – 1960-х рр. / В.Ф.Лисак // Богданівські читання. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з нагоди 417-річчя від дня народження гетьмана Богдана Хмельницького – Черкаси, 2013. – С. 310 – 313.
745. Лисак В. Ф. Святкова буденність українських селян у 1950 – 1960-х рр. / В.Ф.Лисак // Наукові записки. Серія: Історія. – 2009. – Випуск XVII. – С. 61 – 65.
746. Лисак В. Ф. Сільська рада в громадсько-політичному житті України у 1950 – 1960-х рр. / В.Ф.Лисак // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2011. – №4 (78). – С. 18 – 22.
747. Лисак В. Ф. Сільська родина України, як осередок суспільства 1950 – 1960-х рр. / В.Ф.Лисак // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. – 2011. – Вип. 2. – С 41 – 46.

748. Лисак В. Ф. Сільська школа як осередок освіти в селах України / В.Ф.Лисак // Наука та освіта в сучасному університеті в контексті міжнародного співробітництва: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (23 – 25 травня 2011 р.). – Маріуполь, 2011. – С. 160 – 163.
749. Лисак В. Ф. Традиційні цінності у повсякденному житті українського селянства у 1950 – 1960-х рр. / В.Ф.Лисак // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. –2009. – Вип. 12. – С. 186 – 194.
750. Лисак В. Ф. Якість та рівень побутового обслуговування селян України у 1950 – 1960-х рр. / В.Ф.Лисак // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2013. – С. 253 – 256.
751. Лисак В. Вияви соціального протесту українського селянства у 1950 – 1960-х рр. / В. Лисак // VI Богданівські читання. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з нагоди 415-річчя від дня народження гетьмана Богдана Хмельницького. – Черкаси: Вертикаль, 2011. – С. 206 – 209.
752. Лисак В.Ф. Державна політика як фактор впливу на повсякденне життя українського селянства 50 – 60-х рр. ХХ ст. / В.Ф. Лисак // Історичні і політологічні дослідження. – 2007. – № 5/6 (35/36). – С. 210 – 217.
753. Лисак В.Ф. Зміни сільської поселенської структури в повсякденному житті українських селян у 1950 – 1960-х роки / В.Ф.Лисак // Гілея. – Науковий вісник. – 2009. – Вип. 18.– С. 82 – 89.
754. Лисак В.Ф. Морально-психологічна ситуація в селах Полтавщини у 1950-1960-х рр. (на матеріалах Державного архіву Полтавської

- області) / В.Ф.Лисак // Гілея. Науковий вісник. Спец. вип. – С. 113 – 120.
755. Лисак В.Ф. Оплата праці селян в громадському виробництві як джерело сукупного прибутку селянської родини у 1950 - 1960-х рр. / В.Ф.Лисак // Наукові записки : [збірник наукових статей]. Серія педагогічні та історичні науки. – 2009. – Випуск LXXXI. – С. 248-259.
756. Лисак В.Ф. Особисте присадибне господарство в сукупному прибутку української селянської родини в 1950 – 1960-х роках / В.Ф.Лисак // Гілея. Науковий вісник. – 2009. – Вип. 20. – С. 105 – 112.
757. Лисак В.Ф. Переселенська політика в контексті повсякденного життя українських селян початку 50-х рр. ХХ ст. / В.Ф.Лисак // Донецький Вісник наукового товариства ім. Шевченка. Історія. – 2009. – Т. 25. – С. 96 – 109.
758. Лисак В.Ф. Повсякденне життя Українських селян під час радянської політики укрупнення колгоспів та ліквідації хуторів у 1950-х роках / В.Ф.Лисак // Історичні і політологічні дослідження. – 2008. – № 1-2 (37/38). – С. 331 – 336.
759. Лисак В.Ф. Повсякденне життя українських селян під час створення штучних водоймищ та гідроелектростанцій у 1950-х рр. / В.Ф.Лисак // Українська державність: історія і сучасність. Збірник матеріалів V всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених. 28 листопада 2008 р. – Маріуполь, 2008. – С. 87 – 89.
760. Лисак В.Ф. Повсякденне життя українських селян у 1950 – 1960-х рр. : джерелознавчий аспект / В.Ф.Лисак // Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. – 2010. – № 3– 4 (45 – 46). – С. 108 – 114.
761. Лисак В.Ф. Природно-кліматичні умови в повсякденному житті українського селянства в 50 – 60-хх. ХХ ст. / В.Ф.Лисак // Науковий

- часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. – 2008. – С. 159 – 164.
762. Лисак В.Ф. Родинний бюджет українського колгоспника у 1950 – 1960-х рр. / В.Ф.Лисак // Соціальний розвиток сільських регіонів. Колективна монографія. Матеріали учасників міжнародної інтердисциплінарної конференції, присвяченої 165-річчю з часу заснування Уманського державного аграрного університету та 150-річчю його перебування в Умані (21 – 23 травня 2009 року, м. Умань). – Умань, 2009. – С. 137 – 141.
763. Лисак В.Ф. Система обліку праці українських селян у громадському виробництві 1950 – 1960-х років / В.Ф.Лисак // Гілея. Науковий вісник. – 2009. – Вип. 19. – С. 32 – 40.
764. Лисак В.Ф. Спосіб життя аграрного населення Донеччини у першій половині 1950-х років // Нові сторінки історії Донбасу. Збірник статей. – 2009. – Кн. 17 – 18. – С. 281 – 290.
765. Лисак В.Ф. Спосіб життя селян УРСР у контексті державної політики 1950 – 1960-х рр. / В.Ф.Лисак // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Том 76. – Вип. 63. Історичні науки. – 2008. – С. 28 – 32.
766. Лисак В.Ф. Сукупний прибуток і витрати української сільської родини у 1950 – 1960 рр. на матеріалах фонду Центрального статистичного управління Української РСР / В.Ф.Лисак // Історичні і політологічні дослідження. – 2008. – № 3-4 (39/40). – С. 132 – 138.
767. Лисак В.Ф. Українська оселя: традиції і зрушення планування та будівництва в селах у 1950 – 1960-х роках / В.Ф.Лисак // Гілея. Науковий вісник. – 2009. – Вип. 22. – С. 197-205.
768. Лисак В.Ф. Умови праці українського селянина в громадському виробництві у 1950 – 1960-х роках / В.Ф.Лисак // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2009. – № 2 (64) – С. 9 – 13.

769. Лисак В.Ф. Формування життєвої позиції українських селян в умовах радянсько-партійної дійсності / В.Ф.Лисак // Актуальні проблеми науки та освіти: Збірник матеріалів XIII підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ / за заг. ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь: МДУ, 2011. – С. 115 – 118.
770. Лисенко М. О. Роль Комуністичної партії України в підготовці керівних колгоспних кадрів (1930 – 1958 рр.) / М. О. Лисенко // Наукові праці з історії КПРС. – 1969. – Вип. 28. – С. 107 – 115.
771. Лисенко О. Є. Чи була «відлига» у стосунках між владою і церквою / О. Є. Лисенко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – 2006. – Вип. 10. Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. – С. 136 – 144.
772. Лобовик Б.О. Буденна релігійна свідомість. Гносеологічний аналіз / Б.О. Лобовик. – Київ: Вид. Київського університету, 1971. – 174 с.
773. Логвинов К. Т. Опасные явления погоды на Украине / К. Т.Логвинов, В. Н. Бабиченко, М. Ю.Кулаковская – Л.: Гидрометеоиздат, 1972. – 237 с.
774. Логвінов Б.Й., Стройна С.О. Створення лісових смуг на зрошуваних землях / Б.Й.Логвінов, С.О. Стройна. – К.: Урожай, 1976. – 128 с.
775. Лубко І.М. Спроби організаційно-економічного подолання кризи колгоспного виробництва в середині 50-х – на початку 60-х рр. / І.М. Лубко // Український селянин. Зб. наук. праць. – 2002. – Вип. 5. – С.116 – 120.
776. Лысак В. Повседневная жизнь украинских крестьян в условиях советской действительности 1950 – 1960-х гг. / В. Лисак // Альманах Украина и Россия-Евразия. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.viaevrasia.com/ru.html>

777. Лысак В. Ф. Трансформация традиционной культуры в повседневной жизни украинского советского села / В.Ф.Лысак // Культурное многообразие: от прошлого к будущему. Материалы Второго Российского культурологического конгресса с международным участием (Санкт-Петербург, 25–29 ноября 2008). – СПб : Эйдос, 2010. – 3504 с. – С. 2248 – 2261.
778. Лысак В.Ф. Трансформация традиционной культуры в повседневной жизни украинского советского села / В.Ф.Лысак // Второй Российский культурологический конгресс с международным участием. Культурное многообразие: от прошлого к будущему. 25 – 29 ноября 2008 г. Программа Тезисы докладов и сообщений. – СПб.: Эйдос, Астерион, 2008. – С. 214 – 215.
779. Людтке А. История повседневности в Германии: Новые подходы к изучению труда, войны и власти / А. Людтке. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Германский исторический институт в Москве, 2010. – 271 с.
780. Лях Р.Д. Зміст нарису історії села Донеччини / Р.Д. Лях // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. – 2001. – Вип. 18. – С. 191 – 193.
781. Лях Р.Д. Основные направления изучения истории колхозов / Р.Д. Лях // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 231–235.
782. Лях С. Р. Між революцією і колективізацією: селянський ренесанс / С. Р. Лях // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія/ Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. – Ч 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 109 – 196.
783. Магрицька І.В. Весільний обряд на Східній Слобожанщині / І.В. Магрицька. – Луганськ: СПД Резніков В.С., 2011. – 44 с.

784. Мазур Л.Н. Политика реконструкции российской деревни (Конец 1950-х – 1980-е гг.) / Л.Н. Мазур // Отечественная история. – 2005. – № 3. – С. 25 – 37.
785. Макарчук С. Весілля – вінець молодості / С. Макарчук // Народні традиції сьогодні. – Львів: Книжково-журнал. видав., 1963. – С.110 – 120.
786. Маланчук В.А. Інтер'єр українського народного житла / В.А. Маланчук. – К.: Знання, 1973. – 46 с.
787. Маланчук В.А. Нове в культурі і побуті колгоспного селянства / В.А. Маланчук. – К.: Наукова думка, 1970. – 189 с.
788. Меркатун І. П. Антирелігійна кампанія 50 – 60-х років на Україні / І. П. Меркатун // Український історичний журнал. – 1991. – № 10. – С. 70 – 76.
789. Микро- и макроподходы к изучению прошлого. – М.: Институт всеобщей истории РАН, 1999. – 310 с.
790. Милорадович В. Ф. Старообрядчество и социальный прогресс / В. Ф. Милорадович // Вопросы научного атеизма. – 1966. – Вып. 2. Модернизация религии в современных условиях. – С. 198 – 224.
791. Михайлюк О.В. Антиповедінка в культурі селянства Наддніпрянської України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / О. В. Михайлюк // Гілея. – 2011. – Вип. 46. – С. 33–40.
792. Морозов А.Г., Гичка О.І. Забезпеченість кадрами сільської медичної мережі (1946–1955 рр.) / А.Г. Морозов, О.І. Гичка // Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. праць. – 2011. – Вип. 4. – С. 179–180.
793. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) / Відп. ред. С.В. Кульчицький. – [Кн. 1], ч. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 445 с.

794. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) / Відп. ред. С.В. Кульчицький. – [Кн. 1], ч. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 382 с.
795. Народна архітектура українських Карпат XV – XX ст. – К.: Наукова думка, 1987. – 272 с.
796. Народні традиції сьогодні. – Львів: Книжк.-журн. вид-во, 1963. – 176 с.
797. Недашківська Г. Ф. Село Головецьк, Соколівського району, Львівської області (етнографічні замітки 1958 р.) / Г. Ф. Недашківська // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. – 1961. – Вип. VI. – С. 18 – 34.
798. Ніколаєць Ю. О. Впровадження комуністичної ідеології в українському селі у другій половині 1940-х – середині 1960-х: історіографія проблеми / Ю. О. Ніколаєць // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – 2005. – Вип. 30. – С. 248-262.
799. Ніколаєць Ю. О. Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років. Українська історіографія / Ю. О. Ніколаєць. – Вінниця: ПП «Поліграфічний центр «ФЕНІКС» ДІВПВАТ «Інфракон», «Інфракон-І», 2007. – 360 с.
800. Оболенская С.В. «История повседневности» в историографии ФРГ / С.В. Оболенская // Одиссей. – М.: Наука, 1990. – С. 182 – 198.
801. Одиссей. Человек в истории. 1993. Образ «другого» в культуре. – М.: Наука, 1994. – 336 с.
802. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений / Российская академия наук. Институт русского языка им. В. В. Виноградова. – 4-е изд., дополненное / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – М.: Азбуковник, 1999. – 944 с.

803. Онищенко А. С. Тенденции изменения современного религиозного сознания / А. С. Онищенко // Вопросы научного атеизма. – 1966. – Вып. 2. Модернизация религии в современных условиях. – С. 91 – 109.
804. Орлов И. Б. Советская повседневность: исторический и социологический аспекты становления / И. Б. Орлов. – М.: Изд. дом Гос. ун-т Высш. шк. экономики, 2010. – 316 с.
805. Павлухіна В. (Лисак) Повсякденне життя українського селянства в 60 – 80 ті роки ХХ століття: методологія проблеми / В.Ф. Павлухіна // Донецький Вісник наукового товариства ім. Шевченка. – 2006. – Т. 12. – С. 110 – 114.
806. Павлухіна В. Ф. (Лисак) Державна політика як один з факторів впливу на повсякденне життя населення грецьких сіл Приазов'я у 50 – ті рр. ХХ ст. / В.Ф. Павлухіна // Міжнародна науково-практична конференція. Розвиток еллінізму в Україні у XVIII – ХХІ ст. Збірник матеріалів конференції. – Маріуполь, 2007. – С. 192 – 194.
807. Павлухіна В.Ф. (Лисак) Деякі проблеми методології дослідження повсякденного життя українського селянства в 60 – 80-ті рр. ХХ ст. / В.Ф. Павлухіна // Україна ХХ ст. культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – 2007. – Вип. 11. – С. 434 – 443.
808. Падалка С.С. Сільське господарство України в другій половині 60-х рр. ХХ ст. / С.С. Падалка. – К., 1995. – 233 с.
809. Панченко П., Шмарчук В. А. Аграрна історія України: Підручник. / П. Панченко, В. А. Шмарчук. – К.: Знання, 2000. – 342 с.
810. Панченко П.П. Євтушенко А.П. Радгоспи: шлях становлення і розквіту (1917 - 1980) (на матеріалах Української РСР) / П.П. Панченко А.П. Євтушенко. – К.: Вища школа, 1982. – 264 с.

811. Панченко П.П. Развитие общественно-политической жизни современного села УССР 1960 – 1984 / П.П.Панченко. – К.: Наук. думка, 1985. – 264 с.
812. Панченко П.П. Развитие сельского хозяйства Украинской РСР 1959 – 1980 / П.П.Панченко. – К.: «Наукова думка», 1980. – 288 с.
813. Панченко П.П. Сторінки історії України ХХ століття: (Українське село: поступ, сподівання, тривоги) / П.П. Панченко. – К., 1995 – 230 с.
814. Панченко П.П. та ін. Аграрна історія України. / П.П.Панченко. – К., 1996.
815. Панченко П.П., Талан Є.П. Світлий шлях колгоспного селянства / П.П.Панченко, Є.П.Талан. – К.: Вид-во політ літератури, 1980. – 111 с.
816. Панченко П.П., Тимченко С.М. Соціальне обличчя колгоспного селянства Української РСР / П.П. Панченко, С.М. Тимченко // Український історичний журнал. – 1986. – № 3. – С. 56 – 66.
817. Панченко П.П., Чишко В.С. Украинское село на путях научно-технического прогресса: достижения и просчеты (60 – 80-е годы) / П.П.Панченко, В.С. Чишко. – К.: Наукова думка, 1989. – 184 с.
818. Пащенко В. Приборкання церкви: кінець 60-х / В. Пащенко // Людина і світ. – 1995. – № 5. – С. 14 – 19.
819. Перехрест С.М. Гидромелиорация в борьбе с засухой в Украинской ССР / С.М. Перехрест. – Москва, 1958. – 20 с.
820. Перехрест С.М. Орошение земель Юга Украины / С.М. Перехрест. – К.: Акад. наук УССР, 1962. – 276 с.
821. Петренко В.С. Поліпшення побутових умов колгоспного селянства Української РСР у восьмій п'ятирічці / В.С.Петренко // Народна творчість та етнографія. – 1972. – № 8. – С. 87.
822. Пишкін Б.А. Водні ресурси України / Б.А. Пишкін. – К.: Знання, 1966. – 46 с.

823. Платон М.С. Социальная инфраструктура села / М.С. Платон – М.: Агропромиздат, 1985. – 150 с.
824. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) / Відп. ред. В.М. Даниленко. – [Кн. 2], ч. 1–2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 351 с.
825. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) / Відп. ред. В.М. Даниленко. – [Кн. 2], ч. 3. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 336 с.
826. Повсякдення ранньомодерної України: Історичні студії в 2 т. – Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення / Гол. ред. В. Смолій; відп. ред. В. Горобець; ред. колег.: Н. Старченко (заст. відп. ред.), Н. Білоус, В. Зема, О. Романова (відп. секр.). – К.: Інститут історії України НАНУ, 2012. – 328 с.
827. Пророченко І. П. Економічна політика КПРС у сільському господарстві на сучасному етапі / І. П. Пророченко // Наукові праці з історії КПРС. – 1972. – Вип. 50. – С. 13 – 20.
828. Пушкарева Н. Л. "История повседневности" как направление исторических исследований / Н. Л. Пушкарева [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/misl/koncept/istorija_povsednevnosti_kak_na_pravlenije_istoricheskikh_issledovanij_2010-03-16.htm.
829. Развитие аграрной экономики УССР. – К.: Урожай, 1987. – 413 с.
830. Развитие механизации и электрификации сельского хозяйства Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1988. – 470 с.
831. Репина Л.П. Смена познавательных ориентаций и метаморфозы социальной истории (часть II) / Л. П. Репина // Социальная история. Ежегодник. – М.: РОССПЭН, 1998. – С. 7 – 25.

832. Рассадина Т. А. Традиционные ценности в жизни общества / Т. А. Рассадина // Социально-гуманитарное знание. – 2004. - № 3 – С. 279 – 291.
833. Рибак І.В. Розвиток сіл України радянської доби – історико-теоретичні аспекти вивчення .) / І. В. Рибак // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. – 2001. – Вип. 16 – С. 244 – 250.
834. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921 – 1991 рр.) / І.В. Рибак. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2000. – 304 с.
835. Роботько Ф. М., Ліскун Є. І. Підвищення матеріального добробуту колгоспного селянства – важлива передумова зростання його культурного рівня (1959 – 1965 рр.) (На матеріалах Вінницької, Житомирської і Хмельницької областей) / Ф. М. Роботько, Є. І. Ліскун // Наукові праці з історії КПРС. – 1972. – С. 168.
836. Розова К.С. Бездошові періоди на Україні / К.С. Розова. – К.: Вид-во Української академії сільськогосподарських наук, 1961. – 70 с.
837. Романюк І. Тридцятитисячники в Україні: новий погляд на проблему / І.М. Романюк // Історія в школі. – 2001. – № 6.– С. 12 – 14.
838. Романюк І.М. Загальна середня освіта на селі у кінці 1950-х – на початку 60-х рр.: правда проти статистики / І.М. Романюк // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. – 2002. – Вип. 6. – С. 282 – 288.
839. Романюк І.М. Перебудова системи управління сільського господарства України (1959 р.) / І.М. Романюк // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. – 2001. – Вип. 16 – С. 156 – 160.

840. Романюк І.М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття / І. М. Романюк. – Вінниця: Книга – Вега, 2005. – 256 с.
841. Романюк І.М. Шкільне будівництво на селі в 1950-х – першій половині 60-х рр. / І.М. Романюк // Український селянин. Зб. наук. праць. – Вип. 5. – 2002. – С. 113 – 116.
842. Рывкина Р.В. Образ жизни сельского населения / Р.В. Рывкина. – Новосибирск: Наука, 1979. – 351 с.
843. Самойлович В. П. Жилий будинок колгоспника / В. П. Самойлович – К.: Держбулвидав УРСР, 1956. – 267 с.
844. Самойлович В. П. Народна творчість в архітектурі сільського житла / В. П. Самойлович. – К.: Держ. видав. літ, 1961 – 342 с.
845. Сафронов Ю.Н. Общественное мнение и религиозные традиции / Ю.Н. Сафронов. – М.: Мысль, 1970. – 143 с.
846. Сенявский А.С. Повседневность как методологическая проблема микро и макро исторических исследований / А.С. Сенявский // История в XXI. – М., 2001. – С. 25 – 34.
847. Сеньків М.В. До питання про освітній рівень селянства західних областей України (1944 – 1955 рр.) / М.В. Сеньків // Історичні і політологічні дослідження. – 2010. – № 3-4(45-46). – С. 236 – 241
848. Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970 – 1980) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sum.in.ua/s/seljanyn>; <http://sum.in.ua/s/zemlerob>
849. Соболев А. Свято врожаю / А. Соболев // Народна творчість та етнографія. – 1961. – Кн. 3. – С. 157 – 158.
850. Советская Украина. Соціально-економічний справочник / Сост. В.И. Сенченко; Под общ. Ред.. В.Ф. Возианова. – К.: Политиздат Украины, 1980. – 271 с.

851. Соціалістична обрядовість на Україні. Історичний досвід та сучасні проблеми. – К.: Наук. думка, 1983. – 214 с.
852. Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР: У 2-х т. – Т. 2. – К.: Вид-во Київського університету, 1968. – 695 с.
853. Стельмах Г. Перспективи розвитку сільських поселень на Україні / Г. Стельмах // Народна творчість та етнографія. – 1980. – № 4. – С. 27 – 28.
854. Стельмах Г.Ю. Формування нових звичаїв в українському селі / Г.Ю. Стельмах // Народна творчість та етнографія. – 1957. – Кн. 1. – С. 90 – 97.
855. Стражний О.С. Український менталітет: Ілюзії. Міфи. Реальність. / О.С. Стражний. – К.: Книга, 2008. – 368 с.
856. Стяжкіна О.В. Жінки в історії української культури другої половини ХХ століття. / О.В. Стяжкіна. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2002. – 270 с
857. Суха Л. Свята трудових перемог / Л. Суха // Народні традиції сьогодні. – Львів: Книжково-журнал. видав., 1963. – С. 49 – 54
858. Талан Є. П. Заходи Комуністичної партії по дальшому розвитку сільського господарства України (1958 – 1961 рр.) / Є. П. Талан // Український історичний журнал. – 1961. – № 5. – С. 39 – 48.
859. Талан Є. П. Колгоспи Української РСР в період завершального будівництва соціалізму (1951 – 1958 рр.) / Є. П. Талан. – К.: Наукова думка, 1966. – 160 с.
860. Танчер В. К. Про характер і причини існування релігійних пережитків серед колгоспного селянства / В. К. Танчер // Питання атеїзму. – 1969. – Вип. 4. – С.105 – 110.

861. Тимченко С.М. Українське село: проблеми етносоціальних змін 1959 – 1989 / С.М. Тимченко. – Запоріжжя: ЗДУ, 1995. – 195 с.
862. Томсон А. Чотири зміни парадигм в усній історії / А. Томсон // Схід-Захід. Історико-культурологічний збірник. – 2008. – Вип. 11-12. – С. 7-24.
863. Удод О., Коляструк О. Соціальна історія та історія повсякденності як напрями соціально-історичних досліджень в історіографії ХХ ст. / О. Удод, О. Коляструк // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). – Кн. 1, ч. 1–2. – К., 2010. – С. 17–73.
864. Уровень жизни населения. Организация оплаты и материального стимулирования труда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [//http://esocio.narod.ru/lesson09.htm](http://esocio.narod.ru/lesson09.htm)
865. Федоренко Я. А. Развитие сельских библиотек в Украине (1953-1964 гг.) / Я. О. Федоренко // Вісник Черкаського університету. Науковий журнал. – 2008. – № 133-134. – С. 166-169.
866. Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история советской России / Ш. Фицпатрик. – М.: РОССПЭН, 2001. – 422 с.
867. Фрумкин К. Повседневные чувства под микроскопом у исследователя / К. Фрумкин // Свободная мысль-XXI. – 2004. – № 7. – С. 152–153.
868. Фурсов А.И. Крестьянство в общественных системах: опыт разработки теории крестьянства как социального типа – персонификатора взаимодействия универсальной и системной социальности / А.И. Фурсов // Крестьянство и индустриальная цивилизация. – Москва: Наука, 1993. – С. 56 – 112.
869. Хижняк В. Проводи на пенсію / В. Хижняк // Народні традиції сьогодні. – Львів: Книжково-журнал. видав., 1963. – С. 103 – 104.

870. Хохол Ю.Ф. Сельское жилище / Ю.Ф. Хохол. – К.: Будівельник, 1976. – 175 с.
871. Хохол Ю.Ф., Хохол Л.Ю. Історія архітектури українського села. Радянський період / Ю.Ф. Хохол, Л.Ю. Хохол. – К.: Урожай, 1964. – 192 с.
872. Худенко В. Повседневность в лабиринте рациональности / В. Худенко // Социологические исследования. – 1993. – № 4. – С. 67 – 75.
873. Чебанюк О. Намітка, якою можна було розігнати хмари / О. Чебанюк // Країна. - № 9. – 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rukotvory.com.ua/info/namitka-yakouyu-mozhna-bulo-rozihnaty-hmary/>
874. Чуйко Л. В. Браки и разводы / Л. В. Чуйко– М.: Статистика, 1975. – 176 с.
875. Шанин Т. Определяя крестьянство (реферат) / Т. Шанин // Отечественная история. – 1993. – № 2. – С. 11 – 12.
876. Шаповал Ю. І. Україна 20 – 50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. І. Шаповал. – К.: Наук. Думка, 1993. – 352 с.
877. Шартье Р. Интеллектуальная история и история ментальностей: двойная переоценка? / Р. Шартье // НЛО. – 2004. – № 66 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2004/66/shart2.html>.
878. Швидкий В.П. Бродяжництво й жебрацтво як елемент соціального життя в Україні у першій половині 1950-х рр. / В.П. Швидкий // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 149 – 169.
879. Шевченко Л. М. Рівень та якість життя сільського населення України в роки хрущовської «відлиги»: історіографія проблеми / Л. М. Шевченко // Український селянин: Збірник наукових праць / [за ред. А. Г. Морозова]. – 2008. – Вип. 11. – С. 102–106.

880. Шевченко Л. М. Система оплати праці сільського населення України в роки хрущовської «відлиги» / Л. М. Шевченко // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет (Науки: економіка, політологія, історія). – 2009. – № 16 (94). – С. 204–213.
881. Шевченко Л. М. Соціальне забезпечення сільського населення України в роки хрущовської «відлиги» / Л. М. Шевченко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць / [за заг. ред. проф. П. С. Григорчука]. – 2009. – Вип. 15. – С. 65–69.
882. Шевченко Л. М. Стан здоров'я сільського населення України в роки хрущовської «відлиги» / Л. М. Шевченко // Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць. – 2009. – Вип. 30. – С. 86–92.
883. Шевченко Л. М. Якість медичного обслуговування сільського населення України в роки хрущовської «відлиги» / Л. М. Шевченко // Наукові записки: Збірник наукових статей. – 2009. – Вип. LXXXI (81). – С. 265–274.
884. Шелест Петро: Справжній суд історії ще попереду. Спогади, щоденники, документи, матеріали / Упоряд В.Баран, О. Мандебура та ін.; За ред.. Ю. Шаповала. – К., Генеза, 2004. – 808 с.
885. Шипік Н.Ф. Рух сільського населення України в 60-і роки ХХ століття / Н.Ф. Шипік // Український селянин. Зб. наук. праць. – 2002. – Вип. 5.– С. 175 – 178.
886. Шуман О. М. З досвіду діяльності партійних організацій України в справі атеїстичного виховання трудівників села (1961 – 1965 рр.) / О. М. Шуман // Наукові праці з історії КПРС. – 1970. – Вип. 38. – С. 122-126.
887. Шютц А. Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии / А. Шютц. – М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2003. – 336 с.

888. Щерба М. Свято закінчення збирання врожаю у нашому селі / М. Щерба // Народна творчість та етнографія. – 1961.– Кн. 3. – С. 158 – 159.
889. Южно-Украинский и Северо-Крымский каналы и их влияние на преобразование природы / И.И. Бабков – Ленинград, 1951. – 30 с.
890. Юрчук В. І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло й тіні / В. І. Юрчук. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 80 с.
891. Якубова Л. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу / Л. Якубова. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2011. – 339 с.
892. Aymard M. Une charte nouvelle pour le kolkhoze / M. Aymard // Cahiers du monde russe et soviétique. – Vol. 11. – № 4. – P. 497-575 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/cmr_0008-0160_1970_num_11_4_1824
893. Berger P. L. Luckmann T. Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge. – NY: Garden City, Anchor Books, 1966. – 219 p.
894. Boureau A. Propositions pour une histoire restreinte des mentalités / A. Boureau // Annales. Histoire, Sciences Sociales. – 1989. – No 6. – P. 1491-1504.
895. Cicourel A. V. Cognitive Sociology: Language and Meaning in Social Interaction. – London: Penguin. Free Press, 1974. – 179 p.
896. Duby G. L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'occident médiéval / G. Duby. – Abingdon: Hodder Education, 1968 – 600 p.
897. Friedmann G. L'Ère khrouchtchévienne et les réformes / G. Friedmann //Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. 14e année. – 1959. – № 3. – P. 417–440 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

- http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/ahess_0395-2649_1959_num_14_3_2842
898. Braudel F. Histoire et Sciences sociales : La longue durée / F. Braudel // *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*. 13e année. – 1958. – № 4. – P. 725–753 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/ahess_0395-2649_1958_num_13_4_2781
899. Garfinkel H. *Studies in Ethnomethodology* / H. Garfinkel. – Cambridge: Polity Press, 1984. – 304 p.
900. Geertz C. *Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology* / C. Geertz. – New York, 2000. – 256 p.
901. Geertz C. *Works and Lives: the Anthropologist as Author* / C. Geertz. – Cambridge: Polity Press, 1988. – 157 p.
902. Ginzburg C. *Microstoria. Due o tre cose che so di lei* / C. Ginzburg // *Quaderni storici*. – 1994. – №. 86. – P. 511-539.
903. Grendi E. *Micro-analisi e storia sociale* / E. Grendi // *Quaderni Storici*. – 1977. – T. 35. – P. 506-520.
904. Kerblay B. *L'évolution de l'alimentation rurale en Russie (1896-1960)* / B. Kerblay // *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*. 17e année. – 1962. – №. 5. – P. 885-913 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/ahess_0395-2649_1962_num_17_5_420894
905. Klatzmann J. *Population active et production agricole en U.R.S.S. – Ce que l'on peut tirer d'un annuaire statistique* / J. Klatzmann // *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*. 12e année. – 1957. – № 2. – P. 258-268 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/ahess_0395-2649_1957_num_12_2_2629

906. Lamorisse R. Visite d'un kolkhoze en Ukraine / R. Lamorisse // *Annales de Géographie*. – 1955. – Т. 64. – № 345. – P. 374-378 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/geo_0003-4010_1955_num_64_345_14672
907. Le Goff J. *Histoire et mémoire* / J. Le Goff. - Paris: Gallimard, 1988. – 416 p.
908. Le Roy Ladurie E. *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324* / E. Le Roy Ladurie. – Paris: Gallimard, 1975. – 656 p.
909. Levi G. *On Microhistory* / G. Levi // *New Perspectives on Historical Writing*. – London, Polity Press, 1991. – P. 93-113.
910. Maurel M.-C. *Les femmes dans la société rurale soviétique* / M.-C. Maurel // *Cahiers du monde russe et soviétique*. – 1979. – Vol. 20. – № 3-4. – P. 323-343 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/cmr_0008-0160_1979_num_20_3_1364
911. Medick H. (ed.) *Mikro-Historie. Neue Pfade in die Sozialgeschichte* / H. Medick. – Frankfurt a.M., 1994.
912. Nove A. *La politique agricole soviétique* / A. Nove // *Cahiers du monde russe et soviétique*. – 1960. – Vol. 1. – № 4. – P. 637-650 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/cmr_0008-0160_1960_num_1_4_1448
913. Redfield R. *The little community, and: Peasant society and culture* / R. Redfield. – Chicago : University of Chicago Press, 1956. – [V], 177, 88 p.
914. Sapir J. *Conflits sociaux et fluctuations économiques en URSS: l'exemple de la période 1950-1965* / J. Sapir // *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*. 40e année. – 1985. – N. 4. – P. 737-779 [Электронный

- ресурс]. – Режим доступу:
http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/ahess_0395-2649_1985_num_40_4_283202
915. Schulze W. *Mikrohistorie versus Makrohistorie? Anmerkungen zu einem aktuellen Thema* / W. Schulze // *Historische Methode*. – München, 1988. – S. 319-341.
916. Seydoux M. *Les thèses concernant la Russie et l'URSS soutenues en France de 1888 à 1964* / M. Seydoux // *Cahiers du monde russe et soviétique*. – 1965. – Vol. 6 – №3. – P. 437-466 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/cmr_0008-0160_1965_num_6_3_1636
917. Vovelle M. *La mentalité révolutionnaire : société et mentalités sous la Révolution française* / M. Vovelle. – Paris: Editions sociales, 1985. – 290 p., [8] p.

VII. Дисертації та автореферати дисертацій

918. Абрегова Ж. О. *Повседневная жизнь сельского населения Кубани: конец XIX - первая треть XX вв.: дис... кандидата ист. наук: 07.00.02* / Абрегова Ж. О. – Майкоп, 2004. – 196 с.
919. Арабаджи С. С. *Повсякденне життя населення Північного Приазов'я кінця XVIII – початку XX ст.: джерелознавчий аспект: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни»* / С. С. Арабаджи – Донецьк, 2012. – 20 с.
920. Виниченко И. В. *Советская повседневность 50-х - середины 60-х гг. XX века : женский костюм в моделях одежды и бытовой практике :*

- дис... кандидата іст. наук: 07.00.02 / Винниченко І.В. – Омск, 2009. – 299 с.
921. Гаврилюк О.Н. Радянiзацiя економiчного духовного життя захiдноукраїнського села другої половини 40-х – 50-х рокiв (на матерiалах Волинської, Рiвненської та Львiвської областей): дис... кандидата іст. наук: 07.00.01. / Гаврилюк О.Н. – К., 1996. – 178 с.
922. Герасимова М. С. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945-1953 рр.: дис... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Герасимова Марина Сергiївна – Донецьк, 2007. – 280 с.
923. Грiдiна І. М. Православна церква в Україні пiд час другої свiтової вiйни 1939 – 1945 рр.: людський вимiр: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Грiдiна І. М. – Донецьк, 2001. – 224 с.
924. Грiдiна І. М. Духовне життя населення України в роки Другої свiтової вiйни (1939 - 1945 рр.): автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «Iсторiя України»/ І. М. Грiдiна – Донецьк, 2010. – 38 с.
925. Жулканич Н.М. Сiльське господарство Закарпаття: соцiально-економiчний аспект (друга половина 40-х - 80 роки ХХ столiття): автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Iсторiя України»/ Н.М. Жулканич. – Львiв, 2004. – 20 с.
926. Жулканич Н.М. Аграрнi перетворення в областях Українських Карпат (друга половина 60-х рр. ХХ - початок ХХІ ст.): автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «Iсторiя України» / Н.М. Жулканич. – К., 2009. – 39 с.
927. Зиза М.М. Змiни виробничих вiдносин в українському селi (друга половина ХХ – початок ХХІ столiття): iсторичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Iсторiя України» / М.М. Зиза. – Луганськ, 2005. – 20 с.

928. Ковригина С. В. Повседневная жизнь крестьянства Восточной Сибири в 1945 – 1953 гг. (На материалах Приангарья): автореферат дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / С. В. Ковригина– Иркутск, 2009. – 34 с.
929. Когут П.В. Запровадження колгоспної системи в західних областях України (1944 - 1953рр.): автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / П.В. Когут. – Львів, 2000. – 25 с.
930. Кознова И. Е. Историческая память российского крестьянства в XX веке: автореферат дис. на соискание уч. степени д-ра ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / И.Е. Кознова – Самара, 2005. – 39 с.
931. Коляструк О. А. Повсякденне життя інтелігенції УСРР у 1920-ті рр.: сучасний теоретико-методологічний та історіографічно-джерелознавчий дискурс: дис. ... доктора іст. наук: 07.00.06 / Коляструк Ольга Анатоліївна. – К., 2010. – 510 с.
932. Кометчиков И. В. Крестьянство и власть в 1945-1953 гг.: общественно-политическая жизнь и повседневность: по материалам областей Центрального Нечерноземья РСФСР: дис... канд. ист. наук: 07.00.02 / Кометчиков И.В. – Калуга, 2005. – 304 с.
933. Кононенко В. В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945-1953 рр.): автореф. дис... на здобуття наук. ступеню канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Кононенко. – К., 2004. – 20 с.
934. Коньшев Д. Н. Реформы аграрного сектора Кировской области в 1953-1964 гг.: дис... кандидата ист. наук: 07.00.02 / Коньшев Д.Н. – Киров, 2006. – 221 с.

935. Кривчик Г. Г. Соціальний розвиток українського села в 60-80-ті рр. ХХ ст.: дис... доктора іст. наук: 07.00.01 / Кривчик Геннадій Георгійович. – Дніпропетровськ, 2002. – 414 с.
936. Кривчик Г.Г. Соціальний розвиток українського села в 60 - 80-ті рр. ХХ ст.: автореф. дис... на здобуття наук. ступеню д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України»/ Г.Г. Кривчик. – Дніпропетровськ, 2002. – 32 с.
937. Лаас Н. О. Проблеми соціальної історії України другої половини 40-х - середини 60-х рр. ХХ ст. в англomовній історіографії: автореф. на здобуття наук. ступеню канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни»/ Н. О. Лаас. – К., 2009. – 20 с.
938. Лаєвська Ю. В. Перетворення в економіці України в 1953–1964 рр.: історіографія проблеми: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Ю. В. Лаєвська. – Донецьк, 2008. – 20 с.
939. Лебедева Л. В. Повседневная жизнь российской деревни в 20-е годы ХХ века: традиции и перемены: на материалах Пензенской губернии: дис... кандидата ист. наук: 07.00.02. – Пенза, 2006. – 256 с.
940. Лубко І.М. Спроби аграрних перетворень М. Хрущова та їх вплив на українське село (1953 – 1964 рр.): дис. кандидата іст. наук: 07.00.01 / Лубко І.М. – Черкаси, 2002. – 236 с.
941. Минин И. А. Коммунистическая партия в борьбе за развитие зернового хозяйства (1946-1965 гг.): автореф. дис. на соискание уч. степ. д-ра ист. наук: спец. 07.00.01 «История Коммунистической партии Советского Союза» / И. А. Минин. – Иваново, 1989. – 54 с.
942. Пенькова О.Б. Традиції, свята та обрядовість населення Східної України в 1960-і - середині 1980-х рр.: державна політика й повсякденне життя: автореф. дис... на здобуття наук. ступеню канд.

- іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.Б. Пенькова. – Донецьк, 2006. – 20 с.
943. Подрезов К. А. Политические ценности крестьянства: место и роль в процессе реформирования современной России: дис... на соискание уч. степ. кандидата ист. наук: 23. 00. 01 / К. А. Подрезов. – Тула, 2004. – 185 с.
944. Ровчак Л. В. Машинно-тракторные станции в Украине (50-е гг.): автореф. дис. на соискание уч. степ. канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История Украины». – Донецк, 2004. – 21 с.
945. Романюк І. М. Соціально-економічні та культурні процеси в українському селі у 50-х - першій половині 60-х рр. ХХ ст.: дис... доктора іст. наук: 07.00.01 / Романюк Іван Миронович. – К., 2006. – 509 с.
946. Сеньків М. В. Повышение культурно-технического уровня колхозного крестьянства в период социалистического строительства (1946 – 1960 гг. на материалах западных областей УССР): дисс. на соискание уч. степ. канд. ист. наук: 07.00.02 / Сеньків М.В. – Львов, 1984. – 208 с.
947. Сеньків М.В. Колективізація західноукраїнського села 40 – початку 50-х рр. ХХ ст.: автореф. дис... на здобуття наук. ступеню доктора іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України»/ М.В. Сеньків. – Донецьк, 2009. – 34 с.
948. Стяжкіна О.В. Жінки в історії української культури другої половини ХХ століття: автореф. на здобуття наук. ступеню дис... доктора іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.В. Стяжкіна. – Донецьк, 2003. – 38 с.
949. Тевікова О. В. Повсякденне життя громадян УРСР: соціальні та культурні аспекти (1953-1964 роки): дис... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Тевікова Ольга Валентинівна. – Полтава, 2010. – 305 с.

950. Федоренко Я. А. Зміни у культурно-духовному житті українського селянства в період хрущовської «відлиги»: автореф. дис... на здобуття наук. ступеню канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Я.А. Федоренко. – Черкаси, 2009. – 20 с.
951. Филатов С. В. Партийно-государственная аграрная политика и уровень жизни колхозного крестьянства в 1950-е – начале 1960-х гг.: по материалам бюджетных обследований крестьянства Ростовской области и Краснодарского края: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история». – Ростов-на-Дону, 2006. – 26 с.
952. Халецька Л. М. Сільське населення України в роки хрущовської «відлиги»: рівень та якість життя: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеню канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л. М. Халецька. – К., 2011. – 20 с.
953. Чиркова Н. В. Власть и советское крестьянство в 1945-1985 гг.: по материалам Поволжья и Приуралья: автореф. дис... на соискание уч. степ. кандидата ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история». – Самара, 2010. – 20 с.

Про укрупнення дрібних колгоспів по Україні на 1 жовтня 1950 р.

Області	Кількість колгоспів на 01 січня 1950 р.	Кількість колгоспів на 01 жовтня 1950 р.	Землі/га після об'єднання в середньому на один колгосп	Дворів колгоспників після об'єднання в середньому на один колгосп	Працездатних колгоспників після об'єднання в середньому на один колгосп
Київська	2350	1756	1724	515	680
Вінницька	1980	1286	2585	533	650
Кам'янець-Подільська	1627	943	1840	415	587
Харківська	2036	1467	1854	275	361
Полтавська	2461	1253	2226	411	608
Кіровоградська	1721	779	2180	345	406
Одеська	2003	931	2186	301	398
Миколаївська	957	640	2704	230	270
Херсонська	886	537	4511	259	381
Запорізька	1218	637	3623	316	405
Дніпропетровська	1669	868	2746	308	566
Сталінська	1119	689	2434	209	275
Ворошиловградська	1004	666	2473	244	296
Житомирська	1926	1113	1340	324	421
Чернігівська	1901	1524	1564	363	556
Сумська	1597	967	1850	423	697
Волинська	1074	1020	1310	366	693
Рівненська	1076	1049	816	281	485
Тернопільська	1186	1062	1254	348	531
Львівська	939	924	780	250	390
Станіславська	661	616	1279	565	856
Дрогобицька	812	640	745	412	810
Чернівецька	491	324	1500	730	601
Закарпатська	546	297	1274	392	580
Ізмаїльська	479	373	2591	315	483
Всього:	33669	22361	2172	363	506

Складено за джерелом: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 2163. —

Арк. 137.

**Збитки колгоспів та мешканців сіл Тернопільської області, заподіяні градом і
зливою 13 – 14 червня 1957 р.**

Загальна кількість		Сума збитків на одне господарство (руб.)	Загальна сума збитків (руб.)
Дворів колгоспників, потерпілих від лиха	9975	-	-
Сильно пошкоджених житлових і господарських споруд	9475	3000	28425000
Колгоспників, які залишилися без житла, господарських і домашніх речей, продуктів харчування	600	3000	1800000
Птиці, тварини	2991	1000	2991000
Посівів (в перерахунку на картоплю)	2100 га	-	12600000
Загиблих людей	42	-	-
Всього (руб.)	-	-	45816000

Складено за джерелом: Державний архів Тернопільської області. — Ф. р. 1833. — Оп. 5.
— Спр. 386. — Арк. 6—7.

План переселення селян з північно-західних територій України у південно-східні та його виконання у 1950 р. (чол.)

Області відселення						
Область	Річний план	Подано заяв	Затверджено заяв	Всього відправлено родин		
				червень	жовтень	
1.	Житомирська	2200	958	889	867	1204
2.	Чернігівська	3980	1325	1325	1278	1471
3.	Сумська	1460	884	774	635	938
4.	Волинська	4420	1784	1784	1532	1749
5.	Рівненська	3720	1739	1648	1250	1950
6.	Тернопільська	7750	3555	3306	3066	3851
7.	Львівська	3620	2488	2215	1890	2127
8.	Станіславська	4270	2500	2000	1628	2369
9.	Дрогобицька	4410	3308	3161	2801	3316
10.	Чернівецька	5350	1186	855	812	1054
11.	Закарпатська	3600	608	571	458	511
12.	Вінницька	2200	2063	1210	1047	1554
13.	Київська	3320	1370	1370	1272	1771
14.	Кам'янець-Подільська	2200	1459	1253	1102	1298
	Всього	52500	25227	22361	19638	25163

Області вселення						
1.	Харківська	600			185	455
2.	Полтавська	210			160	195
3.	Кіровоградська	220			65	297
4.	Одеська	6200			3459	4140
5.	Миколаївська	9700			2875	3815
6.	Херсонська	13550			3560	4933
7.	Запорізька	7750			2601	3303
8.	Дніпропетровська	7300			2462	3460
9.	Сталінська	6550			2362	3454
10.	Ворошиловградська	320			312	327
11.	Ізмаїльська	100			76	160
	Всього	52500			18117	24539

Складено за джерелом: ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 30. — Спр. 2170. — Арк. 17—18, 32—33.

Кількість господарств колгоспників, робітників та службовців відселених з зони затоплення водосховища Каховської гідроелектростанції

	Всього	Зона затоплення	Зона підтоплення та берегоруїнації	Захисні споруди
За проектом	8391	5583	2302	506
Залишилося на 1955 р.	1891	-	1891	-

Дніпропетровська область

Всього	Зона затоплення	Зона підтоплення та берегоруїнації	Захисні споруди
4516	3242	1081	193
Залишилося на 1955 р.	916	-	916

Херсонська область

Всього	Зона затоплення	Зона підтоплення та берегоруїнації	Захисні споруди
3001	2153	818	30
Залишилося на 1955 р.	701	-	701

Запорізька область

Всього	Зона затоплення	Зона підтоплення та берегоруїнації	Захисні споруди
874	188	403	283
Залишилося на 1955 р.	274	-	274

Складено за джерелом: ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 1. — Спр. 2151. — Арк. 61.

Кількість обстежених родин колгоспників в областях України у 1962 р.

№	Назва області	Кількість обстежених родин
1	Вінницька	525
2	Волинська	550
3	Дніпропетровськ	550
4	Київська	500
5	Львівська	550
6	Миколаївська	500
7	Одеська	550
8	Полтавська	550
9	Харківська	550
10	Чернігівська	525
Всього		5350

Складено за джерелом: ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 24. — Спр. 972. — Арк. 44.

Розподіл витрат робочого часу працездатних колгоспників
(у % до всього витраченого часу)

	Чоловіки 16 – 59 років			Жінки 16 – 54 років		
	У колгоспі	Державних та кооперативних організаціях	У присадибному господарстві	У колгоспі	Державних та кооперативних організаціях	У присадибному господарстві
1952 р.	74,4	17,6	8,0	60,3	7,6	32,1
1953 р.	73,9	17,1	9,0	57,8	7,8	34,4
1954 р.	73,8	17,1	9,1	56,9	8,8	34,3
1955 р.	74,9	15,0	10,1	58,8	7,9	33,3

Складено за джерелом: ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 24. — Спр. 438. — Арк. 10.

**Витрати часу членами родини на роботу
(у % до загально витраченого робочого часу)**

	1953 р.	1958 р.	1960 р.	1961 р.
Всього витрачено часу на роботу	100	100	100	100
У колгоспі	60,2	56,8	56,2	55,9
В особистому присадибному господарстві	29,2	33,5	33,3	34,3
В державних організаціях та підприємствах	10,6	9,7	10,5	9,8

Складено за джерелом: ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 24. — Спр. 972. — Арк. 60

**Витрати часу на працю в громадському господарстві працездатним колгоспником
(у % до загально витраченого виробничого часу)**

	Вінницька область			Полтавська область		
	1953 р.	1957 р.	1958 р.	1953 р.	1957 р.	1958 р.
Чоловіки	69,4	70,7	69,3	76	71,5	71
Жінки	54,2	51,7	47,8	60,8	55	56,6

Складено за джерелом: ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 24. — Спр. 710. — Арк. 47—55, 88—93.

Зайнятість колгоспників на роботах у громадському господарстві у 1964 р.

Області	Кількість днів роботи в колгоспі на одного працездатного колгоспника		Використання фонду робочого часу (у %)	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
УРСР	227	149	78	51
Вінницька	207	123	71	42
Волинська	219	132	76	46
Дніпропетровська	259	201	89	69
Закарпатська	145	64	50	22
Київська	241	148	83	51
Львівська	180	120	62	41
Миколаївська	268	194	92	67
Одеська	268	145	92	50
Полтавська	236	184	81	63
Харківська	257	186	89	64
Чернігівська	222	159	77	55

Складено за джерелом: ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 24. — Спр. 1262. — Арк. 53.

Вирібок трудоднів працездатним населенням України та його оцінка по областях у 1953 р.

Області	Кількість трудоднів, що вироблено працездатним населенням (у% до загальної кількості працездатних)					Видача колгоспникам на один трудовень, включаючи видачу по додатковій оплаті			
	від 51 – до 100	від 101 – до 200	від 200 - 300	від 300 – до 400	Не виробили жодного трудодня	Грiшми (руб.)	Зерном (кг)	Овочiв (кг)	Соломи i полови (кг)
Миколаївська	3	18	21	18	1,1	1,6	1,8	15	1,150
Одеська	4	21	24	17	1,5	2,43	2,18	0,035	1,4
Херсонська	4,1	16,9	18,8	17,5	1,7	1,59	2,137	0,068	1,765
Кримська	3,09	15,3	18,2	17,1	1,2	2,83	1,56	0,132	0,9
Волинська	11,3	27,9	18,4	10,3	2,2	1,42	1,358	0,042	0,448
Рівненська	10,6	32,7	19,1	9,3	2,2	1,5	1,587	0,003	0,424
Тернопільська	9,3	30,9	19,5	10	4,1	1,29	2,116	0,005	0,945
Львівська	12,3	29,1	15,1	7,4	4,3	2,04	1,682	0,015	0,598
Дрогобицька	16,4	26,7	11,5	5,1	7,2	1,49	1,594	-	0,798
Станіславська	15,2	26,9	10,9	5,2	10	1,35	2,245	0,012	0,946
Чернівецька	11,1	32,6	16,04	7,7	5,3	2,97	2,07	0,02	0,7
Закарпатська	14	20,5	12,2	8,05	7,1	2,48	2,376	0,013	0,586

Пiдраховано за матерiалами ЦДАВО України. – Ф. 582. – Оп. 4. – Спр. 1925. – 234 арк.

Сукупний прибуток родин колгоспників по Україні 1952 – 1964 рр. (у %)

Структура прибутку	1952 р.	1953 р.	1954 р.	1955 р.	1956 р.	1958 р.	1959 р.	1960 р.	1961 р.	1962 р.	1963 р.	1964 р.
Всього	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Прибуток від колгоспу	33,9	37,9	31	38,3	36,6	38,5	40,9	33,9	39,9	37,5	40,8	42,1
Прибуток від особистого підсобного господарства	50,3	48,7	49,9	46,5	44	47,5	44,5	50,6	45	48,4	45,1	44,6
Прибуток від державних кооперативних організацій та	13,9	13,9	15,7	13,5	-	12,4	13	13,8	13,3	12,6	12,6	11,6
Інші прибутки	2,9	0,2	2,2	1,1	-	1,6	1,6	1,7	1,8	1,5	1,5	1,4

Складено за джерелом: ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 24. — Спр. 438. — Арк. 15; ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 24. — Спр. 437. — Арк. 9—10; ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 24. — Спр. 1262. — Арк. 67.

Сукупний прибуток колгоспної родини України у 1956 р. та 1964 р. по областях (у % до сукупного прибутку родини)

Назва області	Загальний прибуток (в руб. на одну родину)	Прибуток від колгоспу		Прибуток від особистого підсобного господарства		Прибуток від державних та кооперативних організацій	Інші прибутки
		1956 р.	1964 р.	1956 р.	1964 р.		
Вінницька	1411	32	36,6		48,5	13,2	1,7
Волинська	1618	30,4	32,1		54,9	11,4	1,6
Дніпропетровська	1790	54	53,9	34,4	36,4	7,8	1,9
Закарпатська	1438		26,8		45	23,6	4,9
Київська	1629	35,4	40,4	49,6	48,6	9,5	1,5
Львівська	1701	25,6	28,8	54,5	54	15,9	1,3
Миколаївська	1644	56,2	59,7	32,2	29,6	9,1	1,6
Одеська	1713	55	50,8	34,8	39,8	8,5	0,9
Полтавська	1492	44	44	42,8	42,9	12,5	0,6
Харківська	1875	45,5	49,5	39,3	36,4	13,5	0,6
Чернігівська	1609	40,8	41,6	47,8	46,2	10,8	1,4
В середньому по всіх обстежених родин	1608	36,6	42,1	44	44,6	11,6	1,4

Складено за джерелом: ЦДАВО України. – Ф. 582. – Оп. 24. – Спр. 437. – 44 арк.; Спр. 1262. – 77 арк.

Структура сукупного прибутку від колгоспу (у %)

Статті сукупного прибутку	1953	1958	1960	1961	1964
Сукупний прибуток	100	100	100	100	100
Грошима	28,5	47,4	58,9	56,3	71,9
Продукти рослинництва	63,1	46,1	37,6	39,2	24
З них зерно	51,7	33,6	26,2	31	
Продукти тваринництва та тварини	1,4	2	1	0,9	0,6
Додатковий прибуток від продуктів з фонду зустрічної торгівлі	7	4,5	2,5	3,6	3,5

Складено за джерелом:: ЦДАВО України. – Ф. 582. – Оп. 24. – Спр. 972. – Арк. 61, Спр. 1262. – Арк. 6

**Структура надходжень в бюджет колгоспної родини за результатами роботи в громадському господарстві у 1956 р.
(у % до сукупного прибутку селянської родини від колгоспу)**

Стаття прибутку	Вінницька область	Волинська область	Дніпропетровська область	Київська область	Львівська область	Миколаївська область	Одеська область	Полтавська область	Харківська область	Чернігівська область
Весь прибуток від колгоспу	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Від рослинництва	48	47,8	55,5	49,5	38,3	51	54,5	45,6	47,9	46,3
Продукти тваринництва	1,8	0,76	2,3	1,4	1,09	1,9	1,2	2,4	1,7	0,8
Одержано грошей	39,8	46,5	39,9	39	42,6	37,8	35,5	39	45,9	44,6
Додатковий прибуток від продуктів з фонду зустрічної торгівлі	10,4	3,8	0,3	10	3,5	1,9	3,7		4,1	3,1

Складено за джерелом: ЦДАВО України. – Ф. 582. – Оп. 24. – Спр. 437.

Структура натуральних надходжень в сільську родину від колгоспу (у %)

Роки	У % до надходжень продукції рослинництва від колгоспу					У % до загального надходження даної продукції рослинництва до родини колгоспника				
	Зернові	Картопля	Овочеві та баштанні	Сіно, солома	Фруктові та ягідні	Зернові	Картопля	Овочеві та баштанні	Сіно, солома	Фруктові та ягідні
1956 р.	68,6	12,3	3,1	15,8	0,12	76,1	8,5	5,8		1,7
1957 р.	66,1	12,4	3,1	18	0,24	74,2	8,04	7,3	47,7	2,1
1958 р.	63,2	10,9	4,2	21,3	0,3	79,4	6,6	5,5	43,3	2,2
1959 р.	50,1	4,5	2,5	42,4	0,3	73,6	4,1	7,3	53	3,2

Складено за джерелом: ЦДАВО України. – Ф. 582. – Оп. 24. – Спр. 437, Спр.600, Спр. 699, Спр. 794.

**Продукція тваринництва від громадського господарства в сукупному прибутку
продукції тваринництва в сільську родину (у %)**

	М'ясо і сало	Молоко	Яйця
1956 р.	0,06	3,7	0,07
1957 р.	0,1	3,5	0,08
1958 р.	0,07	2,6	0,14
1959 р.	0,06	1,9	0,07

Складено за джерелом: ЦДАВО України. – Ф. 582. – Оп. 24. – Спр. 437, Спр.600, Спр. 699, Спр. 794.

Додаток Г.1

Невраховані надходження зерна, овочів та кормів у 1961 р. по областях України в середньому на одне господарство (кг)

Області	Зерно	В т.ч. кукурудза	Овочі та баштанні	Сіно	Солома	Кормові коренеплоди	Силос
Вінницька	52	36	88	10	96	16	22
Волинська	12	4	6	198	148	-	7
Дніпропетровська	28	19	14	50	23	6	34
Київська	29	19	20	59	111	7	10
Львівська	28	8	25	218	128	13	23
Миколаївська	177	130	75	140	213	26	225
Полтавська	25	13	37	60	47	6	14
Одеська	79	62	17	50	154	28	36
Харківська	41	27	58	20	27	1	27
Чернігівська	12	7	15	199	36	-	4

Складено за джерелом: ЦДАВО України. – Ф. 582. – Оп. 24. – Спр. 972. – Арк. 38.

Додаток Г.2

Невраховані сільськогосподарські продукти на одне господарство колгоспників

	Всього поступило в господарство колгоспника(кг)		В тому разі неврахованих (кг)		Невраховані надходження у % до загального надходження даної продукції	
	1956 р.	1961 р.	1956 р.	1961 р.	1956 р.	1961 р.
Зерно	1230	957	28	42	2	4
Картопля	205	80	10	8	5	10
Овочі та баштанні	124	115	24	38	19	33
Сіно	264	235	74	90	28	38
Солома	302	314	94	92	31	29

Складено за джерелом: ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 24. — Спр. 972. — Арк. 39.

Невраховані надходження сільськогосподарської продукції по групах господарств у 1961 р.

Група обстежених колгоспів за розміром видачі на трудовень картоплі, овочів та силосу	Питома вага господарств в групі у %	Взято не враховано в середньому на одно господарство (кг)		
		Картопля	Овочеві та баштанні	Силосу
Без видачі	78	10	45	42
Видача до 0,5 кг	16	4	27	24
Видача від 0,6 кг і більше	6	9	6	6

Група обстежених колгоспів за розміром видачі на трудовень сіна і соломи	Питома вага господарств в групі у %	Взято не враховано в середньому на одно господарство (кг)	
		Сіно	Солома
Без видачі	53	67	107
Видача до 0,5 кг	27	74	99
Видача від 0,6 кг і більше	20	160	46

Складено за джерелом: ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 24. — Спр. 972. — Арк. 40.

Додаток Д.1

Сукупний прибуток родин колгоспників по Україні 1952 – 1964 рр. (у %)

Структура прибутку	1952 р.	1953 р.	1954 р.	1955 р.	1956 р.	1958 р.	1959 р.	1960 р.	1961 р.	1962 р.	1963 р.	1964 р.
Всього	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Прибуток від колгоспу	33,9	37,9	31	38,3	36,6	38,5	40,9	33,9	39,9	37,5	40,8	42,1
Прибуток від особистого присадибного господарства	50,3	48,7	49,9	46,5	44	47,5	44,5	50,6	45	48,4	45,1	44,6
Прибуток від державних та кооперативних організацій	13,9	13,9	15,7	13,5		12,4	13	13,8	13,3	12,6	12,6	11,6
Інші прибутки	2,9	0,2	2,2	1,1		1,6	1,6	1,7	1,8	1,5	1,5	1,4

Складено за джерелом: ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 24. — Спр. 438. — Арк. 15; ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 24. — Спр. 437. — Арк. 9—10; ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 24. — Спр. 1262. — Арк. 67.

Додаток Д.2

Структура сукупного прибутку від особистого присадибного господарства (у %)

	1953 р.	1958 р.	1960 р.	1961 р.
Прибуток від особистого присадибного господарства	100	100	100	100
Вартість продуктів рослинництва	37,5	45,7	45,3	41,6
Зерно	5,4	3,1	2,4	3
Картопля	12,1	18,1	18,8	19,4
Овочеві та баштанні	11	13,9	13,3	11
Фрукти та ягідні	3,4	7,1	8,1	5,3
Вартість продуктів тваринництва, приплоду і приросту тварин	57,5	51,9	52,2	56,2
Молоко	26,9	21,2	21,2	6,7
Яйця	4,9	5,3	6,5	6,7
Приплід та приріст тварин	25,8	25	24	27,7

Складено за джерелом: ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 24. — Спр. 972. — Арк. 63.

Сукупний прибуток сільської родини по областях України (руб.)

Роки	В середньому по Україні	Вінницька область	Волинська область	Дніпропетровська область	Закарпатська область	Київська область	Львівська область	Миколаївська область	Одеська область	Полтавська область	Харківська область	Чернігівська область
1956 р. (в цінах до грошової реформи 1961 р.)	12747	-	12728	15189	-	12530	11749	14617	13674	12780	14809	11588
1961 р.	1375	1227	1262	1462	-	1374	1464	1540	1425	1348	1473	1567
1964 р.	1608	1352	1533	1815	1391	1547	1596	1624	1715	1473	1833	1567

Складено за джерелом: ЦДАВО України — Ф. 582. — Оп. 24. — Спр. 437, 972, 1262.

Сукупний прибуток родин колгоспників по Україні в середньому на члена родини у 1952 – 1963 рр. (в руб. в цінах 1958 р.)

Рік	Всього	Від колгоспу	Від особистого присадибного господарства	Від державних та кооперативних організацій	Інші прибутки
1952 р.	248	82	125	34	7
1953 р.	271	101	132	38	-
1954 р.	265	85	132	42	6
1955 р.	360	140	167	49	4
1958 р.	406	156	193	50	7
1959 р.	391	160	174	51	6
1960 р.	397	134	201	55	7
1961 р.	437	174	197	58	8
1962 р.	473	177	229	60	7
1963 р.	470	192	212	59	7

Складено за джерелом: ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 24. — Спр. 1262. — Арк. 67.

Структура грошових прибутків в родинний бюджет колгоспника у 1954 – 1959 рр. (в руб. на одну родину)

№ з/п		1954	1955	1956	1957	1958	1959
1	З колгоспу	1054	1335	2156	2356	2485	2802
	%	20,9	24,4	32	31,8	33,6	36,4
2	За роботу в державних та кооперативних організаціях, в МТС і РТС в 1958 – 1959 рр.	1096	1140	1237	1250	1160	1045
	%	21,7	20,8	18,3	17	15,7	13,6
3	Від продажу сільськогосподарських продуктів, тварин, птиці, бджіл, продуктів лісу. Мисливства та рибальства	1964	2060	2300	2578	2490	2555
	%	38,9	37,6	34,1	34,8	33,7	33,1
4	Пенсії, допомога та інші надходження від держави	488	476	576	689	659	643
	%	9,7	8,7	8,5	9,3	8,9	8,3
5	Взято з ощадкаси			60	96	156	220
	%			1	1,3	2,1	2,8
6	Інші грошові прибутки	445	467	410	430	445	443
	%	8,8	8,5	6,1	5,8	6	5,8
8	Всього грошових надходжень	5047	5478	6739	7399	7395	7708
	%	100	100	100	100	100	100

Складено за джерелом: ЦДАВО України: Ф. 582. — Оп. 24. — Спр. 438; — Спр. 600; — Спр. 699.

Зміни структури грошового прибутку в родину колгоспника у 1940 – 1955 рр. (у % до загальної суми)

Джерела прибутку	1940 р.	1952 р.	1953 р.	1954 р.	1955 р.
З колгоспу	16,1	16,9	20,7	20,9	24,4
Робітникам тракторних бригад	1,6	1,6	1,9	3,3	4,1
За роботу в державних та кооперативних організаціях	10,0	21,5	19,7	18,4	16,8
Від продажу продуктів сільського господарства державним та кооперативним організаціям	5,5	3,8	4,4	5,7	4,9
Від продажу продуктів на колгоспному ринку	54,5	36,6	32,8	33,2	32,7
Пенсії, допомога а інші надходження від держави	3,8	11,0	10,6	9,7	8,7
Інші надходження	8,5	8,6	9,9	8,8	8,5

Складено за джерелом: ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 24. — Спр. 438. — Арк. 24

Зміни в структурі грошових надходжень у 1952 – 1955 рр. в селянську родину Київської області (у %)

	1952	1953	1954	1955
Всього прибуток	100	100	100	100
В тому разі одержано від колгоспу по трудовим і додатковій оплаті	12,0	19,9	14,6	17,1
За роботу в державних та кооперативних організаціях і громадян	25,3	25,4	26,1	24,9
Від продажу тварин, бджіл, птиці, сільськогосподарських продуктів та продуктів лісу	41,3	31,9	41,1	41,4
В тому числі державних та кооперативних організацій	3,4	3,4	5,0	4,3
На колгоспному ринку	37,9	28,5	36,1	37,1
Пенсії та інші надходження від держави	12,2	11,7	9,8	8,8
Інші надходження від громадян	9,2	11,1	8,4	7,8

Складено за джерелом: ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 24. — Спр.514. – Арк. 12 – 29.

**Розмір і структура грошових прибутків колгоспників по групах областей за 1954 – 1955 рр.
(в руб. і % до сукупного грошового прибутку)**

	Західні області		Лісостеп		Південні області	
	1954 р.	1955 р.	1954 р.	1955 р.	1954 р.	1955 р.
Всього прибутку (руб.)	4676	5014	4669	5060	5889	6432
%	100	100	100	100	100	100
У тому разі по трудовіям та додатковій оплаті праці (руб.)	873	1140	875	1120	1457	1807
%	18,7	22,3	18,7	22,1	24,7	28,1
Робітникам тракторних бригад (руб.)	63	97	149	191	243	328
%	1,3	1,9	3,2	3,8	4,1	5,1
За роботу в державних та кооперативних організаціях (руб.)	1228	1238	902	862	857	893
%	26,3	24,7	19,3	17,0	14,6	13,9
Від продажу продуктів сільського господарства, тварин та птиці (руб.)	1802	1823	1768	1866	2387	2512
%	38,5	36,4	37,9	36,9	40,5	39,1

Складено за джерелом: ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 24. — Спр. 438. — Арк. 25.

Надходження зернової продукції та картоплі в родину колгоспника

	Надходження зернової продукції в домогосподарство (в кг на одну родину)			
	1954 р.	1955 р.	1956 р.	1961 р.
Від колгоспу	576	1110	1132,7	896
Від особистого присадибного господарства	153	283	205,4	193
Куплено	127	91	149,8	186
Інші джерела	53	63	98	91
Всього	909	1547	1585,9	1366
	Надходження картоплі в домогосподарство (в кг на одну родину)			
Від колгоспу	169	168	203,6	78
Від особистого присадибного господарства	1452	1695	2171	2134
Куплено	56	48		44
Інші джерела	34	36		60
Всього	1711	1947	2171	2316

Складено за джерелом: ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 24. — Спр. 438. — Арк. 12; Спр. 437. — Арк. 9—10; Спр. 972. — Арк. 65.

Структура витрат зернової продукції та картоплі у 1954 р. та 1955 р. (на одну родину колгоспника)

	Витрати зернової продукції родиною колгоспника			
	1954 р. (кг)	1955 р. (кг)	1954 р. (%)	1955 р. (%)
На власне споживання	551	544	60,6	35,1
На годівлю тварин	350	402	38,5	25,9
Продано	45	59	4,9	3,8
Залишок на кінець року	448	908		
Всього витрачено	1063	1087		
	Витрати картоплі			
На власне споживання	659	669	38,5	38,1
На годівлю тварин	625	675	36,5	38,5
Продано	73	64	4,2	3,6
Залишок на кінець року	843	1043		
Всього витрачено	1711	1753		

Складено за джерелом: ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 24. — Спр. 438. — Арк. 12.

Надходження та витрати зернової продукції в середньому на одне господарство в Київській області (кг)

	1952 р.	1953 р.	1954 р.	1955 р.
Залишок на 1 січня	274	363	402	348
Надходження з колгоспу	535	685	590	896
Від присадибного господарства	237	241	203	269
Покупка в колгоспі	7	4	4	3
В державних організаціях	9	18	24	25
У громадян	69	78	69	47
Інші надходження	38	50	44	45
всього	895	1076	934	1285
Витрати на власне споживання	515	570	491	469
У %	67,4	59	55,1	51,4
На годівлю тварин	139	264	308	349
У %	18,2	27,3	34,5	38,2
Здано по обов'язковим поставкам	21	19	-	-
У %	2,7	1,9	-	-
Державним організаціям	-	1	-	-
Продано громадянам	54	55	39	43
У %	7,1	5,7	4,3	4,7
Витрачено на збіжжя	20	26	25	26
У %	2,6	2,6	2,8	2,8
Інші витрати	14	31	28	25
всього	763	966	891	912
Залишок на 31 грудня	363	401	348	710

Складено за джерелом: ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 24. — Спр. 514. — Арк. 12—29.

Продаж продуктів сільського господарства (на одну сільську родину)

	1956 р.		1957 р.		1958 р.		1959 р.	
	кг	руб.	кг	руб.	кг	руб.	кг	руб.
Зернові сирі та перероблені	111	198	94	179	58	119	57	108
Картопля	87	89	105	95	104	102	104	105
Овочі та баштанні	37	54	27	53	41	70	35	61
Фруктові, ягідні та виноград	28	80,8	33,5	86,7	34	90,1	27,9	86,6
М'ясо і сало	16,13	251	17,39	246,25	18,16	260,51	18	260
Яйця (шт)	124	84,54	155	99,59	178	118,63	174	121,56
Молоко (л)	110,4	163,37	98,47	147,20	148,48	194,42	107,8	145,6

Складено за джерелом: ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 24. — Спр. 600; — Спр. 699; — Спр. 794.

Грошові витрати в середньому на одну родину у 1954 – 1959 рр. (в руб.)

	1954 р.	1955 р.	1956 р.	1957 р.	1958 р.	1959 р.
Всього грошовий прибуток	5047	5478	6739,7	7399,2	7395,4	7708,8
Всього грошових витрат	4954	5346	6563,5	7202,5	7251,8	7577,3
На покупку тварин, птиці та бджіл	485	544	620,9	626,4	576,8	549,7
На виконання обов'язків по поставках	-	-	81,8	75,6	-	-
На покупку продуктів сільського господарства	852	809	343,0	421,3	671,7	670,8
Продуктів лісу, мисливства та рибальства			84,0	95,4	109,7	120,7
Хлібу печеного та хлібобулочних виробів	149	173	122,5	133,1	129,5	140,7
Промислових непродовольчих товарів	1897	2068	2939,8	3284,6	3324,5	3459,2
Промислових продовольчих товарів	432	448	593,7	721,2	762,0	834,6
Інші товарні витрати	265	308	209,2	269,4	-	331,2
Оплата власних послуг	-	-	222,2	258,1	288,5	313,8
Облігації держпозики	-	-	203,6	82,2	5,6	4,9
Податки та збори	330	337	378,9	351,4	344,1	351,3
Положено в ощадкасу	24	26	157,1	202,8	278,8	389,1
Інші витрати	382	456	-	-	193,8	179,4

Складено за джерелом: ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 24. — Спр. 438; — Спр. 600; — Спр. 699; — Спр. 794.

Розмір і склад грошових витрат колгоспників по групах областей (в руб. і у % до загальної суми витрат)

	Західні області		Лісостеп		Південні області	
	1954 р.	1955 р.	1954 р.	1955 р.	1954 р.	1955 р.
Всього витрат	4606	5074	4575	4938	5790	6205
%	100	100	100	100	100	100
В тому разі: покупку тварин, птиці, бджіл	377	373	504	583	493	540
%	8,2	7,4	11,0	11,8	8,5	8,7
Покупку продуктів сільського господарства	769	840	775	676	862	865
%	16,7	16,6	16,9	13,7	14,9	13,9
Покупка хлібу та хлібобулочних виробів	154	267	154	171	140	142
%	3,3	5,3	3,4	3,5	2,4	2,3
Покупка промислових продовольчих товарів	452	487	339	361	595	592
%	9,8	9,6	7,4	7,3	10,3	9,5
Покупка непродовольчих промислових товарів	1876	1979	1666	1813	2330	2573
%	40,7	39,0	36,4	36,7	40,2	41,5

Складено за джерелом: ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 24. — Спр. 438. — Арк. 29.

**Витрати на харчування основних сільськогосподарських продуктів в середньому
на одне господарство колгоспника у 1952 – 1963 рр. (у кг)**

Роки	Хлібні продукти	Картопля	Овочеві та баштанні	Молоко і молокопродукти, масло в перекладі на молоко	М'ясо і м'ясопродукти в перекладі на м'ясо	Яйця (одиниць)
1952 р.	613	812	259	514	39	218
1955 р.	631	672	329	656	58	328
1958 р.	586	667	343	775	85	521
1959 р.	563	675	311	758	90	545
1960 р.	543	640	324	692	76	530
1961 р.	522	673	306	703	90	541
1962 р.	500	642	301	715	88	559
1963 р.	478	601	287	661	94	519

Складено за джерелом: ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 24. — Спр. 1262. — Арк. 68.

Харчування колгоспників на одного члена родини на місяць (в кг) в середньому за рік

	1956 р.	1957 р.	1958 р.	1959 р.
Борошно житнє	3	2,6	2,1	1,8
Борошно пшеничне	9	9,1	9,9	9,9
Інше борошно	0,5	0,39	0,05	0,04
Хліб печений житній	1,1	0,9	0,6	0,6
Хліб печений пшеничний	0,8	1,2	1,3	1,5
Хліб печений з іншого борошна	0,001	0,001	0,000	-
Все борошно з хлібом в перекладі на борошно	14,	13,6	13,6	13,4
Крупа різна	0,66	0,68	0,4	0,4
Рис	0,01	0,05	0,07	0,06
Бобові	0,2	0,2	0,2	0,18
Макаронні вироби	0,06	0,1	0,1	0,1
Картопля	17	17,6	16,5	17
Капуста	2,2	2	2	2,1
Інші овочі	5,2	5,1	5	5,1
Баштанні	0,7	0,8	1,3	0,6
Фруктові та ягідні свіжі	1,4	1,7	1,8	1,7
Фруктові та ягідні сушені	0,2	0,2	0,2	0,2
Виноград	0,02	0,03	0,06	0,09
Яловичина и телятина	0,13	0,15	0,14	0,13
Баранина и козлятина	0,08	0,07	0,05	0,05
Свинина	0,8	0,9	0,9	1,06
Інше м'ясо, разом з ковбасою домашнього виготовлення	0,4	0,4	0,5	0,5
Птиця і дичина	0,29	0,38	0,39	0,4
Сало різне	0,88	1	1,1	1,18
Ковбасні вироби	0,018	0,019	0,026	0,02
М'ясні та м'ясо-рослинні консерви	-	-	-	-
Яйця	9,6	12,8	12,9	13,7

Мед	0,04	0,02	0,02	0,02
Молоко (л) цільне	13,5	14	14,4	14,2
Молоко (л) зняте	0,9	0,8	0,8	
Сметана і вершки	0,2	0,3	0,3,	0,3
Масло тваринне	0,06	0,05	0,07	0,07
Творог	0,2	0,2	0,2	0,2
Сир і бринза	0,01	0,02	0,018	0,02
Гриби свіжі/сушені	0,009/-	0,014/0,001	0,024/0,001	0,008/0,002
Масло рослинне	0,3	0,3	0,2	0,3
Маргарин, маргазуселін комбіжир	0,011	0,011	0,008	0,007
Оселедець	0,05	0,1	0,1	0,1
Риба	0,2	0,2	0,1	0,2
Рибні консерви	0,006	0,010	0,015	0,019
Цукор	0,7	0,8	0,9	1,2
Кондитерські вироби	0,1	0,1	0,1	0,1

Складено за джерелом: ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 24. — Спр. 600; — Спр. 699; — Спр. 794.

Споживання одним членом родини в середньому за місяць у 1958 р.

Назва продукту	Миколаївська область	Вінницька область	Львівська область	Полтавська область
Мука і хліб в перекладі на муку (кг)	16,05	13,5	11,9	13,8
Крупа і бобові, макаронні вироби (кг)	0,43	0,99	0,9	0,71
Картопля (кг)	8,12	17,9	24,1	13
Овочі і баштанні (кг)	11,91	7,25	5,9	11,25
М'ясо, сало, ковбасні вироби і м'ясо-рослинні консерви (кг)	2,55	3,3	2,6	2,4
Яйця (шт.)	15,5	13	12	14,4
Молоко (л)	13,4	14,1	29,8	20,5
Масло тваринне (кг)	0,21	0,016	0,09	0,05
Масло рослинне (кг)	0,37	0,23		0,3
Риба (кг)	0,13	0,23		0,39
Цукор (кг)	0,72	0,89	1,0	0,96
Кондвироби (кг)	0,25	0,06	0,12	0,16

Складено за джерелом: ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. — Спр. 710. — Арк. 8—9, Арк. 47—55, Арк. 81—86, Арк. 88—93.

**Споживання основних продуктів за 1958 р. у родинх колгоспників Вінницької області з різним рівнем прибутку
(у кг на одного члена родини)**

	До 2100 руб. (48 родин)	Від 2101 до 3000 руб. (123 родини)	Від 3001 до 3900 руб. (120 родин)	Від 3901 до 4800 руб. (82 родини)	Від 4801 до 5700 руб. (45 родин)	Від 5701 і вище руб. (62 родини)
Борошно всіяке	119	128	154	170	173	196
Борошно пшеничне	93	105	124	138	140	163
Хліб печений	12	20	16	13	24	22
Крупа, бобові та макаронні вироби	8.7	10	12	13.5	15	16
Картопля	198	205	217	218	227	
Овочі і баштанні	66	68	87	95	116	138
Фрукти, ягоди (свіжі)	19.8	19.7	27.7	32.7	32.6	60
Фрукти, ягоди (сушені)	2.3	2.7	3.5	3.7	4.3	5.8
М'ясо, м'ясопродукти, виключаючи сало	17.8	19.7	26.1	31.1	38	44
Риба і рибопродукти, включаючи рибні консерви	2.6	3.3	4.6	5.7	5.7	8.7
Масло тваринне	0.1	0.1	0.2	0.3	0.4	0.8
Сало	8.5	10.6	14.	16.6	17	20.9
Масло рослинне та інші жири	1.7	2.1	2.8	3.7	3.8	4.5
Яйця, штук	101	131	158	176	189	255
Цукор	6.4	7.7	11	13.5	13.4	19.4
Кондитерські вироби і мед	0.5	0.6	0.9	1.1	1.2	1.1
Молоко і молокопродукти	114	155	189	228	240	265

Складено за джерелом: ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. — Спр. 710. — Арк. 53.

Приклад покупок окремих нових непродовольчих товарів у державній торгівлі і у кустарів або перекупників у 1958 р.

Назва товару	Ціна за одиницю (руб.)	
	У громадян	В державній торгівлі
Ситець	15	8.80
Костюм чоловічій напівшерстяний	500	380
Пальто чоловіче шерстяне	500	455
Костюм дитячий трикотажний	100	60
Сорочка чоловіча бавовняна	55	49
Фланель	20	13.60
Чоботи кирзові	200	114
Валянки	220	153
Цегла (1000 шт.)	500	238
Фуфайка	150	100
Швейна машинка	700	598
Покрівельне залізо (100 листів)	2900	1500
Крейда	5	2.50
Синька для побілки	35	15
Сода для прання білизни	10	3.20
Трико жіноче	30	17.50
Вапно (центнер)	150	6
У кустарів		
Домоткане полотно з льону	20	13.75
Шафа для одягу	900	784
Тумбочка	50	120
Ліжко дерев'яне	250	-
Диван дерев'яний	200	-
Сорочка чоловіча шерстяна верхня	185	130
Светр трикотажний	250	190
Чоботи шкіряні	500	450
Туфлі чоловічі шкіряні	340	256
Щітка для побілки з просяної соломи	6	3

Складено за джерелом: ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 24. — Спр. 806. — Арк. 104—106.

СВІТЛИНИ

Збір осіннього врожаю
(село Стародубівка,
Першотравневий район,
Донецька область,
1959 р., сімейний архів
А. П. Єрмоєнко)

Подібні жатки
працювали на
колгоспних полях
навіть на початку
1950- рр. (хутір
Олександрівка,
Володарський район,
Донецька область,
сімейний архів
Н. М. Гладкої)

Перший день роботи
після закінчення
училища
(колгосп «Нива»,
Тельманівський район,
Донецька область,
липень 1964 р.,
сімейний архів
В. М. Косарича)

На колгоспному полі
(хутір Олександрівка,
Володарський район,
Донецька область,
1955 р., сімейний архів
Н. М. Гладкої)

Робота бондаря
у колгоспному дворі
(село Білосарайка,
Першотравневий район,
Донецька область,
1962 р., сімейний архів
А. П. Єрьоменко)

На колгоспному полі (колгосп
імені Куйбишева,
Тельманівський район,
Донецька область, 1955 р.,
сімейний архів
Г. Т. Бороденка)

ТРУДОВА КНИЖКА КОЛГОСПНИКА

№ 47

Прізвище Бороденко
 Ім'я Григорій
 По батькові Тимощевич
 Рік народження 1927
 Професія участник м.б.
 Рік вступу в члени колгоспу 1956

Підпис власника
 трудової книжки _____

Дата заповнення трудової книжки 25.09.68 1968 р
 в колгоспі им. Куйбішева
 сільради Львівської
обл. Донецької
 області (края), району Тельмановського

Статвидав а6-23-195-9-63 р, т. 100.000х8

Трудова книжка колгоспника (сімейний архів Г. Т. Бороденка)

ВІДОМОСТІ						ПРО РОБОТУ							
Дата запису (рік, місяць, число)	За який рік даються відомості	Ким працював	Нараховано трудових днів за рік	Кількість вработаних людей по-ліній або число виходів на роботу за рік	Встановлений мінімум трудових днів (або дододаних)	Нараховано за рік крім того, натурою					Підпис осіб, підтвержуючих запис, та посада колгоспу		
						грошей (крб.)	7	8	9	10	11	голова колгоспу	бухгалтер колгоспу
25/09-68	1956	тракторист	775										
"	1957	"	803										
"	1958	"	765										
"	1959	"	1104										
"	1960	"	1115										
"	1961	"	1048										
"	1962	"	1040										
"	1963	участник	1108										
"	1964	"	811										
"	1965	"	851										
"	1966	бриг. крб	848	364	300								
"	1967	"		312	300								
29/09-68	1968	"		317	300								
						1808							
						1802							

ВІДОМОСТІ						ПРО РОБОТУ							
Дата запису (рік, місяць, число)	За який рік даються відомості	Ким працював	Нараховано трудових днів за рік	Кількість відработаних людиноднів за рік	Встановлений мінімум трудових днів (або людиноднів за рік)	Нараховано за рік крім того, натурн (кг)						Підпис осіб, підтвержувючих запис, та печатка колгоспу	
						грошей (крб.)	пш	яч	куку	горо	яч	Голова колгоспу	Головн. (старший) бухгалтер колгоспу
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
26/11-67	1950												
	1951	роздобав	103	56	250	42	103	10			65	Міхалюк Іван	Іван
	1952	"	170	146	250	68	680	17			238	Міхалюк Іван	Іван
	1953												
	1954	"	138	96	250	28	110	21	55	28	63	Міхалюк Іван	Іван
	1955	роздобав	408	280	250	93 ⁰⁰	1224	122	204		383 ⁰⁰	Міхалюк Іван	Іван
	1956		670	320	250	134	1340	134	335		462	Міхалюк Іван	Іван
	1957												
	1958												
	1959	"	486	329	250	121 ⁰⁰	486	97			237 ⁰⁰	Міхалюк Іван	Іван
	1960	роздобав	389	208	250	77	389	77			169	Міхалюк Іван	Іван
	1961	"	278	196	250	112	558	84	56		246	Міхалюк Іван	Іван
	1962	"	386	293	250	116	286	77			204	Міхалюк Іван	Іван

Трудова книжка колгоспниці (колгосп імені ХХІІ з'їзду КПРС, Нікішинська сільрада, Шахтарський район, Донецька область, сімейний архів Л. Т. Сербина)

ВІДОМОСТІ						ПРО РОБОТУ							
Дата запису (рік, місяць, число)	За який рік даються відомості	Ким працював	Нараховано трудових днів за рік	Кількість відработаних людиноднів за рік	Встановлений мінімум трудових днів (або людиноднів за рік)	Нараховано за рік крім того, натурн (кг)						Підпис осіб, підтвержувючих запис, та печатка колгоспу	
						грошей (крб.)	пш	яч	куку	горо	яч	Голова колгоспу	Головн. (старший) бухгалтер колгоспу
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
26/11-	1963	роздобав	299	256	250	130	293	45			190	Міхалюк Іван	Іван
	1964	"	360	250	250	285	971	168	168		530	Міхалюк Іван	Іван
	1965	"	627	334	250	363	815	125			55	Міхалюк Іван	Іван
	1966	"	189	241	200	358	152	38	123	38	414	Міхалюк Іван	Іван
	1967	"		303	200	856 ⁰⁰					856 ⁰⁰	Міхалюк Іван	Іван
13/11-69	1968	"		178	200	484 ⁰⁰					484 ⁰⁰	Міхалюк Іван	Іван
	1969	"		342	250	594 ⁰⁰					594 ⁰⁰	Міхалюк Іван	Іван
5/11-71	1970	"		351	250	646 ⁰⁰					646 ⁰⁰	Міхалюк Іван	Іван
	1971	"		341	250	567 ⁰⁰					567 ⁰⁰	Міхалюк Іван	Іван
	1972	"		331	250	764 ⁰⁰					764 ⁰⁰	Міхалюк Іван	Іван
	1973	"		308	250	818 ⁰⁰					818 ⁰⁰	Міхалюк Іван	Іван
	1974	"		293	250	742 ⁰⁰					742 ⁰⁰	Міхалюк Іван	Іван
25/11-76	1975	роздобав		313	250	695 ⁰⁰					695 ⁰⁰	Міхалюк Іван	Іван

ВІДОМОСТІ						ПРО РОБОТУ						
Дата запису (рік, місяць, число)	За який рік даються відомості	Ким працював	Нараховано трудових днів за рік	Кількість відработаних людиноднів за рік	Встановлений мінімум трудових днів (або людиноднів за рік)	Нараховано за рік крім того, натурі (кг)					Підпис осіб, підтвержуючих запис, та печатка колгоспу	
						грошей (крб.)	пш.	квч.	курк.	коропш.	зерно	Голова колгоспу
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
26/II-67	1950	роздобов	514	280	250	57	308	51			129	M. P. S.
	1951	"	565	361	250	497	965	97			709	M. P. S.
	1952	"	593	361	250	237	2372	59			723	M. P. S.
	1953	"	504	262	250	25	-	101			45	M. P. S.
	1954	"	866	324	250	173	692	130	346	173	384	M. P. S.
	1955	"	1062	360	250	244	3185	319	531		998	M. P. S.
	1956	"	834	361	250	167	1668	167	417		570	M. P. S.
	1958	"	981	365	250	294	1766	196			686	M. P. S.
	1959	"	1090	365	250	273	1090	218			535	M. P. S.
	1960	"	550	360	250	110	550	110			242	M. P. S.
	1961	"	648	365	250	260	1298	195	130		572	M. P. S.
	1962	"	820	365	250	247	820	164			444	M. P. S.
	1963	"	904	332	250	362	904	136			567	M. P. S.

Трудова книжка колгоспника (колгосп імені ХХІІ з'їзду КПРС, Нікішинська сільрада, Шахтарський район, Донецька область, сімейний архів Л. Т. Сербина)

ВІДОМОСТІ						ПРО РОБОТУ						
Дата запису (рік, місяць, число)	За який рік даються відомості	Ким працював	Нараховано трудових днів за рік	Кількість відработаних людиноднів за рік	Встановлений мінімум трудових днів (або людиноднів за рік)	Нараховано за рік крім того, натурі (кг)					Підпис осіб, підтвержуючих запис, та печатка колгоспу	
						грошей (крб.)	пш.	квч.	курк.	коропш.	зерно	Голова колгоспу
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
26/II-67	1964	роздобов	646	289	250	323	969	194	194		575	M. P. S.
	1965	"	734	216	250	398	954	398			518	M. P. S.
	1966	молод.	3	265	250	684	3	-	2		685	M. P. S.
	1967	"	-	367	250	1239	-	-	-		1239	M. P. S.
	1968	"	-	257	280	1040	-	-	-		1040	M. P. S.
	1969	"	-	361	280	1030	-	-	-		1030	M. P. S.
2/II-71	1970	"	-	345	280	1720	-	-	-		1720	M. P. S.
	1971	"	-	335	280	1888	-	-	-		1888	M. P. S.
	1972	"	-	348	280	1965	-	-	-		1965	M. P. S.
	1973	"	-	337	280	929	-	-	-		929	M. P. S.
2/II-75	1974	"	-	337	280	1200	-	-	-		1200	M. P. S.
2/II-76	1975	молододоб.	-	361	280	1023	-	-	-		1023	M. P. S.
25/II-76	1976	сидієрв	-	375	280	1016	-	-	-		1016	M. P. S.

На колгоспній фермі
(хутір Новопетрівка,
Амвросіївський район,
Донецька область,
1961 р., сімейний архів
І. Ф. Бородавки)

Сільськогосподарська
техніка.

Трактор ДТ-54
(село Анадоль,
Донецька область,
початок 1960-х рр.,
сімейний архів
К. В. Майтамал)

Колгоспна стайня (хутір
Новопетрівка,
Амвросіївський район,
Донецька область, 1958 р.,
сімейний архів
І. Ф. Бородавки)

Фото школярів
(хутір Сатурин,
Деражнянський район,
Хмельницька область,
1950 р., сімейний архів
Ф. А. Лисака)

Молодята
(село Лісне,
Покровський район,
Дніпропетровська
область,
1966 р., сімейний архів
Н. І. Власенко)

Молодята
(село Гийче,
Жовківський район,
Львівська область,
1960 р., сімейний архів
М. К. Кушти)

Колективне фото
сільської молоді.
Проводи до армії
(хутір Сатурин,
Деражнянський район,
Хмельницька область,
1955 р., сімейний архів
Ф. А. Лисака)

Відпочинок сільської
молоді після
закінчення збору
врожаю
(село Стародубівка,
Першотравневий
район, Донецька
область, 1960 р.,
сімейний архів
А. П. Єрмоєнко)

Колективне фото селян
(село Лісне,
Покровський район,
Дніпропетровська
область, 1963 р.,
сімейний архів
Н. І. Власенко)

Проводи до армії
(село Лісне, Покровський район,
Дніпропетровська область,
1963 р., сімейний архів Н. І. Власенко)

Проводи до армії (село Лісне,
Покровський район,
Дніпропетровська область,
1963 р, сімейний архів
Н. І. Власенко)

«Виряжанка» - проводи
призовника (село Вербове.
Пологівський район,
Запорізька область, 1953 р.,
сімейний архів
Д. А. Дорошенка)

Колективне фото під час
відпустки з армії
(хутір Сатурин,
Деражнянський район,
Хмельницька область,
1958 р., сімейний архів
Ф. А. Лисака)

Відпустка з армії
(хутір Сатурин,
Деражнянський район,
Хмельницька область,
1958 р., сімейний архів
Ф. А. Лисака)

Молоду везуть з
приданам (хутір
Новопетрівка,
Амвросіївський район,
Донецька область,
1965 р., сімейний архів
І. Ф. Бородавки)

Толока (хутір Новопетрівка, Амвросіївський район,
Донецька область, 1965 р., сімейний архів
І. Ф. Бородавки)

Бригада з очищення зерна на фоні сільськогосподарської
машини «Віялка» (село Розсипне, Торезький район,
Донецька область, 1957 р., сімейний архів Л. П. Сербина)

СС СР

МИНИСТЕРСТВО СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА И ЗАГОТОВОК
ВСЕСОЮЗНЫЕ
ЗАОЧНЫЕ УЧЕТНЫЕ КУРСЫ (ВЗУК)

СВИДЕТЕЛЬСТВО № 6377

Настоящее свидетельство выдано
гр. Шалетиной Людмиле Васильевне
рождения 1933 г. в том, что она
22 сентября 1954 г. окончила
годичные ^{очные} _{заочные} курсы
счетоводов колхозов

За время обучения на курсах
гр. Шалетина Л. В.
выполнила учебный план, утвержденный
Министерством сельского хозяйства и заготовок СССР, и сдала испытания по следующим предметам:

Курсовые экзамены и зачеты		
№№ п/п.	Наименование предметов	Оценка успеваемости
I. Зачеты:		
1.	<u>Математика и хоз. вычисления</u>	<u>Хорошо</u>
2.	<u>Организация финансовой хозяйства колхозов</u>	<u>Хорошо</u>
3.	<u>Делопроизводство</u>	<u>Хорошо</u>

Свідоцтво про закінчення навчання (сімейний архів Л. В. Бороденко)

II. Выпускные экзамены:

1.	<u>Устав колхозов и важнейшие решения партии и правительства по какому-либо вопросу.</u>	<u>Хорошо</u>
2.	<u>Бухгалтерский учет в колхозах</u>	<u>Хорошо</u>

На основании решения квалификационной комиссии гр. Шалетиной Л. В.
присвоена квалификация счетовода колхоза

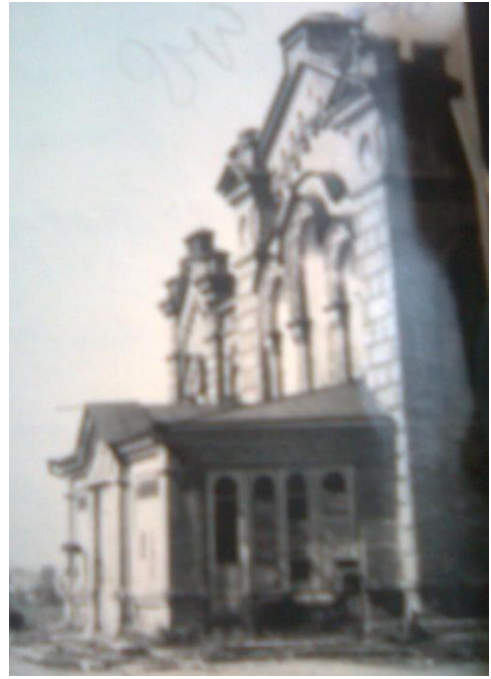
Заведующий
Директор
Зав. учебной частью Сорокин
С. Звеницкий
1954 г.

Г. Владимирский

ПБС-1 форма № 1
Л127922 17.IX.53 г. Тип. МСО РСФСР Зак.1259-15000

Церква в селі Любомирівка
Березнегуватський район,
Миколаївська область,
1952 р. (ЦДАВО України.
— Ф. 4648. — Оп. 1. —
Спр. 86. — Арк. 200.)

Церква в селі Рясне,
Краснопільський район
Сумська область,
1951 р. (ЦДАВО України.
— Ф. 4648. — Оп. 1. —
Спр. 73. — Арк. 243.)

Молитовний будинок
в селі Рибальче,
Херсонська область,
1951 р. (ЦДАВО України.
— Ф. 4648. — Оп. 1. —
Спр. 74. — Арк. 200.)

Церква в селі Слобода
Вербка,
Чечельницький район,
Вінницька область,
1951 р. (ЦДАВО України.
— Ф. 4648. — Оп. 1. —
Спр. 68. — Арк. 101.)

Будівля колишньої
Великочернігівської
церкви, яка
використовувалася
під клуб,
Верхньотепловський
район, Ворошиловградська
область, 1951 р. (ЦДАВО
України. - Ф. 4648. —
Оп. 1. — Спр. 69. —
Арк. 98—99.)

Будівля колишньої церкви,
переобладнана під сільський
клуб в селі Іванівка,
Охтирський район, Сумська
область, 1951 р. (ЦДАВО
України. — Ф. 4648. — Оп. 1.
— Спр. 73. — Арк. 280.)

Будівля колишньої церкви, переобладнана під клуб село Макарів Яр,
Ворошиловградська область, 1951 р., (ЦДАВО України. — Ф. 4648. —
Оп. 1. — Спр. 69. — Арк. 108—111.)

Будинок церкви, переобладнаний під клуб,
село Сурсько-Литовське, Дніпропетровська
область, 1951 р. (ЦДАВО України. —
Ф. 648. — Оп. 1. — Спр. 69. — Арк. 200.)